

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 47-48

Київ – 2024

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

47-48'2024

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

47-48'2024

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2024.47-48

Засновник:

– Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і
науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал
включено до Переліку наукових фахових
видань України (категорія «Б») з історичних
наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Журнал індексується в міжнародній
наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (097) 130-91-96;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 11 від 26.06.2024 р.)

Підп. до друку 02.07.2024

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. автор. арк.: 30

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

*Автори опублікованих матеріалів несуть повну
відповідальність за підбір, точність наведених фактів,
цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших
відомостей.*

З М І С Т

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА П. П. ПАНЧЕНКА

(ДО 95-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Падалка С.С., Професор П. П. Панченко: віхи життя, наукової та громадської діяльності.....	9
Щебетюк Н.Б. Постать професора П. Панченка в історико-бібліографічних виданнях.....	20
Уткін О.І. Релігієзнавчі аспекти творчої спадщини професора П. П. Панченка.....	26
Каденюк О.С. П. П. Панченко і його «Аграрна історія України» у формуванні світогляду сучасного українського студентства.....	30
Кравченко Н.Б., Петро Пантелеймонович Панченко і Леонід Юхимович Кропивко О.М., Беренштейн: формування наукової школи істориків-аграрників.....	33
Лановіюк Л.П. Спогади про життя, діяльність, співпрацю та спілкування з П. П. Панченком.....	42
Гуржій О.І., Турченко Ф. Г., Романюк І.М., Бонь О.І., Нікілєв О.Ф., Вергунов В.А.	

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бабенко Р.В. Середньовічні писемні джерела про взаємовідносини Золотої Орди і Південно-Західної Русі.....	52
Захаров В.М. Історія фамільного архіву Трощинських.....	66
Кірсанов М.М. Феномен носіїв пониженої соціальної відповідальності у Києві (30 – 60-і рр. XIX ст.).....	79
Іванова Л.Г. Політичний катехізис полтавської і харківської громад (перша половина 60-х рр. XIX ст.).....	89
Пилипчук О.Я., Петрученко О.А. І. С. Бліох про впровадження меліоративного кредиту у сільськогосподарському виробництві підросійської України та різних іноземних держав (кінець XIX – початок XX ст.).....	96
Чалаван В.А. Роль Всеросійського товариства цукро заводчиків в організації цукрової промисловості на теренах України на рубежі XIX – XX ст.....	107
Коляда І.А., Борчук С.М., Лизень Є.В. Історія Галицько-Волинської держави в студіях Ісидора Шараневича: проблематика досліджень.....	123
Житков О.А. Соціально-аграрні чинники Української революції 1917 – 1921 років: сучасний історіографічний дискурс..	136
Верховцева І.Г. Українська революція 1917 – 1921 рр.: чинник сільського самоврядування.....	151
Жолоб М.П. Розбудова української православної церкви в поглядах міністра ісповідань Українського Держави гетьмана Павла Скоропадського Василя Зеньківського.....	168
Доценко В.О. Василь Олексійович Біднов – історик та будівничий української церкви.....	174
Кучер В.І. Організація культурних радянських господарств (1919–1920 рр.): невдалий експеримент більшовицького керівництва.....	185

Сегеда Р.А.,	Формування культурно-освітнього середовища	
Кузмінський С.Г.	української діаспори в Чехословаччині у 1920-х рр.....	201
Грінченко В.Г.	Робітничо-селянські театри України в реалізації	
	більшовицької політики на селі у 1929 та 1930 роках	
	(за матеріалами журналу «Сільський театр»).....	208
Боровський А.А.	Вилучення радянською владою культових споруд у	
	релігійних громад національних спільнот України на	
	межі 20 – 30-х рр. ХХ ст.....	224
Журба М.А.	Громадсько-етнічний вимір культурницьких проєктів	
	комуністичної влади в Україні (20 – 30 рр. ХХ ст.).....	230
Бабій Л.І.	Репресії румунської окупаційної влади по відношенню	
	до сільського місцевого населення Вінниччини в роки	
	Другої світової війни.....	249
Уракін М.Г.	Колабораціонізм у роки німецько-радянської війни у	
	сучасному вітчизняному науковому дискурсі.....	259
Кравченко В.І.	Кількісні та якісні виміри становлення	
	парламентаризму в Україні: історичний контекст.....	270
Двірня К.П.	Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. в Україні: еволюція	
	визнання та російсько-українське протистояння.....	277
Пилипчук Я.В.,	Українська система підготовки військових психологів:	
Ростока М.Л.,	періодизація через призму історіографії.....	293
Коваленко І.Е.		

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Мальований О.О.,	Реалізація китайських заморських подорожей в часи	
Дубів Я.Ю.	династії Мін.....	316
Мальований О.О.,	Трансформація Токіо у першій половині ХХ ст.....	322
Лобзаков О.А.		
Приходько М.М.	Діяльність Спортивного академічного союзу в Кракові	
	(1909 – 1913 рр.).....	327
Пилипчук Я.В.	Бойовий стрес та бойова психічна травма (досвід	
	історіографічного вивчення проблеми).....	340
Волківський А.А.	Варшавське повстання 1944 року.....	347
Рамазанов Ш.Ш.,	Уроки Другої світової війни: переосмислення.....	355
Левітас Ф.Л.		
Мальований О.О.,	Нація геймерів: трансформація масової культури США	
Шумило В.Т.	на основі цифрової ігрової індустрії	
	(кінець 1940-вих – 1980-ті роки).....	362
Моціяка О.П.	Політика Туреччини в Балканському регіоні:	
	формування зовнішньополітичного курсу та основні	
	етапи становлення (2002 – 2020 рр.).....	368

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Левченко Ю.І.	Суспільна історія Вінниччини через призму ідеології	
	більшовизму: соціальний зріз совєтської влади по	
	завершенні німецько-радянської війни	375

ГЕРОЇ НЕ ВМИРАЮТЬ!

Коляда І.А.	Рачінський Денис Русланович.....	379

CONTENTS

MEMORY OF PROFESSOR P. P. PANCHENKO

(TO THE 95TH ANNIVERSARY OF THE BIRTHDAY)

Padalka S., Professor P. P. Panchenko: Milestones of Life, Academic and Public Activity.....	9
Androshchuk O. and Public Activity.....	9
Shchebetiuk N. The Figure of Professor P. Panchenko in Historical and Bibliographical Publications.....	20
Utkin O. Religious Studies in Creative Heritage of Professor P. P. Panchenko.....	26
Kadeniuk O. Petro P. Panchenko and his «Agricultural History of Ukraine» in Shaping the Worldview of Contemporary Ukrainian College Students.....	30
Kravchenko N., Petro P. Panchenko and Leonid Yu. Berenshtein: Formation of an Agricultural History School.....	33
Kropyvko O., Formation of an Agricultural History School.....	33
Lanoviuk L. Hurzhii O., Memories of Life, Activities, Collaboration and Communication with P. P. Panchenko.....	42
Turchenko F., Communication with P. P. Panchenko.....	42
Romaniuk I, Bon' O., Nikiliev O., Verhunov V.	

HISTORY OF UKRAINE

Babenko R. Medieval Written Sources about the Relationship between the Golden Horde and South-Western Rus'.....	52
Zaharov V. History of the Troshchinsky Family Archive.....	66
Kirsanov M. The Phenomenon of Carriers of Reduced Social Responsibility in Kyiv (30s – 60s of the 19th Century).....	79
Ivanova L. Political Catechism of the Poltavan and Kharkiv Communities (First Half of the 60s of the 19th Century).....	89
Pylypchuk O., I. S. Bliokh on the Role of Meliorative Credit in Agricultural Production of the Russian Ukraine and Various Foreign Countries (Late 19th – Early 20th Centuries).....	96
Petruchenko O. Production of the Russian Ukraine and Various Foreign Countries (Late 19th – Early 20th Centuries).....	96
Chalavan V. The Role of the Aal-Russian Association of Sugar Manufacturers in the Organization of the Sugar Industry in the Territory of Ukraine at the Turn of the 19th – 20th Centuries.....	107
Koliada I., The History of the Galitic-Volyn State in the Studios of Isidor Sharanevych: Problems of Research.....	123
Borchuk S., Isidor Sharanevych: Problems of Research.....	123
Lyzen Ye. Zhytkov O. Social Agrarian Factors of the Ukrainian Revolution in 1917–1921: Modern Historiographical Discourse.....	136
Verkhovtseva I. The Ukrainian Revolution 1917 – 1921: the Factor of Rural Self-Government.....	151
Zholob M. Development of the Ukrainian Orthodox Church in the Views of the Minister of Confessions of the Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadskyi Vasyl Zenkivskyi.....	168
Dotsenko V. Vasyl Oleksiyovych Bidnov – Historian and Builder of the Ukrainian Church.....	174

Kucher V.	From the History of the Organization of Soviet Cultural Farms (1919 – 1920): a Failed Experiment of the Bolshovist Leadership.....	185
Seheda R., Kuzminskyi S.	The Formation of the Cultural and Educational Environment of the Ukrainian Diaspora in Czechoslovakia in the 1920s.....	201
Grinchenko V.	Worker-Peasant Theaters of Ukraine to Implement the Bolshevik Policy in the Countryside In 1929 and 1930 (According to the Materials of the “Silskyi Teatr” (Village Theater) Magazine).....	208
Borovskyi A.	Seizure by the Soviet authorities of Religious Structures from the Religious Communities of the National Communities of Ukraine at the border of the 20 – 30s XX Century.....	225
Zhurba M.	The social and ethnic dimension of the cultural projects of the communist government in Ukraine (20 – 30s of the XX century).....	230
Babii L.	Repressions of the Romanian Occupation Authorities against the Rural Local Population of Vinnychna during the Second World War.....	249
Urakin M.	Collaborationism during the German-Soviet War in Modern Domestic Scientific Discourse.....	259
Kravchenko V.	Quantitative and Qualitative Dimensions of the Establishment of Parliamentarism in Ukraine: Historical.....	270
Dvirna K.	Holodomor-Genocide 1932–1933 in Ukraine: the Evolution of Religion and the Russian-Rkrainian Opposition.....	277
Pylypchuk Ya., Rostoka M., Kovalenko I.	The Ukrainian Training System for Military Psychologists: Periodization through the Prism of Historiography Context.....	293

WORLD HISTORY

Malovanyi O., Dubiv Ya.	Implementation of Chinese Sea Travels during the Min Dynasty.....	316
Malovanyi O., Lobzakov O.	The Transformation of Tokyo in the First Half of the XX century	322
Pryhodko M.	Activities of the Sports Academic Union in Krakow (1909 – 1913).....	327
Pylypchuk Ya.	Combat Stress and Combat Mental Trauma (Experience of Historiographic Study of the Problem).....	340
Volkivskyi A.	The Warsaw Oprising of 1944.....	347
Ramazanv Sh., Levitas F.	Lessons of the Second World War: Rethinking.....	355
Malovanyi O., Shumylo V.	The Nation of Gamers: Transformation of the Mass Culture of the USA on the Basis of the Digital Game Industry (the End of the 1940's and the 1980's).....	362
Motsiika O.	Turkey's Policy in the Balkan Region: Formation of the Foreign Policy Course and the Main Stages of Establishment (2002 – 2020).....	368

REVIEWS

- Levchenko Yu.** Social History of Vinninychy through the Prism of the
Ideology of Bolshovism: the Social Section of the Soviet
Government after the End of the German-Soviet War..... 375

HEROES DO NOT DIE!

- Koliada I.** Rachinskyi Denys Ruslanovych..... 379

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА П. П. ПАНЧЕНКА
(ДО 95-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

ПЕТРО ПАНТЕЛЕЙМОНОВИЧ ПАНЧЕНКО
ЗАСЛУЖЕНИЙ ДІЯЧ НАУКИ І ТЕХНІКИ, ДОКТОР ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОР, ЗАВІДУВАЧ ВІДДІЛУ СУЧАСНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ У 1991 – 2001 РР.
(16.10.1928 Р., С. МГАР ЛУБЕНСЬКОГО Р-НУ, ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛ. –
20.04.2016 Р., КИЇВ)

**ПРОФЕСОР П. П. ПАНЧЕНКО:
ВІХИ ЖИТТЯ, НАУКОВОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Падалка Сергій Семенович

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник,
завідувач сектору новітньої історії та політики,
Інститут історії України НАН України, м. Київ
e-mail: seriogap@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8478-5332>

Андросук Олександр Володимирович

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник сектору новітньої історії та політики,
Інститут історії України НАН України м. Київ
e-mail: oleksandrosh@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1402-1035>

Анотація. *Мета* дослідження – з'ясувати основні віхи та етапи життєвого та професійного шляху українського історика, громадського діяча Петра Пантелеймоновича Панченка. **Методологічні підходи** включають лонгитюдне дослідження та аналіз динаміки пріоритетів наукового пошуку, просвітницької й популяризаторської діяльності вченого. **Наукову новизну** статті визначає презентація раніше неопублікованих даних про професійний шлях дослідника на посаді завідувача відділу сучасної історії України Інституту історії України НАН України, роль науковця в ініціюванні громадсько-професійного об'єднання вітчизняних істориків. У статті наведено інформацію про організаторську та науково-пошукову роботу П.П. Панченка на різних етапах життєвого шляху. **Висновки.** Автори статті продемонстрували значення багатогранної діяльності П.П. Панченка для розвитку історичної науки в Україні кінця ХХ та початку ХХІ століття.

Ключові слова: Петро Пантелеймонович Панченко, історична наука, популяризація історичних знань, науково-організаційна діяльність, аграрна історія, підручник з історії, селянство, тоталітаризм.

Постановка проблеми. Серед істориків – аграрників України останніх десятиліть вагомий внесок у вивчення актуальних проблем, аграрної історії ХХ – поч. ХХІ ст. зробив доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Петро Пантелеймонович Панченко. П.П. Панченко – спеціаліст в галузі вивчення історії радянських колгоспів і радгоспів, соціально – економічних процесів в українському суспільстві 1940-х – 2000-х років. Його дослідження на ці теми не втратили наукової актуальності й сьогодні. Найбільше визнання колег одержали роботи, присвячені проблемам українського селянства радянської доби. В центрі його уваги були також проблеми військової історії, історії козацтва, історії громадсько – політичних рухів, партій, громадських організацій тощо. Наукова творча спадщина П.П. Панченка, перевищує

500 найменувань друкованих праць, включаючи книги, статті, нариси, рецензії, огляди тощо.

Мета дослідження – з'ясувати основні віхи та етапи життєвого та професійного шляху українського історика, громадського діяча Петра Пантелеймоновича Панченка.

Виклад основного матеріалу. П.П. Панченко народився 16 жовтня 1928 р. на Полтавщині у селянській родині в селі Мгар, розташованому на правому березі колись повноводної ріки Сула лише в кількох кілометрах від Лубен. Місцевість відома насамперед розташованим тут Мгарським Спасо-Преображенським чоловічим монастирем, заснованим на початку XVII ст. Ісасю Копинським та дружиною овруцького старости Михайла Вишневецького меценаткою Раїною Вишневецькою [Білокінь, 2009, с. 567-568]. Так само кількасот літню історію має і село Мгар, яке згадується в історичних джерелах від першої половини XVII століття. В енциклопедичному довіднику «Полтавщина», який вийшов друком у 1992 р. зазначено, що Універсалом гетьмана Івана Мазепи село в 1687 р. було віддане у володіння ігумену Мгарського монастиря Іпатію Горбачевському (село належало монастирю до 1786 р). За Генеральним слідством про маєтності 1729-1730 рр. село Мгар належало до Лубенської сотні Лубенського козацького полку. У XVIII – XIX ст. село входило спочатку до Малоросійської, а від 1802 р. – до Полтавської губернії. На 1990 р. тут налічувалось 140 дворів, понад 940 мешканців, переважно державних селян, діяла земська школа [Полтавщина, 1992, с. 525].

У 1920-х р. Мгар став центром однойменної сільської ради Лубенського району Лубенського округу. За переписом 1926 р. з селі було 198 господарств, проживало 971 мешканців. Від 1930 р. Мгар став центральною садибою організованого в цей час колгоспу «Перемога» [Полтавщина, 1992, с. 525].

У цьому просякнутому історією краї народився і зростав Петро Пантелеймонович Панченко. За його спогадами, батьки (особливо батько) з наймолодших шкільних літ пильнували за навчанням сина, допомагали порадою та підтримкою. Батько й сам прагнув до знань: здобув освіту ветеринарного фельдшера, трудився в місцевому колгоспі «Перемога», очолював міжгосподарську ветеринарну дільницю. Мати працювала ланковою: вирощувала буряки, кукурудзу, картоплю. За відсутності механізації в ті роки це була важка фізична праця з винагородою у вигляді натуральної оплати зерном, картоплею, і навіть кавунами. Сім'я фактично жила за рахунок того, що вирощувала на присадибній ділянці та давала корова, яка була у господарстві.

Як і будь-який сільський хлопчина в той час, малий Петро в літню пору випасав корів або кіз, на канікулах залюбки ремонтував різного роду інвентар, працював погоничем на «лобогрійці» (найпростіша жниварка на кінній або тракторній тязі для збирання зернових) чи на валкуванні скошених хлібів, підвозив працюючим в полі питну воду з бочці тощо. До вподоби йому була також робота на кінних косарках чи гребках [Вергунов, Падалка, Журба, 2008, с. 5-6]. Та все ж основні зусилля Петра з дитячі роки зосереджувались на навчанні. Початкову школу в рідному селі закінчив з похвальною грамотою. Так само успішно завершив семирічку в сусідньому селі Вільшанка, попри те, що доводилось долати до школи понад 4 км у дощ, сніг і зимові хурделиці.

Першу професійну освіту П. П. Панченко здобув у Лубенському економічному технікумі, який закінчив з відзнакою. У 1956 р. закінчив історичний факультет тоді ще Львівського державного університету (нині – Львівський національний університет імені Івана Франка). Після закінчення навчання працював на журналістській, педагогічній роботі, у сфері молодіжного громадського руху, в органах місцевої влади Львівщини [Швидкий, 2003, с. 248]. Той період був пов'язаний з процесами, які в 1990–ті роки отримали назву радянзації краю. До початку 1950–х років західноукраїнський регіон залишався ареною гострого громадянського збройного протистояння учасників і прибічників ОУН–УПА та органів радянської влади.

У 1972 р. П. П. Панченко переїздить до Києва і поринає у вир столичного громадсько – політичного і наукового життя. Впродовж кількох років працює доцентом, завідувачем кафедри історичних дисциплін у вищих навчальних закладах столиці, активно публікується в науковій періодиці, монографічних виданнях, збірках творів художнього жанру.

Від 1974 р. його життя пов'язується з Інститутом історії АН УРСР. Саме роки практичної діяльності в академічному інституті стали найбільш плідними, творчими на ниві історичної науки. Сфера наукових інтересів П. П. Панченка охоплювала два основні напрямки: історія суспільно-політичного життя та проблеми аграрної історії. Петром Пантелеймоновичем була створена наукова школа, вихованці якої проводили дослідницьку та науково – педагогічну діяльність у вищих навчальних закладах багатьох регіонів України – Києві, Запоріжжі, Львові, Чернівцях, Донецьку, Кам'янці–Подільському, Хмельницькому, Луганську, Миколаєві, Херсоні, Луцьку тощо. Науковець регулярно виступав із доповідями, повідомленнями на багатьох наукових конференціях, симпозіумах як міжнародних, так і республіканських та регіональних. Панченко П. П. був членом організаційних комітетів із проведення всесоюзного симпозіумів з питань аграрних історій Східної Європи в Москві (РФ), республіканського оргкомітету постійно діючого симпозіуму з аграрної історії, багатьох регіональних наукових конференцій. Проводив велику роботу з підготовки наукових та науково – педагогічних кадрів, докторів та кандидатів історичних, педагогічних, філософських, політологічних та економічних наук.

1991 рік, як і для більшості громадян України, став особливим у житті П. П. Панченка. Проголошення державної незалежності активізувало громадсько – політичне життя в країні. Регулярними стали зустрічі з політиками, громадськими діячами, звичними стали вуличні акції. Паралельно розпочалося переосмислення як того, що відбувалося в минулому, так і поточного суспільно-політичного життя. Цього ж року, у березні на засіданні вченої ради Інституту історії України (таку назву установі повернуто рішенням академічного керівництва від 21 листопада 1990 р.) було затверджено його нову структуру [Інститут історії України, 2006, с. 28-29]. У цей час на базі Сектору історії радянського суспільства створено Відділ сучасної історії України, тематика якого хронологічно охоплювала період 1940-1990-х років. Очолити новостворений науковий підрозділ було доручено П. П. Панченку. Одним із пріоритетів науково-дослідної роботи відділу стало дослідження проблем незалежної України, передумов трансформації радянської державності в нову якість, яка визначалась новим статусом України як незалежної держави. Факт постанови незалежної України бачився професору П. П. Панченку передусім як данність,

вистраждана протягом багатьох віків українським народом, закономірний результат тривалих попередніх суспільно-політичних і соціально-економічних процесів, як явище цивілізаційного масштабу.

Нестабільність суспільно-політичної ситуації в Україні, особливо влітку 1991 р., зумовлена пугчем консерваторів у тоді ще союзній столиці Москві, коли доля державності України опинилась під великою загрозою, вселяла тривогу за майбутнє країни й спонукала П. П. Панченка взятися за підготовку брошури «Московська серпнева революція у верхах: міфи і правда. (Соціально-науковий аспект пошуку)» (Тернопіль, 1991) [Панченко, 1991].

Очолуваний П. П. Панченком відділ не лише досліджував історію радянського суспільства 1940-1980-х років, але й активно включився у роботу з відстеження поточних подій та накопиченню матеріалів для осмислення проблеми становлення незалежної України. Оскільки робилося це «по гарячих слідах», за умов незавершеності багатьох подій та процесів, відтак час від часу в дослідницькій роботі виникали різного роду методологічні труднощі. Разом тим, колективу науковців вдалося вибудувати першу в українській історіографії хроніку процесів і явищ, що протікали в незалежній державі, з'ясувати та розкрити їх історичну логіку. В 1992 – 1993 рр. наслідком проведеної науково-пошукової та аналітичної роботи став перший пробний посібник «Україна незалежна: час випробувань і сподівань», опублікований невеликим тиражем (100 примірників) [Україна незалежна, 1993]. Видання було особливо затребуваним серед викладачів вищих навчальних закладів, які викладали історію другої половини ХХ ст. У тогочасних умовах, через брак новітніх способів і методів осмислення подій та явищ, автори нерідко змушені були вдаватися до методологічних канонів, які базувались на ідеї прогресу, поступального розвитку, позитивізму. Зазвичай дослідницька увага концентрувалась на тематиці діяльності органів влади, становлення багатопартійності. Згадане вище видання стало першим у вітчизняній історіографії, де було комплексно розглянуто особливості політичного життя, соціально– економічних змін, процеси в духовній сфері незалежної держави. Пізніше посібник був доопрацьований і перевиданий в 1997 р. під назвою «Україна: Друга половина ХХ ст.: Нариси історії» [Україна: Друга половина ХХ століття, 1997]. Окрім іншого книга подавала хроніку подій з часу проголошення Україною незалежності.

Паралельно з роботою з написання узагальнюючих праць з новітньої історії України, професор П. П. Панченко очолив роботу з підготовки збірника документів і матеріалів про аварію на Чорнобильській АЕС в 1986 р. Працюючи над упорядкуванням цього видання колега Петра Пантелеймоновича по відділу кандидат історичних наук Н. П. Барановська зіткнулась з труднощами, пов'язаними з отриманням доступу до окремих документів, що зберігалися під різного роду грифами у державних установах та відомих архівах. Частина відповідальних державних чиновників не виявляли інтересу до того, аби науковці з'ясували реальні обставини трагедії та причини, які до неї призвели. Маючи власний досвід апаратної роботи в органах влади П. П. Панченко багато посприяв тому, щоб здолати бюрократичний опір і отримати необхідну джерельну інформацію. Підсумком колективних зусиль науковців стало фундаментальне, перше в українській історіографії видання [Чорнобильська трагедія, 1996], в якому на семистах сторінках були подані матеріали, що дозволяли переосмислити місце і роль Чорнобильської

трагедії в історії України, в міжнародних відносинах, її вплив на подальший розвиток українського суспільства й країни загалом.

Тема української державності ставала пріоритетною для очолюваного П. П. Панченком Відділу сучасної історії Інституту історії України НАН України. Підрозділ займався розробкою широкого спектру проблем, які стосувалися державотворчих процесів на теренах України в історичній ретроспективі, історичного коріння екологічних проблем, складних питань релігійного та церковного життя в Україні другої половини ХХ ст. Науковий колектив відділу, до якого у той період входили доктори наук Л. А. Шевченко, М. Р. Плющ А. А. Вівчарик, кандидати наук Н. П. Барановська, Л. В. Ковпак, А. А. Кондрацький, всебічно та ґрунтовно вивчали проблеми культури, економіки, національних процесів, а також питання соціальної та екологічної історії, повсякденного побуту та життєвого середовища України. Петро Пантелеймонович Панченко, як керівник колективу та його натхненник, у цей час почав активно вживати та популяризувати в науковому дискурсі термін «державотворення», під яким розумів не лише поточні зміни у різних сферах суспільно-політичного життя, але й історичну наступність процесів розбудови незалежних державних інститутів України.

1992–1993 рр. були чи не найскладнішим періодом на початковому етапі становлення незалежної України: започаткована урядом політика лібералізації практично паралізувала економічну систему та фінансову діяльність, спровокувала енергетичну кризу. І без того непрості двосторонні стосунки України з Росією періодично досягали стадії гострих криз і протистоянь. Професор П. П. Панченко, як очевидець та учасник багатьох процесів, а також як учений та аналітик, не міг залишатись осторонь суспільно-політичних подій, що відбувались в Україні. Суперечки довкола проблеми розподілу власності колишнього СРСР, статусу Чорноморського флоту, активізація інспірованого та підтримуваного Росією сепаратистського руху на півострові до краю «наелектризували» суспільно-політичну атмосферу в Криму. Відтак відповіддю науковця на запити читацької аудиторії щодо означених складних питань минулого і сучасності стала ціла серія науково-популярних статей, підготовлених П. П. Панченком на замовлення громадсько-політичного видання «Вісті з України» [Панченко, 1993, с. 7; Панченко, 1993, с. 9; Панченко, 1994, с. 8]. Показовим у цьому сенсі можна вважати публікацію на шпальтах видання його статті «Севастополь чиє місто? Українське чи російське» (1993 р.) [Панченко, 1993, с. 5].

Професор П. П. Панченко особливо піклувався про підтримку постійного взаємозв'язку та взаємодії різних поколінь дослідників, підготовку наукової зміни – докторантів і аспірантів. Відділ сучасної історії проводив значну роботу з атестації наукових кадрів, регулярно надавав наукові консультації, забезпечував фахову експертизу та апробацію підготовлених до захисту рукописів докторських і кандидатських дисертацій.

У 1994 р. за підтримки дирекції Інституту історії України очолюваний П. П. Панченком відділ організував та провів Міжнародну науково-практичну конференцію «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні: 20–80-ті роки ХХ ст.» [Кондрацький, 1994, с. 145-146], яка стала одним з перших в Україні наукових форумів, на якому обговорювались проблеми природи радянського режиму і держави. У цей час П. П. Панченко активно включився в переосмислення таких

трагічних для українського народу подій як голодомори 1921–1922 рр., 1932–1933 рр. і 1946–1947 рр. Впродовж 1991–1994 рр. вченим опубліковано низку статей у фахових та масових періодичних виданнях, присвячених цій проблематиці [Памяті, 1994, с.5].

Важливою складовою наукової діяльності є постійна взаємодія, обмін думками та дискусії всередині фахової спільноти, практична апробація напрацьованих ідей та результатів. Велике значення у цьому сенсі має співпраця академічних вчених з освітніми закладами, університетами. Петро Пантелеймонович налагодив та активно підтримував творчі контакти з історичними факультетами цілої низки вищих навчальних закладів України. Багато років поспіль професор П. Панченко, за розпорядженням Міністерства освіти України, очолював Державні екзаменаційні комісії у Запорізькому і Волинському університетах. Співпраця із запорізькими колегами значною мірою посприяла тому, що П. П. Панченко опинився в епіцентрі підручникотворення в Україні, а праця за сумісництвом в Інституті педагогіки АПН України утвердила переконання про необхідність створення комплексу шкільних підручників, які б забезпечили викладання власне української історії. В 1994 р. і 1995 р. видавництвом «Генеза» були опубліковані підготовлені П.Панченком у співавторстві з колегами підручники «Новітня історія України. Частина перша (1917–1945 рр.)» та «Новітня історія України (1945–1995 рр.)». Підручник для 11 класу загальноосвітніх середніх шкіл», які стали найбільш широко затребуваними серед вчителів і учнів.

Коло творчих зв'язків професора П. П. Панченка постійно розширювалось. Тісна співпраця з Інститутом змісту і методів навчання Міністерства освіти і науки України увінчалась підготовкою навчального посібника для студентів вузів, вчителів та учнів середніх шкіл «Сторінки історії України ХХ ст. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги)» [Панченко, 1995]. Видання послугувало концептуальним каркасом під час підготовки на написання П. П. Панченком спільно з доцентом Житомирської агроекономічної академії В. А. Шмарчук та ректором Житомирського сільськогосподарського інституту В. П. Славовим дидактичної праці з аграрної історії України. В 1996 р. підручник був опублікований видавництвом «Просвіта», який згодом витримав кілька перевидань [Панченко, 1996]. На замовлення видавництв «Школяр», «Магістр», «Генеза» П. П. Панченко у співавторстві з колегами підготував також кілька популярних видань «История Украины ХХ ст. в вопросах и ответах», «Історія України та всесвітня історія ХХ ст. В запитаннях і відповідях» тощо, зорієнтованих на ширшу читацьку аудиторію [История Украины, 1997; Історія України, 1997].

Паралельно з розробкою проблем, пов'язаних із радянським тоталітарним режимом (депортації, переслідування інакодумців), серед наукових пріоритетів П. П. Панченка в 1997–1998 рр. з'явився напрямок військової історії. Для Петра Пантелеймоновича, як учасника Другої світової війни, означена тема була особливо важливою. Одним із результатів концептуального переосмислення історії Другої світової війни та її українських сторінок стала опублікована в 1998 р. спільно з професором Донецького університету В. І. Кравченком книга «Украина во Второй мировой войне 1939-1946. Современное видение. Неизвестные факты» [Кравченко, Панченко, 1998].

У цей час розпочинається новий важливий етап в науковій біографії П. П. Панченка, пов'язаний з його роботою у Науково-пошуковому агентстві «Книга Пам'яті України». Поштовхом до активізації діяльності науковців та громадської спільноти в цьому напрямку послугував Указу Президента України Л. Кучми від 11 травня 1999 р. «Про додаткові заходи щодо забезпечення випуску історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» [Указ, 1999]. . Указ серед іншого передбачив підготовку і випуск поіменних «Книг Скорботи» Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя для вшанування пам'яті цивільних громадян, які загинули внаслідок бойових дій у роки гітлерівської окупації та на примусових роботах у Німеччині. Панченко П. П. ввійшов до складу науково-методичного керівництва пошуково-видавничого агентства, став одним із заступників голови редакційної колегії. Багатотомний науково-видавничий проект завершився випуском у 2000 р. підсумкового тому «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945», у підготовці якого взяли участь 36 фахівців-істориків (серед них і П. П. Панченко), які спеціалізувались на дослідженні воєнної тематики [Безсмертя, 2000]. Видання містило аналітичні та документальні матеріал, які розкривали вагомий внесок народу України в перемогу над фашизмом.

Під керівництвом професора П. Панченка розвивались творчі зв'язки академічних вчених з кафедрою історії України Національного аграрного університету (тепер – Національний університет біоресурсів і природокористування України). Спільно з викладачами і співробітниками навчального закладу було підготовлено низку видань і проведено кілька науково-практичних конференцій. У 1999 р. спільно започатковано видання збірника наукових праць «Проблеми історії: факти, судження, пошуки», який пізніше трансформувався у наукове періодичне видання «Вісник аграрної історії». Ця ділянка роботи П. П. Панченка була різносторонньою для її учасників, оскільки одночасно відбувалося поєднання копійки дослідницької праці й людського спілкування колег та однодумців.

Наприкінці 1990–х – на початку 2000–х років науковці відділу сучасної історії Інституту історії України НАН України опублікували кілька підручників для вищої школи «Україна. Друга половина XX століття. Нариси історії», «Нарис історії України XX століття», «Історія України XX – початок XXI століття» [Україна: Друга половина XX ст., 1997; Нарис історії України XX століття, 2002; Історія України XX – початок XXI століття, 2004]. Концепція видань була сформульована П.П. Панченком як головою авторського колективу і передбачала багатоаспектний підхід до вивчення процесів і явищ недавнього минулого. Книги побачили світ у видавництвах «Наукова думка», «Генеза», «Знання», одержали схвальні відгуки читачів, особливо викладачів вузів, які викладали студентам курси, присвячені радянському періоду історії України, а також науковців – дослідників проблем утвердження незалежності Української держави.

Цілком логічним з огляду на тематичний спектр наукових зацікавлень П. П. Панченка на рубежі століть виглядає також звернення дослідника до проблеми етнодержавознавства, етнічних процесів. Кілька співробітників відділу (М. М. Вівчарик, Л. В. Ковпак) на чолі з завідувачем долучились до розробки проекту «Енциклопедія етнодержавознавства», зініційованого та реалізованого Інститутом держави і права ім. Корещького НАН України, підготувавши статі до видання [Римаренко, 1996].

Наприкінці 1990-х років організаційний талант професора П. П. Панченка знайшов застосування на ще одному напрямку діяльності. Активізація дискусій щодо важливості та необхідності розбудови в країні громадянського суспільства, становлення громадських інституцій спонукали до пошуків варіантів громадського інституціонування наукової спільноти. Панченко П. П. активно перейнявся ідеєю, яка колективно визріла і стосувалась створення Української академії історичних наук. Задум підтримали провідні науковці П. Т. Тронько, В. М. Курило, О. П. Реєнт, М. І. Панчук, П. В. Добров, Р. Д. Лях, Л. Ю. Беренштейн. Ідея створення УАІН як фахової громадської асоціації науковців України була схвально сприйнята директором Інституту історії України, академіком НАН України В. А. Смолієм. Професор Панченко з групою однодумців підготували Статут організації, який у вересні 1999 р. був затверджений Міністерством юстиції України. Цьому рішенню передували Установчі збори 10 березня 1999 р., на яких було обрано керівництво, затверджені у своїх посадах дійсні члени і члени-кореспонденти, сформовані регіональні осередки організації. Українська академія історичних наук була створена у складних умовах соціально-економічної кризи кінця 1990-х рр. як експериментальний формат для організації та координації студій з української історії між ученими з різних регіонів України, обміну науковою інформацією, а також для популяризації та поширення історичних знань, проведення науково-освітніх і культурно-просвітницьких заходів. Об'єднавши на певний час істориків з багатьох регіонів України, як з академічних установ, так і з вищих навчальних закладів, УАІН виступила співорганізатором і співкоординатором кількох наукових форумів із проблем української історичної науки та соціогуманітаристики, але з часом в силу різних причин поступово згорнула свою діяльність [Боряк].

Перехід на роботу до Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук започаткував ще один етап життєвого та наукового шляху П. П. Панченка. Творчі зв'язки з установою Петро Пантелеймонович підтримував впродовж багатьох років, але суттєво вони активізувались у середині 2000-х років, коли бібліотеку очолив учений-аграрій, професор Віктор Анатолійович Вергунов. У 2001 р. за його ініціативи була заснована історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Впродовж 2001–2008 рр. опубліковано 24 фундаментальних видання, присвячених фундаторам сільськогосподарської дослідної справи, а також історії Української академії аграрних наук. У цю багатопланову роботу включився П. П. Панченко, а його досвід проведення масштабних наукових робіт суттєво підсилив дослідницький потенціал колективу бібліотеки. У 2006 р. ВАК України затвердила професора П. П. Панченка головою Спеціалізованої вченої ради за спеціальністю 07.00.07 – історія науки і техніки при Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці [Падалка, 2016, с. 275-282].

Невтомна щоденна праця, організаторський талант, велике і щире серце Петра Пантелеймоновича Панченка завжди викликали високу оцінку керівництва і колег. Доктор історичних наук, професор М. Р. Плющ, який впродовж багатьох років працював разом з П. П. Панченком, відзначав: «серед істориків України ім'я Петра Пантелеймоновича Панченка широко відоме. Він знаний як вдумливий дослідник багатьох актуальних тем розвитку українського села, автор ґрунтовних монографічних праць, викладач вищих навчальних закладів, невтомний трудівник на

ниві науки і освіти». Випускник історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор М. А. Журба пригадує: «Сам життєвий досвід Петра Пантелеймоновича є невичерпним джерелом живої історії нашої Батьківщини, розбудови незалежної Української держави. Виступаючи на зустрічах із студентами, аспірантами, Петро Пантелеймонович вражав молодь енергією, душевною чистотою, невгамовною жагою життя. Після кожної зустрічі з Петром Пантелеймоновичем, з нами залишалися Любов і Добро, які він ніс і випромінював».

Висновки. Отже, життєвий і творчий шлях доктора історичних наук, професора Петра Пантелеймоновича Панченка є багатограним. Він зробив вагомий внесок у дослідженні проблем аграрної історії, про що свідчать його ґрунтовні наукові праці, висока оцінка їх провідними вченими України. Маючи величезний організаторський досвід, науковець зробив вагомий внесок до інтелектуальної скарбниці, на якій вчать і яку продовжують примножувати наступні покоління істориків – аграрників.

Список використаних джерел і літератури

- Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945, 2000. Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України».
- Білокінь, С., 2009. Мгарський Спасо-Преображенський монастир, *Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла – Мі*, Київ: Наукова думка.
- Боряк, Г. В. Українська академія історичних наук. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajnska_akademija_istorychny
- Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006, 2006. Київ: Інститут історії України.
- Історія України ХХ – початок ХХІ століття: навчальний посібник, 2004. Київ: Знання.
- Кондрацький, А. А., 1994. Міжнародна наукова конференція «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні: 20-ті – 80-ті рр.», *Український історичний журнал*, 6, 145-146.
- Кравченко, В. И., Панченко, П. П., 1998. *Украина во Второй мировой войне (1939 – 1945). Современное видение, неизвестные факты*, Донецк: Центр подготовки абитуриентов.
- Мала енциклопедія етнодержавознавства, 1996. Київ: Генеза, Довіра.
- Падалка, С. С., 2016. Петро Пантелеймоновича Панченко – дослідник актуальних проблем аграрної історії України ХХ – поч. ХХІ століття, *Вісник аграрної історії: збірник наукових праць*, 16-17, 275-282.
- Панченко, П., 1991. Московська серпнева революція у верхах: міфи і правда. (Соціально-науковий аспект пошукує), Тернопіль: Облвик.
- Панченко, П., 1994. Національна ідея та релігія, *Вісті з України*, 9.
- Панченко, П. П., 1995. *Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги)*, Київ.
- Панченко, П. П., Славов, В. П., Шмарчук, В. А., 1996. *Аграрна історія України: Навчальний посібник для студентів і викладачів сільськогосподарських закладів освіти I-IV рівнів акредитації*, Київ: Просвіта.
- Панченко, П., 1993. Переселенські трагедії, *Вісті з України*, 7.
- Панченко, П., 1993. Севастополь чиє місто? Українське чи російське? *Вісті з України*, 34.
- Панченко Петро Пантелеймонович: До 80-річчя від дня народження, 2008. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова.
- Панченко, П. П., 1997. *История Украины XX столетия в вопросах и ответах*, Киев: Магистр-S.
- Панченко, П. П., 2002. Нарис історії України ХХ століття: навч. посібник Київ: Генеза.
- Панченко, П., 1993. Державотворення на крутизні, *Вісті з України*, 21.
- Панченко, П., 1994. Деякі аспекти концепції «радянських» голодоморних криз і особливості голоду в Україні в 1946 – 1947 рр., *Пам'яті радянських голодоморів в Україні. Матеріали наукової конференції. Чернівці, 24 вересня 1998 р.*, Чернівці: Руга.

- Полтавщина: енциклопедичний довідник, 1992. Київ: Українська Енциклопедія.
- Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення випуску історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» від 11 травня 1999 р. № 494/99 // Верховна Рада України. Законодавство України. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/494/99#Text>
- Україна незалежна: час випробувань і сподівань, 1993. Київ: Інститут історії України АН України.,
- Україна: Друга половина XX ст.: Нариси історії, 1997. К.: Либідь.
- Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали, 1996. Київ: Наукова думка.
- Швидкий, В., 2003. Панченко Петро Пантелеймонович, *Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник*, Київ – Львів: Інститут історії України НАН України, Вип. 2. Ч. 1.

References

- Baranovs'ka N. P. (comp.). 1996. *Chornobyl's'ka trahediia. Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Bezsmertya. Knyha Pam'iaty Ukrainy. 1941–1945. 2000. Kyiv. [in Ukrainian].
- Bilokin' S., 2009. Mhars'kyj Spaso-Preobrazhens'kyj monastyr. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Vol. 6. La – Mi*. Smolii V. A. (Ed.); Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv. 567-568. [in Ukrainian].
- Boriak G. *Ukrainska akademiia istorichnykh nauk*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajnska_akademija_istorychny [in Ukrainian].
- Kondrats'kyj A., 1994. Mizhnarodna naukova konferentsiia "Totalitarna derzhava i politychni represii v Ukraini: 20-ti – 80-ti rr." *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. No 6: 145-146. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_1994_6_145 [in Ukrainian].
- Kravchenko V. and Panchenko P. 1998. *Ukraina vo Vtoroj myrovoj vojne (1939-1945). Sovremennoe videniye, neizvestnye fakty*. Donetsk. [in Russian].
- Padalka S. 2016. Petro Pantelejmonovycha Panchenko – doslidnyk aktual'nykh problem ahrarnoi istorii Ukrainy XX – poch. XXI stolittia. *Visnyk ahrarnoi istorii: zbirnyk naukovykh prats'*, 16-17: 275-282. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17888/Padalka.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Panchenko P. 1991. *Moskovs'ka serpneva revoliutsiia u verkhakh: mify i pravda. (Sotsial'no-naukovyj aspekt poshukiv)*. Ternopil. [in Ukrainian].
- Panchenko P. 1993. Derzhavotvorenna na krutyzni. *Visti z Ukrainy*, No 21: 7. [in Ukrainian].
- Panchenko P. 1993. Pereselens'ki trahedii. *Visti z Ukrainy*, No 7: 9. [in Ukrainian].
- Panchenko P. 1994. Deiaki aspekty kontseptsii «radians'kykh» holodomornykh kryz i osoblyvosti holodu v Ukraini v 1946-1947 rr. *Pam'iaty radians'kykh holodomoriv v Ukraini. Materialy naukovoi konferentsii. Chernivtsi, 24 veresnia 1998 r.* Chernivtsi. [in Ukrainian].
- Panchenko P. 1994. Natsional'na ideia ta relihiia. *Visti z Ukrainy*. No 9: 8. [in Ukrainian].
- Panchenko P. 1995. *Storinky istorii Ukrainy XX stolittia: (Ukrains'ke selo: postup, spodivannia, tryvohy)*: Navch. posibnyk dlia studentiv vuziv, vchyteliv, uchniv sered. shkil. Kyiv. [in Ukrainian].
- Panchenko P. 1997. *Istoriia Ukrainy XX stolittia v zapytanniakh i vidpovidakh*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Panchenko P. 1997. *Istoriia Ukrainy XX stoletiya v voprosakh i otvetakh*. Kyev. [in Russian].
- Panchenko P. 2002. *Narys istorii Ukrainy XX stolittia: navch. posibnyk*. Smolij V. A. (Ed.). Kyiv. [in Ukrainian].
- Panchenko P., Veselova O. and Baranovs'ka N., 1997. *Ukraina: Druha polovyna XX st.: narysy istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Panchenko P. 1993. Sevastopol' chye misto? Ukrains'ke chy rosijs'ke? *Visti z Ukrainy*. No 34: 5. [in Ukrainian].
- Panchenko P., Baranovs'ka N. P. and Padalka S. S. 2004. *Istoriia Ukrainy XX – pochatok XXI stolittia: navchal'nyj posibnyk*. Smolij V. A. (Ed.) Kyiv. [in Ukrainian].
- Panchenko P., Slavov V., Shmarchuk V. 1996. *Ahrarna istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk dlia studentiv i vykladachiv sil'skohospodars'kykh zakladiv osvity I-IV rivniv akredytatsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Poltavschyna: entsyklopedychnyj dovidnyk. 1992. Kyiv. P. 525. [in Ukrainian].
- Rymarenko Yu. 1996. *Mala entsyklopediia etnoderzhavoznavstva*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Shvydkyj V. 2003. Panchenko Petro Pantelejmonovych. *Ukrains'ki istoryky XX st.: Biobibliohrafichnyj dovidnyk*. Vyp. 2. Ch. 1. Kyiv, L'viv. P. 248. [in Ukrainian].

Smolii V. A. (Ed.). 2006. *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 1936–2006*. Kyiv. 28-29. [in Ukrainian].

Ukraina nezalezhna: chas vyprobuvan' i spodivan'. 1993. Kyiv. [in Ukrainian].

Verhunov V. A., Padalka S. S. and Zhurba M. M. (Comp.). 2008. *Panchenko Petro Pantelejmonovych: Do 80-richchia vid dnia narodzhennia*. Kyiv. [in Ukrainian].

**PROFESSOR P. P. PANCHENKO:
MILESTONES OF LIFE, ACADEMIC AND PUBLIC ACTIVITY**

Serhii Padalka

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor, Leading Research Fellow,
Department of Contemporary History and Politics,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, Kyiv

Oleksandr Androshchuk

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Senior Researcher
Department of Contemporary History and Politics,
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The purpose of the research* is to find out key features of the life and academic career of the Ukrainian historian and public figure Petro Panteleimonovych Panchenko. **Methodological approaches** include longitudinal research and analysis of the dynamics of the scholar's research priorities, educational and public history activities. **The research novelty** of the article is determined by the presentation of previously unpublished data about the professional path of the researcher in the position of head of the Department of Modern History of Ukraine at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. In addition, the authors describe role of the scholar in initiating establishment of a professional association of Ukrainian historians and provide information about the organizational and research work of P.P. Panchenko at different stages of life. **Conclusions.** The authors of the article have demonstrated the importance of P.P. Panchenko's multifaceted efforts for the development of historical science in Ukraine at the turn of the 21st century.

Key words: Petro Panteleimonovych Panchenko, science of history, public history, research organization, agrarian history, history textbook, peasantry, totalitarianism.

ПОСТАТЬ ПРОФЕСОРА П. ПАНЧЕНКА В ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНИХ ВИДАННЯХ

Щебетюк Наталія Борисівна

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, м. Київ

e-mail: shchebetyuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-3332-1981>

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати історико-бібліографічні видання серій «Українські історики» та «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» з виокремленням біографічних відомостей про доктора історичних наук, професора Петра Панченка. **Наукова новизна** – відображено особливості висвітлення наукової біографії Петра Панченка в біобібліографічних виданнях, розкрито умовний процес створення пантеону української історичної науки. **Висновки.** Біобібліографічні довідники містять наукової біографії дослідників історії України та українських істориків, які працювали або працюють у наукових установах, закладах вищої освіти, державних установах і громадських організаціях в Україні або за її межами, починаючи з кінця XIX століття і до сьогодення. Основні віхи життєдіяльності історика, його наукові інтереси і творчі здобутки становлять наукову спадщину українського народу, до якої належить і постать шанованого Петра Панченка.

Ключові слова: Петро Панченко, наукова біографія, історія України, наукова спадщина, біобібліографічний довідник, Інститут історії України.

Постановка проблеми. Важко позбавитися невтішних думок та здогадок про слова професора Петра Панченка (1928 – 2016 рр.) щодо історії нашого народу, зокрема в період укріплення радянців: «...для селянства, зрештою як і для усього народу України, настав найжорстокіший в історії час випробування командного радянства, тоталітарної держави, напоєної ненависництвом і безправ'ям» [Панченко, 1995, с. 22]. Майже 100-літній рубіж відділяє нас від подій того часу, проте російський імперіалізм лише набрав силу і продовжив знищення української нації. Відтак, віддаючи шану світлій і добрій пам'яті професора Петра Панченка, важливо згадати про його внесок на початку 1990-х років у започаткування процесу відтворення об'єктивної історії нашого народу. Адже забута і зневажена історія, як усім нам довелося пересвідчитися в останні роки російсько-української війни, не лише карає за невивчене і позбавляє майбутнього, вона почасти стає сьогоденням. І тому навіть в умовах загрози існуванню нації та збройного відстоювання державності продовжуються історичне дослідництво та інші культурні проєкти, зорієнтовані на відтворення та збереження наукової спадщини нашого народу.

Мета дослідження – проаналізувати історико-бібліографічні видання серій «Українські історики» та «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» з виокремленням біографічних відомостей про доктора історичних наук, професора Петра Панченка.

Виклад основного матеріалу. Доктор історичних наук, професор Петро Пантелеймонович Панченко по праву належить до пантеону славетних українців, видатних учених вітчизняної історичної науки. Постать історика представлена в біографічних нарисах на сторінках серійних видань різних установ. Примітно, що одним з перших стало біобібліографічне видання Інституту історії України Національної академії наук України (НАНУ) «Українські історики XX століття. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики»», що вийшла друком трьома випусками впродовж 1996 – 2010 років.

Перший випуск серії вийшов двома накладками у 1996 та 1998 роках за назвою «Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики»». Випуск 1996 року [Вчені Інституту історії України, 1996] присвячувався 60-річчю установи, містив систематизовані короткі біографічні відомості близько 400 науковців, які працювали в установі впродовж усього періоду функціонування. Довідник 1998 року [Вчені Інституту історії України, 1998] має більш організовану структуру: крім біографічних нарисів подано переліки керівників установи, носіїв академічних і почесних звань, хроніку основних дат з історії Інституту, а також список наукових співробітників за період 1936 – 1997 років. Вказані випуски підготували співробітники Інституту історії України НАН України, Міністерства освіти України та Фонду розвитку історичних досліджень за сприяння Міжнародного фонду «Відродження». Праця стала першою спробою створити біобібліографічний довідник представників різних поколінь вчених-дослідників Інституту історії України НАН України.

Структура біографічних нарисів передбачала висвітлення переважно наукової діяльності персоналій. Крім основних дат, надано перелік основних наукових праць, державних відзнак і нагород, а також за наявності публікації біографічного характеру. Як зазначено у передмові, крім анкетування, автори використовували різні історичні джерела інформації (архівні документи, періодичні видання, універсальні довідники та ін.), а деякі подали з бібліографічним описом для подальшого використання іншими дослідниками.

Торкаючись питання розкриття біографії професора Петра Панченка, відзначимо її появу у випуску 1 біобібліографічного довідника «Вчені Інституту історії України...» видання 1998 року. Біографічний нарис за авторством П. Овчаренка містить стислі відомості про основні події у творчому житті «...дослідника аграрної історії та суспільно-політичних процесів новітньої історії України», результати діяльності якого відзначено 11 урядовими нагородами, зокрема «...орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак пошани», Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, Почесним Знаком цивільної оборони СРСР, Дипломом Українського педагогічного товариства» та ін. [Вчені Інституту історії України, 1998, с. 237-238].

Значною мірою біографічні відомості про Петра Панченка доповнено й опубліковано у частині 1 другому випуску серії «Українські історики» автором В. Швидким [Українські історики XX століття, 2003, с. 248]. Зокрема, йдеться про видання вченим близько 1000 наукових публікацій, серед яких науково-популярні, науково-методичні та науково-публіцистичні праці. Професор Петро Панченко – автор 15 індивідуальних монографій та співавтор 29 колективних праць, у т.ч. підручників і посібників для учнів та студентства. Серед інших, автор відзначає

підручник і хрестоматію для 11 класу, хрестоматію для 10 класу загальноосвітньої школи «Новітня історія України» Ч.2 (1945 – 1995) (1995) та її друге доопрацьоване видання у 2001 р. Також до основних видань належать цінні праці «Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги)» (1995), «Развитие сельского хозяйства Украинской ССР 1959 – 1980» (1980), «Аграрна історія України: підручник» (1996, 2000) та ін. Крім того, наводиться інформація про членство Петра Панченка у редколегіях багатьох журналів, колективних монографій, збірників, матеріалів міжнародних і всеукраїнських наукових зібрань тощо. Він був академіком (дійсним членом) трьох академій наук, а також віце-президентом Української академії історичних наук (громадська асоціація науковців України).

Другий випуск біобібліографічного довідника містить оновлений матеріал з урахуванням змін, що відбулися за п'ять років у житті вітчизняних істориків. Так, професору Петру Панченку присвоєно почесне звання Заслужений діяч науки і техніки (1998), а також він став Лауреатом премії ім. Дмитра Яворницького (1998, 2001). Загалом, як зазначають укладачі, другий випуск біобібліографічного довідника серії «Українські історики» [Українські історики ХХ століття, 2003] присвячений вітчизняним історикам ХХ століття, біографій яких в електронній базі даних відділу історії культури українського народу Інституту історії України НАН України налічувалося кілька тисяч. З огляду на численність матеріалів, випуск другий довідника видрукувано у трьох частинах (2003, 2004, 2006). Починаючи з першої частини, у якій опубліковано наукову біографію професора Петра Панченка, видання формувалися за хронологічним принципом, але у робочому порядку згідно з надходженням текстів [Українські історики ХХ століття, 2003, с. 3-4]. Тому друга частина випуску другого довідника доповнювала першу, а третя, відповідно, доповнювала другу частину. До випуску другого внесено біобібліографічні відомості про істориків України і зарубіжних (українських) вчених-істориків з переважаючим розкриттям їхньої наукової праці, здобутків, підготовку фахівців-істориків тощо. Статті мають вже визначену типову структуру, але звісно, з різною мірою наповнення наявних персональних відомостей. Крім того, під час укладання різних частин випуску другого довідника значною мірою розширилася географічна складова, зокрема, долучилися дослідники історії майже з усіх областей України. Також підготовці довідника активно сприяли співробітники Державного галузевого архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України й звичайно колеги архіву Інституту історії України НАН України.

Зазначимо і про третій випуск біобібліографічного довідника серії «Українські історики», що вийшов друком у 2010 році [Українські історики, 2010]. Видання має певні відмінності з попередніми випусками в частині розширення хронологічних меж дослідження вітчизняного пантеону персоналій історичної науки. Йдеться про період започаткування інституалізації історичної науки в ХІХ столітті, представники якої й здійснили напрацювання з методології, джерелознавства та й самого предмету, завдань історичних досліджень. Довідник містить 261 біографічний нарис про вітчизняних і зарубіжних дослідників української історії з дотриманням принципів і єдиної структури, а також редакційно-технічного оформлення попередніх видань. Таки чином, можемо стверджувати про проведену Інститутом історії України НАН України важливу роботу з проблеми персоніфікації української історичної науки через опублікування

біобібліографічного довідника в серії «Українські історики» з розкриттям близько 2-х тисяч наукових біографій.

Повертаючись до висвітлення біографічних відомостей і наукових напрацювань професора Петра Пантелеймоновича, зауважимо, що на сторінках описуваного довідника певною мірою викладено основні дати його біографії, проте невичерпно з урахуванням подальшої діяльності вченого. Працюючи з 1974 року в Інституті історії України на різних посадах, у 2004 Петро Пантелеймонович перейшов працювати до Київського державного педагогічного університету імені Б. Грінченка на посаду професора кафедри методики викладання історії та права. За сумісництвом працював на посаді головного наукового співробітника Центру історії аграрної науки Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН, а також, він – голова спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських і докторських дисертацій при ДНСГБ УААН. Інтелект науковця, багаторічний досвід дослідження аграрної історії та бажання долучитися до творення історії аграрної науки й дослідної справи України, сприяли плідній співпраці з новим колективом. Нині діючий Інститут історії аграрної науки, освіти і техніки ННГБ НААН проводить комплексні історико-наукознавчі дослідження, певною мірою, багато в чому опираючись і на досвід, яким щедро ділився професор Петро Панченко. То ж його наукова біографія неодноразово представлена у серійних виданнях установи.

У 2007 р. вийшла друком наукова праця «Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН: історія і сьогодення (До 75-річчя Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН як наукової установи)» у видавництві «Аграрна наука» за авторством академіка НААН В.А. Вергунова [Вергунов, 2007]. Книга опублікована в історико-бібліографічній серії «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» за номером 20. На основі архівних матеріалів та опублікованих офіційних документів щодо розвитку бібліотечної галузі в Україні розкрито історію становлення та подальшого розвитку Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук. Результати дослідження викладено як історико-науковий аналіз діяльності ДНСГБ УААН, виконання нею традиційних функцій і регламентованої законодавчо науково-дослідної роботи. Автор застосував піонерський підхід до узагальнення пройденого установою шляху, складовими висвітлення якого стали історія головної національної книгозбірні сільськогосподарської та лісогосподарської літератури, провідного галузевого депозитарію, комплексного наукового, бібліотечно-біографічного центру мережі 263 сільськогосподарських бібліотек України. Один із розділів наукового видання присвячено науковому потенціалу ДНСГБ УААН у вигляді біографічних нарисів співробітників. Принагідно зауважимо, що серед рецензентів даного видання є і професор П. Панченко, світлій пам'яті якого присвячено дане зібрання. Наукова біографія вченого містить деякі доповнення і уточнення, зокрема щодо авторства «1200 наукових, науково-популярних праць, нарисів, есе, оповідань, фейлетонів, гуморесок. Підготував безпосередньо і опосередковано понад 70 докторів і кандидатів наук» [Вергунов, 2007, с. 224-225].

Через десять років, у 2017 р. історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» поповнилася наступним, сотим виданням «Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН: історія та сучасність (до 100-річчя від дня створення)» [Вергунов, 2017]. Праця висвітлює

документальні матеріали про ставлення видатних діячів різних періодів до культури та бібліотечної справи, починання бібліотечних фахівців і систему цінностей у різні історичні періоди в житті країни. Крім розділу з біографічними нарисами, серед яких і наукова біографія професора П. Панченка, видання вміщує аналіз і трактування академіком НААН В.А. Вергуновим раніше недоступних архівних документів щодо створення й початкового періоду діяльності Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН у 1917-1943 роках. Результати дослідження викладено у передмові та 4-х розділах: 1) Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України: сторінки славетної історії; 2) ННСГБ НААН – провідний науково-інформаційний та освітній центр з питань сільського господарства на теренах України; 3) Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН: ретроспектива становлення, здобутки і перспективи в діяльності; 4) Науковий потенціал Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Біобібліографічний довідник «Історики аграрної науки, освіти та техніки в Україні» вийшов друком у 2022 р. також у серії «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» і став певним підсумком двадцятирічної діяльності Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН. Крім передмови, довідник має два розділи: 1) Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН: віхи звияг та 2) Історія аграрної науки, освіти та техніки: доказ вічності, нескінченності й внутрішньої необхідності. Належне місце укладачами відводиться науковим біографіям понад 230 істориків аграрної науки, освіти та техніки й зокрема професору Петру Панченку. Нарис містить відомості про основні віхи життя вченого, наукову спадщину та численні державні відзнаки й нагороди, серед яких ордени Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого III ступеня, Святого Архистратига Михаїла та ін. [Історики аграрної науки, освіти та техніки в Україні, 2022, с. 212-213].

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо про певне підтвердження тягlosti поколінь українських істориків або традицію пошанування набутого досвіду, надбань вітчизняної науки й певною мірою мудрості суспільної думки. З огляду на існуючу тривалий час безособову історичну науку, дослідники у другій половині 1990-х років розпочали системний процес її персоніфікації. Перші спроби Інституту історії України НАН України подати в уніфікованому вигляді науковий шлях учених отримали продовження у 2000-х роках й у таких неочікуваних на перший погляд, царинах, як історія аграрної науки, освіти та техніки України. У біобібліографічних довідниках, як серії «Українські історики», так і «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» висвітлено персоналізовану наукову спадщину України, її історичне надбання минулого століття, останніх десятиріч. До вітчизняної скарбниці знань належить інтелектуальний доробок видатного історика Петра Панченка, наукова біографія якого, без перебільшення, прикрашає чимало біобібліографічних видань. І нашим завданням залишається зберігати й пошановувати пам'ять та примножувати історичне знання.

Список використаних джерел і літератури

Вергунов, В. А., 2007. *Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН: історія і сьогодення*, Київ.

Вергунов, В. А., 2017. *Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН: історія та сучасність. До 100-річчя від дня створення*, Київ.

Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики», 1996. Київ.

Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики», 1998. Київ.

Історики аграрної науки, освіти та техніки в Україні: біобібліографічний довідник, 2022. Київ.

Панченко, П. П., 1995. *Сторінки історії України ХХ століття: Українське село: поступ, сподівання, тривоги*, Київ.

Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики», 2003. Київ, вип. 2, ч. 1.

Українські історики. Біобібліографічний довідник. Вип. 3. Серія «Українські історики», 2010. Київ.

References

Istoryky ahrarnoi nauky, osvity ta tekhniky v Ukraini: biobibliohrafichnyi dovidnyk, 2022. Kyiv. [in Ukrainian].

Panchenko, P. P., 1995. *Storinky istorii Ukrainy XX stolittia: Ukrainske selo: postup, spodivannia, tryvohy*, Kyiv. [in Ukrainian].

Ukrainski istoryky XX stolittia. Biobibliohrafichnyi dovidnyk. Serii «Ukrainski istoryky», 2003. Kyiv, vyp. 2, ch. 1. [in Ukrainian].

Ukrainski istoryky. Biobibliohrafichnyi dovidnyk. Vyp. 3. Serii «Ukrainski istoryky», 2010. Kyiv. [in Ukrainian].

Vcheni Instytutu istorii Ukrainy. Biobibliohrafichnyi dovidnyk. Serii «Ukrainski istoryky», 1996. Kyiv. [in Ukrainian].

Vcheni Instytutu istorii Ukrainy. Biobibliohrafichnyi dovidnyk. Serii «Ukrainski istoryky», 1998. Kyiv. [in Ukrainian].

Verhunov, V. A., 2017. *Natsionalna naukova silskohospodarska biblioteka NAAN: istoriia ta suchasnist. Do 100-richchia vid dnia stvorennia*, Kyiv. [in Ukrainian].

Verhunov, V. A., 2007. *Derzhavna naukova silskohospodarska biblioteka UAAN: istoriia i sohodennia*, Kyiv. [in Ukrainian].

THE FIGURE OF PROFESSOR P. PANCHENKO IN HISTORICAL AND BIBLIOGRAPHICAL PUBLICATIONS

Nataliia Shchebetiuk

Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher,

Head of Sector science of science Institute of the History of Agrarian Science, Education and Techniques,

National Scientific Agricultural Library

of National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The purpose* of the research is to analyze the historical and bibliographic editions of the series «Ukrainian Historians» and «Agrarian Science of Ukraine in Persons, Documents, Bibliography» with a focus on biographical information about Doctor of Historical Sciences, Professor Petro Panchenko. **Scientific novelty** – the peculiarities of coverage of the scientific biography of Petro Panchenko in biobibliographic publications are reflected, the conventional process of creating the pantheon of Ukrainian historical science is revealed. **Conclusions.** Biobibliographic directories contain scientific biographies of researchers of the history of Ukraine and Ukrainian historians who worked or are working in scientific institutions, institutions of higher education, state institutions and public organizations in Ukraine or abroad, starting from the end of the 19th century until the present day. The main dates of the historian's life, his scientific interests and creative achievements constitute the scientific heritage of the Ukrainian people, which also includes the figure of the respected Petro Panchenko.

Key words: Petro Panchenko, scientific biography, history of Ukraine, scientific heritage, biobibliographic guide, Institute of History of Ukraine.

РЕЛІГІЄЗНАВЧІ АСПЕКТИ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ПРОФЕСОРА П.П. ПАНЧЕНКА

Уткін Олександр Іванович

доктор історичних наук, головний науковий співробітник сектору архівознавства і
документознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, м. Київ

e-mail: utkin1937@ukr.net

<https://orcid.org/0000-001-9368-6002>

Анотація. *Мета* дослідження – висвітлити творчу діяльність доктора історичних наук, професора Петра Панченка з питань релігії у зв'язку з державотворчими процесами. **Методологія** ґрунтується на застосуванні проблемно-хронологічного методу, персоналізації, історіографічного аналізу та ін. **Наукова новизна** – розкрито окремі погляди й підходи професора Петра Панченка щодо впливу релігії на національне відродження. **Висновки.** Серед різнопланових напрацювань вченого поважне місце займають питання відновлення діяльності церковних структур поряд з іншими установами й громадськими утвореннями в системі соціальних чинників формування національної самосвідомості. Вчений вважав, що релігія і церква виступають одним із важливих факторів утвердження національної самобутності українців.

Ключові слова: Петро Панченко, творча спадщина, українська поліконфесійність, релігія і свобода, національна самосвідомість.

Творча спадщина відомого українського вченого, історика, професора, академіка Панченка П.П. велика, цікава, різнопланова й глибока. У першу чергу він займався різними проблемами історії України, зокрема, питаннями суспільно-політичного життя, воєнної історії, державотворення, краєзнавства, голодомору, соціально-аграрних відносин, історії науки, освіти та техніки.

Вивчаючи соціальну історію, професор П.П. Панченко відзначав, що в країні існує ряд недостатньо вивчених і добротню врегульованих за міжнародними стандартами проблем, серед яких релігійні й національні, що мають важливе значення для становлення й цивілізованого розвитку нової демократичної і незалежної України. Їх стан гальмує формування національної державності, оскільки поширюються ідеї «етнічного шовінізму» і «релігійного фундаменталізму». Утворення нових самостійних держав взагалі оцінюється позитивно, що переконливо свідчить про подолання застарілих уявлень про сутність етноконфесійної ситуації, яка відображається в прагненні до європейської інтеграції України та проведенні національного відродження, де релігія і церква виступають фактором утвердження національної самобутності українців.

Після проголошення незалежності України її повноцінний розвиток потребував створення нової політико-правової бази розбудови матеріально-технічної основи державності шляхом глибоких реформ господарювання, прийняття законів, відповідних нормам міжнародного права для регулювання економічних, соціальних, культурних, навчально-виховних процесів. Відновлення діяльності всіх церковних

структур, їх активної роботи поряд з іншими установами й громадськими утвореннями в системі соціальних чинників формування національної самосвідомості були головними напрямками повсякденної праці професора П.П. Панченка. Вони відображені в його пропагандистській діяльності, навчально-виховній і науково-дослідній роботі. Разом із І.Г. Кириленком, В.А. Вергуновим була підготовлена «Аграрна історія України: еволюція соціально-економічних відносин». Особисто Петро Пантелеймонович написав підручник для шкіл «Новітня історія України», монографії «Украинское село на пути научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60-80 годы)», «Научные основы развития общественно-политической жизни села», «Про впровадження елементів наукової організації праці в роботу», «Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму». Ряд статей: «Україна сьогодні. Науково-технічний прогрес», «Козацький рух в Україні», «Українське козацтво в історичному просторі».

У цих та інших працях він відзначав, що досвід виховання національно-свідомих патріотів, накопичений церквами і світськими організаціями, має велике наукове і практичне значення для становлення суверенності та державності України, а форми і методи їх інформаційної діяльності розкривають нові підходи до вивчення до вивчення суспільних явищ, звичних канонів і догматизму, основні тенденції у формуванні зв'язків між релігією та етнічною спільнотою, поширюють ідеї національного менталітету, етноконфесійні особливості культури як результат взаємодії релігії й етносу. Відродження духовності, української ментальності сприятиме формуванню оптимальної моделі суспільно-економічного, політичного і духовного розвитку держави. Розвиваючи історичну пам'ять, церква та інші утворення поширюють теоретичні знання, реалізуючи основи гуманітаризації освіти, збереження української мови, культури і релігії, акцентуючи увагу на національних та світових гуманістичних ідеалах та цінностях. Все це протистоїть маніпуляції свідомістю українців.

Розпочинаючи з 1990-х років, розгорнувся активний процес національного державотворення, розширення прав і свобод людини, значного збільшення церковної мережі, хоч частина новостворених і відновлених громад, не маючи відповідного культового майна, особливо культових приміщень, не могла повноцінно функціонувати. У короткий термін місцеві органи влади це питання не вирішували. Тому церковні активісти посилали багато скарг в різні інстанції з вимогою відібрати культове майно, будівлі у віруючих інших конфесій або ж забрати колишні культові приміщення, переобладнані та передані різним світським організаціям чи організувати державну систематичну допомогу церквам. Боротьба за культові будівлі стала однією з головних причин розгортання етноконфесійних конфліктів між православними і греко-католиками, вірянами українського православ'я та прихильниками московської церкви за участю представників деяких етносів і їх цінностей.

Обговорення цих подій у пресі, по радіо і телебаченню, розробці способу їх справедливого вирішення сприяли робота місцевих владних структур законно розв'язати цю проблему, прийняття Верховною Радою України закону «Про свободу совісті та релігійні організації» і його різних доповнень [Закон України, 1991]. Цей закон став основоположним правовим документом системи законодавства країни, що регулює всі правовідносини України по реалізації свободи совісті, свободи

релігій, правові аспекти діяльності церков, гарантії їх впровадження в життя, рівноправ'я всіх громадян, релігійних віросповідань та релігійних організацій перед законом. Значну допомогу в усуненні етноконфесійних протиріч надавали вчені юристи, релігієзнавці, історики, педагоги, роз'яснюючи сутність законів про релігію і церкву як українських, так і міжнародних правових актів, акцентуючи увагу на характеристиці державно-церковних відносин в контексті демократизації суспільства, яке формує ефективні засоби міжцерковного порозуміння, поважного ставлення до людини.

Петро Пантелеймонович став одним із багатьох творців своєрідної програми, заходів по усуненню етноконфесійних конфліктів і був їх реалізатором. З цією метою використовувались засоби масової інформації, змістовні виступи представників органів влади, церковних ієрархів, які ініціювали проведення діалогів релігій як форми толерантних відносин – характерної особливості української поліконфесійності. Ці проблеми, запропоновані різними відомствами, форми і методи їх вирішення поширював і професор Панченко П.П. в публічних лекціях, наукових дослідженнях, зокрема, в роботі «Релігійні конфесії в Україні (40-ві й початок 90-х років)» [Панченко, 1993], інститутських аудиторіях перед студентами, аспірантами, викладачами суспільних дисциплін, що навчались на курсах підвищення кваліфікації університету ім. Б.Г. Грінченка. Він виходив з визначення сутності етноконфесійних конфліктів як негативного явища в українському суспільстві, його болісної ролі і дестабілізуючих аспектів. Звідси витікало, що все це можна усунути рядом скоординованих заходів держави, громадських організацій та церковних структур, спрямовуючи їх діяльність до злагоди, свободи, дальшого розвитку громадянського суспільства, досягнення форм згармонізованого буття.

Після призначення Петра Пантелеймоновича членом спеціалізованої вченої ради по релігієзнавству в Інституті філософії він мав пряме відношення до атестації майбутніх кандидатів і докторів наук, ретельно вивчав стан релігії і церкви в Україні й за її межами, історію релігії і церкви в нашій країні, Росії, їх політико-правовий статус, взаємодію та взаємовплив релігії й культури, концепцію католицьких богословів про інкультурацію християнства та православну трактовку християнізації культури, релігійну духовність українців, її вияви, постаті, стан, аналіз різних віровчень, релігійну свідомість, її особливості, взаємозв'язок національного і релігійного феноменів та багато інших питань теорії й практики релігієзнавчої науки [Панченко, 2003]. Аналізуючи названі проблеми, професор П.П. Панченко відзначав, що в суспільній думці відбувається нова ціннісно-культурологічна оцінка релігійної моралі, релігійно забарвленого фольклору, мовних і побутових норм та всього релігійно-історичного досвіду з врахуванням реалій сучасної України.

Він рецензував дисертаційні дослідження, був опонентом на їх захисті, брав активну участь при обговоренні представлених праць. Його виступам властиве глибоке знання теми, чітке визначення позитивних і не порушених аспектів, оригінальність викладених поглядів на оцінку здобутків науковця, їх наукове і практичне значення. Був учасником різних наукових форумів, виступав на конференціях вчених: «Релігійна свобода: питання теорії та практики», «Церква і політика». Вивчення професором П.П. Панченко релігієзнавчих питань показує, що релігія, маючи глибокі зв'язки з буттям людини, впливає на соціальні структури й цінності, оскільки включена до європейського й світового цивілізованого контексту,

сприяє мобілізації людей в реалізації загальнонаціональної мети українців, їх церковних утворень в національному відродженні демократичної України.

Список використаних джерел і літератури

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», 1991. Відомості Верховної Ради УРСР, 25.

Панченко, П. П., 1993. *Релігійні конфесії в Україні (40-і - початок 90-х рр.)*, Київ.

Панченко, П. П., 2003. *Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму*, Київ.

References

Zakon Ukrayiny «Pro svobodu sovisti ta relihiyni orhanizatsiyi» [Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations"], 1991. Vidomosti Verkhovnoyi Rady URSR [Information of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR]. № 25. St.283 [In Ukrainian].

Panchenko, P. P., 1993. *Relihiyni konfesiyyi v Ukrayini (40-i - pochatok 90-kh rr.)* [Religious denominations in Ukraine (40s - early 90s)], Kyiv [In Ukrainian].

Panchenko, P. P., 2003. *Relihiyni konfesiyyi v Ukrayini v konteksti istoryzmu* [Religious denominations in Ukraine in the context of historicism], Kyiv [In Ukrainian].

**RELIGIOUS STUDIES IN CREATIVE HERITAGE
OF PROFESSOR P.P. PANCHENKO**

Oleksandr Utkin

Doctor of Historical Sciences, Chief Researcher,
National Scientific Agricultural Library
of National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The purpose of the research is to highlight the creative activity of the doctor of historical sciences, professor Petro Panchenko on matters of religion in connection with state-building processes. The methodology is based on the application of the problem-chronological method, personalization, historiographical analysis, etc. Scientific novelty – separate views and approaches of Professor Petr Panchenko regarding the influence of religion on national revival are revealed. Conclusions. Among the scientist's multifaceted efforts, an important place is occupied by the issue of restoring the activities of church structures along with other institutions and public organizations in the system of social factors of national identity formation. The scientist believed that religion and the church are one of the important factors in establishing the national identity of Ukrainians.*

Key words: *Petro Panchenko, creative heritage, Ukrainian polyconfessionalism, religion and freedom, national self-awareness.*

**П.П. ПАНЧЕНКО І ЙОГО «АГРАРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»
У ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО
СТУДЕНТСТВА**

Каденюк Олександр Степанович

доктор історичних наук,
професор кафедри теоретико-правових і соціально-гуманітарних дисциплін,
Подільський державний університет, м. Київ

***Анотація.** Мета дослідження – висвітлити роль професора Петра Панченка у підвищенні ролі гуманітарного компоненту в вищій освіті України. **Методологія** ґрунтується на застосуванні проблемного підходу, комплексного методу та ін. **Наукова новизна** – розкрито мотиви та результати втілення здійсненого Петром Панченком проекту інтеграції аграрної науки та історії при викладанні в сільськогосподарських вишах. **Висновки.** Розробка спеціалізованих історичних курсів для студентів негуманітарних спеціальностей забезпечує як підвищення професійного рівня фахівців, так і значний суспільно-виховний ефект.*

***Ключові слова:** Петро Панченко, аграрна історія, гуманітарні дисципліни, вища технічна освіта.*

Гуманітарні навчальні дисципліни у вищій школі України покликані, насамперед, формувати світоглядні орієнтири молоді. Україна зараз переживає не найкращі роки, нам доводиться жити в період радикального переосмислення цінностей, суспільних теорій і соціальної практики. Тому особливо важливим стає вивчення у національних вищих навчальних закладах дисциплін соціально-гуманітарного циклу. Важливе місце гуманітарні науки мають посідати у вишах технічного спрямування, в яких вони іноді займають другорядне, підпорядковане становище.

Дискусія між «гуманітаріями» і «технарями» має глибоке коріння і в Україні, і поза її межами. Однак, якщо розвинуті країни світу постійно витрачають на розвиток науки (в тому числі гуманітарного циклу) значні кошти, українська влада в більшості випадків субсидує лише ті дослідження, які мають швидкий практичний результат. При чому, як у середовищі політичної та економічної еліти, так і в українському суспільстві загалом має місце переконання, що розвиток гуманітарної сфери науки напряму залежить від соціально-економічного становища країни. Нам видається, має місце відчутний взаємовплив першого і останнього. Без значної уваги з боку держави до гуманітарної освіти суто прикладні галузі наукового знання не дадуть очікуваного результату.

Саме з соціально-гуманітарними дисциплінами пов'язане формування світогляду майбутнього фахівця, його переконань і уподобань. Без них не можлива розбудова сталих інтересів суспільства, становлення і підтримання його високої морально-правової культури, формування гуманізму. На такі суспільно значущі речі

слід орієнтуватися будь-якій країні, яка поділяє цінності розвинутих країн західної демократії і готова з ними стратегічно співпрацювати.

На наше переконання, особливе місце в реалізації таких складних і важливих завдань належить вивченню історичного досвіду власного народу. Саме він є підґрунтям культури, традицій, національної психології, існуючого політичного і соціально-економічного устрою.

На перший погляд роль гуманітарних наук у людському суспільстві менш помітна, ніж прикладних наукових дисциплін. Це пов'язано з особливостями оцінки результатів праці гуманітаріїв, розмитими кордонами між фундаментальними та практичними дослідженнями, описовим характером наукової продукції. Разом з тим гуманітарні науки мають значно масштабніше суспільне відлуння, порівняно з природничими і точними науковими пошуками, можуть викликати могутній соціальний резонанс, мати значні культурні наслідки.

Зараз, в період всеосяжної кризи, особливо важливим стає популяризація дисциплін гуманітарного циклу на прикладі конкретної людини: знайомого, колеги, сусіда тощо.

Важливе місце серед таких дисциплін займає курс «Аграрної Історії України» і перший, хто ініціював його, був Петро Пантелеймонович Панченко. За його думкою цей навчальний предмет необхідно вивчати студентами вищих навчальних закладів аграрного спрямування, отже, крім вищезгаданих завдань, він має слугувати своєрідною об'єднавчою ланкою між загальноосвітньою та вищою школою у вивченні історії України.

Специфікою названої навчальної дисципліни є поєднання інформації з історії України та історії аграрних відносин. Начальний посібник повинен вміщати матеріал, який повною мірою відбиває основні віхи історичного поступу українського народу крізь призму соціально-економічного розвитку та політичних змін на великій території Східної та Західної Європи. І такий підручник було видано за авторством П.П. Панченка і В.А. Шмарчук. Даний навчальний посібник містить широкий виклад матеріалу, який розкриває основні процеси, що відбувалися в аграрній сфері України. Весь зміст посібника наповнений тим, що глибоке осмислення аграрної еволюції сприятиме подальшій консолідації українського суспільства. В останнє десятиліття наукова література з історії аграрного ладу і селянства України відзначалася новими ідеями та уявленнями, зумовленими застосуванням теоретичних установок і методів мікроісторії, соціальної психології та культурології, етнології й філософської антропології. Відбулася переоцінка змісту знань, розширилися сфери досліджень, пошук нових теоретико-методологічних підходів і системної парадигми для висвітлення соціально-політичного і культурно – духовного розвитку села.

Відповідно змінилася оцінка концепцій реформ, реконструкції діяльності окремих політичних діячів і державного апарату, по-новому з'ясовано типові явища у системах землеробства та агрокультури, еволюцію селянського господарства в ринкових умовах, розвиток селянської кооперації, вивчалися причини селянських міграційних рухів тощо. Ставилися завдання показати різні аспекти розвитку аграрної сфери України: організацію первісних форм землеробства, трансформації сільського господарства, правові, соціальні, політичні, економічні аспекти розвитку українського села. Обрані хронологічні межі охоплюють широкий відрізок аграрної

історії, які включають в себе визначальні події, на території України пов'язані з історією українського селянства.

Життя вимагає не тільки творчого розвитку політології, соціології, філософії, культурології, історії як наук, але й донесення їх надбань до всього суспільства. Тадеуш Котаржинський зазначав: «Наукою є усяке знання, яке дозріло до того, що його можна викладати як окрему дисципліну на рівні вищої школи». За таких умов багато залежить саме від якості викладання історії.

У сучасних умовах існує потреба не просто підвищення рівня викладання гуманітарних дисциплін у аграрних вищих навчальних закладах, але й, можливо, докорінної зміни форм і методів їх вивчення. У виші доцільно застосовувати принципи засвоєння знань на основі варіативності викладання навчального матеріалу та специфіки самого навчального закладу.

Рівень засвоєння студентами знань та формування світоглядних орієнтирів залежить і від наявності підручників, навчальних посібників, відповідних методичних розробок. До того ж, важливо посилити в них виховні моменти, бо як слушно визначив С.Л. Франк «...єдина доступна нам позитивна думка про зміст історії полягає в тому, що історія є процес виховання людського роду».

Отже, життя вимагає збільшення навчального навантаження на вивчення дисциплін гуманітарного циклу, оскільки саме на них лежить найбільше навантаження з виховання особистості і громадянина. Безумовно – це питання майбутнього Української держави.

На сучасному етапі надзвичайно важливим завданням вищої школи є поєднання спеціалізованих навчальних дисциплін, покликаних забезпечити теоретичне та практичне підґрунтя підготовки майбутніх фахівців, із науками соціально-гуманітарного циклу. Саме останнім належить провідна роль у формуванні гармонійно розвинутої особистості, розбудови духовних пріоритетів та ціннісних орієнтацій молодой людини.

В науковому доробку Петра Пантелеймоновича існує велика кількість праць не тільки учбової літератури, а й дослідження пов'язані з соціально-економічними та політичними відносинами в українському селі у XX – на початок XXI ст.

Маємо надію, що публікації Панченка П.П. з аграрної історії України послужать цінним джерелом інформації для широкого кола читачів.

PETRO P. PANCHENKO AND HIS «AGRICULTURAL HISTORY OF UKRAINE» IN SHAPING THE WORLDVIEW OF CONTEMPORARY UKRAINIAN COLLEGE STUDENTS

Oleksandr Kadeniuk

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of Theoretical and Legal and Social and Humanitarian Disciplines,
Podillia State University, Kyiv

Abstract. *The purpose of the study is to highlight the role of Professor Petro Panchenko in increasing the role of the humanitarian component in higher education of Ukraine. The methodology is based on the application of a problem approach, a complex method, etc. Research novelty – the author shows motives and outcomes of the implementation of a project of integration of agricultural science and history in teaching in agricultural universities which was launched by Petro Panchenko. Conclusions.* The development of specialized historical courses for students not majoring in humanities enables both an increase in the professional level of specialists and a major social and educational impact.

Key words: Petro Panchenko, agricultural history, humanities, higher technical education.

**ПЕТРО ПАНТЕЛЕЙМОНОВИЧ ПАНЧЕНКО І ЛЕОНІД ЮХИМОВИЧ
БЕРЕНШТЕЙН: ФОРМУВАННЯ НАУКОВОЇ ШКОЛИ ІСТОРИКІВ-
АГРАРНИКІВ**

Кравченко Наталія Борисівна

кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ
e-mail: nataly_kyiv@i.ua
<https://orcid.org/0000-0001-8776-000X>

Кропивко Олена Михайлівна

кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ
e-mail: olena_k@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-3289-884X>

Лановюк Людмила Петрівна

кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ
e-mail: lanovuklp@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6483-101X>

***Анотація.** Мета дослідження – проаналізувати хід формування та внесок до історичної науки Київської школи аграрної історії України, визначити основні чинники її розвитку. **Методологія** базується на загальнонаукових принципах компаративного дослідження, джерелознавчого аналізу, проблемно-хронологічного методу і персоніфікації та ін. **Наукова новизна.** Визначено, що провідну роль у формуванні наукової школи відіграли професори Петро Панченко та Леонід Беренштейн, які організували співпрацю науковців із академічного та університетського середовищ; показано роль школи у підготовці наукових кадрів, створенні платформ для обговорення проблем аграрної історії. **Висновки.** Очолена професорами Панченком і Беренштейном Київська школа аграрної історії забезпечила стійке зростання якості досліджень за цим напрямом у масштабі всієї України та формування потужної наукової інфраструктури.*

***Ключові слова:** Київська школа аграрної історії, Петро Панченко, Леонід Беренштейн, Національний університет біоресурсів і природокористування України, Інститут історії України, аграрна історія.*

Петро Пантелеймонович Панченко і Леонід Юхимович Беренштейн – дві постаті в українській історичній науці, чий праці з проблем розвитку сільського господарства та відносин в аграрному секторі заклали фундамент для створення

наукової школи істориків-аграрників і подальших наукових досліджень їхніх послідовників та учнів.

І Петро Пантелеймонович, і Леонід Юхимович зазнали лихоліття війни, пройшовши військовими дорогами майже до її закінчення. Вражала працездатність обох, як і бажання осягати і аналізувати ті зміни, що відбувалися в незалежній Україні.

Обидва вчені займалися проблематикою українського села, тож логічним стало формування наукової школи істориків-аграрників. Під їх керівництвом працювали колективи однодумців в Україні та за її межами, різних наукових та державних установ, освітніх закладів, громадських об'єднань. Результатом цієї співпраці стало формуванні єдиної методології та підходів у дослідженнях процесів в аграрному секторі України в ХХ-на початку ХХІ ст.

З 1960 року Беренштейн Леонід Юхимович був науковим керівником цільової програми «Історичні та соціальні аспекти аграрних відносин в Україні (з 1917 р.)», над виконанням якої працювало 120 науковців з 25 вищих навчальних закладів України та за її межами. Будучи очільником кафедри історії в університеті з 1974 по 1991 рр., Леонід Юхимович консолідував навколо себе наукову інтелігенцію, яка продуктивно і цілеспрямовано займалась вивченням різних аспектів аграрної історії, що сприяло піднесенню інтересу до досліджень з аграрно-селянського питання. На кафедрі у цей період працювала і була вихована ціла плеяда науковців: В. Д. Мойсеєнко, В. В. Діденко, Е. І. Лозова, П. Г. Калько, В. Я. Хоменко, В. К. Караваєв, Є. С. Короїд, Л. М. Кусок, І. І. Глизь, В. О. Цілуйко, Б. Д. Гончарук, П. О. Сорока, П. З. Абдула, К. Ю. Бубнов, М. Є. Литвенко, В. М. Коляда, В. О. Котигоренко, А. І. Кушнір, Н. П. Ісакова, С. С. Коломієць, С. А. Сироватський, В. П. Шеренговий, Л. І. Валуйська, К. Г. Каковський, К. В. Маковій, Г. В. Ларін та інші.

Послідовниками школи стали науковці, які працювали поза межами кафедри історії нашого університету: О. П. Бондарчук, Ф. Х. Джос, М. Ф. Дмитроченко, В. П. Шкварець, М. М. Кватира, Л. І. Марчук, В. П. Михайлюк, О. С. Каденюк, К. І. Левчук, В. А. Моргун, П. С. Костик, В. П. Плисюк, П. Я. Циткілов, І. В. Шульга.

Наукові дослідження оприлюднювалися на конференціях, семінарах та круглих столах з проблем аграрної історії, які організовувалися на базі кафедри історії України нашого університету за участі науковців Інституту історії НАН України (М. Плющ, М. Вівчарик, Л. Шевченко, Н. Барановська, Л. Ковпак, С. Падалка), за ініціативи та особистого сприяння і активної участі Петра Пантелеймоновича Панченка – спочатку як старшого наукового співробітника (1974–1984рр.), згодом завідувача відділу історії техніки (1984–1986рр.), головного наукового співробітника (1986-1991рр.), з 1991–2003 – завідувача відділу сучасної історії України Інституту історії України НАН України. Такі заходи стали платформою обміну ідеями, досвідом та визначали спільні наукові підходи з розробки проблематики аграрних відносин.

Серед проведених наукових форумів знаковими стали Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми державотворення в сучасній Україні» (вересень-жовтень 1998 р., червень 1999р.), Міжвузівська конференція «Значущість реформ в агропромисловому комплексі для розбудови громадянського суспільства в Україні» (червень 1999 р.), Міжвузівська наукова конференція «Суспільно-політичне і соціально-економічне життя сучасної України» (червень 1999 р.), Всеукраїнська

науково-практична конференція «Проблеми українського державотворення: історія і сучасність» (червень 2002 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Студентський рух в сучасній Україні: реалії, тенденції та перспективи розвитку» (жовтень 2002 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми політичної реформи в сучасній Україні» (грудень 2003 р.), Всеукраїнська наукова конференція «Осяяні славою Перемоги» (грудень 2005 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми розвитку агропромислового комплексу в сучасній Україні» (вересень 2006 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні політичні та соціально-економічні проблеми історії України» (грудень 2007 – січень 2008 рр.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми аграрної історії України: минуле і сучасність» (березень 2010 р.).

Наукові пошуки в площині аграрно-селянського питання об'єднувало дослідників не лише м. Києва. Неймовірно насиченою була співпраця Інституту історії України НАН України і Національного університету біоресурсів і природокористування України з Черкаським державним університетом імені Богдана Хмельницького, Українською академією історичних наук, Науково-дослідним інститутом селянства та Науковим товариством істориків-аграрників, що викликало і зніціювало ряд досліджень аграрного спрямування.

Результати роботи знайшли своє яскраве обговорення на Всеукраїнській науковій конференції «Велика реформа 1861 року», проведеної 19-20 лютого 2001 року в м. Черкаси на базі Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького та III Всеукраїнському симпозіумі з проблем аграрної історії, проведеному 17-18 травня 2001 року (Черкаси-Мліїв). Мали честь бути запрошеними, для нас ці події стали важливим науковим дебютом як молодих науковців після захисту кандидатських дисертацій. Склалося багато цікавих знайомств та жвавих обговорень, диспутів з О.Ресентом, С.Падалкою, Н.Земзюліною, А.Морозовим та багатьма іншими фахівцями. На конференції запам'ятався виступ Петра Пантелеймоновича: харизматичний, вишуканий, з інтригою та науковою глибиною, який дістав схвальний відгук і бурхливі овації аудиторії. Наукові напрацювання викладачів кафедри історії України Національного аграрного університету (нині НУБіП України) були представлені темами: утвердження приватної власності в аграрному секторі економіки України [Гончарук, 2001], зміни в соціальному статусі сільського населення в процесі реформування аграрного сектора економіки України [Кропивко, 2001], місцеве самоврядування у соціально-економічному розвитку сучасного українського села [Ланов'юк, 2001] і знайшли своє подальше продовження на сторінках академічного збірника наукових праць «Український селянин».

Наукові праці, авторами яких були П.П. Панченко і Л.Ю. Беренштейн заклали фундамент для подальших пошуків їх послідовників. Школа відзначалась публікаційною активністю в наукових журналах, монографіях, брошурах.

Можна виділити декілька, у складі редакційної колегії яких були обидва науковці: «Демографічні процеси в сучасній Україні» [Беренштейн, Панченко, Стахневич, 1998], «Українське село у 20-90 роках XX століття: короткий історико-економічний нарис» [Беренштейн, Панченко, Джос, 1998], «Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження)

[Беренштейн, Панченко, Левчук, Моргун, 1999], «Проблеми екології у вузівських курсах гуманітарних дисциплін» [Беренштейн, Мигрин, Панченко, 2000], «Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття» [Беренштейн, Кульчицький, Панченко, 2000], «Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні» [Смолій, Беренштейн, Панченко, 2000].

Петро Пантелеймонович рецензував роботи науковців кафедри, присвячених історії України [Ісакова, Кропивко, Паламарчук, 2005], проблематиці Голодомору [Беренштейн, 2008], розвитку підприємництва в Україні кінця 80-х – середини 90-х років ХХ століття [Кравченко, 2016].

Вийшли друком спільні наукові праці за участі фахівців інституту історії України НАН України та кафедри історії України Національного аграрного університету: «Актуальні проблеми суспільно-політичного і соціально-економічного життя сучасної України» [Беренштейн, Михайлюк, Панченко, 1999], «Україна на зламі історичних епох – реформи в АПК (формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки України (1991-2000 роки))» [Беренштейн, Мигрин, Панченко, 2000].

Аналізувались роботи й інших дослідників в аграрній галузі. Співпраця з іншими науковими школами економічного, соціологічного, політичного спрямування розширювало методологічний спектр та вплив школи. Важливе місце посідала співпраця з практикуючими фахівцями та представниками аграрного сектора. За час роботи Петра Пантелеймоновича на посаді провідного наукового співробітника сектора наукової бібліографії та біографістики Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (нині Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України) (2003-2016 рр.) активізувалась співпраця науковців-істориків НУБіП України і з провідними фахівцями означеної установи.

До громадських обговорень та розповсюдження результатів досліджень серед широкого загалу залучались студенти та молоді науковці, що сприяло не лише популяризації школи, але й підвищенню інтересу до аграрної історії в цілому, формуванню нового покоління дослідників.

За період 1993-2016 рр. аспіранти нашої кафедри захистили кандидатські дисертації з проблем аграрної історії: Костянтин Левчук у 1993 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Аграрні відносини в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (історико-політичний аспект)», Олена Кропивко у 1997 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Громадські об'єднання України в умовах реформування аграрного сектора АПК (1991-1996 роки)», Наталія Кравченко у 1997 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Реформування агропромислового комплексу України: досвід, проблеми (1991-1996 рр.)», Лада Скотнікова у 2000 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Аграрні відносини в українському селі у 20-30 роках ХХ століття», Станіслав Живора у 2002 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Аграрна реформа в Україні (1991-2001 роки)», Людмила Лановіук у 2003 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Розвиток місцевого самоврядування в умовах розбудови громадянського суспільства в Україні (90-ті роки ХХ століття - початок ХХІ століття)», Вікторія

Хвіст у 2003 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Демографічні зміни у складі населення незалежної України: українознавчий аспект», Валерій Корнієнко у 2003 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Здійснення земельної реформи в Україні (1990-2002 рр.): історичні уроки та наслідки», Сергій Білан у 2005 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Аграрна освіта в Україні: історичний аспект (90-ті роки ХХ - початок ХХІ ст.)», Олександр Сидорович у 2006 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Споживча кооперація на Лівобережній Україні в другій половині ХІХ ст. - на початку ХХ ст.: історичний аспект», Олександр Грибенко у 2007 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Державотворчі процеси в Наддніпрянській Україні в 1917 – 1921 рр.: історичний аспект», Марія Поливач у 2016 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Академік П.Д. Пшеничний – учений, педагог та організатор вітчизняної дослідної справи в зоотехнії у 30-70-х рр. ХХ ст.».

Петро Пантелеймонович завжди підтримував усі ініціативи і проєкти науковців кафедри історії України, цікавився здобутками, консультував, давав слушні поради, виступав офіційним опонентом при захисті кандидатських дисертацій наших здобувачів. Зокрема, при захисті кандидатських дисертацій О.Кропивко «Громадські об'єднання України в умовах реформування аграрного сектора АПК (1991-1996 роки)» (1997), С.Живори «Аграрна реформа в Україні (1991-2001 роки)» (2002), В.Корнієнка «Здійснення земельної реформи в Україні (1990-2002 рр.) історичні уроки та наслідки» (2003), Петро Пантелеймонович виступив у якості офіційного опонента.

Слід згадати, що наукові статті викладачів і аспірантів кафедри були представлені майже у кожному випуску Збірника наукових праць, що видавався Інститутом історії НАН України – «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», членами редакційної колегії якого були В.А.Смолій (голова), О.П.Реєнт, П.П.Панченко (заступник голови, відповідальний секретар), П.Т.Тронець, Л.Ю.Беренштейн, В.М.Курило. У 2001 р. опублікували наукові статті 9 викладачів і аспірантів кафедри історії України НАУ (нині НУБіП України), у 2002 р. – 24, у 2003 – 10, у 2004 – 14, у 2005 – 13, 2006 – 14, 2007 – 12.

Серед інших виділяється Спеціальний випуск Збірника за 2010 р., де були опубліковані матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми аграрної історії України: минуле і сучасність» і представники школи істориків-аграрників презентували свій науковий доробок в площині аграрних відносин. Спектр проблематики охоплював процеси в українському селі з другої половини ХІХ ст. до 2009 р.

П.П. Панченко представив свій власний погляд на проблему виснаження матеріальних і людських ресурсів українського села в період нацистської окупації. Л.Ю. Беренштейн присвятив свою статтю сутності і напрямкам стратегії розвитку АПК України з 2002 до 2009 рр. Доктор історичних наук, професор НПУ ім. Драгоманова (нині - Український державний університет імені Михайла Драгоманова) М.А. Журба поєднав проблематику громадських об'єднань національних меншин з антиселянською політикою більшовицького режиму в кінці 1920-30-х рр. Зміни у соціальному середовищі та ментальних імперативах самобутності селянства за часи незалежності України стали полем дослідження учня і послідовника П.П. Панченка, доктора історичних наук, професора, провідного

співробітника Інституту історії України НАН України С.С. Падалки. У представлених в цьому номері Збірника наукових праць досліджуються проблеми: історія українського селянства другої половини XIX – поч. XX ст. в українській історіографії (аспірант Інституту історії України В.Бондар); еволюція господарської діяльності в Подільській губернії в др. пол. XIX ст. (аспірант і докторант Л.Ю. Беренштейна, доктор історичних наук О.Каденюк); екологічні аспекти розвитку вітчизняної системи землеробства і землекористування у XIX ст. (студент історичного факультету КНУ імені Шевченка С.Падалка); діяльність сільськогосподарських закладів Чернігівської губернії з підготовки кваліфікованих кадрів для сільського господарства (викладач Ніжинського агротехнічного інституту В.Малюга); особливості поширення сільськогосподарських знань серед селян Поділля на початку XX ст. (аспірантка НУБіП України І.Завадська); особливості розвитку підприємництва в аграрній сфері губерній Південно-Західного краю в кінці XIX- на початку XX ст. (кандидат історичних наук, доцент Національного агроєкологічного університету Н.Романюк, яка була аспіранткою Л.Беренштейна, докторанткою С.С.Падалки - учня П.П.Панченка); функціонування системи вищої аграрної освіти на Київщині (аспірант НУБіП України П.Іванюта); історіографічні аспекти Голодомору 1932-1933 рр. (кандидат історичних наук, доцент НУБіП України Н.Ісакова, аспірантка Л.Ю.Беренштейна), проблема «остарбайтерства» (кандидата історичних наук, доцента НУБіП України Л. Лановюк); становлення і розвитку музейної справи в сільськогосподарських вищих навчальних закладах (аспірантка НУБіП України Л. Горбачова); історичний досвід аграрних перетворень XX ст. (кандидат історичних наук, доцент НУБіП України С. Живора, аспірант Л.Ю. Беренштейна); соціально-демографічні трансформації в українському селі періоду незалежності України (кандидат історичних наук, доцент НУБіП України В. Хвіст); розвиток сільського туризму як одного із факторів збереження соціальної сфери українського села (кандидат історичних наук, викладач НУБіП України С. Білан); соціальна складова сталого розвитку сільських територій (кандидат історичних наук, доцент НУБіП України О. Кропивко, аспірантка Л.Ю. Беренштейна); особливості функціонування середніх шкіл у сільській місцевості України (аспірантка НУБіП України А. Махінько); специфіка інтеграції аграрної освіти України в світову систему вищої освіти (на прикладі НУБіП України) (кандидат історичних наук, доцент НУБіП України С. Коломієць); законодавчі ініціативи В. Чорновола та Народного Руху України щодо реформ в аграрному секторі незалежної України (аспірант Інституту історії України НАН України О. Черниш); формування модерної політичної нації та становлення громадянського суспільства (кандидат історичних наук, доцента НУБіП України Н. Кравченко, аспірантка Л.Ю. Беренштейна).

Петро Пантелеймович і Леонід Юхимович своїм прикладом надихали учнів: науковців Інституту історії НАН України, Університету Драгоманова, нашого Університету, Національної сільськогосподарської бібліотеки УААН на реалізацію спільного проєкту – створення єдиного в Україні Збірника наукових праць «Вісника аграрної історії», який виходить друком з 2011 року до нині і входить до категорії «Б» фахових видань України з історичних наук.

Все це допомогло створити активну і впливову наукову школу в галузі аграрної історії, що діє і донині, продовжуючи свій поступ з покоління в покоління.

Школа має своє продовження і в наукових династіях. Так, під науковим керівництвом професора Л.Ю. Беренштейна були успішно захищені кандидатські дисертації: Бориса Гончарука з питань підготовки кадрів для сільського господарства в системі середньої спеціальної освіти (1977 р.), а згодом і його доньки – Наталії Гончарук (Кравченко), з питань реформування агропромислового комплексу України в 90-ті роки ХХ століття (1997 р.).

Вчитель і учень завжди були пліч-о-пліч. Разом обговорювали актуальні завдання, націлені на вивчення ключових аспектів аграрної історії, сучасних тенденцій та інновацій у сільському господарстві. Разом розробляли та оновлювали навчальні програми спецкурсів, враховуючи новітні наукові відкриття та технологічні інновації в аграрному секторі.

І сьогодні це продовжується в створенні нових аграрних дисциплін міжнародного спрямування: «Міжнародне співробітництво в аграрній сфері» (Кравченко Н.Б.), «Аграрна політика розвинутих країн світу» (Кропивко О.М.), розширенні участі у міжнародних наукових заходах та обмінах, поглибленні взаємодії зі світовими аграрними науковими спільнотами. У рамках дослідницької діяльності практикується співпраця з іншими учасниками наукового процесу, обговорення наукових пошуків.

Численні та глибокі наукові дослідження і публікації П.П. Панченка і Л.Ю. Беренштейна стали взірцем для їхніх учнів і послідовників. Це розвивало, наповнювало і надихало на проведення власних досліджень, активну участь в наукових конференціях, круглих столах та сприяло розвитку наукової школи.

Підтримка і поради Леоніда Юхимовича і Петра Пантелеймоновича стали стимулом до практичної діяльності, отримання реального досвіду в галузі аграрних наук, мотивацією до подальшого професійного зростання. А також продовження розвитку Школи істориків-аграрників, досліджень у царині історичної аграрної науки та сільського господарства.

Список використаних джерел та літератури

Беренштейн Л.Ю. та ін., 2008. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. Матеріали до виступів (лекцій та бесід). Київ: Національний аграрний університет.

Беренштейн Л.Ю. Кульчицький С.В. Панченко П.П. та ін., 2000. Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття. Київ: Національна академія наук України, Інститут історії України.

Беренштейн Л.Ю. Мигрин Г.П. Панченко П.П. та ін., 2000. Проблеми екології у вузівських курсах гуманітарних дисциплін. Київ: Інститут історії України, Національний аграрний університет.

Беренштейн Л.Ю. Мигрин Г.П. Панченко П.П. та ін., 2000. Україна на зламі історичних епох – реформи в АПК (формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки України (1991-2000 роки). Київ: Інститут історії України НАНУ, Українська академія історичних наук України.

Беренштейн Л.Ю. Михайлюк В.П. Панченко П.П. та ін., 1999. Актуальні проблеми суспільно-політичного і соціально-економічного життя сучасної України. Київ: Інститут історії України НАН України, Національний аграрний університет.

Беренштейн Л.Ю. Панченко П.П. Джос Ф.Х. та ін., 1998. Українське село у 20-90 роках ХХ століття: короткий історико-економічний нарис. Київ: Національна академія наук України, Інститут історії України.

Беренштейн Л.Ю. Панченко П.П. Левчук К.І. Моргун В.А., 1999. Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження). Київ: Інститут історії України НАН України, Національний аграрний університет.

Беренштейн Л.Ю. Панченко П.П. Стахневич А.І., 1998. Демографічні процеси в сучасній Україні: матеріали до лекцій, семінарських занять. Київ: Інститут історії України НАН України, Національний аграрний університет.

Гончарук Н.Б., 2001. Правові засади утвердження приватної власності в аграрному секторі економіки України. Матеріали III Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії 17-18 травня 2001 року. Черкаси – Мліїв. Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. Інститут історії України НАН України. Черкаси. Вип.3. с.336-342.

Ісакова Н.П. Кропивко О.М. Паламарчук Н.І., 2005. Історія України (в схемах і таблицях): Навчальний посібник. Київ: Аграрна освіта.

Кравченко Н.Б., 2016. Аграрне підприємництво в Україні: історичний аспект (кінець 80-х – середина 90-х років XX століття). Київ: НУБіП України.

Кропивко О.М., 2001. Зміни в соціальному статусі сільського населення в процесі реформування аграрного сектора економіки України. Матеріали III Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії 17-18 травня 2001 року. Черкаси – Мліїв. Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. Інститут історії України НАН України. Черкаси, 2001. Вип.3. с.343-348

Лановюк Л.П., 2001. Зростання ролі місцевого самоврядування у соціально-економічному розвитку сучасного українського села. Матеріали III Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії 17-18 травня 2001 року. Черкаси – Мліїв. Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. Інститут історії України НАН України. Черкаси. Вип.3. с. 348-351.

Смолій В.А. Беренштейн Л.Ю. Панченко П.П. та ін., 2000. Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні. Національна академія наук України: Київ: Інститут історії України, Національний аграрний університет.

References

Berenshtein L.Iu. ta in., 2008. Holodomor 1932-1933 rr. v Ukraini. Materialy do vystupiv (lektsii ta besid). Kyiv: Natsionalnyi ahrarnyi universytet. [in Ukrainian].

Berenshtein L.Iu. Kulchytskyi S.V. Panchenko P.P. ta in., 2000. Istoriografii, metodolohiia ta dzherelna baza doslidzhen ahrarnykh vidnosyn v Ukraini u druhiu polovynu KhKh stolittia. Kyiv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].

Berenshtein L.Iu. Myhryn H.P. Panchenko P.P. ta in., 2000. Problemy ekolohii u vuzivskykh kursakh humanitarnykh dystsyplin. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, Natsionalnyi ahrarnyi universytet. [in Ukrainian].

Berenshtein L.Iu. Myhryn H.P. Panchenko P.P. ta in., 2000. Ukraina na zlami istorychnykh epokh – reformy v APK (formuvannia novykh vyrobnychykh vidnosyn v ahrarnomu sektori ekonomiky Ukrainy (1991-2000 roky). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, Ukrainaska akademiia istorychnykh nauk Ukrainy. [in Ukrainian].

Berenshtein L.Iu. Mykhailiuk V.P. Panchenko P.P. ta in., 1999. Aktualni problemy suspilno-politychnoho i sotsialno-ekonomichnoho zhyttia suchasnoi Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Natsionalnyi ahrarnyi universytet. [in Ukrainian].

Berenshtein L.Iu. Panchenko P.P. Dzhos F.Kh. ta in., 1998. Ukrainske selo u 20-90 rokakh XX stolittia: korotkyi istoryko-ekonomichnyi narys. Kyiv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].

Berenshtein L.Iu. Panchenko P.P. Levchuk K.I. Morhun V.A., 1999. Rozbudova hromadianskoho suspilstva v Ukraini (istoryko-politychne doslidzhennia). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Natsionalnyi ahrarnyi universytet. [in Ukrainian].

Berenshtein L.Iu. Panchenko P.P. Stakhnevych A.I., 1998. Demohrafichni protsesy v suchasni Ukraini: materialy do lektsii, seminar skykh zaniat. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Natsionalnyi ahrarnyi universytet. [in Ukrainian].

Honcharuk N.B., 2001. Pravovi zasady utverdzhennia pryvatnoi vlasnosti v ahrarnomu sektori ekonomiky Ukrainy. Materialy III Vseukrainskoho sympoziumu z problem ahrarnoi istorii 17-18 travnia 2001 roku. Cherkasy – Mliiv. Ukrainyskyi selianyn: Pratsi Naukovo-doslidnogo instytutu selianstva. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Cherkasy. Vyp.Z. s.336-342. [in Ukrainian].

Isakova N.P. Kropyvko O.M. Palamarchuk N.I., 2005. Istoriia Ukrainy (v skhemakh i tablytsiakh): Navchalnyi posibnyk. Kyiv: Ahrarna osvita. [in Ukrainian].

Kravchenko N.B., 2016. Ahrarne pidpriemnytstvo v Ukraini: istorychnyi aspekt (kinets 80-kh – seredyna 90-kh rokiv KhKh stolittia). Kyiv: NUBiP Ukrainy. [in Ukrainian].

Kropyvko O.M., 2001. Zminy v sotsialnomu statusi silskoho naselennia v protsesi reformuvannia ahrarnoho sektora ekonomiky Ukrainy. Materialy III Vseukrainskoho sympoziumu z problem ahrarnoi istorii 17-18 travnia 2001 roku. Cherkasy – Mliiv. Ukrainskyi selianyn: Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu selianstva. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Cherkasy, 2001. Vyp.Z. s.343-348. [in Ukrainian].

Lanoviuk L.P., 2001. Zrostannia roli mistsevoho samovriaduvannia u sotsialno-ekonomichnomu rozvytku suchasnoho ukrainskoho sela. Materialy III Vseukrainskoho sympoziumu z problem ahrarnoi istorii 17-18 travnia 2001 roku. Cherkasy – Mliiv. Ukrainskyi selianyn: Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu selianstva. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Cherkasy. Vyp.Z. s. 348-351. [in Ukrainian].

Smolii V.A. Berenshtein L.Iu. Panchenko P.P. ta in., 2000. Ekolohichni problemy rozbudovy hromadianskoho suspilstva v suchasni Ukraini. Natsionalna akademiia nauk Ukrainy: Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, Natsionalnyi ahrarnyi universytet. [in Ukrainian].

**PETRO P. PANCHENKO AND LEONID YU. BERENSHTein:
FORMATION OF AN AGRICULTURAL HISTORY SCHOOL**

Nataliia Kravchenko

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Olena Kropyvko

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Liudmyla Lanoviuk

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The purpose* of the study is to analyze the course of formation and contributions to historical science of the Kyiv School of Agricultural History of Ukraine as well as to determine the main factors of its development. **The methodology** is based on general scientific principles of comparative research, source analysis, problem-chronological method and personification, etc. **Research novelty** – the authors determined that the leading role in the formation of the school was played by professors Petro Panchenko and Leonid Berenshtein, who organized the cooperation of scientists from academic and university environments; the article shows the role of the school in training research personnel and creating platforms for discussing the problems of agrarian history. **Conclusions.** Headed by professors Panchenko and Berenshtein, the Kyiv School of Agricultural History has ensured a steady growth in the quality of research in this area throughout Ukraine and the formation of a powerful research infrastructure.

Key words: Kyiv School of Agricultural History, Petro Panchenko, Leonid Berenshtein, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine, agricultural history.

СПОГАДИ ПРО ЖИТТЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ, СПІВПРАЦЮ ТА СПІЛКУВАННЯ З П. П. ПАНЧЕНКОМ

У статті подані спогади колег та учнів професора П.П.Панченка про особистий досвід співпраці та спілкування на різних етапах життєвого і творчого шляху відомого вченого. Матеріали розкривають багатогранність наукових пошуків дослідника, його непересічні людські, особисті риси характеру. В основі матеріалів – виступи, виголошені під час «круглого столу» «Новітній досвід державотворення в Україні: здобутки, проблеми та перспективи» (на вшанування пам'яті професора П. П. Панченка), який відбувся 28 листопада 2023 р. Захід був організований Інститутом історії України НАН України у співпраці з Національною науковою сільськогосподарською бібліотекою НААН України та Українським державним університетом імені Михайла Драгоманова.

Д.і.н, проф. О.І. Гуржій: На цій зустрічі ще не раз будуть говорити про творчі здобутки Петра Пантелеймоновича та про його наукову діяльність. Я хотів би трошки більше звернути увагу на побутові аспекти його спілкування з науковцями. І це через те, що я цілком свідомо хочу зауважити: наскільки в порівняно тяжких умовах, працювали радянські історики саме в той час, коли формувався як вчений Петро Пантелеймонович, захищаючи кандидатську і докторську дисертації. Непросто нині собі уявити, якщо людина, скажімо, перебуваючи в тоталітарній суспільно-політичній ситуації у Львівському університеті навчається, а потім ще й працює. Безумовно, за таких обставин треба йти на якийсь компроміс із владою і собою, і з, безперечно, наукою. Коли він писав, кандидатську дисертацію «Ідеологічна діяльність партійних організацій України на селі 1959-1965 роки», можна собі тільки уявити, як було важко знайти ту «середину», щоб і не поступитися своїми науковими принципами, і водночас не втратити можливість захистити кандидатську дисертацію. Тобто для перспективи подальшого зростання як вченого. Я думаю, що то була справжня духовна трагедія істориків того часу. Мені довелося досить часто з ним спілкуватися на ґрунті інститутських проблем. Відверто скажу, ми менше говорили про науковість його праць, бо мої творчі інтереси стосувались більш давнього періоду. Втім, можу запевнити: ми обговорювали різні нюанси трагічної історії українських колгоспів і радгоспів. У свій час мені доводилося працювати безпосередньо в колгоспі, я тоді ще в школі навчався і намагався заробити свою копійчину на юнацькі потреби. Тобто, колгоспне життя трошки знав, так би мовити, з середини, на практиці.

Якось ми зібралися у мене дома, ще був його друг і колега, к. і. н. Адольф Адольфович Кондрацький. Поступово, при спілкуванні ми перейшли до суто наукових питань, і я наважився шановному доктору, відомому фахівцю, про дещо зауважити. А це десь середина вісімдесятих років минулого століття. Питаю: «Петре Пантелеймоновичу, от ви цілком позитивно пишете про колгоспи і радгоспи, про сільське господарство. Ну, послухайте! Ось мені доводилося працювати в колгоспі, і трошки я знаю, скільки було проблем саме в колгоспах і радгоспах на той час! Я читав ваші праці і побачив, як ви нерідко обходите ці дуже важливі проблемні

питання». І саме тоді якраз і проявилася оця складна ситуація, яка склалася і існувала на той час серед радянських істориків, які займалися новітньою історією. У відповідь я почув: «Ви знаєте, Олександр, нам вказівка є писати позитив, а натомість на негатив нехай звертають увагу наші вороги». І відтоді оця класична фраза мені врізалася в пам'ять, і я зрозумів і майже фізично відчув, наскільки важко було працювати в тих умовах людям, які висвітлювали історію радянського села.

А тому я співчутливо ставився, вірніше, зараз ставлюся до тих вчених, які займалися цією тематикою. Не він один. У нас в інституті були люди, які написали десятки монографій по новітній історії України. За тих умов, скажімо, А. Лихолат чи Ю. Сиволоб, доктори історичних наук, відомі вчені, які змушені були підлаштовуватися в залежності від тієї ситуації, в якій вони працювали. Маю на увазі численні постанови партії і уряду. Був ще такий епізод. Оповімпро нього, так би мовити, для історії спілкування з Петром Пантелеймоновичем. В один час з нами працював Юрій Сиволоб, який досліджував в основному поширені в ті роки соціалістичні змагання, їхню історію та принципи. Якимось на моє питання про неоднозначність цього явища, тобто приписки, необ'єктивність, кумівство тощо, котрі нівелювали саму ідею соціалістичних змагань, він відверто заявив, мовляв, про що я кажу. Адже є постанови Пленумів і всі повинні писати в руслі їх спрямувань. Я для чого це все згадую нині?! Можливо так робити і недоречно в день пам'яті Петра Пантелеймоновича, але я хочу пояснити молодому поколінню істориків, наскільки важко було бути щирим вченим-дослідником, займатися наукою і водночас «пробивати» якусь правду на сторінках профільних видань. Це треба обов'язково враховувати, стосовно Петра Пантелеймоновича. Я хочу наголосити ще й на тому, що він завжди розумів це, хоча і не завжди міг вийти з тих обтяжливих тенет, в яких він опинився, але намагався це зробити. Свідченням тому є, скажімо, його праця, 1989 року «Українське село на шляху науково-технічного прогресу: досягнення і прорахунки 1960-1980-ті роки». Відтоді він уже намагався об'єктивно підходити до тих процесів, про які писав. Адже настав час перебудови. Книжка, відповідно, готувалась трохи раніше, але вийшла в світ у 1989 році.

Тому, коли ми зараз говоримо про нього як постать науковця, треба всі ці нюанси обов'язково враховувати. Бо якщо ми тільки почнемо говорити про один позитив, тоді, очевидно, не зовсім об'єктивно будемо оцінювати й той доробок, який він зробив. Ним було написано дуже багато наукових праць. Я не фахівець у тих питаннях, якими він займався. Я знав його як доброзичливу й щиру людину. Він завжди йшов на контакт у спілкуванні. Як правило приставав на будь які творчі пропозиції, особливо тоді, коли стосувалося його безпосередньої допомоги. Ми з ним співробітничали не тільки в Інституті історії. Він неодноразово, на моє прохання, виступав опонентом у спеціалізованій вченій раді в Академії оборони України, підтримував на всіх рівнях молодих науковців, за що я дуже-дуже вдячний йому за цю науку та добре ставлення.

Д.і.н, проф. Ф.Г. Турченко: Ми звертаємося до особистості тієї людини, яка стала підставою для проведення Круглого столу. У кожного з нас своя історія спілкування з Петром Пантелеймоновичем Панченком. Очевидно, що його учням і колегам варто буде підготувати інтелектуальну біографію вченого, його особистості як науковця, як педагога, як громадського діяча, просто як людину. Очевидно, це буде найкращий йому пам'ятник.

Моє спілкування з Петром Пантелеймоновичем почалось десь на початку восьмидесятих років. Тоді я був завідувачем кафедри новітньої історії України. Перші зустрічі були пов'язані з встановленням ділових контактів, пов'язаних з тим, як Петро Пантелеймонович включився в роботу нашого факультету як керівник Державної екзаменаційної комісії. Він щорічно приїжджав до нас. Скажемо так, поступово інтегрувався в наш колектив. Зв'язок з колективом підтримувався також через особистий зв'язок з його учнями. Сергій Михайлович Тимченко один із відомих його учнів, який став працювати на кафедрі в університеті, а потім п'ять років був його ректором. Володимир Іванович Кравченко також працював у нас на різних посадах. Тобто ми постійно були дотичні до школи Панченка, яка включала солідну когорту учнів, з якими постійно підтримувався контакт. Петро Пантелеймонович був членом Спеціалізованої ради, часто виступав опонентом.

Петро Пантелеймонович регулярно брав участь в наших університетських конференціях. Публікувався в наукових працях історичного факультету ЗНУ. На якомусь етапі у нас з'явилась ініціатива, яка мала загальноукраїнський, і навіть загальнодержавний характер. Ця ініціатива стосувалась створення першого підручника з історії України для десятого і одинадцятого класу. Підготований мною раніше підручник для десятого класу мав велику популярність, і ввійшов в історію підручничописання. Але виникла величезна дискусія, лунала критика з боку лівих представників політичних сил, які не визнавали новий україноцентричний погляд на історію ХХ-го століття. Але підручник вийшов, а згодом і його перевидання. Він присвячувався 1917 – 1941 рокам. І коли він вийшов масовим накладом, міністерство звернулось до мене з пропозицією про продовження роботи над підручником для 11 класу. Підручник був підтриманий Інститутом історії Академії наук, більшістю викладачів. Він вийшов в школи. Але наступив момент, коли потрібно було продовжувати роботу.

Я став шукати серед свого оточення людей, які б могли бути співавторами. Поняття співавторства це не тільки щось писати, а це питання пов'язане і, з тим, щоб ця книга прийшла до читача, щоб вона пройшла через всі відповідні експертні щаблі, відповідала вимогам, затвердженням міністерством освіти України. Врешті решт є середовище, яке дає рецензії. Я звернувся до Петра Пантелеймоновича і Сергія Михайловича Тимченка, його учня, доктора наук. Ми втрьох підготували підручник. Працюючи з П.П. Панченком, сприйняв його погляди і ці погляди дійсно були державницькими. Справа в тому, що це була вже незалежність, скажемо так, демократія там вже була. Можна було писати правду. Він якраз тут проявив себе людиною, яка принципова, як людина, яка стояла на тому, щоб деякі складні питання, а це передусім післявоєнна історія, врешті решт, були добре описані, правильно розставлені акценти. І тут ми потрапили, скажемо, в одну складну ситуацію, коли ми змушені були відстоювати свою честь і гідність підручника в суді.

Склалась наступна ситуація. В кінці підручника авторами був включений матеріал, що стосувався діяльності уряду в. о. прем'єра Ю. Звягильського. В російськомовному і україномовному варіантах підручника по різному були подані ці слова, які я процитую: «Исполняющего обязанности премьер-министра Звягильского больше интересовали дела собственного бизнеса, в которых он, пользуясь служебным положением, как показало расследование комиссии Верховного Совета,

сильно преуспел. Часто його личные операции осуществлялись за государственный счет и он имел свой банк». Ю. Звягільський на якомусь етапі просто втік в Ізраїль.

Ситуація в Україні почала змінюватись тоді, коли до влади прийшов інший президент. На якомусь рівні відбулись домовленості і суд закрит справу проти Ю. Звягільського. І на підставі цього нам, авторам, Ю. Звягільський висунув судовий позов. Ми півроку їздили до Жовтневого суду і там відстоювали свою честь і гідність. Петро Пантелеймонович за даної ситуації проявив розуміння, взагалі знання життя, знання, що таке державний адміністративний апарат. До відстоювання честі колективу авторів Міністерство освіти і видавництво почали переговори зі стороною позову. Врешті решт сторони домовились про те, що підручник буде вилучений з обігу. Це був перший випадок в пострадянській Україні, коли вилучили підручник. Міністерство доручило нам підготувати новий варіант підручника. Петро Пантелеймонович у цій ситуації діяв досить активно, не втрачав того, що називається здоровим глуздом. Петро Пантелеймонович не пішов на угоду із совістю, не здався. Він в межах своїх можливостей був демократом, людиною послідовною. Але, очевидно, людиною з великої букви, як спеціаліст і як громадянин. Оце найважливіше. Я думаю, що подібних випадків в житті шановного Петра Пантелеймоновича було немало. Очевидно, всі ці, випадки, будуть покладені в основу його біографії. Вони покажуть нам оту грань, яку все таки дала нам Незалежність. В радянські часи щось подібне могло б закінчитись особистою трагедією для кожного, хто це писав. А оскільки була якась відносна демократія, ми нею скористались. Петро Пантелеймонович також відчував ці зміни в загальній обстановці. Це я хотів сказати про шановну мною людину, яка увійшла в історію, в мою біографію та історію нашого факультету.

Д.і.н, проф. Романюк Іван Миронович: Людське життя влаштоване так, що його плін дарує багато зустрічей з людьми, кожна з яких по своєму цікава. Такою особистістю для мене був і залишиться в пам'яті Петро Пантелеймонович Панченко. Уродженець славної Полтавщини, він змалечку знав ціну хліба насущного. Петро Пантелеймонович переживав з рідними Голодомор-Геноцид 1932-1933 рр, пухнув, переставляв з допомагаючи руками набряклі ноги, не обійшлося без тяжких дистрофічних недоїдань в повоєнний голод 1946-1947 рр. Та всупереч усьому, Петро Пантелеймонович залишився людиною, громадянином свого народу, його культури, мови. Встиг багато зробити на ниві української історичної науки.

Моя зустріч і знайомство з Петром Пантелеймоновичем Панченком сталися зовсім не випадково. Працюючи вчителем, а згодом – директором школи на Вінниччині у 1989 р. я вступив до аспірантури тоді ще Київського педагогічного інституту (нині – Український державний університет імені Михайла Драгоманова), де моїм науковим керівником був Микола Данилович Березовчук. Саме він порадив мені звернутись до праць П.П. Панченка з аграрної тематики.

Достеменно не пам'ятаю, коли саме відбулась наша перша зустріч, але гадаю, що вона відбулася десь у 1990 р. По тому таких зустрічей було багато і вони зараз об'єднались в пам'яті в один суцільний спогад, з якого вирізняються найяскравіші моменти. Те що приємно вразило – це толерантність Петра Пантелеймоновича, його уважне ставлення до думки молодого аспіранта. Дізнавшись, що я працював у школі, вчителем і директором школи, Петро Пантелеймонович завжди намагався підтримати мене.

Петро Пантелеймонович Панченко був моїм першим опонентом по кандидатській дисертації спільно з Віталієм Сергійовичем Чишком. Пізніше я познайомився з шанованими колегами – Михайлом Анатолійовичем Журбою, Сергієм Семеновичем Падалки, Олександром Федоровичем Нікелевим, іншими колегами, які виходили із наукової школи Петра Пантелеймоновича.

Пригадую епізод, коли П. П. Панченко рекомендував ознайомитись з працями Геннадія Івановича Сургая. Були різні зустрічі, це я говорю про ту школу і тих самих науковців-аграрників, які дійсно зробили значний вклад уже в українську аграрну науку і, зокрема, українську аграрну науку повоєнного періоду. Зустрічаючись уже після захисту мною дисертації й перебуваючи вже на роботі й навчаючись пізніше в докторантурі ми не поривали зв'язків з Петром Пантелеймонович Панченком.

Аграрна історія другої половини ХХ ст. займала значне місце в дослідженнях Петра Пантелеймоновича Панченка. Якщо подивитись на бібліографічні покажчики його праць, які виходили до ювілеїв дослідника, то там проглядається кілька періодів. Можна поділити роботи за певною хронологією.

Перший період – це роботи, підготовлені після 1955 р. Вони присвячувались повоєнній історії України. Крім того, 1955 – 1974 рр. були періодом в житті вченого, який був пов'язаний з комсомольською, державною роботою, викладацькою працею.

Після 1974 р. дещо зазнали змін науково-дослідницькі напрямки роботи Петра Пантелеймоновича. Аграрний напрямок залишався профільним. За цей період автор лише по повоєнному українському селу опублікував близько десяти робіт. Сюди варто додати також замітки, газетні матеріали, які стосувались переважно Львівщини, де працював Петро Пантелеймонович Панченко. Ним охоплювалась регіоналістика, яка включала Чернівецьчину, Хмельницьчину, Волинь, Миколаївщину, Львівщина та інші регіони України, сусідню Молдову. Часто беручи участь в науково-практичних конференціях, у своїх доповідях і виступах Петро Пантелеймонович Панченко висвітлював різноманітні проблеми аграрної історії українського народу.

Від 1974 р. П.П. Панченко – в Інституті історії. Це цілий період. Очолюючи відділ сучасної історії України, Петро Пантелеймонович, напевне, чи не найбільше зробив для переосмислення вузлових питань аграрної історії. Починаючи з 1980-х років виходить цілий ряд праць, які стосувались аграрної тематики повоєнної України, історії розвитку сільського господарства УРСР.

Після проголошення української незалежності в 1991 р. розпочався наступний творчий період в житті дослідника. Протягом 1991-1998 рр. вийде цілий ряд робіт вченого. У 1995 р. опублікована відома робота про українське село. Сюди додалися підручники з аграрної історії.

Особливою була участь Петра Пантелеймоновича Панченка в дослідженні проблем Голоду. Він став ініціатором підготовки видання «Смертю смерть подолали». Петро Пантелеймонович як упорядник запросив мене увійти до складу авторів книги. Згодом він узявся за дослідження голоду 1940-х років.

Якщо зробити прості підрахунки, то помітимо, що близько двох десятків робіт дослідника стосувались 1991-1998 років. Але те, що ним було зроблено щодо висвітлення повоєнної історії, має неабияке значення для сучасних дослідників. В його роботах є ще багато того, на що, як зазначав Петро Пантелеймонович, варто звернути увагу, зокрема у використанні документів, порівняльних підходах тощо.

К.і.н, доцент О.І. Бонь: Петро Пантелеймонович Панченко прийшов до Університету Грінченка, коли вуз ще називався Київським міським педагогічним університетом імені Бориса Грінченка. Наказ про зарахування на роботу був підписаний ректором 29 березня 2004 р.

Саме тоді, в тому навчальному році, в університеті, відбулась важлива подія, пов'язана з початком набору студентів-істориків денної форми навчання на бакалаврат. Потрібно було дотримуватись нормативних вимог акредитації. Адміністрація була зацікавлена в працевлаштуванні авторитетних викладачів. Петро Пантелеймонович був широко відомим як науковець, автор шкільного підручника. Це дійсно один з перших підручників незалежної України, який багато в чому визначив хід вітчизняного підручничкописання. Рекомендував кафедрі професора П.П. Панченка завідувач кафедри методики викладання історії і права на той момент і декан соціально-гуманітарного факультету Ф. Л. Левітас. Мене свого часу з Петром Пантелеймоновичем познайомив професор Ю. І. Шаповал. Тому особливих рекомендацій, як кажуть, професор Панченко не потребував. Він був включений до складу колективу кафедри, завідувачем якої був я.

Петро Пантелеймонович почав працювати з учителями – кафедра, на якій він працював, забезпечувала викладання на підготовчих курсах для вчителів. Лекції П.Панченка – одного з авторів підручника були дуже авторитетними, цікавими і корисними. Під час відвідування лекцій відбувалися жваві обговорення різних аспектів викладання складних проблем історії України. Крім того, робота в університеті паралельно з викладацькою роботою передбачала проведення наукових конференцій. П.П. Панченко неодноразово виступав перед аспірантами, докторантами, курсантами. Вагома частина роботи в нашому університеті приділялась підготовці збірників наукових праць. Саме в цей час під керівництвом П.П. Панченка був підготовлений збірник документів «Україна у Другій світовій війні».

Хочу сказати кілька слів про людські якості Петра Пантелеймоновича. Завжди мене особисто захоплювали дві речі, настільки ця людина поважного віку була молодою в своїй моралі, в своїх життєвих позиціях і найголовніше, в звичайному, так би мовити, побутовому житті. Його пружна хода по коридорах університету завжди привертала на себе увагу, я б так сказав, як до людини такої життєствердної. І друге: він завжди був налаштований поділитися досвідом з наступним поколінням. Він був налаштований на передачу досвіду і нам, викладачам, тоді ще відносно молодим. Далі – колегам відомий той нехороший випадок. Через хворобу П.П. Панченко змушений був звільнитися з університету. Ректор університету (тоді мав назву Київський інститут імені Бориса Грінченка) видав наказ про звільнення 10 травня 2011 року.

За семирічний період роботи в університеті Петру Пантелеймоновичу вдалося багато зробити як для колективу університету, так і для мене особисто. Неоціненним є досвід старшого покоління науковців, тут багато говорилося про ці аспекти.

Д.і.н, проф. О.Ф. Нікітєв: Серед істориків-аграрників України останніх десятиліть доктор історичних наук, професор Петро Пантелеймонович Панченко посідає особливе місце. Він зробив вагомий внесок у вивчення історії колгоспів і

радгоспів радянського періоду, соціально-економічних процесів у матеріальній сфері колективного сектору українського села другої половини ХХ ст., поклав початок осмисленню їх змін після проголошення незалежності України. Його роботи присвячені вказаним темам не втратили своєї наукової актуальності й сьогодні. Звернення дослідників до наукового доробку професора Панченка триває так само активно, як і за часів його життя. Звернення до публікацій, розміщених у профілі Петра Пантелеймоновича Панченка в Google Scholar засвідчило, що процес використання його доробку в науковому житті триває.

Найбільше визнання від колег одержали роботи, присвячені проблемам українського селянства радянської доби. Так, на початку 1980-х років, він здійснив дослідження розвитку сільського господарства України в останні два десятиліття перед здобуттям незалежності. Петро Пантелеймонович проаналізував фактори, які визначали особливості економічного розвитку матеріальної сфери, колективну складову виробничих сил села, здійснив всебічний аналіз чинників, які зумовили ці особливості, докладно показав етапи розвитку сільського господарства в Україні у цей період.

Вагомою складовою роботи з вивчення сільського господарств республіки стали дослідження П. П. Панченка, присвячені радгоспній системі. Ця робота відзначалась глибоким і всебічним аналізом діяльності радянських господарств республіки, у першу чергу, їх матеріально-виробничої сфери. Причому, при аналізі матеріальної складової аграрного виробництва, Петро Пантелеймонович завжди приділяв увагу такому важливому для неї фактору, як люди, а саме керівний і технічний склад працівників сфери вироблення сільськогосподарської продукції. Така його позиція відобразилась у дослідженні, виконаному разом з його учнем, професором Віталієм Чишком. Дослідження присвячене ролі та місцю згаданої категорії фахівців у функціонуванні аграрного виробництва у 1960-х – 1970-х роках. Предметом дослідження став стан забезпеченості цієї категорії працівників різних ланок матеріального виробництва аграрної сфери. Проаналізовано фактори, які визначали такі невідповідні потребам галузі, кількісні і якісні показники. Окрім цього, докладно паралізовано діяльність вищої і середньої сільськогосподарської школи республіки у забезпеченні аграрного виробництва України цими працівниками, показано економічні результати господарств при успішному використанні фахового потенціалу таких людей. Значну увагу приділено і дослідженню такої складової виробництва сільгосппродукції, як сільськогосподарська наука у створенні нових зразків техніки, виведенні нових сортів рослин та порід худоби, показано ефективність для галузі їхнього належного використання.

На початку 1990-х років, вже в умовах незалежності, Петро Пантелеймонович здійснив глибокий аналіз розвитку аграрної галузі за часів радянського режиму. Результатом цього осмислення став вихід одноосібних та колективних праць, для прикладу, ґрунтовних статей «Деформації в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років», «Становище українського села (60-80-ті рр.)», опублікованих на сторінках «Українського історичного журналу». Дослідник показав невідповідність отримуваних республікою від союзного центру інвестицій її економічному внеску в державний бюджет і проаналізував результати для республіки, для села такої політики СРСР, наводячи невтішні цифри нерентабельних господарств України.

Науковець доходить висновку, що таке ставлення до села залишалося і в перші роки вже незалежної України й говорить про необхідність зміни пріоритетів у стосунках влади і селян.

У співавторстві з колегами П. П. Панченко взяв участь у дослідженні аграрної політики радянського режиму за період з 1917 р. до початку Другої світової війни. В цій праці було проаналізовано аграрну політику та практичні дії Наркомзему України, показано алгоритм дій влади у цей період на селі, їхню спрямованість та наслідки для села.

Логічним наслідком занять Петра Пантелеймоновича аграрною проблематикою стало дослідження теми Голодомору. Вчений приділив увагу трагедії 1930-х – 1940-х років. Голодомору 30-х років ХХ ст. присвячено дослідження як індивідуальні праці історика, так і написані в співавторстві з колегами. Результатом такої дослідницької і аналітичної діяльності вченого стало видання двох колективних монографій: «Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932-1933» та «Лиха коса голодомору: 1932-1933». Окрім того, було написано цілий ряд статей. У цих публікаціях вперше було висвітлено в такі проблеми, як медико-соціальні аспекти Голодомору, стан релігії та церкви до і після Голодомору, чітко акцентовано увагу на тому, що голод був породженням тоталітарної держави. В дев'яностих роках предметом його уваги дослідника став також голодомор 1940-х років. Вченим було досліджено як причини трагедії, так і причини її замовчування радянським режимом. В результаті Петро Пантелеймонович доходить висновку, щодо причин обох трагедій був тоталітаристський характер правлячої партії та її політики. У співавторстві з дослідницею трагедії 40-х років Олександрою Михайлівною Веселовою видано перший і поки що єдиний збірник документів і матеріалів з даної проблеми. У ньому на основі широкої документальної бази, раніше закритих для дослідників документів, Петро Пантелеймонович простежив дії влади і ситуацію у місті та в селі республіки у цей період, висвітлив причини, хід та наслідки скоєного через репресивну політику хлібозаготівель, яку здійснював радянський режим та замовчування ним голоду 1940-х років.

У процесі вивчення голодоморних трагедій 30-х і 40-х років ХХ ст. Петро Пантелеймонович Панченко дійшов висновку, і це прослідковується в його працях, що в основі всіх процесів лежала тогочасна політика правлячої партії. Поступово приходить розуміння необхідності вивчення соціальних і суспільних процесів в Україні, що їх супроводжували. Тож, на тлі складних проблем перших років незалежності України предметом прискіпливої уваги науковців стають уже проблеми громадсько-політичного життя в країні. Професор Панченко активно займається відстежуванням процесів становлення незалежності України, їх осмисленням. Перші результати роботи в цьому напрямку були опубліковані в 1993 р. Під науковим керівництвом П. Панченка було видано колективну монографію «Україна незалежна: час випробувань і сподівань». Це було видання, де вперше комплексно розглядалися питання політики, соціально-економічних змін, духовні процеси, що відбувалися після проголошення Україною незалежності. У 1995 р. був виданий вже допрацьований і доповнений варіант цієї праці під назвою «Україна незалежна: нариси історії». В книзі вперше в українській історіографії подавалася хроніка подій у незалежній державі. У тому ж році виходить в світ результат аналізу

подій та осмислення історії нашої державності як самим Петром Пантелеймоновичем, так і співробітниками очолюваного ним відділу – книга «Україна: друга половина XX століття: Нариси історії». В цій праці знайшли висвітлення проблеми тоталітарної природи радянської держави, соціально-політичне життя та процеси державотворення в Україні часів незалежності, роль і місце громадських об'єднань і політичних партій у цьому процесі. Фактично з початком 1990-х років тема державності України стала для П. П. Панченка провідною. Він займається розробкою широкого комплексу проблем, що стосувалися преси, осмислення різних аспектів історичного процесу в Україні. Це вилилося у підготовку під його керівництвом і при безпосередній авторській участі виданої у 2002 р. колективної монографії «Нарис історії України XX століття». Праця присвячена аналізу вітчизняної історії всього XX століття. Авторському перу Петра Пантелеймоновича належить практично половина обсягу опублікованого тому.

Доктор історичних наук, професор Петро Пантелеймонович Панченко увійшов в історію історичної науки України як вчений, який зробив вагомий внесок у дослідження проблем аграрної історії, різних її аспектів Голодоморної проблематики XX століття. Ним зроблено помітний внесок в осмислення процесу творення української державності кінця 1990-х – початку 2000-х років. Це засвідчують його ґрунтовні наукові праці, висока оцінка їх провідними вченими України, суспільний і професійний інтерес до його наукового доробку сучасників.

Д.і.н, проф. В.А. Вергунов: Створений рішенням Президії Української академії аграрних наук 26 квітня 2001 року Центр історії аграрної науки при Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці УААН на початковому етапі гостро потребував кваліфікованих відповідних фахівців. Запрошення до цієї роботи кількох відомих істориків природознавства за сумісництвом, в першу чергу, через організаційні проблеми, які створювали контролюючі органи, дещо ускладнювало розгортання повноцінних історичних розвідок. З відкриттям аспірантури за спеціальністю 07.00.07 – Історія науки і техніки проблеми взагалі загострилися. Постало питання про запрошення на роботу на постійній основі докторів історичних наук, бо в установі виникали деякі проблеми, у зв'язку з непрофільністю фахівців вищої кваліфікації.

Першим, за пропозицією професора М. М. Новикова, ми запросили відомого в Україні історика – професора В.П. Хижняка. Другим, в березні 2007 р., прийшов П.П. Панченко. Перед цим я кілька разів зустрічався з ним в Інституті історії України НАН України. Він мене чомно доброзичливо прийняв, вислухав. Я подарував Петру Пантелеймоновичу свою роботу, присвячену розвитку наукового підходу в сільському господарстві України.

Після звільнення П. П. Панченка з Інституту історії України я запропонував йому перейти на роботу до нас у бібліотеку. Ми якраз мали плани продовжити дослідження з аграрної історії України. Невдовзі вийшло два видання з аграрної історії України, де були втілені ті речі, які, на мій погляд, були потрібні. Одночасно ми активно займалися питанням відкриття спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських дисертацій. Поява в нашій установі Петра Пантелеймоновича була дуже вчасною і важливою.

Потім Петро Пантелеймонович два роки очолював спеціалізовану вчену раду. До її складу увійшла ціла плеяда видатних істориків, маю на увазі, насамперед Василя Петровича Хижняка, Юрія Андрійовича Горбаня, Володимира Федоровича Шевченка. Створився гарний конгломерат відомих вчених. На мій погляд відбулося поєднання досвіду класичних істориків і фахівців з історії аграрної науки, освіти, техніки, як напряду досліджень. З'явилися можливості підготовки докторів наук. Петро Пантелеймонович завжди був на вістрі роботи, пов'язаної з атестацією фахівців вищої кваліфікації. Ну і звісно, розпочалася продуктивна і конструктивна робота щодо відтворення неупередженої візії історії аграрної науки. Відбувався процес удосконалення, відкидання політичних наративів, з'являлися українські мотиви, які почали домінувати.

Наукова громадськість схвально сприйняла чотиритомне видання під загальною назвою «Сільське господарство України від минулого до сьогодення» за редакцією академіка М.В. Зубця, яке підготувала Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України. Професор П.П. Панченко був у ньому не тільки членом редколегії, а й співавтором принаймні двох томів.

Позитивні відгуки на сторінках різних видань отримав підручник «Аграрна історія України». Це фактично єдиний підручник такого рівня в країні як за змістом, так і за наповненням матеріалом.

Петро Пантелеймонович Панченко був справжній у всьому – справжній товариш, справжній колега, справжній вчений, на якого завжди можна було поклатися і сподіватися на підтримку. Особисто я та колеги в нашій установі його надзвичайно шануємо, завжди згадуємо. У підготовленому довіднику «Історики аграрної науки, освіти та техніки в Україні» Петро Пантелеймонович Панченко зайняв достойне місце, адже він був одним з перших, тих, хто стояв біля витоків цього напрямку.

Гуржій Олександр Іванович
доктор історичних наук, професор,
Інститут історії України НАН України

Турченко Федір Григорович
доктор історичних наук, професор,
Запорізький національний університет.

Романюк Іван Миронович
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького
державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Бонь Олександр Іванович
кандидат історичних наук, доцент,
Київський університет імені Бориса Грінченка.

Нікілєв Олександр Федорович
доктор історичних наук, професор,
Дніпровський національний університет.

Вергунов Віктор Анатолійович
доктор історичних наук, професор, академік НААН України, директор Національної
наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.47-48.7>

УДК 94:003.3-021.51:327(477:517)«653»

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ВЗАЄМВІДНОСИНИ ЗОЛОТОЇ ОРДИ І ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ

Бабенко Роман Вікторович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії та археології

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: r.v.babenko@udu.edu.ua

***Анотація.** У статті висвітлюються аналіз основних середньовічних писемних джерел по історії взаємовідносин Золотої Орди і Русі. Подається стислий огляд вітчизняній історіографії питання. Відповідно до території походження джерела розбиті на окремі блоки і категорії. Аналізується зміст руських, арабських, перських, монгольських, сірійських, візантійських, далматинських, англійських, польських, литовських, вірменських писемних джерел.*

***Ключові слова:** Золота Орда, Південно-Західна Русь, писемні джерела, літопис.*

Постановка проблеми. На відміну від попередніх епох стосунків номадів і осілого населення на теренах України, де де писемні джерела доволі фрагментарно і однобічного висвітлювали перебіг і еволюцію цих стосунків монгольська інвазія в Європу доволі добре задокументована. Однак, свідчення очевидців, часто суперечливі і суб'єктивні, що утруднює можливість об'єктивній інтерпретації історичних подій. Більшість іноземних джерел містять дуже фрагментарну інформацію про Південно-Західну Русь. Більшість авторів не були безпосередньо знайомі ні з Південно-Західною Руссю, ні з Золотою Ордою. Тому дані стосуються переважно географії та економіки вказаних земель. Руські джерела, в основному Київський і Галицько-Волинський літопис, найбільш чітко і точно передають політичні події, пов'язані з русько-монгольськими взаємовідносинами, проте і вони містять обмаль інформації про інші сфери цих контактів.

Мета – дослідити та проаналізувати писемні середньовічні джерела. Визначити їх ціннісний аспект у дослідженні стосунків Золотої Орди і Південно-Західної Русі в XIII ст.

Історіографічний огляд. Введення до наукового обігу джерел дослідження відносин між Золотою Ордою і Руссю розпочалося паралельно з науковими пошуками в XIX ст. Окрім досліджень руського літописання, виникає необхідність в інших незалежних джерелах, які відображають монгольське завоювання. Твори Платона Карпіні і Вільгельма де Рубрука викликали жваве зацікавлення в дослідників, тому вони витримали декілька перевидань. Найбільш ґрунтовне видання і переклад належить А. І. Маленіну. Воно вийшло в 1911 р. з примітками, додатками, малюнками, картами і вказівками [Іоанн де Карпини, 1911].

Проте, якщо з різними перекладами цих джерел дослідники були знайомі вже впродовж 75 років, то видання В. Г. Тізенгаузен в 1884 р. арабських джерел з історії Золотої Орди зробило справжній прорив в її дослідженні. Арабські автори наводили цінні відомості про економіку, політичне життя монгольської держави, її соціальний устрій, відносини з підкореними народами [Тізенгаузен, 1884]. Видання другого тому (перських джерел) з історії Золотої Орди так і не здійснилося за життя автора і відбулося лише в 1941 р. [Тізенгаузен, 1941].

Дослідженням вірменських письмових джерел, які містять відомості про монгольське завоювання XIII ст., займався ще в XIX ст. К. П. Патканов. Він зробив переклад вірменських текстів і опублікував їх з коментарями. На основі вірменських джерел К. П. Патканов розробив генеалогічну таблицю Чингізидів [История монголов иока Магакии XIII в., 1871; История монголов по армянским источникам 1873].

В 1962 р. були опубліковані нові вірменські джерела для вивчення монгольського завоювання XIII – XIV ст. Переклад їх та систематизацію, а також коментарі до них зробив А. Г. Галстян. До збірки увійшли літописи, хроніки, оригінальні твори, листи та написи [Армянские источники о монголах, 1962].

У радянський час активізувалися дослідження русько-монгольських відносин, і перед дослідниками постало ряд нових проблем. Вирішення їх було неможливим без виявлення нових джерел з історії як Золотої Орди, так і Русі. Відповідно пріоритетною справою стало розширення джерельної бази дослідження проблеми і введення її до широкого наукового обігу.

В 1940 р. С. А. Анінський переклав і видав друком свідчення угорських місіонерів XIII – XIV ст. про подорожі в Східну Європу. Вони містять цінну інформацію до вивчення русько-золотоординських стосунків в XIII ст. Де, зокрема, розповідається про побут, звички монголів [Анинский, 1940].

У 1941 р. збірку сирійських джерел видає М. В. Пігулевська. Особливий інтерес представляють джерела з історії Русі XIII ст., які відображають зв'язки давньоукраїнських племен з половцями. Її студії охоплюють і золотоординський період історії Русі. Дослідниця ґрунтовно проаналізувала сирійську історичну літературу XIII-XIV ст. важливі для розкриття зовнішньої політики Золотоординської держави [Пигулевская, 1958].

Силами Інституту історії СРСР у 1946 р. видається третій том збірки літописів Рашид-ад-діна [Рашид-ад-дин, 1946]. Ця збірка мала велике значення для подальшого дослідження проблем історії як Золотої Орди, так і давньої Русі. В 1952 р. було видано перший і другий томи [Рашид-ад-дин, 1952; Рашид-ад-дин, 1960]. Потреба повної публікації праць цього історика пояснюється тим, що Тізенгаузен навів лише витяги, в той час як джерело містить набагато більше інформації про історію Монгольської імперії.

В 1947 р. було продовжено роботу над вивченням джерельної бази даного періоду вітчизняної історії. О. С. Орлов видає статтю, присвячену Галицько-Волинському літописові [Орлов, 1947]. В ній він розглянув особливості галицько-волинського літописання в контексті розвитку всього давньоруського літописання.

Роботою над давньоруськими літописами в повоєнний період продовжував займатися Д. С. Ліхачов [Лихачов, 1947]. Автор детально аналізує особливості літописання всіх руських земель, переглядає хронологічні рамки написання

літописів, виділяючи їх компілятивну структуру. Ґрунтовне висвітлення історії руського літописання зберігає наукову цінність цієї праці і в наш час.

В 1947 р. В. І. Малишев підготував до друку “Житие Александра Невского”, яке витримало декілька перевидань [Житие Александра Невского, 1992]. Цей твір – яскравий приклад середньовічної героїчної руської літератури, який, крім біографічних відомостей з життя Олександра Невського. Хоча його постать і надмірно ідеалізується, але твір містить також цінні історичні дані для вивчення зовнішньої і внутрішньої політики Русі XIII ст., а особливо становлення монгольського протекторату над руськими землями.

Не залишилося осторонь вивчення і європейських писемних джерел. А. І. Дробинський активно досліджував французький, німецький, англійський середньовічний епос [Дробинский, 1948]. Необхідно відзначити великий обсяг опрацьованої автором літератури і джерельної бази, що дозволило йому відтворити досить переконливу картину першості Русі у європейській торгівлі.

У 1944 р. виходить монографія А. В. Арциховського, присвячена давньоруським мініатюрам [Арциховский, 1944]. Відомий дослідник вперше поставив питання про доцільність вивчення мініатюр як джерела дослідження середньовічної історії Русі в контексті вивчення давньоруської літератури.

До важливих джерел, що відображають історію Русі XIII ст., можна віднести воєнні повісті Давньої Русі, які опрацювала В. П. Адріанова-Перетц [Горский, 1972]. Вона виділяє серед інших і повість про битву на Калці.

Дослідження стосунків між Золотою Ордою і Південно-Західною Руссю неможливе без залучення литовських джерел. В чудовому виданні “Хроніки Биховця” 1966 р. текст хроніки в супроводі розгорнутих коментарів [Хроника Быховца, 1966].

Посилення інтересу до русько-монгольських відносин призвело до виходу в 70-х рр. ряду джерелознавчих робіт. Так, А. Д. Горський дослідив відображення монгольського ярма в руських джерелах [Горский, 1972]. А. В. Назаренко дав аналіз подій, пов’язаних з Руссю і монгольським завоюванням, зафіксованих у “Хроніці Фоми Сплітського” [Назаренко, 1978]. Важливим кроком у дослідженні джерел вивчення взаємовідносин Русі і Золотої Орди стали роботи В. І. Матузової. Дослідниця зробила переклад середньовічних англійських хронік, які містять багато цінної інформації про ці відносини і, фактично, ввела в обіг нові джерела, які значно доповнюють і уточнюють вже відомі дані. Тексти супроводжуються коментарями і поясненнями [Матузова, 1979].

Не можна обминути увагою і опублікованого Л. Махновцем важливого джерела з історії Південно-Західної Русі – Галицько-Волинського літопису [Літопис Руський, 1989]. В ньому подається не тільки переклад давньоруського тексту українською мовою, але наводяться коментарі, додатки і карти, що збільшує важливість даного дослідження.

Виклад основного матеріалу.

Східні джерела

Монгольські джерела

Тасмне сказання. Оригінальний текст поки не знайдений. Зберіглась його китайська транслітерація. Дає опис монгольської історії до 1240 р. Для дослідження питань, що стосуються взаємовідносин Золотої Орди і Русі, найбільшу цінність

мають дані, вказані з §262 по §282. Серед них – повідомлення про мету монгольського рейду в західний Дешт-і-Кипчак 1222-1223 рр. Особливо важливу інформацію наводить автор про мету, організацію і проведення монгольського походу 1236-1240 рр. у Східну Європу. Це одне з головних джерел для дослідження організації монгольської влади над підкореними народами, та боротьбу за владу в Монгольській імперії в 30-х рр. XIII ст. між Чингізидами [Сокровенное сказание, 1941].

Великий Джасак. Великий Джасак складається з двох частин: висловів Чингізхана – біліку (збереглося 30 статей) і джасаку (збереглося 47 статей). Дані цього джерела належать до найважливіших не тільки для вивчення монгольської правової системи, а й для дослідження внутрішньополітичного і соціально-економічного життя Золотої Орди. Адже вони регулювали всі сфери життя монгольського суспільства впродовж всього XIII ст. Більшість статей цього документу наводить Рашід-ад-дін [Рашид-ад-дин, 1952, с. 259-265]. Окремі статті містяться також в арабських, вірменських, європейських джерелах. Найповніший перелік монгольських законів та звичаєвих прав на початку XX ст. склав Е. Хара-Даван, проте його переклад не зовсім правильний і потребує уточнень [Хара-Даван, 1991, с. 136-145].

Арабські джерела.

“Літопис” Ібн Ельясіра. Містить цінні дані про походження монголів, побут, звичаї, господарство. Наводить дані про способи ведення бойових дій, осаду укріплень, їх кількість і озброєння, втрати, використання полонених під час ведення бойових дій тощо. Важливі дані стосуються і політики монголів по відношенню до захоплених міст. Важлива інформація стосується захоплення монголами полонених і використання їх праці. Літопис є безцінним джерелом для висвітлення монгольського походу 1222-1223 рр. в південноруські степи і на Булгар, в контексті якого висвітлюються особливості та становище торгівлі в даному регіоні [Тизенгаузен, 1884, с. 1-45].

Рукнеддін Бейбарс (1245-1325 рр.) у своєму **“Літописі”** головну увагу приділив дипломатичним відносинам між Єгиптом і ханами Золотої Орди. Дає відомості про посольство темника Ногая до Єгипту. В літописі містяться дані про монгольські завоювання кінця XIII ст. Бейбарс один з небагатьох арабських авторів, який детально описує внутрішню боротьбу за владу в Золотій Орді між Ногаєм і ханами. У зв’язку з цим, він вказує на місце Русі в цій боротьбі [Тизенгаузен, 1884, с. 76-123].

“Крайня межа необхідності по частині науки вихованості” Ан-Нувайрі (1279-1332) – своєрідна енциклопедія в 30-ти томах. 5-й том присвячений історії Золотої Орди. Ан-Нувайрі описує географію Золотої Орди і родовід ханів-джучидів. Багато даних він запозичив у Бейбарса. Загалом вчений давав читачам вже відомий підбір фактів. Він одним серед небагатьох авторів дає відомості про родовід Ногая. Наводить дані про західні походи золотоординських ханів в другій половині XIII ст. Особливо важлива інформація стосується внутрішньополітичної боротьби в Золотій Орді кінця XIII ст. [Тизенгаузен, 1884, с. 127-171].

Відомості, які наводять Бейбарс і Ан-Нувайрі в скороченому вигляді подаються Ібн Хальдуном (1332-1406) в **“Книзі повчань...”**. містить відомості про землі, які входили до складу Золотої Орди. У нього також розміщений родовід

золотоординських ханів від Джучі-хана до Джанібек-хана, включаючи і родовід темника Ногая. Автор відзначає вплив Ногая на внутрішню і зовнішню політику золотоординських ханів, а також розповідає про його відносини з руськими князями. [Тизенгаузен, 1884, с. 365-394].

Найбільш оригінальним з усіх арабських енциклопедистів був ал-‘Омарі (1301-1349). Його твір **“Шляхи поглядів по державам великих центрів”** написаний на основі документів і розповідей очевидців. Автор дає загальну характеристику Улусу Джучі, включаючи природні умови, населення, господарство, державний лад і управління, податкову систему, військо тощо. Це чи не єдине джерело, у якому детально розглядається економіка Золотої Орди в різних її частинах, зокрема вказані ціни на товари. Автор описує також становище різних народів (в тому числі і русичів), що входили до складу Золотої Орди, визначаючи їх статус і місце в складі Монгольської держави. У творі відзначається велика роль Золотої Орди в політичному житті Русі, Малої і Середньої Азії і в самій Монгольській імперії. На особливу увагу заслуговує конфлікт між Бату-ханом і Угедей-кааном, який у творі висвітлений досить детально [Тизенгаузен, 1884, с. 207-251].

В **“Літописі”** ал-Бірзалі (1254-1339) і в написаному на його основі творі Ібн Кесіра (1299-1273) **“Початок і кінець”**, містяться відомості про війну між монголами і кипчацько-руським союзом 1222-1223 рр. Приводяться також дані стосовно географії Улусу Джучі [Тизенгаузен, 1884, с. 175-177, 272-277].

“Літопис” ал-Муфаддала охоплює події 1256-1341 рр. Відомості про монголів автор запозичив із творів Абу Шаме, Ібн Шеддада і Ібн Абдезахира, на які і посилається. Важливі відомості дає **“Літопис”** і про внутрішню ситуацію в Монгольській імперії, відносно боротьби між Хулагідами і Джучидами. Містяться дані про податкову систему Монгольської імперії, про зовнішню торгівлю Золотої Орди [Тизенгаузен, 1884, с. 177-199].

“Літопис ісламу” Еддзехебі (1273-1348/1349). Важливу, хоча і фрагментарну, інформацію літопис містить про царювання Тохта-хана і Узбек-хана. При цьому подає їх родовід і характеристику [Тизенгаузен, 1884, с. 200-206]. Більш детальні дані про цей період містяться в **“Літописі”** Ібн Дукмака. Крім даних, запозичених у Еннувейрі і Елайні, в літописі містяться оригінальні дані, які стосуються історії Золотої Орди часів правління Узбек-хана [Тизенгаузен, 1884, с. 315-330].

“Життєпис ал-Мелік-Еззахира” (1221-1293 рр.) описує окремі події зовнішньої політики Золотої Орди на початку 60-х рр. XIII ст. У творі містяться важливі дані про географію Золотої Орди. Особливий інтерес мають відомості про торгівлю Південно-Західної Русі в Поволжі і Криму [Тизенгаузен, 1884, с. 46-64].

“Гонитель турбот по частині Аюбідських царів” Ібн Василь (?-1297/8). З аналізу твору можна зробити висновок, що, будучи сучасником подій, автор користувався даними очевидців і почав писати в 60-х рр. XIII ст. Він приводить свідчення про побут монголів і організацію золотоординської армії [Тизенгаузен, 1884, с. 70-75].

“Подарунок спостерігачам про дивині країни і чудеса мандрівок” Ібн Баттуті (1304-1377). Інформація твору зібрана ним під час мандрівки в 1334 р. через Південну Русь, Булгар і Хорезм. Правдоподібність повідомлень Ібн Баттуті не підлягає сумніву [Коновалова, 1991, с. 79]. Його відомості є цінним джерелом з

географії Золотої Орди, розвитку її зовнішньої і внутрішньої торгівлі. Він перераховує експортні і імпорتنі товари і вказує ціни на них, наводить відомості про ринки збуту експортних товарів. До руського народу автор ставиться негативно [Тизенгаузен, 1884, с. 278-314].

“Низка перлин” Елайні (1361-1451). Твір містить цінні відомості про похід Джебе і Субеде в Дешт-і-Кипчак в 1222-1223 рр., а також про монгольський похід в Східну Європу в 1237-1241 рр. Важливі дані стосуються і соціально-економічного розвитку Золотої Орди. Автор наводить відомості про кількість населення в Улусі Джучі [Тизенгаузен, 1884, с. 474-534].

Перські джерела.

“Історія Вассафа”. Особливий інтерес мають повідомлення Вассафа про дії монгольських військ на території Дешт-і-Кипчака. Він подає склад монгольських військ, їх кількість і втрати ворогуючих сторін. Автор описує монгольські курултаї 1229 і 1236 р. В “Історії” міститься генеалогія ханів Золотої Орди від Бату-хана до Узбек-хана. Вассаф висвітлює боротьбу за ханський престол після смерті Бату-хана до захоплення його Берке-ханом, а також суперництво за владу темника Ногая з Тохта-ханом. Не оминув він увагою і становище християнської віри в Золотій Орді. Так, на його думку, в Золотій Орді збереглася релігійна терпимість до всіх віросповідань, незважаючи на те, що Бату-хан був християнином [Тизенгаузен, 1941, с. 81-89].

Дані **Аноніма Іскандера** носять епічний характер і походять з уйгурських джерел. Проте цими джерелами “Анонім” користувався некритично, у результаті чого хронологія подій у його творі неточна. Більшість даних він запозичив у Рашід-ад-діна. “Анонім” наводить відомості про поділ Улуса Джучі на дві частини, на два крила – Ак-Орда (Біла Орда) і Кок-Орда (Синя Орда) [Тизенгаузен, 1941, с. 126-129].

“Родовід тюрків” містить генеалогію золотоординських ханів, починаючи з Джучі-хана. Характер інформації вказує на те, що “Родовід” написаний прихильником Джучидів. Генеалогію Джучидів містять і **“Списки улаштувача світу”** Гаффаї. Однак його інформація неточна. Це єдине джерело, де міститься дата народження і смерті Бату-хана (18.08.1205-7.08.1206 – 14.03.1252-2.03.1253) [Тизенгаузен, 1941, с. 202-211].

“Насірові розряди” ал-Джузджані (1193-?). Джузджані – єдиний з перських авторів, який не був на службі у монголів, тому був налаштований проти них. Він жив у Індії, і через те дані про Золоту Орду не зовсім точні, але він наводить унікальний матеріал про церемонію похорону Бату-хана. Джузджані також висвітлює боротьбу між християнством і ісламом на землях, підвладних Золотій Орді. У даному випадку її уособленням є боротьба між сином Бату-хана Сартаком і братом Бату-хана Берке-мусульманином [Тизенгаузен, 1941, с. 13-19].

“Історія завоювання світу” Джувейні (1226–5.03.1283) базується на розповідях очевидців подій другої чверті XIII ст. і на офіційних документах. Його дані використані майже усіма перськими, арабськими і турецькими істориками. Великий інтерес становить розповідь Джувейні про дії військ Джучі-хана після завоювання Середньої Азії і до його смерті. У більшості джерел точні дані про цей період відсутні. Відомості про завоювання Русі, Булгара, Угорщини і Польщі теж мають важливий характер, адже включають у себе перелік монгольських полководців, кількість монгольських, руських, болгарських військ, а також, дають описання деяких епізодів бойових дій [Тизенгаузен, 1941, с. 20-24].

“Сельджук-наме” Ібн Бібі написаний між 1282 і 1285 рр. Особливий інтерес в даному творі викликає розповідь про похід турків-сельджуків на Судак, проти половців і русів, в 1221 - 1222 рр. Цінність цього джерела в тому, що воно розкриває особливості торговельних інтересів половців і Русі в Північному Причорномор’ї, дає перелік експортних товарів Русі та торговельні домовленості. Вказується, що перед загальною зовнішньою загрозою Русь і половці виступали як союзники. Факти, вказані в цьому джерелі, є безцінними для вивчення не тільки економіки і зовнішньої торгівлі Русі, а й Золотої Орди в XIII ст. [Тизенгаузен, 1941, с. 25-26; Якубовский, 1928].

“Збірка літописів” Рашид-ад-діна (1247-1318). Джерелами для написання твору були усні розповіді монгольських аристократів. Можливо, була використана монгольська “Золота книга”. Для історії монгольських походів автор користувався даними, взятими у Джувейні. Для написання історії монгольських ханів Ірану він використав офіційні документи, а для написання історії інших частин монгольської імперії він отримував відомості від послів, які прибували до Ірану. Крім того, про деякі події вчений писав як їх сучасник і учасник. Твір Рашид-ад-діна не був повністю завершений, бо в ньому зустрічаються пропуски не тільки дат і імен, а й цілих розділів. Але незважаючи на це, “Збірка літописів” – незвичайний твір для часів середньовіччя, який охоплює історію всього культурного світу від Західної Європи до Індії і Китаю, зокрема і Південно-Західної Русі [Рашид-ад-дин, 1946; 1952; 1960].

Сирійські джерела.

“Загальна історія” Бара Ебрея Абу-ал-Фараджа (1226-1286) і **“Історія мар Ябалахи III і раббан Сауми”** – містять багатий матеріал про соціально-економічне, політичне і церковне життя, а також про історичну географію Центральної і Середньої Азії та Кавказу другої половини XIII – початку XIV ст., які були тісно пов’язані з монгольською державою іль-ханів Хулагидів. Основне місце займає історія монголів з часу звеличення Чингізхана: завойовницькі походи, захват земель та відносини з місцевим населенням [Пигулевская, 1958; Гусейнов, 1976, с. 53-55].

Європейські джерела

Руські джерела

Київський і Галицько-Волинський літописи є основними джерелами дослідження взаємовідносин Золотої Орди і Південно-Західної Русі в XIII ст. Дані Київського літопису були включені до Лаврентіївського літописного зводу [Полное собрание русских летописей. 1997]. Вони висвітлюють події південноруської історії до 1240 р. **“Галицько-Волинський літопис”** складає частину Іпатіївського літописного зводу, що містить повідомлення від 1201 до 1291 рр. Цей твір складений як літературна повість [Костомаров М. 1991, с.49]. Він складається з трьох частин. Перша частина твору містить три окремі розділи: Початковий Галицький літопис книжника Тимофія (до 1211 р.); Другий Галицький літопис тисяцького Дем’яна (20-40-ві рр. XIII ст.), сюди ж входить і Повість про “Побойще Батиєве”; Третя повість створена в 1256-1257 рр. [Черепнин, 1941, с. 230-252; Котляр, 1993, с. 25-111]. При написанні літопису автори користувалися візантійськими джерелами, літописними повістями негалицького походження, документами князівської канцелярії [Толочко, 1994, с. 61]. Друга частина є безпосередньо Волинським літописом. До неї входять історія володимирських єпископів, розповідь про війну з темником Куремсою і

темником Бурундаєм, про війну з Болеславом, похід на Польщу військ темника Ногая і Телебуги-хана, повість про Володимира Васильковича, про події у Литві і смерть Міндовіга [Костомаров, 1991, с. 49-50; Грушевський, 1993, с. 165-175].

Важливими джерелами є також літописи Північно-Східної Русі, зокрема **“Володимиро-Суздальський літопис”**, який найкраще зберігся в Лаврентіївському списку [Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), 1997]. На відміну від галицько-волинського літописання, володимиро-суздальське велося людьми духовного звання [Костомаров М. 1991, с.84]. Літопис містить цінні відомості про внутрішньополітичну боротьбу на Русі, соціальне і економічне становище в XIII ст., зовнішню політику руських князів на Сході у 20-30-х рр., у часи монгольського завоювання східного Дешт-і-Кипчака. **“Новгородський літопис XII – XIII ст.”** носить яскраво виражений місцевий характер. Відомості про київські і південноруські події в даному літописі носять переважно хронікальний характер [Толочко, 1994, с.71-78]. Для історії Південно-Західної Русі значний інтерес становить розповідь про битву на р. Калка, вона містить багато цікавих деталей, яких немає в інших джерелах [Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), 1950].

Польські джерела.

“Велика хроніка”. Важливим є повідомлення літописця про похід військ Бату-хана в Східну Європу в 1240-1241 рр., зокрема про завоювання монголами Угорщини. Також важливою є інформація про походи русько-монгольських військ на польські землі в 60-70-х рр. Дані польського джерела багато в чому доповнюють інформацію руських літописів, арабських і європейських джерел. Важливі дані стосуються також внутрішньополітичного становища Південно-Західних Руських земель [“Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв., 1987].

Литовські джерела.

“Хроніка Биховця” є не тільки найціннішим джерелом з історії Великого князівства Литовського від початку існування цієї держави до 1506 р., але й подає масу даних по історії Південно-Західної Русі. Привертають увагу повідомлення про русько-монгольські походи на Литву, і про спроби поширення монгольської влади на литовські землі [Хроника Быховца, 1966].

Угорські джерела.

Для дослідження взаємовідносин між Золотою Ордою і Руссю цінними джерелами є розповідь брата Юліана про першу мандрівку і його лист до єпископа Перуджі про другу мандрівку в Велику Угорщину. Ці мандрівки були здійснені одна за одною вперше в 1234/1235-1236 рр., удруге в 1237-1238 рр. Це перші європейські джерела, які висвітлюють монгольські завоювання і містять описання східноєвропейської території Русі напередодні монгольського вторгнення [Анинский, 1940].

Вірменські джерела.

Вірменські джерела подають відомості про монголів у перший період їх вторгнень у Вірменію в 1220 р. і доводять історію подій до початку царювання Газан-іль-хана. Відповідно охоплюється період володарювання перських Чингізидів впродовж 1270-1280 рр. Після цього до часів Тамерлана не можна назвати жодного оригінального літопису, який заслуговує на увагу.

Перші фрагментарні свідчення стосуються враження, яке справили монголи на вірмен. Це **“Автограф”** Огнеса Ванакана Тавушеці. Ряд джерел відносяться до

кінця 40-х–50-х рр. XIII ст. – часу становлення монгольської влади над підкореними народами. Це, зокрема, **“Лист з Самарканду кіпрському королю Генрі Лузіняну”** (1247 р.) Смба́та Спа́рапета, де міститься характеристика монголів і відмічається різна племінна приналежність монгольських завоювників. Він також наводить дані про становище християнства в монгольській імперії. Цікаву інформацію про монгольські завоювання містить **“Пам’ятна записка”**. При її написанні автори використовували народні перекази про походження монголів, поширені самими ж монголами в процесі завоювань. Вона містить достовірну інформацію про характер монгольських завоювань першої третини XIII ст., внутрішню політику, становище підкорених монголами народів [Армянские источники о монголах, 1962, с. 43-66].

На відміну від інших джерел, у **“Повчальному посланні”** католікоса Костянтина Бардзербердці відображене позитивне ставлення до монголів. Його відомості допомагають розкрити податкову політику монгольської імперії на захоплених землях перед реформою Менгу-каана 1254 р. [Армянские источники о монголах, 1962, с. 45].

“Літопис” Смба́та Спа́рапета розкриває політику монголів на завойованих землях і характер монгольських військових кампаній в Середній Азії та на Близькому Сході другої половини XIII ст. Головне, тут приводиться текст **“Договору між Мунке-ханом і царем Гетумом I”** [Армянские источники о монголах, 1962, с. 67-70]. Це джерело свідчить, що між монгольськими ханами і підкореними царями могли укладатися якісь договори. Вірменські літописи і хроніки займають важливе місце у висвітленні проблем монгольського завоювання і управління підкореними землями. Серед них виділяються **“Літопис Себастаці”** невідомого автора, **“Літопис”** Єпископа Степаноса, **“Літопис”** вірменського царя Гетумма II 1296 р., **“Літопис”** Нераса Палієнца [Армянские источники о монголах, 1962, с. 23-40, 71-76, 92-101]. Дані літопису доповнюють відомості про внутрішньополітичне життя Золотої Орди, зокрема про боротьбу 1256 р. за ханський стіл між Сартаком і Берке і дозволяють з’ясувати генезис стосунків між Золотою Ордою та Південно-Західною Руссю в кінці 50-х рр. XIII ст. У **“Хроніці”** Мхітара Айріванеці і **“Хроніці”** невідомого автора, висвітлюються події від 1222 р. по 1291 р. Незважаючи на те, що дати не вказані, події розташовані в хронологічному порядку. Вони підтверджують інформацію інших джерел. Важливими є відомості про систему кочування монголів в південно-каспійському регіоні [Армянские источники о монголах, 1962, с. 78-86].

Окреме місце серед вірменських джерел займають оригінальні історичні твори: **“Історія”** Давида Багішеці і **“Історія”** Вардана [Армянские источники о монголах, 1962, с. 103-105], **“Історія Монгалов”** Магакії і **“Історія Монголов”** Кіракоса [История монголов инок Магакии XIII в., 1871, с. 3-54], **“Історія”** Стафана Орбеліана [История монголов по армянским источникам, 1873, с. 28-56]. Факти, що вони містять, мають важливе значення для дослідження проблем монгольських завоювань на Кавказі і Близькому Сході, соціально-економічної політики монголів та організації влади на окупованих землях.

Візантійські джерела.

Дані візантійських авторів Пахімера (1242-1308) і Нікофора Гроги (1295-1359) стосуються відносин Михайла Палеолога з монгольським іль-ханом Хулагу і з темником-ханом Ногаєм. Вони дають коротку історію їх руху в Дешт-і-Кіпчак. У числі інших наводяться відомості про звичаї, побут, одяг, зброю монголів. Як і

Пахімер, Нікофор Грога дає відомості про переселення людей з південноруських степів у Єгипет [Успенский, 1926].

Далматинські джерела.

Єдиним джерелом з цього регіону, що містить важливі дані про монгольське завоювання Русі, є **“Історія салонських і сплітських архієпископів”** Фоми Сплітського (біля 1200-1268 рр.). На фоні опису монгольського нашествя в Східну Європу Фома дає загальну інформацію про завойовників: про їх батьківщину, побут, звичаї. Наводяться відомості про народи Східної Європи. Дані джерела про Русь мають оригінальний характер і, можливо, походять з володимиро-суздальських джерел [Назаренко, 1978].

Джерела Ватикану.

Послання папи Іннокентія IV галицькому князю Данилу, волинському Василю: (AI, № 65), (AI, № 63), (AI, № 62) VIII (AI, № 74), (AI, № 64), (AI, № 69), VII (AI, № 67). Написані в різний час, вони є важливим джерелом для вивчення західної політики галицько-волинських князів в 40-70-х рр. XIII ст. [Большакова, 1976].

Особливе місце серед джерел для вивчення монголо-руських відносин є **“Історія монгалов”** Іоана де Плано Карпіні. Цей твір – одне з найголовніших джерел для вивчення взаємовідносин монголів і Південно-Західної Русі в середині XIII ст. Францисканець Карпіні залишив найбільше даних про побут, історію, а також про військові сили монголів. В **“Історії”** містяться унікальні дані про становище Південно-Західної Русі у першому десятилітті після монгольського завоювання. Тут є матеріал про організацію монгольської влади над руськими землями – адміністрацію, податки тощо [Іоаннь де Плано Карпини *Історія Монгаловъ, Вильгельмъ де Рубрукъ Путешествіе въ восточныя страны*, 1911, с. 1-62]. Важливо, що Карпіні для написання родоти користувався руськими джерелами, які були використані і в руських літописах [Ставинский, 1991, с. 202-203].

Французькі джерела.

Для дослідження історії взаємовідносин Золотої Орди і Південно-Західної Русі 50-х рр. XIII ст. одним з найважливіших джерел є **“Мандрівка в східні країни”** Вільгельма де Рубрука. У своєму звіті він дав багато нових і важливих відомостей. Особливо це стосується побуту, мови, звичаїв монголів, релігійної ситуації в Монгольській імперії, монгольської економіки, адміністрації і управління підкореними землями. Особливий інтерес для тематики дослідження мають дані Рубрука про одяг русичів, їх монетну систему, вірування і забобони, про їх становище при монгольському дворі, де вони займалися різними ремеслами [Іоаннь де Плано Карпини *Історія Монгаловъ, Вильгельмъ де Рубрукъ Путешествіе въ восточныя страны*, 1911, с. 63-180].

Швейцарські джерела.

“Хроніка” Івана Вінтертурського. Опис монгольських завоювань здійснений на основі розповідей очевидців. Твір містить дуже багато неточностей і хибних даних, але все ж є цінним джерелом для вивчення монголо-руських взаємовідносин. Хроніст, чи його інформатори, були переконані, що існувала тісна залежність Русі від Золотої Орди, а руські князі перетворилися на монгольських намісників [Грушевський, 1993, с. 527-529].

Англійські джерела.

Важливість англійських джерел полягає в тому, що вони містять об'єктивну інформацію про характер монгольського вторгнення в Європу і відображають стан суспільної думки в європейському світі. Це **“Анали”** мельрозького монастиря, **“Хроніка”** монастиря Св. Едмунда, твір Гервезія Кентерберійського **“Діяння Королів”**, **“Анали”** тьюксберійського монастиря. [Матузова, 1979, с. 97-105].

Серед англійських джерел особливе місце займає **“Велика хроніка” Матвія Паризького** (біля 1200-1259). У хроніці використано біля 200 документальних джерел, взятих з королівського архіву Генріха III (1234-1272). У ній також знайшли відображення багато подій (сучасником яких був хроніст) серед них, зокрема, **“Ліонський собор”** 1245 р. Матвій Паризький дає характеристику монгольської армії, одягу і озброєння, методів ведення бою, способів форсування рік тощо. Інформація, приведена Матвієм Паризьким здебільшого підтверджується даними Карпіні і Рубрука, але зустрічається оригінальне пояснення їх [Матузова, 1979, с. 105-176; История средних веков, 1999].

Не менше значення, ніж хроніка Матвія Паризького має **“Великий твір”** Роджера Бекона. Він був написаний в 1266-1268 рр. на вимогу папи Клементя IV (1265-1268), тому характеристика монголів і ставлення до них Роджера Бекона відображало офіційну політику папської курії. Роджер Бекон торкається питання віри на Русі і її стану під владою монгольських завойовників. Найрізноманітнішу інформацію містить цей твір про монголів: про їх походження, спосіб життя, вірування, систему кочування [Матузова, 1979, с. 207-221].

Висновки. Джерельна база для вивчення цієї теми складається з руських, арабських, перських, монгольських, сірійських, візантійських, далматинських, англійських, польських, литовських, вірменських писемних джерел. Але більшість іноземних джерел містять дуже фрагментарну інформацію про Південно-Західну Русь. Більшість авторів не були безпосередньо знайомі ні з Південно-Західною Руссю, ні з Золотою Ордою. Тому дані стосуються переважно географії та економіки вказаних земель. Руські джерела, в основному Київський і Галицько-Волинський літопис, найбільш чітко і точно передають політичні події, пов'язані з русько-монгольськими взаємовідносинами, проте і вони містять обмаль інформації про інші сфери цих контактів.

Загалом треба відзначити, що всебічний аналіз розглянутих писемних джерел дозволяє змалювати чітку картину розвитку взаємовідносин між Південно-Західною Руссю і Золотою Ордою в XIII ст. в усіх сферах життя.

Список використаних джерел та літератури

- Анинский, С. А. 1940. *Известия венгерских миссионеров XIII – XIV вв. о татарах и Восточной Европе, Исторический архив, т. III.*
- Армянские источники о монголах, 1962. *Извлечения из рукописей XIII – XIV вв.,* М.: Наука.
- Арциховский, А. В. 1944. *Древнерусские миниатюры как исторический источник,* М.: Изд-во Моск. ун-та.
- Большакова, С. А. 1976. *Папские послания галицкому князю как исторический источник, Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г.,* М.: Наука.
- “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв., 1987. М.: Изд-во Моск. ун-та.
- Воинские повести Древней Руси, 1949. М.- Л.: Изд. и I-я тип. Из-ва АН СССР.
- Горский, А. Д., 1972. *Отражение татаро-монгольского ига в русских актах, Феодальная Россия во всемирном историческом процессе,* М.

- Грушевський, М. С., 1993. *Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн.*, К.: Наук. Думка, т.3.
- Гусейнов, Р. А., 1976. Место и роль сирийских источников в изучении истории народов СССР, *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г.*, М.: Наука.
- Дробинский, А. И., 1948. Русь и Восточная Европа во французском средневековом эпосе, *Исторические записки*, 26.
- Житие Александра Невского, 1992. СПб.: Аврора
- История монголов инока Магакии XIII в., 1871. СПб.
- История монголов по армянским источникам: Вардан, Конентабль, Стефан Орбелиан, 1873. СПб.
- История средних веков, 1999. СПб.: ООО "Издательство полигон", М.: Изд-во АСТ.
- Іоаннъ де Плано Карпини Історія Монгаловъ, Вильгельмъ де Рубрукъ Путешествіе въ восточныя страны, 1911. СПб.: Изд-во А.С. Суворина.
- Коновалова, И. Г., 1991. Проблемы этнологической истории карпато-днестровских земель в арабских источниках XIII-XIV вв., *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1991 г.*, М.: Наука.
- Костомаров, М. 1991. *Історія України в життєписях визначнійших єї діячів*, К.: Вид-во "Україна".
- Котляр, М. Ф., 1993. Галицько-Волинський літопис XIII ст., К.: АН України, ін-тут історії України.
- Лихачов, Д. С., 1947. Русские летописи и их культурно-историческое значение, М.-Л.: Изд-во АН СССР.
- Літопис Руський, 1989. К.: Дніпро.
- Матузова, В. И., 1979. *Английские средневековые источники IX-XIII вв.*, М.: Наука.
- Назаренко, А. В., 1978. Русь и монголо-татары в хронике сплитского архидьякона Фомы (XIII в.), *История СССР*, 5.
- Орлов, О. С., 1947. О галицко-волинском летописании, *Труды отдела древнерусской литературы*, т.V.
- Пигулевская, Н. В., 1958. *История мар. Ябалахи III и рабан Сауг*, М.: Изд. Вост. лит.
- Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), 1997. М.: Языки русской литературы, т.I.
- Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), 1950. М.-Л.: Изд-во АН СССР.
- Рашид-ад-дин, 1952, Сборник летописей. М.-Л.: Изд-во акад. наук СССР, т. I.
- Рашид-ад-дин, 1960, Сборник летописей. М.-Л.: Изд-во акад. наук СССР, т. II.
- Рашид-ад-дин, 1946, Сборник летописей. М.-Л.: Изд-во акад. наук СССР, т. III.
- Сокровенное сказание, 1941. М.-Л.: Изд-во АН СССР.
- Ставинский, В. И., 1991. "История монгалов" Плано Карпини и русские летописи, *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1991 г.*, М.: Наука.
- Тизенгаузен, В. Г., 1941. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений*, М.-Л.: Изд-во АН СССР, т.II.
- Тизенгаузен, В. Г., 1884. *Сборник матеріаловъ относящихся къ історіі Золотой Орды. Извлечения изъ сочинений арабскихъ*, СПб.: Издано на иждевения графа С.Г. Строганова, т.I.
- Толочко, П. П., 1994. *Літописи Київської Русі*, К.: Киевская Академия Евробизнеса.
- Успенский, Ф., 1926. Византийские историки о монголах и египетских мамлюках, *Византийский временник*, т. XXIV.
- Хара-Даван, Э., 1991. *Чингис-Хан как полководец и его наследие*, Элиста: Калмыцкое книжное издательство.
- Хроника Быховца, 1966. М.: Наука.
- Черепнин, Л. В., 1941. *Летописец Данила Галицкого*, Исторические записки, 12.
- Якубовский, Я. Ю. 1928. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. (Черты из торговой жизни половецких степей), *Византийский временник*, т. XXV 25.

References

Aninskij, S. A. 1940. Izvestija vengerskih missionerov VIII – XIV vv. o tatarah i Vostochnoj Evrope, *Istoricheskij arhiv*, t. III.

- Arcihovskij, A. V. 1944. *Drevnerusskie miniatjury kak istoricheskij istochnik*, M.: Izd-vo Mosk. un-ta.
- Armjanskije istochniki o mongolah, 1962. *Izvlechenija iz rukopisej XIII – XIV vv.*, M.: Nauka.
- Bol'shakova, S. A. 1976. Papskie poslanija galickomu knjazju kak istoricheskij istochnik, *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovanija*. 1975 g., M.: Nauka.
- Cherepnin, L. V., 1941. Letopisec Daniila Galickogo, *Istoricheskie zapiski*, 12.
- Drobinskij, A. I., 1948. Rus' i Vostochnaja Evropa vo francuzskom srednevekovom jepose, *Istoricheskie zapiski*, 26.
- Gorskij, A. D., 1972. *Otrazhenie tataro-mongol'skogo iga v russkikh aktah, Feodal'naja Rossija vo vseмирnom istoricheskom processe*, M.
- Grushevs'kij, M. S., 1993. *Istorija Ukraïni-Rusi: V 11 t., 12 kn.*, K.: Nauk. Dumka, t.3.
- Gusejnov, R. A., 1976. Mesto i rol' sirijskikh istochnikov v izuchenii istorii narodov SSSR, *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovanija*. 1975 g., M.: Nauka.
- Hara-Davan, Je., 1991. *Chingis-Han kak polkovodec i ego nasledie*, Jelista: Kalmyckoe knizhnoe izdatel'stvo.
- Hronika Byhovca, 1966. M.: Nauka.
- Istorija mongolov inoka Magakii XIII v., 1871. Spb.
- Istorija mongolov po armjanskim istochnikam: Vardan, Konentabl', Stefan Orbelian, 1873. Spb.
- Istorija srednih vekov, 1999. SPb.: OOO "Izdatel'stvo poligon", M.: Izd-vo AST.
- Ioann de Plano Karpini Istorija Mongalov, Vil'gel'm de Rubruk Puteshestvie v vostochnyja strany, 1911. Spb.: Izd-vo A.S. Suvorina.
- Jakubovskij, Ja. Ju. 1928. Rasskaz Ibn-al-Bibi o pohode maloazijskikh turok na Sudak, polovcev i russkikh v nachale HIII v. (Cherty iz torgovoj zhizni poloveckikh stepej), *Vizantijskij vremennik*, t. XXV 25.
- Konovalova, I. G., 1991. Problemy jetnologicheskoi istorii karpato-dnestrovskikh zemel' v arabskikh istochnikah XIII-XIV vv., *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovanija* 1991 g., M.: Nauka.
- Kostomarov, M. 1991. *Istorija Ukraïni v zhitepisjah viznachnijshih ei dijachiv*, K.: Vid-vo "Ukraïna".
- Kotljar, M. F., 1993. *Galic'ko-Volins'kij litopis XIII st.*, K.: AN Ukraïni, in-tut istorii Ukraïni.
- Lihachov, D. S., 1947. *Russkie letopisi i ih kul'turno-istoricheskoe znachenie*, M.-L.: Izd-vo AN SSSR.
- Litopis Rus'kij, 1989. K.: Dnipro.
- Matuzova, V. I., 1979. *Anglijskie srednevekovye istochniki IX-XIII vv.*, M.: Nauka.
- Nazarenko, A. V., 1978. Rus' i mongolo-tatary v hronike splitskogo arhid'jakona Fomy (XIII v.), *Istorija SSSR*, 5.
- Orlov, O. S., 1947. O galicko-volynskom letopisanii, *Trudy otdela drevnerusskoj literatury*, t.V.
- Pigulevskaja, N. V., 1958. *Istorija mar. Jabalahi III i raban Saug*, M.: Izd. Vost. lit.
- Polnoe sobranie russkikh letopisej (PSRL), 1950. M.-L.: Izd-vo AN SSSR.
- Polnoe sobranie russkikh letopisej (PSRL), 1997. M.: Jazyki russkoj literatury, t.I.
- Rashid-ad-din, 1946. *Sbornik letopisej*, M.-L.: Izd-vo akad. nauk SSSR, t. III.
- Rashid-ad-din, 1952. *Sbornik letopisej*, M.-L.: Izd-vo akad. nauk SSSR, t. I.
- Rashid-ad-din, 1960. *Sbornik letopisej*, M.-L.: Izd-vo akad. nauk SSSR, t. II.
- Sokrovennoe skazanie, 1941. M.-L.: Izd-vo AN SSSR.
- Stavinskij, V. I., 1991. "Istorija mongalov" Plano Karpini i russkie letopisi, *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovanija* 1991 g., M.: Nauka.
- Tizengauzen, V. G., 1884. *Sbornik materialov odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. Izvlechenija iz sochinenij arabskikh*, SPb.: Izdano na izhdevenija grafa S.G. Stroganova, t.I.
- Tizengauzen, V. G., 1941. *Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. Izvlechenija iz persidskikh sochinenij*, M.-L.: Izd-vo AN SSSR, t.II.
- Tolochko, P. P., 1994. *Litopisi Kiïvs'koï Rusi*, K.: Kievskaja Akademiya Evrobiznesa.
- Uspenskij, F., 1926. Vizantijskie istoriki o mongolah i egipetskikh mamljukah, *Vizantijskij vremennik*, t. XXIV.
- "Velikaja hronika" o Pol'she, Rusi i ih sosedjah XI-XIII vv., 1987. M.: Izd-vo Mosk. un-ta.
- Voinskie povesti Drevnej Rusi, 1949. M.-L.: Izd. i I-ja tip. Iz-va AN SSSR.
- Zhitie Aleksandra Nevskogo, 1992. Spb.: Avrora

MEDIEVAL WRITTEN SOURCES ABOUT THE RELATIONSHIP BETWEEN THE GOLDEN HORDE AND SOUTH-WESTERN RUS'

Roman Babenko

Candidate of Historical Sciences,
Associate professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article highlights the analysis of the main medieval written sources on the history of the relationship between the Golden Horde and Rus'. A brief overview of the domestic historiography of the issue is given. According to the territory of origin, the sources are divided into separate blocks and categories. A mixture of Rus', Arabic, Persian, Mongolian, Syrian, Byzantine, Dalmatian, English, Polish, Lithuanian, and Armenian written sources is analyzed.*

Key words: *Golden Horde, South-Western Rus', written sources, chronicle.*

ІСТОРІЯ ФАМІЛЬНОГО АРХІВУ ТРОЩИНСЬКИХ

Захаров Володимир Миколайович
член Національної спілки краєзнавців України,
дослідник-генеалог, м. Полтава
e-mail: theharrowvol84@gmail.com

***Анотація.** У статті досліджується історія фамільного архіву шляхетсько-старшинського, а згодом дворянського роду Трощинських. Проведено аналіз документальних свідчень про створення цієї архівної збірки документів, її подальше формування та розпорошення як через огляд джерел з цього архіву, так і через вивчення джерел з історії роду Трощинських. Досліджено історію, структуру та документи, що є залишками розпорошеного фамільного архіву Трощинських: ВР РНБ (ф. 791) та ВРД ІРЛМ (ф. 538), вказано на наявність втрачених документів фамільного архіву.*

***Ключові слова:** Трощинські, фамільні архіви, с. Кибинці, Кагарлик.*

Постановка проблеми. В сучасних історичних дослідженнях спостерігається зацікавленість у дослідженні фамільних архівів.

У статті в «Енциклопедії історії України», Г. В. Папакін дає визначення: «Фамільний архів – це архівне зібрання, колекція історичних документів, створена представниками землевласницької (політичної, бюрократичної та культурної) еліти середньовічного та модерного суспільства. Ці збірки складають цілісні джерельно-інформаційні комплекси – сукупність документальних свідчень про інтелектуальне й побутове життя еліти упродовж багатьох століть, державну, політичну, культурну, громадську та господарську активність окремого роду чи групи родів та їхнього оточення».

Поняття фамільний архів значно ширше, ніж архів особистий, родинний чи родовий, оскільки включає велику кількість джерел приватно-правового, економічно-господарського та статико-описового характеру.

Успадкування документів фамільного архіву йде не за родинним, а за маєтковим принципом, і власниками родових документів ставали представники інших родів. Фамільні архіви зберігали також відомості про великі групи людей, економічно або ж політично залежних від представників роду/фамілії: населення сіл, розташованих на одідичених родом землях; священнослужителів, сільських учителів, службовців маєтків. Однією з цікавих особливостей таких архівів є наявність джерел іншого роду, ніж родові, господарські та епістолярні документи: щоденники, особисті записи, вторинні документи з генеалогії, художні, публіцистичні, філософські та духовні твори, малюнки тощо [Папакін, 2013, с. 265].

Виникнення архівів такого типу пов'язане з появою та існуванням національних еліт. За доби незалежної, потім напівсамостійної, згодом автономної у складі Російської імперії України (Війська Запорозького обох сторін Дніпра, Гетьманщини, Малоросії/Лівобережжя) у XVII – XVIII ст. її провідна верства – козацька старшина (українське шляхетство) – накопичила чималі історико-джерельні

скарби. Фактично, це був початок фамільних архівів землевласницької еліти України, що існували практично до початку ХХ ст. [Папакін, 200, с. 13].

Такі збірки є цінними джерелами до історії та генеалогії родів, історії регіону, а також можуть в собі містити дуже цінні джерела з різних сфер побуту (наприклад, Домострой Гоголів-Яновських, що вийшов з т.з. фамільного архіву Головні), мистецтва (рідкісні п'єси для домашнього театру Трощинського в фамільному архіві Трощинських), духовного життя (різні апокрифи, тексти проповідей) тощо.

До наших часів дійшло не так вже й багато таких фамільних архівів (у більшості випадків їх залишків). Деякі фамільні архіви були розпорошені, наприклад, Берлів, Мартосів, частково містяться в збірці Лазаревського (ІР НБУВ, ф. 1), залишки архівів Танських, Лизогубів, Гоголів-Яновських (т.з. архів Головні) частково вже розпорошені, зберігаються як міжфондова колекція «Гоголіна» в фондах в ІР НБУВ (ф. 2 та ф. 3). З більш-менш збережених можна назвати фамільні архіви Галаганів, Гудовичів, Дорошенків, Капністів, Маркевичів тощо.

На жаль, багато цінних фамільних архівів вважаються втраченими. Сюди можна віднести архіви Кочубеїв, Апостолів, Гамаліїв та інші [Папакін, 2004, с. 356-360, 363-364].

У наш час актуальним є питання пошуку, вивчення складу та історії, а також можлива реконструкція фамільних архівів.

Одним із таких цікавих фамільних архівів, що зазнав втрат і був розпорошений, є фамільний архів шляхетсько-старшинського, а згодом дворянського роду з Білоцерківщини, представники якого у кінці ХVІІ ст. переселилися на Лівобережжя та зосередили у своїх руках значні земельні маєтки насамперед у Полтавській та Київській губерніях – Трощинських.

Мета. У запропонованій статті, на основі аналізу структури та документів з ВР РНБ (ф. 791), ВРД ІРЛМ (ф. 538), історії їх формування, історії роду Трощинських досліджується історія створення, формування та розпорошення фамільного архіву Трощинських.

Історіографічний огляд. З відомих представників роду Трощинських: білоцерківський шляхтич Василь Степанів Трощинський, згаданий у присязі полку Білоцерківського у 1654 р., полковник гадяцький Степан Трощинський (1660 – 1709 рр.), сотник яреськівський Андрій Прокопович Трощинський (1743 – 1776 рр.), міністр юстиції, уродженець с. Яреськи Миргородського полку Дмитро Прокопович Трощинський (1749 – 1829 рр.), його племінники, генерали Андрій Андрійович (1774 – 1852 рр.) та Іван Юхимович (1783 – 1831 рр.) Трощинські, тітка М. І. Гоголь-Яновської Анна Матвіївна Трощинська (1750 – 1833 рр.), голова Полтавського губернського статистичного комітету Дмитро Андрійович Трощинський (1831 – 1888 рр.).

Історія цього роду міститься в багатьох документах, що зосереджені як у вітчизняних, так і в закордонних архівах та документосховищах: ЦДІАК, ІР НБУВ, РДІА, РДВІА, РДБ, РНБ, ІРЛМ, РДАЛМ. Багато з документів, що розміщені в цих джерелосховищах, підпадають під визначення документів, що могли б належати до родинних та фамільних архівів (листування, заповіти, дворянські свідоцтва, ділова документація тощо). Також відомі два фонди, що містять документи, які стосуються саме роду Трощинських: Відділу рукопису Російської національної бібліотеки (ф. 791) та Відділу рукописних джерел Інституту Російської літератури та мистецтв

(ф. 538), історія виникнення яких говорить про те, що колись вони були вилучені з фамільного архіву.

Виклад основного матеріалу. Утворення фамільного архіву Трощинських, як і відомої Кибинської бібліотеки, було пов'язане саме з персоною Дмитра Прокоповича Трощинського. Вже з юних літ він пішов іншим шляхом, на відміну від свого брата Андрія, який проходив військовий вишкіл на Січі. Дмитро з малих літ мав «недюжинные способности и большое влечение к наукам и всему возвышенному и благородному». Його дядько, архієпископ Амфілохій, у ті часи київський архімандрит, допоміг йому зі вступом у Київську духовну академію [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 131, арк. 1 зв.]. Відомі спогади Дмитра Прокоповича про період навчання, коли він, дійшовши до Києва з Ярьсьок пішки, повинен був цілими днями писати для інших, щоб тільки мати право займатися увечері в бурсі «при чужой сальной свече» [Воспоминания и рассказы..., 1931, с. 232].

Міністр юстиції, що починав як полковий писар, розумів важливість освіти та грамотності, надавав значення наявності писемних джерел, започаткував власну бібліотеку, виписував журнали, колекціонував предмети мистецтва та старовини [ІР РНБ, ф. 791, оп. 1, спр. 25, арк. 73].

У 1788 р. Д. П. Трощинський купує у поміщика Максима Петровича Соханського село Кибинці поблизу м. Миргород. З того часу Кибинці стають родинним гніздом Трощинських. Крім садиби, тут виникає театр, бібліотека, а пізніше домашня церква [Русская старина, 1882, с. 654-655].

Можна припустити, що саме тут, у Кибинцях, і формується збірка документів, пов'язана з родиною Трощинських.

Найстаріший документ в ІР РНБ, куди пізніше потрапила частина архіву, це універсал К. Г. Розумовського про утвердження у званні військових товаришів Миргородського полку Прокопа та Мартина Трощинських (батька та дядька Д. П. Трощинського), датований 1 травня 1752 р. [ВР РНБ, опис фонду 791, арк. 1].

Серед більш старих, згідно з датуванням, документів, також потрібно назвати цінне джерело щодо генеалогії роду Трощинських – документ «Указъ изъ войсковой генеральной канцелярии полковнику Миргородскому Капнисту съ старшиной полковою и сотникомъ того полка, отъ 29 мая 1745 года изъ Глухова, объ определении козаков Миргородского полка сотни Ересковской Прокопа и Мартина Трощинскихъ в число значковыхъ товарищей Миргородского полка».

Цінність документа полягає в тому, що він містив свідчення про службу діда, батька та брата Прокопа та Мартина Трощинських.

Оригінал, що був переданий до Імператорської публічної бібліотеки у 1911 р. [Отчет... за 1911 г., с. 116-117], був втрачений, була знайдена копія, що знаходиться у «Справі про присвоєння Андрію Трощинському, сину покійного військового товариша Прокопа Івановича Трощинського, чину військового товариша, 1766 рік» в ЦДІАК України [ЦДІАК, ф. 54, оп. 1, спр. 437, арк. 2-2 зв.].

Вже далі в фамільне зібрання документів потраплять особисті документи Д. П. Трощинського: патенти на різні чини, грамоти на ордена, дипломи, жалувані грамоти на маєтності, накази з сенату, що стосувалися його служби [ВР РНБ, Опис фонду 791, арк. 1-2 зв.].

Найстаріший документ в ОРИ ІРЛИ, де міститься епістолярна частина архіву, це лист Д. П. Трощинського до матері Марини Трощинської, датований 8 травня 1773 р. [ВРД ІРЛМ, Опис фонду 538. арк. 4].

Ще є відомості про т.з. «Архів робочого кабінету» Д. П. Трощинського. Про його існування відомо з документу «Опись архива Министра Юстиции Дмитрия Прокофьевича Трощинского с конца прошлого столетия по половину настоящего (заключает в себе письма, рукописи, планы, карты и редкости библиографические)» [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 162, арк. 5].

Про цей особистий архів, можливо, згадує знайомий Д. П. Трощинського І. Р. Мартос. Як наголошує останній, це був «тайный архив», що був відокремлений від основної маси документів. У цьому архіві вельможа зберігав рукописну свою біографію, написану І. Р. Мартосом, та п'єси, які були «никому духом не сообщаемые» (тобто, можливо, заборонені цензурою) [Киевская старина, 1892, с. 229].

Більша частина документів цього архіву належала саме Д. П. Трощинському. Лише незначна кількість з'явилася за часи А.А.Трощинського [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 162, арк. 5].

Фактично, це був робочий (підручний) архів Д. П. Трощинського, який користувався ним як державний службовець. Він складався, згідно з описом, з трьох частин:

1. Листи («Письма»). За описом, епістолярії були розміщені в алфавітному порядку, де кожній літері або групі літер, на які розпочинається прізвище відправника, відповідає так звана зв'язка. Всього таких зв'язок 29, що нумеруються арабськими числами. Містить листи монарших осіб, чиновників, духовенства, діячів культури, а також приватних осіб до Д. П. Трощинського, як і чорнові листи Дмитра Прокоповича до них. Фактично, перелік кореспондентів листування говорить про Д. П. Трощинського не тільки як про державного, але як і про громадського діяча. Тут, крім державних чинів різного рівня, духовенства та військових, присутні поет Сергій Глінка, композитор Федір Глінка, київський повітовий маршал дворянства Олексій Данилевський, поет Василь Капніст, поет Гаврило Державін, історик Микола Бантиш-Каменський, засновник харківського філотехнічного товариства Василь Назарович Каразін, член дійсної по Найвищому указу Археологічної комісії з дослідження старожитностей м. Києва Кіндрат Лохвицький, перший популяризатор вугільного опалення в Російській імперії Микола Львов, поет Аполлон Майков, перекладач Іван Петрович Оденталь, засновник «Отечественных записок» Павло Свиньїн, лікар Михайло Трохимовський, директор Московського університету та масон Іван Тургенєв та багато інших персоналій. У цій частині всього 605 одиниць [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 162, арк. 1-18 зв.].

2. Рукописи. За описом в алфавітному порядку розміщені 22 зв'язки (нумерація яких ведеться римськими числами). Містить рукописні копії наказів, історичних документів, виписки з листів політичних та громадських діячів, рукописи праць Д.П.Трощинського, рукописи художніх творів, творів на філософську та релігійну тематику. Всього 256 одиниць [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 162, арк. 18 зв.-33 зв.].

3. Карти, малюнки, бібліографічні рідкості («Карты, рисунки, библиографические редкости»). Являє собою одну зв'язку № 52. Містить малюнки,

літографії, подорожні мапи губерній та інше. Всього 15 одиниць [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 162, арк. 33 зв.-34 зв.].

На жаль, ця частина родового архіву була втрачена, про що буде вказано нижче.

Дмитро Прокопович сприймає збірку родинних документів як архів, що існував при бібліотеці, був також, як і бібліотечне зібрання, структурованим за алфавітом [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 38, арк. 53 зв.].

Про нерозривність архіву з бібліотекою говорять факти. За згадкою В. В. Голубцова, останній купив у книгопродавця Федорова 23 місяцеслова, видавництва Імператорської Академії Наук за 1794 – 1828 рр., у яких були власні записи Д. П. Трощинського [Къ биографии графа..., 1887, с. 125]. Тобто Д. П. Трощинський для ведення щоденників використовував місяцеслови, що видавалися Імператорською академією наук, підтверджують залишки цих документів [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 1, арк. 1-1 зв.]. Ці місяцеслови, згідно з каталогом бібліотеки Д.П.Трощинського, виданого книгопродавцем Федоровим, зберігалися саме в Кишинівській бібліотеці. Найстаріший із них датований 1785 р.[Каталогъ Антикварной библиотеки..., 1874, с. 302].

Далі родовий архів доповнювався особистою документацією Дмитра Прокоповича, справами, що стосувалися його діяльності як державного та громадського діяча, епістоляріями. Саме Д. П.Трощинський, за аналогією з бібліотекою, сприяв структуризації цієї збірки документів.

Згідно з заповітом Д. П. Трощинського від 14 жовтня 1825 р., пункту 6, архів перейшов у власність його племінника Андрія Андрійовича Трощинського (1774-1852): «...изъ числа движимаго имения моего к разделу неудобного и онымъ цену достоинства своего теряющего мой кабинетъ или собрание медалей и монет золотых, серебрянныхъ и медных, также физический кабинет, библиотеку и весь домашний мой архивъ отдаю по кончине моей въ вечную собственность старшему племяннику моему Андрею Андреевичу Трощинскому...» [ІР НБУВ, ф. 71, спр. 45, арк. 5].

Генерал-майор Андрій Андрійович Трощинський (1774 – 1852 рр.) доповнив архів власними документами про проходження служби (дворянське свідоцтво, атестати, патенти, грамоти на орден) [ВР РНБ, опис фонду 791, арк. 4-4 зв.].

Також, можливо, завдяки А. А. Трощинському (якщо це не зробив Д. П. Трощинський) в архів потрапили документи його батька, сотника Ярьєвської сотні Миргородського полку Андрія Прокоповича Трощинського (1743 – 1776 рр.), а саме патент на чин військового товариша від 9 червня 1766 р. та патент на чин сотника від 25 жовтня 1771 р. [ВР РНБ, опис фонду 791, арк. 1].

В епістолярну частину, дивлячись на вміст документів у ВРД ІРЛМ (ф. 538), за часи А. А. Трощинського надійшло понад 1000 одиниць епістолярного жанру, крім його особистого листування та листування його дружини Ольги Дмитрівни, це листи його матері, ярьєвської поміщиці Анни Матвіївни Трощинської-Долгової, а також листування його двоюрідної сестри Марії Іванівни Гоголь-Яновської, що є цінним свідоцтвом з життя батьків, юні роки та становлення творчості Миколи Гоголя [ВРД ІРЛМ, опис фонду 538, арк. 7-12].

Саме після смерті Д. П. Трощинського, в наслідок певної зміни поколінь роду Трощинських, коли успадкував не прямий потомок, якого в колишнього міністра

юстиції не було, а племінник, який із пошаною ставився до пам'яті свого дядька, відбулася й зміна відношення до «домашнього» архіву, який став «фамільним». Також продовжувалася його систематизація.

Про це говорить нам назва втраченої справи з т.з. «Архіву робочого кабінету»: «Бумаги и письма (черновья) относящиеся къ судьбам фамильного архива Трощинскихъ», що датувалася 1833 – 1835 рр. та містила 9 аркушів [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп.1, спр. 162, арк. 54 зв.].

І як буває при більшості таких «систематизацій» та «оптимізацій», часто виявляються «зайві» та «непотрібні» документи. Але разом із тим це повідомлення розширює наші знання про вміст цього фамільного фонду.

У 1833 р. А. А. Трощинським було вилучено з фамільного архіву Трощинських частину документів Трощинських, Дибичів, Сакенів, Вітгенштейнів, а сам архів та бібліотеку перенесено у містечко Кагарлик. Відомо, що вилучені документи Андрій Андрійович Трощинський у 1833 р. подарував Миколі І, за що отримав діамантовий перстень із вензелем. Ці документи були передані в Імператорський архів в Зимовому палаці [Русская старина, 1892, с. 240].

З документів, що були подаровані, пізніше буде утворено фонд Трощинських у ВР РНБ (ф. 791).

Цей фонд містить оригінальні документи: універсали, патенти, свідоцтва, атестати та грамоти, що стосуються Прокопа Івановича Трощинського, Андрія Прокоповича Трощинського, Дмитра Прокоповича Трощинського, Андрія Андрійовича Трощинського [ВР РНБ, опис фонду 791, арк. 1-2].

Документи фонду (спр. 1-20, 22) знаходяться в портфелі з червоного сап'яну, з бордюром, шитим золотом, на одній стороні портфеля вишиті золотом ініціали «Д.Т.» під дворянською короною, на іншій – «Constantinople. 1798». Всередині портфель обшитий зеленим оксамитом [Отчет Императорской публичной библиотеки за 1908 г., 1915, с. 209-210; ІР РНБ, ф. 791, портфель Д. П. Трощинського].

В Імператорську публічну бібліотеку, що пізніше стала РНБ, ці документи надійшли у 1908 р. (спр. 1-20, 22, 31-34, 36) та 1911 р. (спр. 30, 31, 35), про що свідчать книги надходжень 1908 р. № 7, 8 та 1911 р. № 92 [Отчет Императорской публичной библиотеки за 1908 г., 1915, с. 206-207; Отчет Императорской публичной библиотеки. за 1911 г., 1917, с. 116-117].

Вже пізніше у фонд ВР РНБ (ф. 791) увійшли 7 томів листів Д. П. Трощинського до його приятеля Логіна Івановича Голеніщева-Кутузова. Адресат був установлений з листа до нього внучки Д. П. Трощинського – княжни П. І. Хілкової, що знаходиться в 4-му томі (спр. 26, арк. 19-15). В листах Д. П. Трощинського наявні відомості про домашні спектаклі театру Трощинського, список п'єс, дані про родини Трощинських та Гоголів-Яновських, а також тодішнє оточення Трощинських.

Листи зберігалися в сина Л. І. Голеніщева-Кутузова – Івана [ВР РНБ, Опис фонду 791, арк. 1-2].

У масиві цих листів за 1821 р. автором було знайдено лист Л. І. Голеніщева-Кутузова, що був відправлений Д. П. Трощинському пізніше, у 1828 р. Лист містить інформацію про «покровительствуемого вами молодого Яновского». Тобто в листі

згадана перша поїздка М.В.Гоголя в Санкт-Петербург [ВР РНБ, ф. 791, оп.1, спр. 24, арк. 23 зв.].

Науково-технічна обробка фонду була проведена у 1988 р. Тоді ж у фонді було 37 одиниць зберігання.

Пізніше до фонду було додано три листи та один рапорт, що збільшило розмір фонду до 42 одиниць зберігання [ВР РНБ, опис фонду 791, арк. 2, 5].

Таким чином у 1833 р. з фамільного архіву Трощинських було вилучено оригінальні документи: універсали, патенти, свідоцтва, атестати та грамоти, що стосуються Прокопа Івановича Трощинського, Андрія Прокоповича Трощинського, Дмитра Прокоповича Трощинського, Андрія Андрійовича Трощинського.

Барон Модест Андрійович Корф, згідно з покладеними на нього зобов'язаннями як державного секретаря, повинен був забезпечити роботу з опрацювання паперів, що лишалися від померлих членів Державної Ради. Тому в Кагарлик, де зберігався архів Д. П. Трощинського, М. А. Корф в січні 1835 р. відправляє у відрядження завідувача архіву Державної Ради, помічника статс-секретаря Володимира Юрійовича Леонтієва (родич Трощинських та товариш родини Гоголів-Яновських). В допомогу йому був призначений редактор Журналу Міністерства народної освіти Костянтин Степанович Сербінович [Государственная канцелярия 1810 – 1910, 1910, с. 146].

Справа по розбору архіву Трощинських у містечку Кагарлик датована з 31.03.1833 р. по 16.03.1856 р. та має об'єм 453 аркуші [РГІА. ф.1250, оп.1, спр.40, арк.1-453].

Леонтієв та Сербінович для роботи з дослідження цих документів підключають Дмитра Миколайовича Блудова – літератора, державного діяча, міністра внутрішніх справ (1832 – 1838 рр.).

У результаті опрацювання архіву було складено реєстр та детальний опис, що містив зміст кожного документу. Копію реєстру, як і паперів, що його стосувалися, було залишено в Кагарлицькому архіві [РДІА, ф. 1250, оп. 1, спр. 40, арк. 18 зв.].

Важливі папери Трощинського з Кагарлицького архіву у 1885 р. були вилучені та відправлені в архів II відділення власної Його Імператорської Величності Канцелярії, на що був створено окремий реєстр [РДІА, ф. 1250, оп. 1, спр. 40, арк. 440]. Далі ці документи були передані в фонд Комісії зі створення законів РДІА (ф. 1260), де деякі з них були втрачені [Сафонов, 1985, с. 194].

Потрібно сказати, що К. С. Сербінович, надавши деякі цінні матеріали з біографії Д. П. Трощинського, допоміг О. М. Попову у написанні його «Записок Дмитрия Прокофьевича Трощинского о министерствах» [Попов, 1869, с. 3].

Син Андрія Андрійовича Дмитро (1831 – 1888 рр.) через нерозумне господарювання втратив родові маєтки, бібліотеку, унікальне зібрання витворів мистецтва [ВРД ІРЛМ. ф.538, оп.1, спр.124, арк.15-16 звор.].

Розпродавши через банкрутство родинні статки, Дмитро Андрійович певний час зберігав фамільний архів. Софія Цезарівна Лопатська згадує про відокремлення ним від архіву колекції документів родини Воронцових та подарунок їх нащадкам [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 130, арк. 2 зв.].

Далі про долю фамільного архіву відомості відсутні аж до кінця 70-х рр. XIX ст. Відомо, що на початку 70-х рр. XIX ст. Д. А. Трощинський майже розпродав колекцію витворів мистецтва. В цей час на продаж була виставлена унікальна

бібліотека Трощинських, яка й була куплена Є. Я. Федоровим, але родинний архів залишався у власника [ЦДІАК, ф. 486, оп. 5, спр. 746, арк. 1-7].

У 1878 – 1880 рр. Д. А. Трощинський мешкав із родиною Лопацьких в одному домі у Києві. Лопацькі були старими знайомими А. А. Трощинського. Софія Цезарівна Лопацька грала на роялі з Д. А. Трощинським, слухала його розповіді про рід Трощинських, брала участь у написанні біографії представників цього роду. Архів Трощинських тоді зберігався в будинку у Лопацьких [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 132, арк. 1-1 зв.].

21 січня 1879 р. особистий архів Д. П. Трощинського в Кишиневі був знову інвентаризований за реєстром Леонтієва та Сербіновича. Інвентаризація відбувалася групою осіб, в яку входили Д. А. Трощинський, С. Ц. Лопацька та інші, для написання «обширной и полной биографии» Д. П. Трощинського. Було створено новий реєстр у двох екземплярах. Але, на жаль, він не мав вже такого детального опису, як це було з попереднім [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 162, арк. 1-70 зв.].

Невдовзі відбувається катастрофічна втрата в фамільному архіві. За словами С. Ц. Лопацької, у ніч на 26 лютого 1879 р. під час відсутності Д. А. Трощинського, який тоді був у Полтаві, скриня з архівом робочого кабінету Д. П. Трощинського була викрадена. Причиною крадіжки було те, що лакей забув зачинити двері від коридору, що полегшило роботу злодіям.

Ми не можемо стверджувати, чи була це випадкова крадіжка (фактично була викрадена скриня й злочинці могли не знати, що в ній) чи спеціально спланований злочин.

Але збереглася частина фамільного архіву в іншій скрині. Це були документи, плани, малюнки, родинне листування та рукописи. Цей архів разом із родинними портретами Трощинських зберігався у родинній резиденції Лопацьких у с. Олександрівка Київського повіту. Є відомості, що Д. А. Трощинський планував перевезти пізніше цей архів в Одесу [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 132, арк. 5-5 зв.].

Намагаючись зробити «приємний сюрприз» для Д. А. Трощинського, який у цей час мешкав в м. Полтава, Софія Цезарівна у 1880 р. звернулася до фактичного редактора «Русской старины» Михайла Івановича Семевського з метою скласти біографію Д. П. Трощинського для друку в журналі [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 132, арк. 6].

За домовленістю Лопацька, під розписку Семевського, повинна була відправити йому сім посилок, що містили листування родини Трощинських, споріднених із нею родин Кудрявцевих, Гоголів-Яновських, фон Сакенів, Хілкових, шляхові замітки, щоденники членів родини, імператорські рескрипти на ім'я Д. П. Трощинського, а також власні напрацювання з дослідження генеалогії та історії роду Трощинських. Без напрацювань С. Ц. Лопацької це було близько 1688 документів, більшість із яких були оригіналами, частина в копіях [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 132, арк. 3-4 зв.].

Відомо, що М. І. Семевський вислав Софії Цезарівні 30 рублів на пересилку цих матеріалів.

Домовленість була в тимчасовому наданні матеріалів: «Не забудьте, Михаил Иванович, прислать мне обратно (по напечатании) все выс. рескрипты, документы и подлинныя письма, а также отзыв в конкурсное управление, прочие бумаги мне не нужны» [ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 132, арк. 1 зв.].

Посилки відправлялися включно аж до 1882 р. [ВРД ІРЛМ, ф. 265, оп. 2, спр. 2850, арк. 1-2].

На основі деяких відправлених матеріалів у журналі «Русская старина» (1882 р., т. X), на сторінках 641-682, була надрукована стаття І. І. Ореуса: «Дмитрий Прокофьевич Трощинский. 1754 – 1828».

У кінці статті автором висловлюється подяка двом особам: троюрідному племіннику Д. П. Трощинського – Дмитру Андрійовичу Трощинському – за залучення сімейних паперів та чудового портрету його діда; Софії Цезарівні Лопацькій за впорядкування цих документів та складання до них приміток.

Д. А. Трощинський помирає в Полтаві у 1888 р. [Иваненко, 1909, с. 11, 15].

Всі матеріали, що надіслала С. Ц. Лопацька, залишилися в архіві редакції «Русская старина». Пізніше вони утворили I, II, III, VI, VII, та частково V та VIII розділи 538 фонду ВРД ІРЛМ. Це близько 140 архівних одиниць.

Нині цей фонд розділений на наступні розділи:

I. Щоденники та рукописи (Дневники и рукописи). Містить щоденники та шляхові замітки Дмитра Прокоповича, Андрія Андрійовича та його дружини Ольги Дмитрівни, Андрія Дмитровича Трощинських. Всього 7 справ.

II. Листи Трощинських (Письма Трощинских). Містить листування Анни Мавіївни, Ольги Дмитрівни, Дмитра Прокоповича, Андрія Андрійовича, Івана Юхимовича, Івана Федоровича (помилково вказано як Івана Мартиновича), Іларіона Івановича Трощинських.

Всього 51 справа.

III. Листи різних осіб (Письма разных лиц). Містить епістолярії різних персон до представників роду Трощинських та споріднених до них родів: Бажанова Георгія Ілліча, генерала Дмитра Бегічева, m-l Guinet (гувернантка Параскеви Іванівни Хілкової (Трощинської в дівоцтві), копію листа І. П. Котляревського до А. А. Трощинського, князя Даниїла Кудашева, Кудрявцевих Дмитра Івановича, Софії Олександрівни, Олександра, Ростислава та Єлизавети Дмитровичів, Лукашевич Агафії Матвіївни, барона Остен-Сакена Станіслава Карловича, князя Хілкова Івана Михайловича та його дружини Параскеви Дмитрівни (донька Д. П. Трощинського), Шліхтинга Василя Карловича, Соколової Любові Іванівни, Федорова Павла Івановича, Параскеви Степанівни (прізвище не відоме) та листи невідомих осіб.

Особливо цінними є 185 листів родини Гоголів-Яновських до представників роду Трощинських, що охоплюють період з 1815 р. по 1858 р.

Всього 63 одиниці.

IV. Біографічні матеріали (Биографические материалы). Розділ містить в основному напрацювання Софії Цезарівни Лопацької, а також одну працю невідомої особи відносно історії та генеалогії роду Трощинських. У розділі наявні біографії, відомості про рід, родові легенди, описи маєтностей (м. Кагарлик, Кибинці, Яреськи), опис колекцій предметів, малюнки будинків, листування С. Ц. Лопацької.

Всього 11 одиниць.

V. Ділові справи (Деловые бумаги). Документи, що стосуються Дмитра Прокоповича, Андрія Андрійовича та в основному господарських справ Д. А. Трощинського. Ордера на чини, паспорти, записки, вирізки з газет, копія судової постанови, листи, малюнок фасаду дачі Д. А. Трощинського.

Всього 10 одиниць.

Походження невідоме.

VI. Рескрипти. Містить 6 рескриптів Катерини II, Олександра I та Миколи I до Д. П. Трощинського та 1 рескрипт Миколи I до А. А. Трощинського.

Всього 7 одиниць.

VII. Промови та вірші різних особистостей, присвячені Трощинським (Речи и стихотворения разных лиц, посвященные Трощинским). Містить вірші невідомих авторів, С. В. Капніста, І. І. Трощинського, присвячені Д. П. Трощинському, вірш В. О. Гоголь-Яновського, присвячений Ользі Дмитрівні Трощинській, а також промови духовних осіб, присвячені різним подіям родини Трощинських.

Всього 10 одиниць.

VIII. Різні матеріали (Разные материалы). Містить дві справи. Одна з них – формулярний список полковника Василя Карловича Шліхтинга, інша – опис втраченого архіву робочого кабінету Д. П. Трощинського: «Опись архива министра юстиции Дмитрия Прок. Трощинского с конца прошлого столетия по половину настоящего».

Містить 2 одиниці.

IX. Доповнення (Дополнения). Містить документи, що потрапили в фонд пізніше, тобто не з посилками С. Ц. Лопаської в редакцію журналу «Русская старина».

Це листи до Д. П. Трощинського Янкович де Мірієво, О. Л. Нарішкіна, А. О. Майкова, С. Г. Зорича, І. П. Тюфякіна, М. М. Ізмайлова, І. В. Лопухіна, О. М. Самойлова, П. А. Потемкіної, Х. Мініха, А. Наркова Андрія, князя Ромодановського, О. Р. Воронцова, а також рескрипти Олександра I Д. П. Трощинському.

Всього 17 одиниць [ВРД ІРЛМ, опис фонду 538. арк. 1-18].

Висновки. Дослідивши це питання, можемо зробити наступні висновки:

1. Фамільний архів Трощинських, що містив у собі документи другої половини XVIII – XIX ст., був започаткований Д. П. Трощинським (1749 – 1829 рр.) на початку XIX ст. Архів розміщувався в с. Кибинці Миргородського повіту і знаходився поряд із Кибинською бібліотекою вельможі.

2. Архів спочатку був особистим: він містив особисті документи Д. П. Трощинського, його службові документи, особисте та службове листування. Надалі в архів ввійшли документи інших представників роду, їхнє листування (в першу чергу зі спорідненими родами – Хілковими, Остен Сакенами, фон Шліхтенами, Гоголями-Яновськими), зібрання рукописів художніх, філософських та релігійних творів та малюнки, документи інших родів (Дибичів, Сакенів, Вітгетштейнів, Воронцових).

3. Надалі, після смерті Д. П. Трощинського, його архів успадкував племінник А. А. Трощинський. Архів було переміщено в м-ко Кагарлик Київської губернії. При новому власнику, крім поповнення архіву, відбулися перші вилучення документів. Частина цих документів пізніше утворила ВР РНБ (ф. 791).

4. У 1852 р. архів успадкував син А. А. Трощинського Дмитро Андрійович Трощинський. Фамільний архів зазнав подальшого розпорошення та був повністю втрачений у кінці XIX ст. через відсилення його матеріалів до редакції журналу «Русская старина». Це були в основному приватні епістолярії різних представників

роду Трощинських, щоденники та шляхові замітки, службові документи, рескрипти, твори художнього жанру, записи промов тощо. Ці документи нині містяться у ВРД ІРЛМ (ф. 538).

5. Відома значна втрата документів фамільного архіву, що належали т.з. «архіву робочого кабінету» Д. П.Трощинського через крадіжку у 1879 р.

6. Колекції документів, що нині розміщені в ВР РНБ (ф. 791), ВРД ІРЛМ (ф. 538), а також згадані документи в описі т.з. «архіву робочого кабінету» (ВРД ІРЛМ, ф. 538, оп. 1, спр. 162) Д. П. Трощинського є документами фамільного архіву Трощинських.

Сап'яновий портфель з ініціалами Д.П.Трощинського та надписом "Constantinople 1798", в якому були передані родові документи Трощинських імператору Миколі I у 1833 р. ВР РНБ.

Список використаних джерел та літератури

- Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (ВР РНБ).
Відділ рукописних джерел Інституту Російської літератури та мистецтв (ВРД ІРЛМ).
Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, 1931. Москва: Издательство политкаторжан.
Государственная канцелярия 1810 – 1910, 1910. Санкт-Петербург.
Дмитрий Прокофьевич Трощинский. 1754 – 1828, 1882. Русская старина, XXXIV.
Иваненко, Д. А., 1909. *Записки и воспоминания 1888 – 1908 г.г.*, Полтава: Издание редакции «Полтавский голос».
Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ).
Каталогъ Антикварной библиотеки книгопродавца Е. Я. Федорова преобретенной после бывшего министра Д.П.Трощинского, 1874. Киев: Въ типографіи Е. Я. Федорова.
Киевская старина. Год пятнадцатый. Том LV. Октябрь-Декабрь 1896 г. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого.
Къ биографіи графа П. В. Заводовского, 1887. Заметки. Русский архив, I.
Отчет Императорской публичной библиотеки за 1908 г., 1915.
Отчет Императорской публичной библиотеки. за 1911 г., 1917.
Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии, 1888. Полтава: Типо-литография Л. Фришберга.
Папакін, Г. В., 2004. *Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти другої половини XVII – XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських*, Київ.
Папакін, Г. В., 2013. Фамільні архіви, *Енциклопедія історії України: у 10 т.: Т. 10: Т – Я*, Київ: Наукова думка.
Попов, О. М., 1868. Записка Дмитрия Прокофьевича Трощинского об учреждении министерств, *Сборник русского исторического общества*, С.-Петербургъ, 3.
Російський державний історичний архів (РДІА).
Русская старина, 1882. СПб: Изд. В. С. Балашева, том VI.
Русская старина, 1892. СПб: Изд. В. С. Балашева, том LXXIV, вып. 4-6. СПб. Изд. В. С. Балашева.
Сафонов, М. М., 1985 Указ о правах сената 5 июня 1801 г., *Вспомогательные исторические дисциплины, XVII*, Ленинград.
Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК).

References

- Dmitriy Prokofevich Troschinskiy. 1754 – 1828, 1882. Russkaya starina, XXXIV. [in Russian].
Gosudarstvennaya kantselyariya 1810 – 1910, 1910. Sankt-Peterburg. [in Russian].
Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im.V.I.Vernadskoho (IR NBUV) [Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi (IM NLUV)].
Ivanenko, D. A., 1909. *Zapiski i vospominaniya 1888 – 1908 g.g.* [Notes and memories 1888 – 1908], Poltava: Izdanie redaktsii «Poltavskiy golos». [in Russian].
K' biografi grafa P. V. Zavodovskogo, 1887. Zаметки. Russkiy arhiv, I. [in Russian].
Katalog' Antikvarnoy biblioteki knigoprodavtsa E. Ya. Fedorova preobretennoy posle byivshago ministra D.P.Troschinskogo, 1874. Kiev: V' tipografii E. Ya. Fedorova. [in Russian].
Kievskaya starina. God pyatnadtsatyy. Tom LV. Oktyabr-Dekabr 1896 g. Kiev: Tip. G.T. Korchak-Novitskogo. [in Russian].
Otchet Imperatorskoy publichnoy biblioteki za 1908 g., 1915. [in Russian].
Otchet Imperatorskoy publichnoy biblioteki. za 1911 g., 1917. [in Russian].
Pamyatnaya knizhka i adres-kalendar Poltavskoy gubernii, 1888. Poltava: Tipo-litografiya L. Frishberga. [in Russian].
Papakin, H. V., 2004. *Arkhiv Skoropadskykh: familni arkhivy ukrainskoi elity druhoi polovyny XVII – XX st. ta arkhivna spadshchyna rodu Skoropadskykh* [The Skoropadsky Archive: family archives of the Ukrainian elite of the second half of the 17th – 20th centuries and archival heritage of the Skoropadsky family], Kyiv. [in Ukrainian].
Papakin, H. V., 2013. Familni arkhivy [Family archives], *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.: T. 10: T – Ya*, Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Popov, O. M., 1868. Zapiska Dmitriya Prokofievicha Troschinskogo ob uchrezhdenii ministerstv [Note by Dmitry Prokofievich Troshchinsky on the establishment of ministries], *Sbornik russkago istoricheskago obschestva*, S.-Peterburg', 3. [in Russian].

Russkaya starina, 1882. SPb: Izd. V. S. Balasheva, tom VI. [in Russian].

Russkaya starina, 1892. SPb: Izd. V. S. Balasheva, tom LXXIV, vyip. 4-6. SPb. Izd. V. S. Balasheva. [in Russian].

Safonov, M. M., 1985 Ukaz o pravah senata 5 iyunya 1801 g. [Decree on the Rights of the Senate June 5, 1801], *Vspomogatelnyie istoricheskie distsipliny*, XVII, Leningrad. [in Russian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (TsDIAK) [Central State Historical Archive of Ukraine (CSIAUK)].

Viddil rukopysiv Rosiiskoi natsionalnoi biblioteki (VR RNB) [Department of Manuscripts of the Russian National Library (DM RNL)].

Viddil rukopysnykh dzherel Instytutu Rosiiskoi literatury ta mystetstv (VRD IRLM) [Department of Manuscript Sources of the Institute of Russian Literature and Arts (DMS IRLA)].

Vospominaniya i rasskazyi deiateley taynykh obschestv 1820-h godov, 1931. Moskva: Izdatelstvo politkatorzhan. [in Russian].

HISTORY OF THE TROSHCHINSKY FAMILY ARCHIVE

Zaharoff Volodymyr

Member of the National Union of Local History of Ukraine,

Researcher-genealogist, Poltava

Abstract. *The article examines the history of the family archive of the noble-senior, and later the noble Troshchynsky family. An analysis of the documentary evidence on the creation of this archival collection of documents, its subsequent formation and dispersion was carried out, both through a review of sources from this archive and through the study of sources from the history of the Troshchynsky family. The history, structure and documents that are the remnants of the dispersed Troshchynsky family archive have been studied: DM RNL (f. 791) and DMS IRLF (f. 538), the presence of lost documents of the family archive is indicated.*

Key words: *Troshchynski, family archives, Kybyntsi village, Kagarlyk town..*

ФЕНОМЕН НОСІЇВ ПОНИЖЕНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У КИЄВІ (30 – 60-І РР. ХІХ СТ.)

Кірсанов Максим Михайлович

студент,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: cirsanov24@gmail.com

***Анотація.** У даній публікації висвітлено проблемні аспекти поширення проституції у ХІХ ст. на прикладі міста Києва. Коротко розглянуто еволюцію регулювання органами влади міста цього явища, починаючи від початку століття. Зокрема зроблений компаративний аналіз боротьби з проституцією у місті з допомогою репресивних методів та легалізації після 1840-х рр. Також окремо зображено негативні наслідки поширення проституції у трьох напрямках: соціальному, правовому, медичному. Наведено окремі описи сучасників про явище, яке набуло поширення в місті. У підсумку вдалося дійти висновку, що обидва методи, які використали у боротьбі з проституцією не спрацювали. Що, своєю чергою є доказом проблемності негативного соціального явища.*

***Ключові слова:** будинок розпусти, будинок терпимості, проституція, Київ, місто, генерал-губернаторство, притон, жінка з пониженою соціальною відповідальністю, моральність.*

Постановка проблеми. проституція в усі часи вважалася проблемним явищем. Вона викликала цікавість у багатьох суспільних верств, чиновників і дослідників. В історичній ретроспективі явище проституції розглядалося багатьма науковцями. Їй присвячувалися як монографії й статті, які характеризували історію явища, так і роботи, котрі зображували його проблемність для суспільства.

У ХІХ ст. на українських землях, що знаходилися у складі Російської імперії, проституція набула значного поширення. Послугами представників комерційного сексу користувалися різні за матеріальним та соціальним рівнем люди. Про це свідчать численні історичні розвідки. Проституція в російській імперії стала напівлегалізованою і причиною цього стало масове поширення венеричних захворювань. Цей аспект минулого в ХІХ ст. цензура намагалася замовчувати. Так само українська історіографія неохоче заглиблюється в цілком аморальний аспект ХІХ ст.

Навіть в наш час ця утаємничена сфера продовжує бути актуальною. Попри те, що можливості сучасної медицини запобігають поширенню численних захворювань, аморальний бік проституції залишається актуальним. Крім того, попри війну, тривають перманентні дискусії про легалізацію проституції. А період другої половини ХІХ ст. часто можна навести як аргумент на користь легалізації явища. Проте, якщо заглибитися далі, то можна зрозуміти, що поширення проституції мало безліч негативних наслідків саме не морального, а медичного та психологічного характеру.

Тому основною проблемою нашої публікації є саме негативна сторона та причини поширення проституції на українських землях, що знаходилися у складі Російської імперії. У дослідженні ми зосереджуємося саме на місті Києві. Воно було одним з найбільших осередків поширення проституції, що було пов'язано із перехрестям сухопутних та річкових шляхів. Крім того попит на послуги представниць комерційного сексу також мав свої причини. І вони були пов'язані саме із соціальною мораллю. Тому дана публікація має на меті показати спільні риси та розбіжності негативних явищ минулого й сучасності. Це має практичний сенс, адже під часу розгляду сучасного явища проституції в Україні, необхідно звернути увагу на минулий досвід, попередні практики стримування, контролю над зазначеним явищем. Також на соціальне сприйняття проституції, яке має багато спільних рис із сучасним періодом.

Варто також врахувати, що дана проблематика полягає і в тому, що від проституції негативних наслідків може зазнавати як індивід, котрий втягується в отримання відповідних послуг, так і ті, хто з різних причин опинився у сфері комерційного сексу як в сучасний період, так і в XIX ст.

Мета: проаналізувати особливості розвитку й поширення проституції в Києві XIX століття та розкрити негативні чинники цього явища. Пояснити причини масового поширення проституції та показати заходи, які вживалися задля контролю та локалізації цього явища.

Аналіз досліджень і публікацій. сучасній українській історіографії спостерігається слабке і недостатнє розкриття цього явища. Сучасні публікації українських науковців часто виступають тими нечисленними джерелами, які допомагають дослідити, описати й проаналізувати зазначене явище.

Зокрема доволі відома праця Антона Шаповала була видана у 2012 р., Вона розкриває історію, витоки й причини появи проституції. Автор у своїй монографії ґрунтується на дослідженнях іноземних, російських та радянських істориків. Такий висновок можна зробити, переглянувши перелік джерел, на які посилається автор.

Під час підготовки матеріалу також ми звернули увагу на те, що оновлення публікацій на тему проституції зазвичай спостерігається серед західних науковців.

Попри це, робота Антона Шаповала є в українській сучасній історіографії найбільш ґрунтовною в обраному нами напрямку дослідження. Також серед відносно нових досліджень варто зазначити наукову статтю Володимира Алькова та Ігоря Робака «Проблема проституції на теренах Харківської губернії у XVIII – на початку XX ст. Соціальний та медичний аспекти». У ній автори намагаються дослідити поширення, причини та витоки явища проституції у Харківській губернії. Попри те, що сама праця не розглядає особливості розвитку проституції саме в Києві, вона дає розуміння того, які загальні тенденції існували в правовому регулюванні явища та наслідки його поширення.

Якщо говорити про сам Київ, то тему проституції в місті добре розкриває автор багатотомного видання «Київські мініатюри» Віталій Ковалинський. Він розглядає як соціальні, так і економічні аспекти поширення явища проституції в місті. Також він пояснює ті проблеми, які мали мешканці окремих районів міста через поширення будинків розпусти. Важливо відзначити, що автор детально описує окремі райони міста, які були осередками проституції. Також він аналізує розвиток

проституції в контексті самого міста. Тобто показує, який вплив на Київ має поширення цілком аморального явище.

Важливо особливо відзначити, що Київ мав доволі вдале географічне положення для торгівлі та міграцій населення. І автор відзначає цей чинник, як украй сприятливий для поширення проституції.

Для порівняння також ми долучаємо наукові доробки, які описують явище проституції на території Галичини. Це допомагає провести певні паралелі й зробити порівняння, визначити причини, наслідки й правове регулювання проституції.

Виклад основного матеріалу. Витоки проституції пов'язані із розвитком цивілізації. Коли між людьми встановилися взаємини, які передбачали майнову нерівність їхнє становище стало диференційованим.

Найбільш відомим первісним напрямком розвитку проституції стала релігія. Язичницькі культи територій Месопотамії пов'язувалися із храмовою проституцією. Проте, паралельно з тим, явище розвивалося і в комерційному аспекті. Про це можуть свідчити окремі статті «Законів Хаммурапі», які регулюють становище повій та визначають їхню взаємодію із соціумом у правовому полі.

Явище проституції від самого початку пов'язується із фізіологічними потребами індивіда. Тому за відсутності способу їх задоволення соціально прийнятним шляхом, люди можуть вдаватися до проституції.

Ставлення до самого явища різнилося протягом історії. Це ми можемо помітити, досліджуючи працю Антона Шаповала. В стародавні, язичницькі часи храмова проституція вважалася особливою та почесною. В часи стародавньої Греції до неї, як правило, ставилися толерантно. Влада полісів намагалася контролювати її.

Вже в часи пізньої римської імперії ставлення до проституції почало зміщуватися в бік негативного. Це пов'язано як з поширенням християнства, так і зміною правових парадигм. Римська імперія контролювала проституцію і потрапляння в цю професію перетворювало жінку на соціально неповноцінну. Тобто вона не могла мати родину та вести соціально прийнятне життя. В суспільстві формувалося презирливе ставлення до повій.

Вже в часи середніх віків проституція в офіційній риторичі церкви засуджувалася, але фактичне ставлення до неї було поблажливим. Представниці комерційного сексу в той час могли вільно й безперешкодно провадити свою діяльність.

Ставлення до проституції змінилося на негативне в період Нового часу. Це було пов'язано з поширенням сифілісу. Проблема стала настільки масштабною, що її намагалися вирішувати на державному рівні, шляхом упровадження жорстких заходів проти жінок з пониженою соціальною відповідальністю.

Проте попит на проституцію не згасав і протягом всього XIX ст. Головною причиною цього були саме моральні норми, які породжували, розширювали і заохочували проституцію.

У XIX ст. українські землі входили до складу двох найбільших імперій Європи – російської та Австрійської. В обох державах законодавче регулювання проституції та багатьох інших соціальних аспектів різнилося. На землях Наддніпрянщини діяло законодавство російської імперії, яке довгий час до проституції ставилося негативно або ж нейтрально. Проте ситуація із негативними

чинниками, яка розгорталася, змусила уряд втрутитися й розпочати регулювання безконтрольної сфери послуг [Протопопов, Савельєва, 2009, с. 105-108].

Зупиняючись саме на місті Київ варто відзначити, що явище проституції в місті було масового характеру. Про що зазначає автор багатотомної праці «Київських мініатюр» Віталій Ковалинський. Зокрема він зазначає, що місто мало три найбільш відомі та сприятливі місця для розповсюдження цього явища. Насамперед це був Андріївський узвіз. Крім нього наприкінці XIX ст. не дуже моральну славу отримала вулиця Ямська, що знаходиться в сучасному Голосіївському районі міста Києва. Назву сама вулиця отримала від селища Ямки, що знаходилося там раніше. Третім місцем, де розквітала проституція в місті була Експланадна [Вулиці Києва. Довідник, 1995, с. 226-229].

Найбільш відомим серед усіх цих локацій залишається Андріївський узвіз. Так як у XIX ст. Поділ був дуже жвавим районом міста жінки із пониженою соціальною відповідальністю легко знаходили свого покупця.

Станом на кінець XVIII – початок XIX ст. явище проституції офіційно знаходилося під заборноюю. Однак запит на повій був стабільно високим. Це пояснюється тогочасними моральними нормами, які забороняли будь-які інтимні зв'язки до шлюбу. Про це, зокрема, говорить і Антон Шаповал у своїй праці. Приміром чоловіки молодого віку не могли вільно мати зв'язок з порядними жінками. Це, хоч і було навіть в XIX ст., але аж ніяк не заохочувалося. Кращим варіантом залишалися жінки із низьким соціальним становищем. До цього додамо аспект із приданим. Це була важлива умова одруження, що насправді лише покращувало розквіт проституції. Разом з тим, варто відзначити, що відповідальність за утримання жінки у XIX ст. належала чоловікові. Тут нескладно зрозуміти, орієнтуючись в тематиці повсякденного життя XIX ст., що багато чоловіків не могли собі дозволити утримувати дружину. Та й середній вік одруження, як свідчать джерела того часу, серед чоловіків міг становити 30 років. Така цифра, на наш погляд, так або інакше пов'язана із тим, що чоловік мав утримувати свою дружину [Шаповал, 2011, с. 154-156].

Ну і, звісно, виходячи з цього, ми чудово розуміємо, що в молодому віці особи чоловічої статі мали за кращий варіант оплатити не зовсім моральні послуги. Робили вони це на свій страх і ризик, адже жодних гарантій того, що пані з низькою соціальною відповідальністю не є носієм якогось небезпечного захворювання не було. Ця темна сторона проституції того часу якраз мало обговорюється на сторінках наукових видань. Хоча у ході дослідження цієї теми нам траплялися відомості про те, що багато відомих постатей чоловічої статі також втрапляли в халепи через користування послугами жінок із сумнівною репутацією [Шаповал, 2011, с. 115-119].

У 1838 р. Дмитро Бібіков – київський, волинський та подільський військовий генерал-губернатор розпочав сувору боротьбу з жінками, котрі займалися аморальним ремеслом. Головною причиною стало те, що містом масово ширилися венеричні захворювання. Найбільше їх було серед військових. Під час об'їзду госпіталів військовий генерал-губернатор побачив та оцінив величезну проблему. Тоді очільник військової влади в генерал-губернаторстві ініціював жорсткі заходи у боротьбі з проституцією. Він у взаємодії із цивільною владою видав наказ міські поліції Києва, в якому вимагав розпочати боротьбу з розпустою. Серед таких заходів було виявлення будинків та їх власників, де займаються аморальним ремеслом.

Також в наказі йшлося про те, що жінок, котрі займаються проституцією необхідно виявляти і примусово відправляти на огляд до державного чи приватного практикуючого лікаря. Передбачалося також, що серед військових, котрі опинилися у госпіталі через венеричні захворювання, повинні були проводитися допити для виявлення джерела зараження. Тоді, за результатами допиту жінку, котра була носієм венеричних захворювань знаходили, перевіряли та відправляли на примусове лікування. Якщо вона заміжня, то її слід було передати чоловікові під розписку, що вона більше не буде займатися аморальним ремеслом. В іншому ж випадку пані із пониженою соціальною відповідальністю передавали родичам. Особливим були приписи і для власників-орендодавців квартир. Їх зобов'язали контролювати, аби їхні апартаменти не використовували для розпусти. Якщо ж такі випадки фіксували, то власників притягували до відповідальності [Ковалинський, 2005, с. 95-98].

Після наведеного вище виникає цілком логічне питання: «Чи мало це результат?». Відповідь очевидна – ні. Після цього проституція в місті продовжувала розквітати через стабільно високий попит. Підпільні будинки розпусти не мали відбою від клієнтів. Хоча ті часто платили за їх відвідування власним здоров'ям. Тоді губернатор вирішив вжити ще більш жорстких заходів. Повій та навіть чоловіків, які займалися розпустою за гроші, карали громадськими роботами. Їх змушували прибирати вулиці й виконувати різну чорну роботу. Однак і це ніяк не допомагало.

Варто тут ремаркою зазначити, що спроби боротися із проституцією таким чином було не новинкою в історії. Ще у далекому XIII – XIV ст. в багатьох країнах Європи намагалися відвадити жінок від заняття проституцією. Жорсткі заходи жодного разу не виправдовували себе. Деякі відомі діячі, наприклад такі як Аврелій Августин, називали проституцію такою собі клоакою, яка допомагає тримати суспільство в чистоті. До прикладу Фома Аквінський як метафору використовував клоаку палацу. Він говорив, що якщо її прибрати, то палац стане брудним місцем [Шаповал, 2011, с. 278-285].

Повертаючись до Києва середини XIX ст., відзначимо, що подібна ситуація була в багатьох інших великих українських містах. Зокрема і в Харкові. Для порівняння ми використали наукову статтю Володимира Алькова та Ігоря Робака, які, у формі рефлексії на пропозиції ВРУ про легалізацію проституції розкрили негативні аспекти її легалізації у 1840-х роках на території Харківської губернії. Ця невелика праця допомогла знайти протилежні погляди до тих, які ми досі бачили. Якщо частина історіографії показує більш-менш терпиме ставлення до проституції в XIX ст., то в цій статті висловлюється думка про те, що люди в той час сприймали явище як вищий рівень морального падіння. Проте наведені як аргумент слова архієпископа Амвросія викликають певні сумніви. Адже думка духовенства в цьому питанні аж ніяк не може бути репрезентативною. Як на наш погляд. Тому що ментальність пересічних людей була інакшою, ніж офіційні погляди православного духовенства. Ще один аргумент, який навели автори статті, це свідчення сучасника того періоду. Він нібито стверджував, що про публічні будинки говорили: «скоріше на вушко, ніж публічно». Це може свідчити про те, що про відвідування публічних будинків одруженим та порядним чоловікам, краще було б не говорити публічно. Це, цілковито відповідає нашій риториці [Альков, Робак, 2016, с. 147-148].

Ситуація, яку автори наукової статті описали в Харківській губернії, не надто відрізнялася від загальних тенденцій у Києві того періоду. Тоді в місті, так само легалізували проституції в 1840-х рр. Проте рішення про це мало половинчастий характер і не давало вичерпних механізмів регулювання самого явища. Зауважимо, що в самому указі, проституція була названа терпимою, але в ньому жодним чином не йшлося про легалізацію. Це виглядає досить дивно, адже лише у 1864 р. було видано указ, який виключав покарання за проституцію, якщо жінка, котра нею займається знаходиться на відповідному обліку [Альков, Робак, 2016, с. 149-150].

Однак, навіть легалізація явища не дала того результату, який очікувався. Можливість легального розвитку проституції створив нові проблеми та посилив старі. Поширення проституції стало ще більшим. А венеричні захворювання продовжували розповсюджуватися. Полегшив ситуацію лише регулярний лікарський контроль жінок, котрі були офіційно зареєстровані та працювали в будинках терпимості. До речі, за даними перепису в Києві 1874 р. їх налічувалося 29. В статистиці будинки розпусти, за даними, поданими В. Ковалинським, знаходилися в розділі з лікувальними установами. Цей факт може бути полем для більш детальних роздумів [Ковалинський, 2005, с. 102-104].

Цікавим в цій історії є те, що офіційна цифра під час перепису виглядає дивно на фоні стверджень самого автора про масове поширення проституції в місті. Тож це підводить до припущення, що значна частина закладів розпусти була нелегальною. До речі, цей аспект теж зачіпається в джерелах та літературі. Масове функціонування нелегальних будинків розпусти аж ніяк не могло вирішити тієї проблеми, через які й вирішили легалізувати явище.

Після огляду ситуації з поширенням проституції в Києві протягом XIX ст., ми окремо якраз і зупинимося на негативних чинниках. Насамперед великою проблемою був сифіліс. Від нього не існувало надійних ліків, а засоби для запобігання інфікуванню теж були відсутні у масовому вжитку. Також варто врахувати, що навіть після легалізації не всі жінки з пониженою соціальною відповідальністю були зареєстровані та мали так званий «жовтий квиток». Сифіліс не оминав ні представників вищих верств суспільства, ні, тим паче, бідноту. Якщо відвідувачі легальних будинків терпимості мали менше шансів підхопити небезпечну хворобу, то користувачі послугами вуличних повій мали абсолютно всі можливості для цього [Ковалинський, 2005, с. 110-114].

Невеселим аспектом явища виглядає і висока смертність від венеричних захворювань або каліцтв, які вони приносили любителям відвідувати непристойні заклади. Приміром сифіліс навіть отримав народну назву «пранці». Це було пов'язано з тими зовнішніми каліцтвами, які отримували хворі. До того ж, говорячи про повсякденне життя того періоду, варто відзначити, що більшість людей не мали доступу до якісного медичного обслуговування. Тож якщо робітник чи селянин отримував венеричне захворювання, то швидше за все не міг належним чином його вилікувати.

Якщо, приміром, ми звернули увагу на проблему поширення венеричних захворювань серед військових, то про пересічних людей важко віднайти якусь статистику, яка могла б підтверджувати чи спростовувати масовість явища. Тому як аргумент на тезу про масове поширення венеричних захворювань серед простих

людей, інші науковці використовують спогади сучасників та записи медичних установ і жандармерії.

До речі, самі повії в той час теж поділялися на різні категорії за цінним та соціальним рівнем. Найвищу сходинку посідали так звані камелії – жінки, котрі виступали в ролі постійних коханок або утриманок представників вищих верств суспільства. Це були такі собі відповідники грецьким гетерам чи пізньоримськими куртизанкам. Середня ланка – це були ті, хто легально працювали в будинках розпусти. Їхня вартість залежала від рівня закладу та фізичних даних. Найнижчою частинкою представниць аморальної професії були якраз вуличні повії, які не мали офіційної реєстрації. Їхні послуги були найдешевшими. Звичайно, різнилися й відвідувачі таких жінок. Зокрема вуличні повії користувалися попитом серед робітників, селян та подібних соціальних верств. Саме в таких прошарках суспільства найшвидше ширилися венеричні захворювання. Та найбільш вразливою категорією були військові. Це було пов'язано з тим, що значна їх частина не мала власних родин або знаходилася далеко від них [Шаповал, 2011, с. 224-227].

Про те, що у Києві аморальний промисел в значній мірі провадився нелегально свідчить запис 1-го міського лікаря Жуковського. Він писав: «Жодний випадок захворювання у публічних домах та заводах не вислизає від мене, а тому ці місця не можуть бути джерелом розповсюдження хвороби. Проте у тих самих частинах міста мешкає багато одиночок, які займаються відвертим непотребством, швендяється ночами велика кількість вуличних жінок, які продають себе за дрібні гроші здебільшого таким самим вуличним, врешті, до мене дійшло, що промисловці цим ремеслом утримують дівок відкрито під різними виглядами, поза медичним оглядом. Саме цими шляхами, власне, підтримується й розповсюджується венерична хвороба, тому що на ці галузі промислу непотребством медичний огляд не має ніякого впливу. Й до тих пір, доки вислизатимуть вони з-під медичного нагляду, розповсюдженню венеричної хвороби не буде ані кінця, ані перешкод. А між тим це залежить від суворого та сумлінного виконання заходів з боку поліції» [Ковалинський, 2005, с. 53-54].

Окремо звернімо увагу на функціонування будинків розпусти. Вони також поділялися на різні цінні категорії та рівень обслуговування. У дорогих та легальних будинках розпусти був постійний медичний контроль над жінками. Їх регулярно оглядав лікар. У разі виявлення венеричних захворювань жінка підлягала лікуванню. Однак існували й нелегальні заклади, які називали притонами. Там були проблеми не лише з медичними оглядами та законом, а й із санітарними нормами. Обслуговування відвідувачів відбувалося в малих, брудних приміщеннях. Де можна було й без інтимних зв'язків підхопити якусь хворобу. Такі місця, звісно, поліція виявляла. На них почасти вказували лікарі, котрі займалися оглядом повій. Проте замість них з'являлися нові. Ще існували випадки, що цілком пристойні жінки на ніч вивішували на своїх будинках червоні ліхтарі. Вони виступали орієнтиром закладів розпусти серед будови міста.

Був у цьому всьому ще один дуже неприємний аспект – до проституції часто залучалися жінки насильницьким та шахрайським способом. Чимало сільських дівчат, які приїжджали до міста заманювали різними подарунками до закладів розпусти і, фактично, брали їх у рабську залежність. В них відбирали гроші та паспорт і змушували займатися проституцією. Процвітала у сфері розпусної комерції

і торгівля людьми. Про це ганебне явище мало-де згадується в літературі на цю тему. Проте стаття В. Алькова та І. Робака описує це явище, як один з наслідків легалізації проституції. Хоч офіційно можна було займатися проституцією з 16 років, часто до неї залучали неповнолітніх дівчат [Альков, Робак, 2016, с. 153-156].

Багато цілком ганебних випадків фіксувалося в Києві та багатьох інших містах. Зокрема описується один випадок, коли лікування викрадених дівчат, мусила оплачувати сільська громада, з якої вони походили. Так складалося через те, що медичне обслуговування повій, котрі інфікувалися венеричними захворюваннями оплачувало місто чи громада звідки вони походили. Таке правило було впроваджене міністром внутрішніх справ російської імперії Петром Валуєвим у 1860-х рр. За задумом воно мало заохочувати до лікування «непотребних жінок» від венеричних хвороб. Однак в більшості випадків норма не працювала, так як значна частина жінок, що потрапляли до будинків розпусти не мали визначеного місця проживання за документами [Ковалинський, 2005, с. 78-85].

Розглядаючи негативні чинники проституції у XIX ст., також варто відзначити величезну шкоду, яку вона приносила самим жінкам. Тому що добровільно часто у цю сферу йшли пані не від хорошого життя. Причинами того, що жінка опинялася в принизливому становищі могли бути: скрутне матеріальне становище, безвихідь, втрата житла, неможливість прогодувати себе іншим способом у разі смерті чи втрати чоловіка. Під вразливу категорію жінок, які могли стати повіями, підпадали й жінки, котрі мали позашлюбних дітей. Вони не мали можливості вийти заміж та мати утримання чоловіка. Існувала й практика продажу молодих, навіть неповнолітніх дівчат до будинків терпимості їхніми ж батьками. З цим, хоч і намагалися боротися представники місцевої влади, але репресивні методи боротьби аж ніяк не допомагали в цьому. Звісно, до продажу власних доньок родини часто підштовхувала матеріальна скрута. До того ж за вродливу та ще й незайману дівчину можна було отримати солідну суму [Шаповал, 2011, с. 154-157].

Реєстрація та отримання спеціального документу переводила жінку за межу суспільства. Відтоді вона ставала неповноцінною. Попри те, що проституцію тоді сприймали або нейтрально, або навіть прихильно, до представниць цього напрямку діяльності ставилися із презирством. Вони не були повноцінним учасниками суспільного життя (за винятком тих, хто виступав у ролі коханок впливових чоловіків).

Вийти з промислу жінці, котра цим займалася, було просто неможливо. Часто повії закінчували своє життя в жахливих умовах. Значна їх частина не доживала до літнього віку. Лише в молодому віці більшість повій могли працювати в хороших будинках терпимості. Потім же, втрачаючи власні фізіологічні дані, вони могли потрапити до притону, а завершити своє життя на вулиці. Заняття проституцією в той час було квитком в один кінець. І, якщо поглянути на цей бік, то можна зрозуміти, що стати повією для жінки у XIX ст. означало, фактично, втратити власне життя. Вона опинялася поза межами соціуму. Тому романтизувати проституцію того періоду ніколи не варто було б.

Проте існували позитивні випадки. Один з таких була історія Марії Ходькової. Жінка потрапила до лікарні із венеричним захворюванням. Після лікування жінок повертали назад до будинку розпусти. Однак того разу Марія відмовилася і попросила лікаря не відправляти її туди. Вона хотіла повернутися до

нормального, порядного життя. Лікар, не маючи жодних інструкцій стосовно того, як діяти в цьому випадку, звернувся до губернського управління. В результаті жінку відпустили. Проте подальша її доля невідома [Ковалинський, 2005, с. 224-227].

Не зовсім комфортним слід було б назвати життя містян, поряд з вулицями розпусти. Придбати будинок поряд із публічним домом було ще тим «щастям». Звісно в переносному сенсі. Одного разу на Андріївському узвозі мав неobачність оселитися такий собі Артем Муравйов. Він згадував про свій досвід так: «Як тільки зважився я оселитися в Києві, під обороною мого Ангела Первозваного Апостола [тут мається на увазі Андрій Первозваний] і почав улаштовувати свою садибу навпроти його церкви, я мимоволі звернув увагу на моральний і матеріальний занепад, у якому перебував цей чудовий храм великого зодчого Растреллі та уся його місцевість, що його оточувала....». Артем Муравйов, після того, як вирішив осісти в мальовничому місці, яке користувалося скандальною репутацією, попри храм, був вражений тим, що навколо кишіло повіями та п'яними відвідувачами. Він пише далі: «А ще жахливішою була нечистота іншого роду, що перетворила на посміховисько саме ім'я Андріївської гори; приватні люди не могли на ній оселитися, тому що вона уся від верху й до низу, була усяяна так званими будинками розпусти, де усяку ніч відбувалися буйства, при несамовитому галасі та брудних [непристойних] піснях. Мені самому не радили тут будуватися, й мій ближній сусід з поляків, людина сімейна, гірко каявся в своїй неobачності. Був навіть намір, на щастя вже відвернутий, побудувати головне кубло розпусти біля самої церкви...». З цього всього ми бачимо, що мешканцям міста явно не так вже й приємно було спостерігати всілякі аморальні дії за своїми вікнами [Ковалинський, 2005, с. 56-58].

Висновки. Отже, враховуючи наведені вище факти, ми розглядаємо проституцію як негативне явище, що потребує не просто заборони чи легалізації, а регулювання. Найкращими методами, на наш погляд, в цьому питанні, є не репресивні заходи, а заохочувальні та реабілітаційні. На прикладі Києва XIX ст. бачимо, що масове поширення проституції не таке шкідливе для суспільної моралі, як для охорони здоров'я та правопорядку. Що стосується охорони здоров'я, то проституція у XIX ст. була причиною масового поширення венеричних захворювань серед всіх верств населення. Найбільше страждали від цього представники незаможних суспільних груп. Тому що вони мали обмежений доступ до якісної медицини. Дві з наведених у цій статті спроб боротьби з проституцією у Києві не дали значних позитивних результатів. До прикладу військовий генерал-губернатор Бібіков разом із цивільною владою видав постанову, яка передбачала репресивні заходи боротьби з проституцією. Та незважаючи навіть на найбільш жорсткі способи запобігання поширенню проституції, вона продовжувала розквітати. Це було пов'язано із шаленим попитом на неї. Хоч соціум і не заохочував походи чоловіків до закладів розпусти, але ставився до цього терпимо.

Проблеми, які викликало поширення проституції в Києві у правовому аспекті, пов'язані із торгівлею людьми. До цього додавалося багато інших протиправних діянь. Навіть після легалізації проституції значна частина повій працювала нелегально та продовжувала поширювати венеричні захворювання. Зупиняючись на торгівлі людьми, відзначимо, що часто її жертвами ставали неповнолітні дівчата, котрі потрапляли у сферу аморального промислу. Фіксувалися також випадки продажу неповнолітніх дівчат їхніми ж батьками через матеріальну скруту.

Говорячи про суспільний аспект, то для багатьох мешканців міста поширення проституції аж ніяк не було приємним явищем. Історія про будівництво власної садиби Артемом Муравйовим свідчить про те, що люди не зовсім хотіли бачити за власними вікнами масову розпусту. Частково цей проблемний аспект ми пов'язуємо з правовим, адже нічні буйства на Андріївському узвозі відносяться до порушення громадського спокою. Не варто виключати і той факт, що центри поширення будинків розпусти в Києві були вдалим середовищем для поширення криміналітету.

Список використаних джерел та літератури

- Альков, В., Робак, І., 2016. Проблема проституції на теренах Харківської губернії у XVIII – на початку XX ст.: соціальний та медичний аспекти, *Краєзнавство*, 3-4, 147-158.
- Баличева, Л. В., Добрунова, Л. Е., Шелкунова, Н. Л., 2020. *Соціальна та економічна історія України: від середини XVII до початку XX ст.*, Харків.
- Вулиці Києва. Довідник, 1975. Київ: Реклама.
- Вулиці Києва. Довідник, 1995. К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.
- Ковалинський, В., 2005. Київські мініатюри, Київ.
- Протопопов, А. О., Савельєва, Н. М., 2009. *Проституція як соціально-педагогічна проблема*, Полтава: Дивосвіт.
- Шаповал, А., 2011. *Історія проституції. Від Вавилону до Амстердаму*, Київ.

References

- Alkov, V., Robak, I., 2016. Problema prostytutsii na terenakh Kharkivskoi hubernii u XVIII – na pochatku XX st.: sotsialnyi ta medychnyi aspekty, *Kraieznavstvo*, 3-4, 147-158. [in Ukrainian].
- Balycheva, L. V., Dobrunova, L. E., Shelkunova, N. L., 2020. *Sotsialna ta ekonomichna istoriia Ukrainy: vid seredyny XVII do pochatku XX st.*, Kharkiv. [in Ukrainian].
- Kovalynskyi, V., 2005. *Kyivski miniatiury*, Kyiv. [in Ukrainian].
- Protopopov, A. O., Savelieva, N. M., 2009. *Prostytutsiia yak sotsialno-pedahohichna problema*, Poltava: Dyvosvit. [in Ukrainian].
- Shapoval, A., 2011. *Istoriia prostytutsii. Vid Vavylonu do Amsterdamu*, Kyiv. [in Ukrainian].
- Vulytsi Kyieva. Dovidnyk, 1975. Kyiv: Reklama. [in Ukrainian].
- Vulytsi Kyieva. Dovidnyk, 1995. K.: «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana. [in Ukrainian].

THE PHENOMENON OF CARRIERS OF REDUCED SOCIAL RESPONSIBILITY IN KYIV (30S – 60S OF THE 19TH CENTURY)

Kirsanov Maksym

Student,

Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. This paper explores the problematic aspects of prostitution in the 19th century using the city of Kyiv as an example. It briefly examines the evolution of the city authorities' regulation of this phenomenon, starting from the beginning of the century. In particular, a comparative analysis is made of the fight against prostitution in the city using repressive methods and legalization after the 1840s. The negative consequences of the spread of prostitution are also presented separately in three directions: social, legal, and medical. Individual descriptions of the phenomenon by contemporaries are given, which became widespread in the city. In conclusion, it was possible to come to the conclusion that both methods used to combat prostitution did not work. This, in turn, is evidence of the problematic nature of a negative social phenomenon.

Key words: house of tolerance, prostitution, Kyiv, city, governor general's office, brothel, woman with reduced social responsibility, morality.

ПОЛІТИЧНИЙ КАТЕХІЗИС ПОЛТАВСЬКОЇ І ХАРКІВСЬКОЇ ГРОМАД (ПЕРША ПОЛОВИНА 60-Х РР. XIX СТ.)

Іванова Людмила Георгіївна

кандидат історичних наук,
професор кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: l.h.ivanova@udu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-0695-9813>

Анотація. В епоху «довгого українського XIX століття» визначна роль у становленні української модерної нації належала соціокультурному феномену – Громадівському руху. Саме Громади – своєрідні об'єднання українських інтелектуалів, протистояли тотальному наступу русифікаторської політики імперії Романових й не дали згаснути українській національній ідеї. Завдяки сподвижницькій праці громадівців у царині мовознавчих та історичних досліджень, видання українських книг, періодичних видань, організації шкіл для народу тощо, український модерний рух отримав своє логічне обґрунтування в російському імперському просторі. Адже українство тепер постало, як самобутня етноспільнота із своєю власною національною цивілізаційною ідентичністю відмінною від російського чи польського етнічного елементу. Поряд з освітньо-культурницьким напрямом діяльності, громадівському рухові 60-х рр. XIX ст. було притаманне чітко окреслене політичне забарвлення. Це досить добре ілюструють створені в середовищі полтавських і харківських громадівців політичні катехізиси. Ті катехізиси під назвою «Записка» визначили завдання українофілів – створення політичних організацій, товариств, партій, які б об'єднали усі стани суспільства і працювали скоординовано в ім'я «спільної мети» - реалізації «українського проекту». Необхідною умовою в цьому контексті має бути широка пропаганда української ідеї. Практично громадівці Полтави і Харкова заклали фундамент майбутньої політизації українського відродження, на рубежі XIX і XX століть.

Ключові слова: катехізіс, Громадівський рух, українська ідея, національна ідентичність.

Постановка проблеми. Українське відродження XIX ст. відбувалося в контексті загальноєвропейських тенденцій та ідеологічних наративів властивих для епохи Модерну. Для українського соціуму це був складний шлях від подолання політичної апатії, провінціалізму до визнання національної ідентичності в російському імперському просторі, творення доктрини «українського проекту» та перших кроків його реалізації. Провідна роль у національному відродженні та формуванні етнополітичної свідомості українського соціуму належала нащадкам колишньої козацько-старшинської еліти, котра русифікувалась і кооптувалась у ряди російського дворянства.

У XIX столітті саме українські інтелектуали (науковці, літератори, педагоги, чиновники і військові різного рангу царської армії) підняли проблему збереження української цивілізаційної культури, визнання за народом його історичного особного

шляху поступу та рівнозначну цінність в сім'ї європейських етноспільнот. Величезна заслуга в цьому контексті належала українофілам, що гуртувались навколо своєрідних об'єднань – Громад.

Безпосереднім ідеологом Громадівського руху у 60-80-х рр. XIX ст. в історіографії визнано видатного історика-науковця М. Костомарова. Практично він сформулював головні напрями діяльності громадівців, з метою відродити «вмираючу під батогом московським та багнетом Санкт-Петербурзьким народність» [Костомаров, 1905, с. 752].

Зрештою, костомарівська концепція відродження державності України, яка базувалася на трьох ключових компонентах: народоправстві, самоврядуванні, етнофедералізмі, знайшла всебічну підтримку в середовищі українських інтелектуалів. Ця концепція на довгі десятиліття стала головною доктриною українського модерного руху. Втім, вона не перетворилася у закорумбову догму, а вдосконалювалася, доповнювалася, змінювалася по ряду ключових положень під впливом геополітичних реалій та ідейних мотивів українського модерного руху. У 60-х рр. XIX ст. це добре ілюструють підготовлені членами Полтавської та Харківської Громад, політичні катехізиси.

Мета. Необхідно переосмислити певні старі оціночні підходи у висвітленні Громадівського руху як суто культурно-освітнього явища українського відродження. Варто звернути уваги на ідеологічні наративи, притаманні в середовищі харківських і полтавських громадівців. Зокрема, це стосується програмних документів під назвою «Записка» А. Шиманова та В. Лободи.

Історіографічний огляд. Дослідження Громадівського руху у вітчизняній історичній науці представлене широким колом наукових студій. Воно відбувалося у площині освітньо-культурних, суспільно-політичних процесів в Україні та становлення українського національно-визвольного руху. Окремо можна виділити праці загального характеру, де громадівство висвітлюється через призму суспільно-політичного життя в Україні та становлення державницької ідеї. Передусім, це дослідження В. Сарбея, О. Рєєнта, А. Коцура, С. Світленка, Я. Грицака. Безпосередньо, діяльність Громад в просвітницько-культурній, науковій, видавничій і педагогічній сферах, в широкій ретроспективі досліджували М. Гніп, М. Антонович, Н. Побірченко, А. Катренко, Г. Жураківський, В. Дудко, Д. Гроховецький, Л. Іванова (автор статті). Предметом наукового інтересу є також персоналії Громадівського руху, серед яких імена видатних українських суспільних діячів – В. Антонович, О. Кониський, П. Житецький, М. Драгоманов, П. Куліш, Л. Глібов, Є. Милорадович тощо. В тих публікаціях чи монографіях подані біографічні відомості та аналізуються історіософські та суспільно-політичні погляди видатних громадівців (С. Світленко, О. Місюра, Р. Іванова, М. Железко, В. Гордієнко, О. Киян, А. Круглашов, І. Ткаченко, І. Петренко та інші).

Втім, хоча вказана тематика є багатогранною у персоніфікованій та узагальнюючій площині, але деякі аспекти потребують перегляду, доповнення та коректив.

Виклад основного матеріалу. Громадівському рухові належить вагома роль у становленні українського національного відродження та формуванні етнополітичної свідомості народу. У вітчизняній історіографії Громадівський рух здебільшого трактують як освітньо-культурницьку течію, позбавлену політичного

характеру та ідеологічних наративів. Втім, це стереотипне твердження, властиве ще для радянської доби, не відповідає сутності та ідейним мотивам діяльності Громад. Передусім, варто зазначити, що питання української мови, на якому акцентували увагу громадівці та виносили його на всеросійський імперський простір, мало цілком політичне звучання, адже стандартизація української мови у сфері суспільної комунікації, в освітньому процесі, науці, літературі, періодичних виданнях і адміністративному діловодстві прокладала шлях до утвердження української ідентичності як на ментально-світоглядному рівні українства, так і в свідомості російського політикуму. Останні змушені були через визнання мовної особистості визнати автохтонність українського народу та його відмінність від російського етнічного елементу.

В кінцевому результаті, цей факт передбачав право українців на свою політичну самоорганізацію окрему від петербурзької центральної влади. Отже, мовна проблема для громадівців була індикатором національної ідентичності та одночасно претензією на незалежний державний поступ народу, що проживав на просторах Наддніпрянщини.

Російські інтелектуали різних ідейних течій, чиновники та навіть демократи досить болісно сприймали заяву українофілів про свою політичну та етнічну особистість. Формулювання Малоросія, Південно-Західна Росія, південноруси, Київ-«мать городов русских», що визначало українців інтегральною підгрупою великоросів, міцно вросло у свідомість російського суспільства. Тому зміна цієї форуми розцінювалась як замах на цілісність імперії і як злочин проти офіційної ідеології триєдності російського народу і самодержавства.

Поширену в українському інтелектуальному середовищі ідею федеративного всеслов'янського союзу держав навіть при умові домінування Росії, хранителі імперії – жандарми, вважали архінебезпечним проявом сепаратизму.

Втім, громадівці не тільки організовували україномовні школи, видання підручників, книг, періодичних видань та пропагували ідею федералізму і республіканізму, але й структурували своє політичне бачення мети і завдань українського модерного поступу. В цьому відношенні важливо розглянути «Записку» полтавського громадівця Віктора Лободи, яку практично можна трактувати як політичний катехізис.

Автор «Записки» закликав громадівців не захоплюватися існуючою «теорією соціалізму і комунізму» і спрямувати свої зусилля, енергію, інтелект у русло єднання станів, каст, відомств і професіоналістів, щоб подолати в середині українського суспільства «нерозумну ворожнечу», яку варто замінити боротьбою за українську справу. Крім того, необхідно, щоб певна група людей, котрі добре розуміють сучасну ситуацію «без шуму і крику склали партію». Членами цієї партії мають стати мужі «умом і волею міцні», які будуть володіти знаннями організаційного і пропагандистського характеру, зуміють «підготувати, налаштувати, але не маси – це вікова робота, в різних місцевостях людей розумних, впливових в Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Казані. Треба, аби люди у тих партіях працювали «не врзнобій», а разом, проводили і розвивали справу (тобто українську) не всюди... а де і як покажуть обставини» [Гніп, 1930, с. 34-35].

Тож, полтавським громадівцям була запропонована концепція партійного будівництва, заради перебудови суспільно-політичного життя України. Ця партія

має полишити просвітницький романтизм й обрати нові методи впливу на громадянство, можливо подібні до таких, які використовують європейські сучасні напівлегальні або конспіративні організації, партії – «Молода Італія», «Молода Польща».

Політична доктрина В. Лободи жваво обговорювалася і отримала схвалення більшістю полтавськими громадянами. Дехто запропонував внести певні правки і доповнення. Так, наприклад, Д. Пильчиков висловився за внесення пункту, щоб на відповідні адміністративні посади в Україні призначали тих, хто найбільше сприятиме українському напрямку, «бо загальноросійська конституція – це гірше ніж панування деспотизму» монархії. Окрім того, Д. Пильчиков зауважив, що московські ліберали «накладають рукавицю на всю Русь, бачать Росію лише як єдину і неділиму» [Гніп, 1930, с. 56].

Епістолярна спадщина членів Полтавської Громади засвідчує, що переважна більшість висловлювалася проти співпраці, чи бодай, інформаційних контактів з російськими демократично-революційними організаціями, подібно до «Землі і воля». А. Шиманов у листі до вчителя Лубенської школи В. Шевича повідомляв про позицію полтавчан-громадівців, щодо російських революціонерів-радикалів: «Наше діло вже помітно розходиться з ділом «всеросійських космополітів» і нам швидше треба визнати свою осібність та ... простувати своїм шляхом» [Гніп, 1930, с. 27].

Натомість, інших переконань дотримувались громадяни О. Стронін та В. Щелкан. Вони прагнули спрямувати громадський рух у єдине русло загальноросійського демократично-революційного руху задля проведення політичного перевороту і реорганізації суспільного устрою в імперії, при збереженні її територіальної цілісності.

О. Стронін постійно перебував на контакті з емісаром «Землі і волі» О. Слепцовим. Він навіть занотовував у своєму щоденнику теми розмов з цим радикалом. Він висловив свою незгоду відверто радикальними методами діяльності цієї партії: «Змова є тільки власне визнання свого власного безсилля, і тоді ж висловив це переконання емісару» [ЦДІА, ф. 2045, оп. 1, спр. 1, арк. 38].

Реакція полтавчан-громадівців на досить відверте спілкування О. Строніна із представниками російських радикальних організацій добре проілюстрована в листі А. Шиманова до харківського громадянина О. Потебні. «Протилежна партія під прокровом вищих історичних поглядів проводить московські тенденції безцеремонно і не зовсім чесно. Представником такої діяльності в Полтаві є Стронін» [ЦДІА, ф. 2045, оп. 1, спр. 1, арк. 3].

Далі в листі засуджується і позиція В. Щелкана і російського демократа М. Балліна. А. Шиманов закликає не підтримувати їхню агітацію за «воєнну революцію», бо вони намагаються втягнути громадян до свого соціально-визвольного руху, нехтуючи національними інтересами українців.

Зрештою, з листування полтавських громадян із харків'янами, дізнаємося про тверде переконання перших: «На теперішній час будь-коли необхідний нам є політичний катехізис, в котрому справа отримала б історичне і логічне виправдання, і так сказати, зведено було б до раціональних догм» [ЦДІА, ф. 2045, оп. 1, спр. 1, арк. 4].

«Раціональну догму» українського відродження підготував і подав на обговорення полтавських та харківських інтелектуалів також А. Шиманов, котрий

був представником відразу двох Громад. У своїй Записці «Нам тяжкі протиріччя, а ще можливо тяжче байдужість до них», А. Шиманов окреслив методи і форми діяльності українських організацій. Передусім, цей громадівець зазначив важливість єднання народу та вищих верств, піднесення «рідного українського елементу», утвердження національно-державницької самосвідомості усіх верств українського суспільства. Поряд з тим, він акцентує на необхідності формувати власну політичну еліту, бо саме вона є носієм державницької ідеї і має очолити рух за відродження України, а для цього потрібно виробити відповідну платформу дій, в котрій будуть враховані інтереси народних мас.

Нарешті, прийшов час пропрацювати помилки минулого і подолати «цілковиту байдужість народу до ідеї федеративності української держави, яка найкраще відображена у Гадяцьких статтях гетьмана І. Виговського». На переконання А. Шиманова та байдужість до державницьких доктрин поспільства і козацької старшини ще у XVII ст. «давала повну можливість польському і московському урядам проводити свої плани».

А. Шиманов із сумом констатує, що в сучасний період український народ «страждально схиляється перед всесильною польською пропагандою в Задніпров'ї (тобто в Правобережній Україні – авт.), а також, можливо ще більшою могутньою великоросійською пропагандою на східній стороні Дніпра». Тому без піднесення української ідентичності, розвитку свідомості та політичної культури серед народу, за розумінням А. Шиманова, неможливо об'єднати Україну Правобережну, Лівобережну і Червону Русь [Гніп, 1930, с. 170-182]. Окрім того, необхідно констатувати – в катехізисі А. Шиманов позитивно висловився відносно створення федеративного союзу слов'янських держав не спільно з Московією-Росією, а тільки окремо від неї. За прикладом Гадяцьких статей це досить красномовний факт, який вказує на сприйняття частиною громадівців петербурзького варіанту костомарівської етнофедеративної концепції, де Росії відводилась роль домінуючого центру у Всеслов'янському союзі вільних держав.

Враховуючи геополітичну ситуацію та психологічний стан українського соціуму, цей громадівець окреслює ряд завдань, які повинні виконати українофіли: всебічно вивчати історію, традиції, світогляд народу; виробити «міцну політичну теорію для майбутньої долі України», щоб в кінцевому результаті подолати «всеросійське страховище-самодержавство». Також, головною задачею А. Шиманов вважав «пропаганду української ідеї», яка визначає напрямок діяльності всього суспільства.

А. Шиманов деталізує ці напрямки діяльності українських інтелектуалів і пропонує конкретний план реалізації українського проекту: гуртувати патріотично налаштованих людей під знаменами української національної ідеї; організовувати і впроваджувати українські освітні заклади; створювати українські товариства, організації; засновувати періодичні видання в Харкові, Полтаві та деінде; створювати офіційні українські товариства, які б протистояли впливу «всеросійського космополітизму і навіть західних течій» на українське громадянство. А головне, потрібні ентузіасти «з гарячим серцем», котрі б зуміли піднести самосвідомість народу і підготувати його до активної боротьби за свою державність [Гніп, 1930, с. 175-180]. Дії тих патріотів та організацій повинні бути скоординовані й «чітко визначені в ім'я відродження України».

На превеликий жаль, архіви не зберегли відгуки харківських громадівців на катехізис А. Шиманова. Лише достеменно відомо, що харків'яни не прислухались до пересторог А. Шиманова відносно співпраці з російськими революційно-демократичними групами та організаціями. В. Гнилосиров, харківський громадівець, занотував у своєму щоденнику, що у червні 1862 р. подорожуючи з О. Потебнею до Києва, зустрічався з представниками російського визвольного руху. І це була заздалегідь запланована зустріч. Предметом переговорів з боку харків'ян було «прохання підтримати українське питання» [ДАРФ, ф. 109, оп. 1862-1869, спр. 230, арк. 75]. Принаймні, вони сподівалися на позитивне висвітлення діяльності Харківської Громади на сторінках демократичного журналу «Современник».

Пізніше видатний український історик М. Грушевський писав, що українців погубила надмірна довірливість, ілюзорність, відсутність прагматичного погляду на взаємини з російською демократією та її правдивої сутності. Українці, котрі тяжіли до російської соціально-визвольної течії, помилково сподівались, що «зможуть пронести українську справу під полою общеросійського лібералізму» [Грушевський, 1906, с. 45].

Та незважаючи на певні розбіжності відносно методів і засобів реалізації українського проекту, «Записки»-катехізиси громадівців В. Лободи та А. Шиманова засвідчили кристалізацію української суспільно-політичної думки у напрямку утвердження етнополітичної свідомості, принаймні, вищих верств, розуміння значення широкої «української пропаганди», формування дієвої політичної еліти та об'єднання усіх станів соціуму навколо державницької ідеї. Тож знаменною рисою обох доктрин було повне заперечення розпалювання класової ворожнечі всередині української нації та, з іншого боку, необхідність підняти загальний рівень політичної культури народу, щоб підготувати передумови кардинальних змін в суспільному житті. Зрештою, в катехізисах В. Лободи та А. Шиманова вперше було піднято питання про важливість творення зрілої концепції партійного будівництва для реалізації державницьких прагнень українців.

Висновки. Політичні катехізиси полтавських і харківських громадівців практично заклали фундамент якісно нового етапу українського модерного руху.

Список використаних джерел та літератури

- Гніп М., 1930. Громадський рух 1860-х рр. на Україні. Полтава, 236.
Гніп М., 1930. До історії громадського руху 1860-х рр. (записка А.Л. Шиманова). *За сто літ*. Харків, 170-182.
Грушевський М., 1906. Дорогою віків. *З біжучої хвилі*. Київ, 44-45.
Державний архів російської федерації (Москва) (ДАРФ російської федерації)
Житецький І., 1927. О.О. Потебня і Харківська громада в 1861-1863 рр. (Із «Щоденника» та листування В.С. Гнилосирова). *За сто літ*. Харків, 74-76.
Костомаров М., 1902. Письмо до видавця «Колокола». Львів, 37.
Центральний державний історичний архів України (Київ) (ЦДІАК України).

References

- Derzhavnyi arkhiv rosiiskoi federatsii (Moskva) (DARF rosiiskoi federatsii) [State Archive of the Russian Federation (Moscow) (DARF of the russian federation)]. [in russian].
Hnip M., 1930. *Do istorii hromadskoho rukhu 1860-kh rr. (zapyska A.L. Shymanova)* [To the history of the social movement of the 1860s (note by A.L. Shymanov)], *Za sto lit*. Kharkiv, 170-182. [in Ukrainian].
Hnip M., 1930. *Hromadskyi rukh 1860-kh rr. na Ukraini* [Social movement of the 1860s in Ukraine], Poltava, 236. [in Ukrainian].

Hrushevskyi M., 1906. *Dorohoiu vikiv* [The road of ages], *Z bizhuchoi khvyli*. Kyiv, 44-45. [in Ukrainian].

Kostomarov M., 1902. *Pysmo do vydavtsia «Kolokola»* [A letter to the publisher of "Kolokol"]. Lviv, 37. [in Ukrainian].

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (Kyiv) (TsDIAK Ukrainy) [Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv) (CDIAK of Ukraine)]. [in Ukrainian].

Zhytetskyi I., 1927. *O.O. Potebna i Kharkivska hromada v 1861-1863 rr. (Iz «Shchodennyka» ta lystuvannia V.S. Hnylosyrova)* [O.O. Potebna and Kharkiv community in 1861-1863 (From the "Diary" and correspondence of V.S. Gnilirova)], *Za sto lit*. Kharkiv, 74-76. [in Ukrainian].

POLITICAL CATECHISM OF THE POLTAVAN AND KHARKIV COMMUNITIES (FIRST HALF OF THE 60S OF THE 19TH CENTURY)

Ivanova Lyudmila

Candidate of Historical Sciences,

Professor of the Department of History and Ethnology of Ukraine,
Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *In the era of the "long Ukrainian 19th century", a significant role in the formation of the modern Ukrainian nation belonged to the socio-cultural phenomenon - the Social Movement. It was the Communities, a kind of association of Ukrainian intellectuals, that resisted the total onslaught of the Russifying policy of the Romanov empire and did not allow the Ukrainian national idea to die out. Thanks to the cooperative work of Hromadov citizens in the field of linguistic and historical research, publication of Ukrainian books, periodicals, organization of schools for the people, etc., the Ukrainian modern movement received its logical justification in the Russian imperial space. After all, Ukrainianness has now emerged as a distinct ethno-community with its own national civilizational identity distinct from the Russian or Polish ethnic element. Along with the educational and cultural direction of activity, the social movement of the 60s of the 19th century. clearly defined political coloring was inherent. This is quite well illustrated by the political catechisms created among Poltava and Kharkiv citizens. Those catechisms called "Note" defined the task of Ukrainophiles - the creation of political organizations, societies, parties that would unite all states of society and work in a coordinated manner in the name of a "common goal" - the implementation of the "Ukrainian project". A necessary condition in this context should be broad propaganda of the Ukrainian idea. Practically, the citizens of Poltava and Kharkiv laid the foundation for the future politicization of the Ukrainian revival at the turn of the 19th and 20th centuries.*

Key words: catechism, Social movement, Ukrainian idea, national identity.

**І.С. БЛІОХ ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ МЕЛІОРАТИВНОГО КРЕДИТУ
У СІЛЬСЬКОГОПОДАРСЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ ПІДРОСІЙСЬКОЇ
УКРАЇНИ ТА РІЗНИХ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Пилипчук Олег Ярославович

доктор біологічних наук,
професор кафедри екології та безпеки життєдіяльності
Київського інституту залізничного транспорту,
Державний університет інфраструктури та технологій МОН України, м. Київ
e-mail: olegpilipchuk47@gmail.com

Петрученко Олексій Анатолійович

кандидат історичних наук,
докторант Київського інституту залізничного транспорту,
Державний університет інфраструктури та технологій МОН України, м. Київ
e-mail: alexey.petruchenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5000-6206>

***Анотація.** Ринкові трансформації, які почалися у зв'язку з отриманням Україною незалежності, зумовили перегляд розвитку різних аспектів соціально-економічного розвитку країни. Сьогодні дослідників даної ситуації особливо цікавить проблема економічного зростання країни за рахунок кредитування аграрного сектору. Перебудова української економіки на ринкових засадах обумовлює необхідність звернення істориків до вивчення як світового, так і вітчизняного досвіду стосовно господарських реформ і механізмів. Останні відкривають шлях до розвитку підприємницьких відносин на теренах України, значна територія якої на той час належала Російській імперії. У статті досліджується сприйняття І.С. Бліоха – економістом, статистиком, підприємцем, залізничником ідей меліоративного кредиту як основи розвитку сільського господарства у будь-якій країні. У своїй книзі «Меліоративний кредит і стан сільського господарства в Росії та іноземних державах» [Бліох, 1890; 2-е вид. 1896] І.С. Бліох стверджував, що сільськогосподарська промисловість назавжди залишиться головною галуззю народного господарства будь-якої країни, а царської Росії і України в тому числі – особливо завдяки їх кліматичним особливостям і якості ґрунтів. У справі інтенсифікації аграрного сектору економіки вирішальну роль він віддавав урядові країни, виступаючи за державну підтримку колективних форм організації сільськогосподарського виробництва (селянських картелів тощо). Дана праця, як і низка інших його фундаментальних праць у сфері сільськогосподарської політики була висловом вченого-економіста, який мав на меті познайомити широкі верстви населення з тогочасним розвитком аграрного сектору економіки завдяки розвитку ідеї кредитування сільськогосподарського виробництва. Дана книга І.С. Бліоха спровокувала широку полеміку між представниками аграрного сектору і чиновниками уряду та цивільними діячами. Досвід розвитку меліоративного кредиту в іноземних державах багато в чому підтвердив правильність висновків І.С. Бліоха. І сьогодні*

аналіз стану даного процесу майже понад столітньої давності є актуальним для розвитку сільськогосподарської промисловості в незалежній Україні.

Ключові слова: меліоративний кредит, сільське господарство, І.С. Бліох, економіка, аграрний сектор.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що перебудова економіки Російської імперії (в тому числі на теренах України) на засадах ринку почалася після селянської реформи 1861 року. Тривалий час серед радянських істориків аграрної науки переважала думка, що селянство в пореформений період було обезземелене, обтяжене високими платежами, довго залишалося в кабалі у поміщиків, що воно інертно ставилося до застосування агротехніки у своїх господарствах, які занепадали або перебували у стані застою. Звичайно, така характеристика селянства і селянського господарства була помилковою і необ'єктивною. Власне тому дуже важливим є науковий аналіз функціонування різних форм селянського господарства, їх позитиви і недоліки. Досі існує потреба в історичному аналізі функціонування сільського господарства минулого з тим, щоб охарактеризувати меліоративний кредит минулого. Хоча, слід погодитися, що реформа аграрного сектору була ускладнена тим, що за своєю суттю дана трансформація не була адекватною до тих буржуазно-демократичних революцій, які відбулися у Західній Європі і стали каталізаторами швидкого утвердження ринкових відносин. Ось чому стосовно сільськогосподарського виробництва доводиться заново переглядати усю історію земельного облаштування, включаючи сільськогосподарське кредитування. Даний процес для нас цікавий тим, що в ньому особливе місце належить розвитку меліоративної справи.

Меліоративний кредит спрямовувався на фінансування меліоративних заходів, тобто заходів, які діючи довготривало, сприяли покращенню кліматичних умов й підвищенню родючості ґрунтів за рахунок осушування, зрошування, використання добрив, захисних насаджень, вибирання каміння з ґрунту тощо. Все це призводило до підвищення врожайності, створюючи якісно нові умови для зростання соціокультур і сприяло інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Цей історичний досвід важливий в сучасних кредитних відносинах в аграрній сфері. Вагомий внесок в теорію розвитку меліоративного кредиту зробив І.С. Бліох (1836–1901). Його фундаментальна праця «Меліоративний кредит і стан сільського господарства в Росії та іноземних державах» (1890) досі не втратила своєї актуальності.

Мета статті – розширити наші знання про розвиток меліоративного кредиту на підросійській Україні в другій половині XIX ст. крізь призму робіт І.С. Бліоха про розвиток сільського господарства, зокрема про меліоративний кредит.

Історіографічний огляд. Меліоративний кредит відразу став важливим фактором розвитку вітчизняного агровиробництва і набув особливого поширення в кінці XIX ст. Вагомий внесок в теорію його розвитку і практичне застосування зробили не тільки науковці-сільгоспекономісти, а й інженери – залізничники: [Бліох, 1896], С.Ю. Вітте [Колонтаєва, 1998], І.О. Вишнеградський [Демченко, 2010, с. 60–70] (члени «Товариства Південно-Західних залізниць») та Герсєванов, 1891].

Меліоративному кредиту присвятили свої дослідження і сучасні українські та деякі іноземні вчені: [Лантух, 2016; Гаркавко, 2007, с. 81–85; Дякін, 1991, с. 64–82;

Ціщнадзе, 2012, с. 253–263; Марочко, 1996, с. 73–79; Якименко, 1996, с. 3–14; Нечитайло, Нечитайло, 2012, с. 169–174] та ін.

Дослідження продемонстрували, що меліоративний кредит спрямовувався на фінансування меліоративних заходів, які довготривало сприяли покращенню кліматичних умов й підвищенню родючості ґрунтів за рахунок осушіння, зрошення, використання добрив, захисних насаджень, вибирання каменю з ґрунту. Все це призводило до підвищення врожайності, створюючи якісно нові умови для зростання сільгоспкультур і загалом сприяло інтенсифікації сільгоспвиробництва. При меліоративному кредитуванні створювалися умови для отримання нових джерел прибутку сільгоспвиробництв, з якого здійснювалася проплата й погашення позик. Даний вид кредитування являє собою надання коштів на проведення системи заходів, спрямованих на докорінне поліпшення кліматичних, ґрунтових і гідрологічних умов земельних угідь, що, в свою чергу, слугувало передумовою отримання високих врожаїв та збільшення прибутку аграрного сектору. Меліоративне кредитування є саме тим засобом, якого бракує у сьогоденній діяльності сільгоспвиробників України. Адже інтенсивне використання земель, широке застосування великовагової сільськогосподарської техніки, недостатнє внесення органічних добрив негативно впливає на механічну структуру, повітряний та водний режим ґрунтів, знижує їх родючість.

Виклад основного матеріалу. Меліорація – це комплекс агротехнічних, гідротехнічних, хімічних, культуртехнічних та інших технічних заходів. Їх ціллю є підвищення врожайності і формування економічно збалансованої структури сільгосподарських угідь. Меліорація необхідна землям після тривалого простоювання або повеней, при виснаженні ґрунту. Сьогодні дана сфера сільського господарства регулюється Законом України «Про меліорацію земель». Головний керівний орган – Державне агентство меліорації і рибного господарства України з територіальним управлінням в областях. Україна активно підтримує аграріїв, які використовують основні види сільськогосподарської меліорації. Активно розробляються програми дотації на проведення робіт з реконструкції існуючих, або будівництва нових систем, а також на впровадження в експлуатацію меліоративної системи.

Розробник оригінальних підходів щодо управління залізницею та різними галузями економіки, провідний вчений-залізничник та економіст І. С. Бліох (1836 – 1901) посідає одне з почесних місць у світовій науці. З його іменем пов'язана ціла епоха в розвитку основ функціонування залізничного транспорту у другій половині XIX ст. Праці вченого, побудовані на великій кількості статистичного матеріалу, отримали важливий суспільний резонанс, міжнародне визнання і нагороди у вигляді медалей, а потім перевидавалися різними мовами, присвячувалися питанням організації та функціонування залізниці, її ролі та значенню у світових масштабах. І. С. Бліох як учений піддав критичному аналізу увесь накопичений до того науковий матеріал у галузі статистики, фінансів, економічної історії та економіки промисловості, та як концесіонер залізниць і меценат надав залізничному транспорту новий імпульс для розвитку.

Після опублікування І. С. Бліохом своїх основних досліджень окремі економічні й технічні аспекти в колишній царській Росії і, відповідно, на теренах України та за її межами отримали нове звучання. Це, насамперед, наукові праці:

«Російські залізниці» (1875), «Праці комісії зі створення залізничних пенсійних кас» (1875), «Дослідження з питань, які відносяться до виробництва, торгівлі і пересування худоби і тваринницьких продуктів в Росії і за кордоном» (1876), «Вплив залізниць на економічний стан Росії» (1878), «Про стягнення російськими залізницями провізної плати у металевій валюті» (1877), «Фабрична промисловість Царства Польського 1871–1880» (1881), «Фінанси Росії XIX століття» (1882), «Меліоративний кредит і стан сільського господарства в Росії та іноземних державах» (1890), «Економіко-статистичні дані 1875–1900 рр.» (1900). І сьогодні зазначені наукові ідеї та розробки І. С. Бліюха продовжують мати помітний вплив на економіку залізничного транспорту, сільське господарство й ряд інших важливих питань народного господарства.

У Передмові до своєї праці «Меліоративний кредит і стан сільського господарства в Росії та іноземних державах» (1890) І.С. Бліюх зазначив, що пропонується праця була написана внаслідок бажання, запропонованого Головою комісії при Міністерстві внутрішніх справ В.Г. Плеве з приводу падіння цін на сільськогосподарські продукти. Нemoжливість вмістити дуже об'ємний матеріал у тісні межі свого дослідження, І.С. Бліюху було доручено описати процес створення меліоративного кредиту в царській Росії з чим він успішно справився.

Сам І.С. Бліюх з цього приводу написав у своїй праці: «Через необхідність освоїти стан нашого сільського господарства з точки зору можливості заснування для землеробства так званого меліоративного кредиту, я вважав за потрібне вказати на найголовніші із сучасних даних, які характеризують як нашу землеробську промисловість, так і положення землеробства в головних іноземних державах. Це склало одну із частин моєї праці, в якій державне значення сільського господарства для нашої батьківщини у порівнянні з різними іноземними державами, визначається підведенням підсумків усього здійсненому у другій половині XIX ст. на користь покращення землеробства у нас і інших державах» [Бліюх, 1896. с. 2].

У другій половині своєї праці І.С. Бліюх наводить висновки, які витікали із спостережень і порівнянь, серед яких питання про покращення найважливішої із усіх галузей людської діяльності може знайти деякі вказівки для його вирішення в позитивному змісті. І.С. Бліюх вважав би себе повністю нагородженим, якщо б хоча невелика частина його праці сприяла розвитку землеробства на шляху до інтенсивності розвитку сільського господарства.

У своїх наукових працях І.С. Бліюх відзначав процес виснаження ґрунтів в Російській імперії, починаючи з періоду реалізації селянської реформи 1861 р., особливо у селянських господарствах. Він писав про вплив кліматичних умов на часті коливання врожаїв. На основі складеної ним таблиці розподілу основних видів угідь в селянських і приватних володіннях, І.С. Бліюх констатував скорочення луків, вигонів і лісів в наділах селян, їхню граничну розорюваність, катастрофічне виснаження ґрунтів, ріст кількості господарств. Шкідливий вплив на стан ґрунтів мав і «хижацький, примітивний спосіб ведення господарства». Бліюх вважав надзвичайно важливою інтенсифікацію селянських господарств, розширення площі луків, розвиток скотарства, закупку новіших сільськогосподарських знарядь і машин, зрошування і осушування земель, чому сприяло широке поширення меліоративного кредиту.

Великий пласт опублікованих і архівних матеріалів виявив думки сучасників про специфіку прояву аграрної кризи другої половини XIX – початку XX ст. у землеробських і неземлеробських губерніях європейської Росії. Їх ґрунтовний аналіз дозволив виявити оригінальні точки зору на проблему і доповнити об'єктивні відомості про сільськогосподарський уклад у країні того часу суб'єктивними сприйняттями сучасників.

Великий землевласник, громадський діяч, публіцист князь О.І. Васильчиков у своїй праці «О растройстве и устройстве сельского хозяйства в России» (1872) відзначав, що при вивченні кризи в сільському господарстві необхідно було розрізняти північно-західну смугу або «навозну смугу», маючи на увазі поширену практику удобрення земель, і південно-східну, або чорноземну, степову, де удобрення часто зустрічались дуже рідко. І.С. Бліох погоджувався з твердженнями князя О.І. Васильчикова.

Власне тому І.С. Бліох починає основний розділ своєї книги «Перелік головних заходів, спрямованих на покращення сільського господарства в Росії в даний час» словами: «В Росії досі не існує спеціальних закладів для меліоративного кредиту в чіткому розумінні цього терміну. І це при тому, що здавна існували і існують сьогодні різні види кредиту, які доступні для приватних землевласників і землеробів. Разом з цим держава і земства прикладали багато зусиль, спрямованих на покращення сільського господарства. Заходи такого роду мають очевидний зв'язок з меліоративними кредитами у двох відношеннях: 1) в роздумах про кредит на господарські покращення необхідна довідка про земельну заборгованість; 2) зроблені досі зусилля і дослідження стосовно сприянню держави і земств у покращенні у сільському господарстві практично підготували і в теперішній час, висвітлюють те поле, на якому довелося би діяти меліоративному кредиту» [Бліох, 1896, с. 120].

Ось чому автор книги пропонував включити дані про земельний кредит в Росії взагалі і зробити огляд головного з того, що було зроблено державою і земством. І.С. Бліох зазначає, що початок організації земельного кредиту в царській Росії відноситься до 1754 року, коли були засновані державні дворянські банки. У 1786 р. було засновано державний позиковий банк і при тому у зв'язку з банком асигнаційним. Предметом позики на той час була не стільки земля, скільки кріпосна «душа» (тобто дворянська садиба). Органами земельного кредиту в тому дореформеному часі були: зберігальні казни опікунських рад, державний земельний банк і накази громадської зневаги.

У поміщицьких садибах, згідно ревізії 1867 р. налічувалося 190.700.000 кріпосних душ. Серед них понад 6.600.000 душ мали позику. Сума боргу доходила до 400.000.000 рублів. В результаті 62% усіх кріпосних душ перебували в позиці. Ці дані І.С. Бліох взяв із «Статистического Временника» за 1888 рік, а точніше зі статті «О задолженности землевладельцев».

Із звільненням селян, попередні поміщики отримували значні засоби у вигляді викупних паперів, однак запит на земельний кредит залишився все-таки значним. А так як надання позик під землю з державних кредитних закладів на той час було припинено, то з'явилася приватна ініціатива, яка створилася у 1864 р. – Херсонський земський банк для операцій в 4-х губерніях півдня підросійської України.

У 1866 р. створилося товариство взаємного поземельного кредиту, а у 1871 р., протягом 2-х років, було засновано ще 11 акціонерних земельних банків. До числа цих закладів нерухомого кредиту слід додати: банки у Прибалтійському краї, земельне кредитне товариство в Царстві Польському і 7 міських кредитних товариств. Це складало всього 30 іпотечних кредитних закладів, до яких приєднався Дворянський банк Нижнього Новгорода та міські дворянські банки, які також надавали позики під нерухомість.

І.С. Бліох також зазначає, що загальний земельний кредит не належав до кола його завдань. Тому він обмежився зауваженням, що поки земельний кредит опирався на «кількість душ» в садибах, він не мав ніякого відношення до підвищення вартості власне садиб і не міг сприяти розвитку культури, короткочасний же кредит, призначений спеціально для покращень, не був потрібний і тому на той час не міг існувати.

Стосовно приватного землеволодіння, то в проханні товариства взаємного поземельного кредиту, про злиття його з дворянським банком виявлені були у 1886 р. такі мотиви: в кінці XIX ст. серед землеробів стало помітним прагнення виправити помилки минулого, відновити свої зруйновані господарства, знову вести їх самим. На жаль, повернення до кращого проявилось в такий час, коли по всій Європі розгорнулася небувала земельна криза. В Україні стали зустрічати цю кризу після цілої низки несприятливих для сільського господарства в садибах, з великими боргами, з недостатнім інвентарем і без оборотного капіталу. Переважна більшість тодішніх господарств розраховували на існування у селян знарядь, необхідних для обробітку землі і робочої худоби, і цей розрахунок виявився зовсім недосконалим, так як кількість безземельних селян, яка зростала з року в рік, швидко збільшувалася в результаті низьких цін на продукти, на ряд несприятливих років, місцями внаслідок великих накопичених селянами недоїмках, які накопичилися в результаті неврожайів.

І.С. Бліох наголошував, що доводилося перебудовуватися господарствам на капіталістичний лад, заводити живий і мертвий інвентар, мати готовий оборотний капітал. Дістати для цього необхідні засоби переважної більшості землевласників, за відсутності будь-якого меліоративного кредиту і в результаті їх заборгованості, можливо також шляхом продажу їхніх садиб. Очевидно для них були виділені умови погашення іпотечних позик.

В той час стали з'являтися особливі види позик на допомогу сільському господарству. Іван Станіславович заявляв, що не підлягає сумніву той факт, що осушування боліт на величезних просторах складало найбільш суттєву послугу, яка надавалася в царській Росії сільському господарству. Ініціатива в цьому процесі належала урядові. На його засоби, з невеликою допомогою земських товариств і приватних осіб, справа ця була здійснена. А поміж цим, стало відомо, що ще в першій половині XIX ст., урядом було зроблено крок не до безпосереднього проведення робіт для покращення умов землеробства, а власне в допомозі приватних осіб в проведенні таких покращень. Одним словом, Міністерством Державного Майна було започатковано створення місцевого меліоративного кредиту. І тут І.С. Бліох вказує, що внаслідок продажу у 1815 р. частини державних земель на підросійській Україні утворився капітал у розмірі 500 тисяч рублів, який призначався на заохочення сільської промисловості Південного краю і шляхом

виділення позик на покращення сільських садиб. Положення про цей капітал, було затверджене імператором Росії у 1838 р., воно придало цьому капіталу назву «Новоросійського капіталу сільської промисловості», з розподілом його в губерніях: Таврійській, Херсонській, Катерининській, Бесарабській. Державний досвід створення меліоративного кредиту засвідчив, що даний капітал справді служив для видачі дешевих позик (під 4%) землеробам, в основному на землях підросійської України.

У книзі І.С. Бліюха є цікавий розділ «Стан сільськогосподарської промисловості в Росії і його вплив на покращення меліораційного кредиту». Автор зазначає, що Росія в промисловому відношенні, не дивлячись на розмаїття її географічного положення і просторів, є державою виключно землеробською. Тому удосконалення в Росії сільського господарства складає предмет першорядного значення, від якого залежать народні багатства. Що те, що під час того, коли землеробство Росії переживає кризу, сільське господарство в інших державах перебувало зовсім в іншому стані. Уряди всіх без винятку європейських держав, вважали за необхідне прийти на допомогу тим, хто займався сільським господарством, щоб підняти землеробську продуктивність. Особливо ж в кінці XIX ст. зарубіжні уряди зробили значні зусилля в цьому напрямі. Вони усвідомили, що єдиний порятунок від загрожуючої конкуренції позаатлантичних країн – підняття продуктивності ґрунтів і перемену напрямів у виробництві. І в Росії, в даному відношенні, зазначає І.С. Бліюх, на той час зроблено багато; однак сільське господарство досі перебуває у тому плачевному стані, то слід сказати – залишається зробити все.

Далі автор книги відзначає, що у такій обширній і мало дослідженій країні, як Росія, неможливо навіть уявити собі достатньо повну картину потреб землеробства, наявності умов, які допускають покращення сільськогосподарської промисловості, оскільки при величезності країни і стану статистики, матеріали для оцінювання сили і поширення окремих економічних умов дуже бідні.

Однак, навіть утримування від рішучих узагальнень, можемо сказати, що за останню чверть XIX ст. у землеробстві, замість прогресу, помітні різні ознаки упадку, не дивлячись на посилений вивіз зернового хліба. Справа в тому, що посилене вивезення хліба відбувалося не завдяки піднесенню продуктивності землі, а внаслідок розорювання і виснаження нових земель, які ще не були під плугом. Факт безсумнівно свідчив, що ґрунт все більше і більше виснажувався, кількість великих дворянських, самостійних і правильно облаштованих господарств з кожним роком скорочувалася і врожайність слабшала під впливом поганого обробітку і хижацького способу ведення сільського господарства.

В останній чверті XIX ст. не тільки більшість поміщиків зберегла у себе власні землі, а й мала низку прикладів залишення селянами їхніх наділів; сільськогосподарське товариство, зрушуючись на схід, з кожним роком скорочувалося, а врожайність земельних ділянок слабшала під впливом поганого обробітку і хижацького способу ведення сільського господарства. Не тільки багато поміщиків скоротили у себе запашні землі, а й немало прикладів залишення селянами їх наділів, – борг в землеробстві тим часом зростав. Але, поряд з цим, стало помітним поширення посівів кормових трав, а зростаюча цифра застосування сільськогосподарських машин вказувала на бажання покращувати прийоми

обробітку землі. Попит на покращення вирощування свійських тварин служить також показником прогресу. Однак такий поворот до покращення поширювався не в значній мірі, щоб він міг суттєво змінити загальні результати.

Якщо всьому цьому надати звичайний хід подій, то слід передбачити, що землеробська промисловість повинна все більше падати. Чим більші успіхи будуть робити конкуруючі з нами держави, відзначав І.С. Бліох, і чим більше будуть внаслідок цього знижуватися ціни на сільськогосподарське виробництво в підросійській Україні, тому що такі, як менш доброякісні продукти, будуть знаходити менше коло покупців. Особливо це відноситься до свійських тварин і продуктів тваринництва, які в інших країнах з кожним роком отримували більше значення для землеробської промисловості.

В результаті сказаного, І.С. Бліох робить висновок, що неможливо не усвідомлювати той факт, що деякі із заходів, які здійснювалися в іноземних державах для підняття сільськогосподарської промисловості, могли бути застосовані і на теренах підросійської України і що вони є предметом, який вимагає найбільш детального вивчення.

І.С. Бліох каже: «Звичайно, метою даної праці не може бути складання повного трактату про сільське господарство. Нам необхідно лише привести ті статистичні дані, на основі яких можна було б судити про міру потреб і користь, яка може бути, якщо відкинути деякі причини, які перешкоджають більш інтенсивному веденню сільського господарства» [Бліох, 1896, с. 151].

Звичайно, І.С. Бліох не міг робити розгляд усіх грантів по губерніях, адже це завело б його дуже далеко. Тому він вважав за достатнє порівнювати землеробську продуктивність обширних територій царської Росії за більшими статистичними одиницями, а саме за звичайними губерніями та областями. Тому він детально у своїй книзі розглянув врожайність в областях півдня України за період з 1883 по 1887 роки. Він співставляв цифри за п'ятирічний період і отримав конкретні цифри, які для нас сьогодні мають тільки історичний інтерес. Це дозволило автору книги дійти висновку, що збільшення виробництва зерна, яке в загальному підсумку слід повністю віднести до розширення обробленої площі в чорноземних і особливо степових губерніях півдня України, внаслідок чого збільшилися виробництва і утворилися більш сприятливі засоби та сприятливі результати. Це підтверджується цифрами, кили він порівнював угіддя за період 1866–1881 роки.

У завершенні своєї праці І.С. Бліох зазначає, що мета його праці – допомога роз'ясненню зацікавленим особам деяких ще не повністю доступних істин, які стосуються меліоративного кредиту. Якщо тільки усвідомлення даного положення стане загальним і зрозумілим, то можна буде надіятися, що землеробство у державі потрапить у новий період сприятливого і для землеробських підприємців вигідного розвитку. І далі автор робить висновок, що землеробство завжди вважалося на підросійській Україні головною галуззю промисловості і, згідно природних умов, залишиться такою назавжди. Воно є для землеробських класів народу життєвим джерелом і дає головну господарську опору іншим галузям народного господарства. Що сільське господарство займає найбільш впливове місце між економічними рушіями в державі і має повне право надіятися на те, що уряд не залишиться в стороні до його потреб. Тому це повністю повинно усвідомлюватися керівними органами держави.

Під час розгляду питання про заснування Дворянського Банку, Державна Рада імперії рішила затвердити меліоративний кредит в Росії і імператор доручив розробку даного питання міністрам фінансів і державного майна. Забезпечити капітали стосовно того, щоб вони використовувалися відповідно до їх призначення, повністю можливо. І.С. Бліох наводить низку прикладів з іноземних держав. Він також зазначав, що можуть бути зловживання. Що не слід забувати, що найбільш корисний засіб може бути використаний на зло. Обстановка справи дуже складними формами могла б привести до таких результатів, які спостерігалися при використанні капіталу для підняття сільського господарства у південних губерніях підросійської України. Якщо навіть допустити, що частина капіталів і буде використана не за призначенням, згідно вини землевласників, то в цьому ще не буде нічого загрозливого. Він вказував, що сільське господарство Російської імперії переживає важку кризу і тому надання йому допомоги потрібне більш своєчасно сьогодні, ніж будь-коли.

За вмілого користування обставинами, якщо використовувати наукові і практичні вказівки інших країн, які випереджували царську Росію, то не підлягає сумніву, що землеробство і землевласники вийдуть з кризи успішними господарськими речами, а також морально.

І.С. Бліох наголошував, що в Росії більше, ніж де-ін-де, необхідно, щоб уряд брав на себе вирішальну роль у цій справі. Керуючи і надаючи усіляку допомогу тим, хто займається землеробством, уряд вирішить своє завдання як стосовно загальної користі землеробства, так і стосовно користі державної. Видача довгострокових позик під забезпечення нерухомої власності для відомої мети, спрямованої на покращення стану майна і для постійного підвищення його вартості, як то: а) для облаштування ґрунтових доріг чи залізниць (кінних і парових), а також судноплавних каналів, для полегшення сполучення з торговельними і промисловими пунктами; б) для будівництва будівель, необхідних для правильного ведення господарства; в) для покупки сільськогосподарських машин і знарядь; г) для розчищення і корчування лісів і гаїв; д) для проведення робіт з осушування, а також зрошування земель і лук; е) для облаштування дамб, з метою як постійного огороження берегів від затоплення; ж) для покупки насіння, з метою покращення посівів; з) на покупку запліднювачів для покращення місцевих порід худоби.

Особливо важливою має бути видача із вільних засобів короткотермінових позик для забезпечення сільськогосподарських продуктів, ремісничих виробів, транспортних квитанцій для залізниць і пароплавних товариств на товари, які відправлялися з їх допомогою. При цьому слід здійснювати виконання доручень з продажу за певну комісію.

Висновки. 1. Для здійснення покращень в сільському господарстві необхідна державна допомога у вигляді підприємства, який займався б не тільки наданням селянам землі, а й наданням позик для придбання засобів з метою покращення сільського господарства і робить контроль за використанням меліоративної позики, перевіряє дієвість продуктивності покращень.

2. І.С. Бліох робить висновок, що землеробство завжди вважалося на підросійській Україні головною галуззю промисловості і, згідно природних умов, залишиться такою назавжди. Воно є для землеробських класів народу життєвим джерелом і дає головну господарську опору іншим галузям народного господарства.

Що сільське господарство займає найбільш впливове місце між економічними рушіями в державі і має повне право надіятися на те, що уряд не залишиться в стороні до його потреб. Тому це повністю повинно усвідомлюватися керівними органами держави.

Список використаних джерел та літератури

- Блиох И.С. Мелиорационный кредит и состояние сельского хозяйства в России и иностранных государствах. 2-е вид. Санкт-Петербург: Тип-фия И. Ефрона. 1896. 283 с.
- Гаркавко В.К. Теорія і практика меліоративного кредиту: досвід історії. *Економічний простір*. Дніпропетровськ, 2007. № 2. С. 81–85.
- Герсегован М.М. Обводнение и ирригационные работы в Южной России. Санкт-Петербург. 1891. 16 с.
- Демченко В.О. І.О. Вишнеградський (1831–1895) як вчений і педагог: штрихи до портрету. *Історичні записки*: 36. наук. праць. 2010. Вип. 2. С. 60–70.
- Дякин В. Деньги для сельского хозяйства. Выбор пути экономического развития России 1892–1914 гг. *История СССР*. 1991. № 3. С. 64–82.
- Колонтаева А.В. С.Ю. Витте и аграрный вопрос в России (1893–1906 гг.). Автореф. Дисс... канд. ист. наук. Ростов-на Дону: Рост гос. ун-т. 1998. 27 с.
- Лантух І.В. Проблеми використання меліоративного кредиту у сільськогосподарському виробництві в добу капіталістичної модернізації України кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Економічний вісник Донбасу*. 2016. № 3 (45). С. 130–133.
- Марочко В.І. Аграрні реформи в Україні (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.: соціально-економічний аспект. Матеріали Всеукраїнського симозіуму з проблем аграрної історії. Київ. 1996. Ч. 1. С. 73–79
- Нечитайло В.В., Нечитайло С.В. Становлення господарства фермерського типу в Україні після скасування кріпосного права (1861–1906 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. 2012. Т. 4(6). С. 169–174.
- Цицнадзе Н.С. Особенности аграрного кризиса в черноземных и нечерноземных губерниях европейской России в восприятии современников: сравнительный анализ по материалам российской публицистики второй половины ХІХ века *Диалог со временем*. 2012. Вып. 38. С. 353–363.
- Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.). *Український історичний журнал*. 1996. № 1. С. 3–14.

References

- Blioh, I.S. (1896). *Melioratsionnyiy kredit i sostoyanie selskogo hozyaystva v Rossii i inostrannyih gosudarstvah*, Sankt-Peterburg: Tip-fiya I. Efrona. [in Russian].
- Harkavko, V.K. (2007). Teoriia i praktyka melioratyvnoho kredytu: dosvid istorii, *Ekonomichnyi prostir* – *Economic space*. Dnipropetrovsk, 2, 81–85. [in Ukrainian].
- Gersevanov, M.M. (1891). *Obvodnenie i irrigatsionnyie raboty v Yuzhnoy Rossii*, Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Demchenko, V.O. (2010). I.O. Vyshnehradskiy (1831–1895) yak vchenyi i pedahoh: shtrykhy do portretu, *Istorychni zapysky – Historical notes*. 2, 60–70. [in Ukrainian].
- Dyakin, V. (1991). Dengi dlya selskogo hozyaystva. Vybor puti ekonomicheskogo razvitiya Rossii 1892–1914 gg., *Istoriya SSSR – History of the USSR*. 3, 64–82. [in Ukrainian].
- Yakymenko, M.A. (1996). Stanovlennia selianskoho (fermerskoho) hospodarstva v Ukraini pislia skasuvannia kriposnoho prava (1861–1918 rr.), *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*. 1, 3–14. [in Ukrainian].
- Kolontaeva, A.V. (1998). S.Yu. Vitte i agrarnyy vopros v Rossii (1893–1906 gg.) [S.Yu. Witte and the agrarian question in Russia (1893–1906).]. Avtoref. diss... kand. ist. nauk. Rostov-na Donu: Rost gos. un-t.
- Lantukh, I.V. (2016). Problemy vykorystannia melioratyvnoho kredytu u silskohospodarskomu vyrobnytstvi v dobu kapitalistychnoi modernizatsii Ukrainy kintsia ХІХ – pochatku ХХ st., *Ekonomichnyi visnyk Donbasu – Economic Herald of Donbass*. 3 (45), 130–133. [in Ukrainian].

Marochko, V.I. (1996). Ahrarni reformy v Ukraini (druha polovyna XIX – persha rolovyna XX st.: sotsialno-ekonomichni aspekt, *Materialy Vseukrainskoho symoziumu z problem ahrarnoi istorii – Materials of the All-Ukrainian Symposium on Problems of Agrarian History*. Kyiv. Vol. 1, 73–79. [in Ukrainian].

Nechytailo, V.V. & Nechytailo, S.V. (2012). Stanovlennia hospodarstva fermerskoho typu v Ukraini pislia skasuvannia kriposnoho prava (1861–1906 rr., *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: istorychni nauky – Scientific works of the Kamianets-Podilskyi State Pedagogical University*. 4(6), 169–174. [in Ukrainian].

Tsitsnadze, N.S. (2012). Osobennosti agrarnogo krizisa v chernozemnyih i nechernozemnyih guberniyah evropeyskoy Rossii v vospriyatii sovremennikov: sravnitelnyi analiz po materialam rossiyskoy publitsistiki vtoroy poloviny XIX veka, *Dialog so vremenem – Dialogue with time*. 38, 353–363. [in Russian].

**I.S. BLOKH ON THE ROLE OF MELIORATIVE CREDIT IN AGRICULTURAL PRODUCTION
OF THE RUSSIAN UKRAINE AND VARIOUS FOREIGN COUNTRIES
(LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES)**

Oleh Pylypchuk

Doctor of biological sciences,

Professor of the Department of Ecology and Life Safety,

Kyiv Institute of Railway Transport,

State University of Infrastructure and Technologies of the Ministry of Education and Science of Ukraine,
Kyiv

Oleksii Petruchenko

Candidate of historical sciences,

Doctoral student of Kyiv Institute of Railway Transport,

State University of Infrastructure and Technologies of the Ministry of Education and Science of Ukraine,
Kyiv

Abstract. Market transformations, which began in connection with Ukraine's independence, led to a review of the development of various aspects of the country's socio-economic development. Today, researchers of this situation are particularly interested in the problem of economic growth of the country due to lending to the agricultural sector. The restructuring of the Ukrainian economy on a market basis necessitates the application of historians to the study of both global and domestic experience regarding economic reforms and mechanisms. The latter open the way to the development of business relations on the territory of Ukraine, a significant territory of which at that time belonged to the Russian Empire. The article examines the perception of I.S. Bliokh is an economist, statistician, entrepreneur, railwayman of the idea of reclamation credit as a basis for the development of agriculture in any country. In his book "Ameliorative credit and the state of agriculture in Russia and foreign countries" (1890), 2nd ed. 1896) I.S. Bliokh claimed that the agricultural industry will forever remain the main branch of the national economy of any country, including Tsarist Russia and Ukraine, especially due to their climatic features and soil quality. In the case of the intensification of the agricultural sector of the economy, he assigned a decisive role to the country's government, advocating state support for collective forms of agricultural production organization (peasant cartels, etc.). This work, like a number of his other fundamental works in the field of agricultural policy, was the expression of a scientist-economist whose aim was to acquaint broad sections of the population with the contemporary development of the agrarian sector of the economy thanks to the development of the idea of crediting agricultural production. This book by I.S. Bliokh provoked a wide controversy between representatives of the agrarian sector and government officials and civil activists. The experience of the development of reclamation credit in foreign countries has largely confirmed the correctness of the conclusions of I.S. Bliokh and today, the analysis of the state of this process, almost more than a century ago, is relevant for the development of the agricultural industry in independent Ukraine.

Key words: amelioration loan, agriculture, I.S. Bliokh, economy, agricultural sector.

РОЛЬ ВСЕРОСІЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЦУКРОЗАВОДЧИКІВ В ОРГАНІЗАЦІЇ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ НА РУБЕЖІ XIX – XX СТ.

Чалаван Віктор Арісович

кандидат історичних наук, докторант,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії
аграрних наук України, м. Київ
vchal77@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-3803-7322>

Анотація. У статті проаналізовано багатоаспектну діяльність Всеросійського товариства цукро заводчиків – неурядового творчого об'єднання, створеного у 1897 р. у м. Київ за приватної ініціативи зацікавлених власників цукрових заводів, – для розвитку цукрової промисловості не лише на теренах України, а й усієї тодішньої Російської імперії. Аналіз залучених до наукового обігу архівних документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК) дав можливість констатувати той факт, що даний осередок відіграв ключову роль у розвитку галузі на рубежі XIX–XX ст. Встановлено, що Всеросійське товариство цукро заводчиків важливого значення надавало науково-дослідній діяльності з розвитку культури цукрового буряку через мережу постійно діючих установ при ньому (Центральна хімічна лабораторія у м. Київ, Міко-ентомологічна станція у м. Сміла, Мережа дослідних полів, Миронівська сільськогосподарська дослідна станція (з 1911 р.) тощо). Так, Мережа дослідних полів товариства під керівництвом відомого вченого-аграрія С. Л. Франкфурта стала одним з основних сільськогосподарських науково-дослідних центрів того часу, відіграла вагомую роль у створенні першої науково-обґрунтованої системи агротехніки цукрових буряків, за її допомоги оцінено значення мінеральних добрив, які лише почали розповсюджуватися у господарствах Російської імперії. Крім того, товариство займалося також організаційними й адміністративними питаннями галузі, відстоюванням інтересів власників цукрових заводів, виробників, постачальників тощо, особливо за складних умов процесу націоналізації цукрової промисловості у 1918 р. Виступало посередником між цукро заводчиками та профільними міністерствами – продовольства і фінансів, контактувало з агентами щодо розширення вітчизняних та закордонних ринків збуту продукції, активно впливало на митну політику, боролось з товарними спекуляціями, урегульовувало робітничі питання, було ініціатором прийняття ряду важливих законодавчих актів щодо розвитку цукрової промисловості тощо.

Ключові слова: Всеросійське товариство цукро заводчиків, культура цукрового буряку, сільськогосподарська дослідна справа, цукрова промисловість, наукові товариства, Мережа дослідних полів, з'їзди цукро заводчиків.

Постановка проблеми. Неурядові творчі об'єднання практикуючих господарів, промисловців та вчених-аграріїв у вигляді різноманітних сільськогосподарських і технічних товариств, що функціонували на теренах України до встановлення радянської влади, відіграли ключову роль у появі сільськогосподарської дослідної справи. Через мережу постійно діючих установ

(прокатних пунктів і станцій сільськогосподарських машин і знарядь; злучних і зерноочисних пунктів; складів; показових полів і ділянок; дослідних і дослідно-показових і контрольних установ; показових садів, городів, пасік, плодових розплідників; споживчих крамниць тощо) і посередництвом різноманітних науково-популяризаційних заходів (видання періодики, облаштування курсів, виставок, конкурсів, бесід тощо) вони забезпечили змістовою складовою процес виникнення спеціалізованих галузевих дослідницьких інституцій у своїх регіонах. Створені за ініціативою місцевих територіальних громад, такі товариства з часом отримали загальнодержавну підтримку, у тому числі на законодавчому рівні. Сьогодні досвід функціонування професійних (галузевих) товариств в умовах приватної власності на засоби виробництва та невідворотного переформатування державних академічних установ може бути вкрай затребуваним і корисним, особливо щодо питань фінансування та взаємодії з місцевими громадами. Одним із таких фахових об'єднань стало Всеросійське товариство цукрозаводчиків (далі – ВТЦ), яке відіграло ключову роль не лише у започаткуванні та подальшій еволюції, поряд з іншими подібними осередками, дослідної справи в буряківництві та науково-методичного керівництва сортівництвом цукрових буряків, а й стимулювало загалом розвиток цукрової промисловості в українських губерніях на рубежі XIX – XX ст.

Історіографічний огляд. На сьогоднішній день історіографія питання є доволі розлогою. Історія Всеросійського товариства цукрозаводчиків зазвичай висвітлювалася в контексті виникнення, становлення і розвитку селекції цукрових буряків, а також селекційно-насінневих господарств і науково-дослідних установ з питань буряківництва на теренах України кінця XIX – початку XX ст. (напр., праці М. І. Орловського [Орловський, 1973], С. В. Ільєвича [Ільєвич, 2007], В. В. Скіртача [Скіртач, 2011]). Зокрема, у дисертації В. В. Скіртача прослідковано передумови становлення сільськогосподарської дослідної справи з селекції та насінництва цукрових буряків, охарактеризовано розвиток наукових поглядів щодо напрямів, методів і способів селекції і насінництва, показано діяльність іноземних та українських селекційних установ, відзначено роль окремих наукових товариств і установ, а також провідних учених-селекціонерів у розвиток галузі. Окрема стаття дослідника присвячена історії становлення і розвитку товариства [Скіртач, 2009]. Як зазначав В. В. Скіртач, Мережа дослідних полів ВТЦ відіграла вагомую роль у створенні першої науково-обґрунтованої системи агротехніки цукрових буряків, дозволила оцінити значення мінеральних добрив, які лише почали розповсюджуватися у господарствах Російської імперії. Дослідницька робота з добривами показала помилковість думки окремих цукрозаводчиків щодо використання виключно чорнозему для забезпечення великих урожаїв [Скіртач, 2011, с. 147].

Значний внесок у вивчення діяльності ВТЦ для потреб сільськогосподарської дослідної справи здійснено акад. В. А. Вергуновим, який аналізував наукову, просвітницьку, виробничо-дослідницьку діяльність Мережі дослідних установ ВТЦ та відомих аграріїв, задіяних у її функціонуванні [Вергунов, 2007; Вергунов, 2013; Вергунов, 2006; Вергунов, 2008]. Питання роботи Мережі дослідних установ на Київщині частково розкриваються у працях О. О. Завальнюка [Завальнюк, 2001; Завальнюк, 2003], Н. Г. Чайки [Чайка, 2005]; напрями співпраці науково-дослідних

установ ВТЦ з іншими галузевими організаціями і товариствами – у дослідженнях О. Ф. Глоби [Глоба, 2004], О. О. Пилипчук [Пилипчук, 2006] та ін.

Найбільш повно історія заснування ВТЦ на сьогоднішній день викладена у дисертації П. П. Євича, в якій окреслено роботу Мережі дослідних полів, а також діяльність Київської хімічної і насінневої контрольної станції для потреб селекційно-дослідних установ. Як вважає автор, ВТЦ стало логічним завершенням пошуків оптимальної організації цукрової промисловості в країні; займалося розробленням методологічних підходів щодо підвищення якості та продуктивності насіння цукрових буряків і розширення ринку збуту одержаної продукції, заснувавши ряд дослідних установ [Євич, 2012, с. 63].

Важливо наголосити, що саме у колективній монографії В. А. Вергунова і П. П. Євича констатується роль товариства як провідної установи консультативного характеру в законодавчому й адміністративному плані щодо подальшого розвитку цукрової промисловості (зокрема, ініціювання ним підписання у 1903 р. першого Закону про заходи врегулювання цукрової промисловості, згодом – у 1910 р. – Закону «Про прийом цукрових буряків у заставу та забезпечення акцизу», сприяння приєднанню Російської імперії до Брюссельської Цукрової Конвенції, що дало можливість вийти на європейські ринки збуту продукції тощо) [Вергунов, Євич, 2012, с. 35]. Автори монографії доречно стверджують, що діяльність ВТЦ до 1917 р. повністю змінила напрям розвитку цукрової промисловості царської Росії та відіграла визначальну роль у її подальшій еволюції.

О. М. Бокшиц [Бокшиц, 2013] зосередилася на науково-дослідницькій діяльності Мережі дослідних полів ВТЦ, вважаючи її одним з основних сільськогосподарських науково-дослідних центрів того часу [Бокшиц, 2013, с. 84] та акцентуючи увагу на виконанні товариством основного завдання – вивчення культури цукрового буряку та підвищення родючості ґрунтів у цукробурякових господарствах Південно-Західного краю імперії за рахунок внесення органічних і штучних добрив.

У дисертації і статті А. С. Ситнікової, присвячених внеску Сортівничо-насінного управління Цукротресту (як продовжувача традицій Всеросійського товариства цукрозаводчиків) у розвиток аграрної науки і сільськогосподарської дослідної справи, зокрема в галузі селекції, насінництва, захисту рослин, землеробства у 1920-х рр. – також акцентовано увагу на науково-дослідній роботі з сортовипробування цукрових буряків Мережі дослідних полів ВТЦ [Ситнікова, 2014; Ситнікова, 2020].

Таким чином, аналіз наявної історіографії дає право констатувати, що на сьогоднішній день вивченою є виключно науково-дослідницька складова діяльності ВТЦ, зокрема його Мережі у напрямку дослідження культури цукрових буряків. Тому **метою** цієї та наступних публікацій є детальне висвітлення інших напрямів роботи товариства, адже вони не обмежувалися суто науково-дослідною складовою, включаючи широке коло соціально-економічних завдань цукрової промисловості на теренах України кінця XIX – початку XX ст., зокрема: сприяння розширенню вітчизняних та закордонних ринків збуту продукції; вплив на митну політику; попередження товарних спекуляцій з цукровим буряком; посередницьку функцію в організації видачі цукрозаводчикам кредитів від державних банків, нафтових продуктів від постачальників; урегулювання робітничого питання тощо.

Остаточного з'ясування потребує питання припинення діяльності Всеросійського товариства цукрозаводчиків, адже деякі автори згадують про ліквідацію об'єднання у 1918 р. (напр., А. С. Ситнікова), проте, як виявлено з архівних документів, Контора ВТЦ видавала Циркуляри для цукрових заводів і у 1919 р., тому констатувати факт ліквідації товариства немає резону.

У Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (ЦДІАК) виявлено окремий 918 фонд – «Всеросійське товариство цукрозаводчиків (м. Київ)», у якому зберігається 79 справ за 1899-1919 рр., більшість з яких до цього часу узагалі не введена до наукового обігу. Зокрема, виявлено: 1. переписку ВТЦ з конторами цукро-рафінадних і цукрових заводів з різних питань; переписку з Союзом товариства заводчиків та фабрикантів, Міністерством праці, Всеросійським та Всеукраїнським профсоюзами трудящих цукрової промисловості щодо нормування і оплати праці; 2. списки цукрових заводів за різні роки з даними про засіяні площі під буряки та виробництво цукру; журнали засідань контор цукрових заводів; відомості про виробництво цукру; документацію окремих рафінадних заводів про становище робітників; 3. постанови уряду гетьмана П. Скоропадського щодо фінансування цукрової промисловості; 4. Циркуляри й постанови Контори ВТЦ, міністра фінансів, міністра землеробства, міністра внутрішніх справ; Циркуляри Правління і протоколи засідань ВТЦ; 5. документацію з питань націоналізації цукрової промисловості; 6. Бюлетені Контори ВТЦ; списки службовців і фінансові звіти ВТЦ; 7. відомості про виробництво заводами і продаж цукру; статистичні таблиці виробництва заводами рафінаду; матеріали про розвиток цукрової промисловості за кордоном тощо.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на досить повільний розвиток цукрової промисловості у Російській імперії у кінці XIX ст. цукрозаводчики на чолі з графом В. О. Бобринським неодноразово клопотали перед урядом про державну підтримку. У квітні 1895 р. міністру фінансів подано спеціальну доповідну записку [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 119] з описом причин загрозливого становища галузі та шляхами його подолання з урахуванням європейського досвіду, в результаті чого було скликано Особливу нараду з профільних урядовців і державних діячів: Н. Х. Бунге, Д. М. Сольського, А. С. Єрмолова, С. Ю. Вітте та ін. За її ініціативи були прийняті окремі закони, направлені на часткове покращення галузі (зокрема, сприяння внутрішній та зовнішній торгівлі цукром). Уже з того часу у середовищі цукрозаводчиків неодноразово звучали пропозиції щодо створення постійно діючого представницького органу, який би фахово опікувався вирішенням галузевих питань.

Загальне зібрання цукрозаводчиків, що відбулося у Києві 20 жовтня 1896 р. за участю власників та представників 134 заводів Російської імперії (голова – М. П. Балашев), обрало спеціальну Комісію під головуванням землевласника П. І. Харитоненка для напрацювання і представлення на затвердження міністру фінансів проекту «Положення про з'їзди цукрозаводчиків і їх постійне представництво» [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 112]. З'їзди цукрозаводчиків з постійним представництвом – спеціальним комітетом чи комісією – скликалися для обговорення найбільш важливих і гострих питань цукрової промисловості. До складу Комісії увійшли 19 представників і меценатів галузі, цукрозаводчиків та урядовців: графи В. О. Бобринський, А. О. Бобринський, В. А. Браницький,

І. А. Потоцький, дійсний статський радник І. С. Бліох, Л. І. Бродський, князь М. П. Лопухин-Демидов, дворяни А. А. Ребіндер, І. С. Щеніовський, В. Ф. Симиренко, купець К. В. Фішман, барон М. В. Штейнгейль, почесні громадяни П. І. Харитоненко, Й. Г. Натансон та ін. [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 113, 113 зв.].

Згідно затвердженого «Положення про з'їзди цукрозаводчиків і їх постійне представництво», на перші з них покладалися завдання обговорення питань: висіву цукрового буряка, цукроваріння, торгівлі цукром; затвердження кошторису витрат на утримання представництва цукрозаводчиків; розгляду і затвердження звітів комітету, ревізійної комісії; порушення клопотань щодо розвитку цукрової промисловості та сільського господарства перед урядом (пункт 3) [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 114].

Незадовго після цього (у 1897 р.) було створено Всеросійське товариство цукрозаводчиків, з головним офісом у м. Київ. Головою обрано графа Андрія Олександровича Бобринського, секретарем – кандидата права Фаддея Брониславовича Фудаківського. Метою діяльності осередку було обслуговування як загальних, так і районних потреб російської цукрової промисловості. За Статутом товариства (1897 р.) основними завданнями визначено: 1) розширення збуту цукру; 2) покращення якості буряку та сприяння його збуту; 3) зниження собівартості виробництва цукру; 4) обмін технічною, технологічною, економічно-господарською інформацією між власниками цукрових заводів та великими землевласниками, що займалися культурою цукрового буряка, насамперед для потреб експорту. Товариство мало право організовувати дослідні поля, лабораторії, спеціальні школи тощо.

Кількість членів до 1914 р. становила 230 осіб. При товаристві постійно діючими установами були: Центральна хімічна лабораторія у м. Києві (очолював професор І. Д. Жуков); Міко-ентомологічна станція у м. Сміла (Київська губ.) (очільник – Є. М. Васильєв); Мережа дослідних полів (завідувач С. Л. Франкфурт); Миронівська сільськогосподарська дослідна станція (з 1911 р.). Проводилися колективні дослідження з мінеральними добривами. При товаристві функціонували комісії: 1) експертна з очистки стічних вод цукрових заводів; 2) з вивчення питання щодо напрацювання оптимальних умов продажу цукру для експорту.

ВТЦ мало офіси в різних регіонах: у Санкт-Петербурзі (керівник М. Ю. Цехановський), Варшаві (керівник І. І. Дубовик), Києві (керівник В. І. Шульц-Моро), Сумах (Харківська обл.). Встановлено, що 15 липня 1917 р. відкрито також Контору ВТЦ у м. Харків (управляючим призначено Г. Е. Кірста), до завдань якої входило з'ясування потреб цукрових заводів Харківського регіону та захист прав його членів [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 82, 85]. На з'їздах і зборах ВТЦ обговорювалися організаційні та наукові питання щодо оптимальних строків сівби цукрового буряку, його урожаю в регіонах Російської імперії, кількості переробленого цукрового буряку й одержаного з нього цукру, організацію продажу цукру для країни та на експорт [Євич, 2012, с. 33, 34, 35, 40, 41, 42, 47, 50].

З 1900 р. товариством друкувався щотижневик «Вестник сахарной промышленности» (редактор Ф. Фудаківський), у якому публікувалися урядові розпорядження, оригінальні та перекладні статті, кореспонденція, огляди літератури, торгово-промислові відомості та статистика з питань цукрової

промисловості [Справочник по сельскохозяйственной периодической печати, с. 154]. До кінця 1914 р. вийшло друком 38 томів «Трудов сети опытных полей Всероссийского общества сахарозаводчиков» [Справочник по сельскохозяйственной периодической печати, с. 199].

З 15 серпня 1917 р. при Правлінні ВТЦ створено *Юридичний відділ* з функціями: 1) консультування щодо нових законів та адміністративних розпоряджень у цукровій промисловості; 2) підготовки Правлінню доповідей; 3) надання роз'яснень членам товариства з юридичних питань загального значення. Юридичний відділ очолив Л. Ф. Пратковський [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 76, 78]. З 1 вересня 1917 р. почав функціонувати також *Відділ праці* [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 75], до завдань якого належало: 1) вивчення умов праці у цукровій промисловості та сільському господарстві, збір та розроблення відповідних матеріалів; 2) обговорення і з'ясування питань взаємовідносин власників цукрових заводів, службовців і робітників; 3) участь від імені Правління ВТЦ у «примирних камерах» і різних комісіях з робітничих питань. Відділ праці складався з постійних членів – голови відділу та завідувача справами відділу, управляючого конторою ВТЦ, завідувача юридичним відділом товариства і 10 обраних членів. Відділ праці очолив Ю. М. Брисмак [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 74, 78]. На цей структурний підрозділ покладалася особлива функція щодо сприяння організації на цукрових заводах місцевих «примирних камер», покликаних мирним шляхом вирішувати протиріччя між адміністрацією та робітниками [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 80].

Союз директорів і управляючих цукрових заводів та маєтками при них організував при Правлінні ВТЦ Довідкове бюро, до завдань якого входила організація посередництва між цукрозаводчиками і членами союзу у справі заміщення вакансій директорів і управляючих цукровими заводами [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 73, 73 зв., 81].

На засіданні Правління ВТЦ 25-27 лютого 1917 р. за пропозицією В. Б. Ганицького піднято питання про організацію кооперативу для спільної закупівлі матеріалів, необхідних цукровим заводам. Уже 1 березня спеціальна комісія під головуванням Л. І. Бродського (заступники – В. Б. Ганицький і К. М. Закс) почала працювати над розробленням проєкту кооперативу, прийнявши рішення про організацію юридично незалежного від Всеросійського товариства цукрозаводчиків «Кооперативного общества для снабжения сахарных заводов» (Кодса). Для керівництва товариством запрошено гірничого інженера, колишнього першого управителя справами Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі, колишнього директора-розпорядника торгово-промислового акціонерного товариства «Л. І. Борковський», завідувача матеріальним відділом Центрального воєнно-промислового комітету – А. А. Вольського [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 32, 32 зв.].

Згідно Статуту Кооперативного товариства, до його складу могли входити лише члени ВТЦ; органами управління товариства, крім Загальних зібрань членів товариства, були також Рада (складалася не менше як із 24 осіб), Правління (складалося з 3-5 осіб), директор-розпорядник. До основних предметів постачання Кооперативним товариством цукровим заводам належали мішки, полотно для їхнього пошиву, тверде мінеральне паливо (антрацит, вугілля, кокс), метали [ЦДІАК.

Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 33, 33 зв.]. Зокрема, Кодса брав на себе зобов'язання забезпечити всі цукрові заводи металом, навіть ті, які не входили до його складу [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 101].

Мережа дослідних полів ВТЦ на 1901 р. мала 6 полів; з 1902 р. до Мережі вже входили дослідні поля 15 маєтків у шести губерніях півдня Росії. До 1 січня 1910 р. у складі Мережі нараховувалося 8 полів у Курській, Волинській, Київській і Подільській губерніях: Мошно-Городищенське, Ладижинське, Червонське, Ялтушевське, Шебекинське, Офросимівське, Мар'їнське, Ракитянське [Справочник по сельскохозяйственным опытным учреждениям, 1912, с. 235]. Площа земельних ділянок зазначених дослідних полів змінювалася залежно від накреслених програмою питань. Бюджет центрального бюро Мережі формувався із двох джерел: внески ВТЦ і приватних власників Мережі. Напр., у 1909 р. бюджет Мережі (допомога товариства) складав 12 600 руб., з яких на виплату працівникам заробітної плати йшло 10 780 руб., найм приміщення – 617 руб. 50 коп., реактиви – 150 руб., книги й журнали – 450 руб. 50 коп., винагороди – 108 руб., видання праць – 484 руб. [Сборник сведений, 1911, с. 81].

Установами Мережі виконувалося дві групи наукових завдань з культури цукрового буряку: 1) дослід з технічними (технологічними) прийомами (підготовка ґрунту, сівба і догляд); 2) дослід з вивчення дії гною і мінеральних добрив. Діяльність Мережі сприяла як підвищенню продуктивності культури цукрового буряку завдяки новітнім науковим розробкам, так і збільшенню застосування мінеральних добрив її товаровиробниками. Дослідники повідомляли про ряд новітніх методологічних питань, уперше розроблених фахівцями Мережі: способи обліку врожаю; періодичність спостережень за розвитком рослин у зв'язку з надходженням елементів живлення; використання лимоннокислих витяжок із ґрунту; спосіб визначення нітратів в умовах польового дослід; визначення вологи у ґрунті та нітрифікуючої здатності ґрунтів за оптимальних умов (модельний дослід).

Окрім дослідницької роботи з культурою цукрового буряку ВТЦ досить успішно розвивало й інші напрями діяльності. Зокрема, *опікуючись розширенням збуту цукру*, активно обговорювалися питання його експорту до Фінляндії та Персії. Загалом, кількість цукру, дозволеного для вивозу з Російської імперії на світові ринки, згідно Акту 6-19 грудня 1907 р. про приєднання Росії до Брюсельської цукрової конвенції, розподілялося щорічно між цукровими заводами пропорційно їх виробництву за попередній період з надбавкою 80 тис. пудів по кожному заводу [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 26]. Контингент вивозу до Персії та Фінляндії на 1909-1910 рр., за даними Правління ВТЦ, склав 3 і 2 млн. пудів відповідно [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 26], тому на товариство покладалося завдання розподілу цієї кількості між цукровими заводами імперії та регулювання цих процесів. Неодноразово пропонувалося укладення договорів між цукрозаводчиками для покращення умов вивозу цукру до Фінляндії та зниження перевізних тарифів [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 6, арк. 3 зв., 4 зв.]. ВТЦ регулювало також питання відносин щодо вивозу цукру до Туреччини, адже на турецьких ринках переважав австрійський продукт (через нерівноправність умов російських пароплавних товариств порівняно з австрійськими) [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 27].

Серед інших гостро стояло й питання *організації залізничних перевезень цукрових буряків*, у відповідь на що ВТЦ було прийнято низку відповідних

циркулярів. Напр., через певну обмеженість вагонного парку Південно-Західної залізниці необхідним був правильний розподіл між цукровими заводами наявної кількості вагонів (залагоджено відповідними циркулярами ВТЦ до цукрових заводів, які перевозили буряки зі станцій Південно-Західної, Московсько-Києво-Воронежської, Білгород-Сумської залізниць від 4 листопада 1914 р. та 18 листопада 1917 р. тощо) [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 3, 11]. Задля врегулювання питань перевезення залізницею цукровими заводами власної продукції було розроблено й затверджено спеціальні Правила, які гарантували чітке дотримання добової норми пропускнуєї спроможності заводів, а також, що «для кожного заводу на одній станції відправником цукрового буряка мало бути лише одне лице» [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 3].

Знайдено підтвердження, що ВТЦ неодноразово намагалося *долати спекуляції, пов'язані з купівлею–продажем цукрового буряку*. Так, у гонитві за прибутками окремі заводи викупували буряк прямо з плантацій (найчастіше – у селян, які доставляли товар на залізничні станції), законтракованих іншими заводами. В результаті цього, у збитку залишалися не лише заводи, а й самі селяни, які, відповідно, ставали боржниками цукрових заводів за видані їм авансові суми. У березні 1910 р. відбулося загальне зібрання ВТЦ з приводу вирішення зазначеної проблеми. Висунуто пропозиції про: необхідність заводів скуповувати буряк виключно за письмовими договорами з поставщиками зі вказівкою місця і площі посіву; співпрацю заводів переважно з тими власниками плантацій, які знаходяться поруч; у разі розташування біля однієї залізничної станції кількох цукрових заводів розмежовувалася співпраця з власниками плантацій; усі питання щодо спорів і непорозумінь мали розглядатися спеціальними арбітражними комісіями [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 48, 48 зв.]. Зафіксовано також випадки звернення до ВТЦ Міністерства внутрішніх справ із проханням допомоги у питаннях подолання спекуляцій з «вільним цукровим буряком» на залізниці [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 1].

В умовах націоналізації цукрової промисловості та підписання у липні 1918 р. відповідного Декрету Раднаркому Росії ВТЦ клопотало про *фінансові й соціальні пільги від держави для цукрових заводів*. Так, відмічаємо факт зменшення на 1918 р. земських грошових зборів з цукрових заводів і надання їм кредитних коштів від Держбанку (по 40 руб. на кожну десятину) для обробітку буряків і придбання необхідних для виробництва матеріалів [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 2, 15, 19]. Крім того, Контора ВТЦ виступала посередником не лише в організації видачі цукрозаводчикам кредитів від державних банків, а й нафтових продуктів (у тому числі рідкого мінерального палива і мастил) – від постачальників, контактуючи при цьому через Департамент палива Міністерства торгівлі та промисловості. Цим, зазвичай, зводилися нанівець поширені в той час дії спекулянтів з завищення цін на нафтопродукти [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 32, 32 зв.].

За попередніми клопотаннями цукрозаводчиків щодо надання їм коштів для обробітку бурякових плантацій та згідно Постанови Міністра фінансів від 17 липня 1918 р. «Про постачання власникам цукрових заводів грошових знаків» було випущено у вільний продаж з цукрових заводів по 2,5 пудів цукру на кожну засіяну десятину буряка, виходячи з 60 % посівної площі 1917 р., – дозволи на це видавалися на місцях безпосередньо управлінцями акцизних зборів за поданням ВТЦ. Згідно

Закону від 9 липня 1918 р. про посилення покарання за перевищення граничних цін і за спекуляцію, цукор міг продаватися лише за законно встановленими монопольними цінами (знижки робилися покупцям лише безпосередньо на заводах за рахунок державної казни у розмірі 5 руб. з кожного пуду купленого цукру, який повинен був використовуватися виключно для місцевих потреб (не на експорт)). Заводи зобов'язувалися здійснювати продаж цукру переважно продовольчим організаціям, кооперативам і подібним закладам з метою попередження спекуляцій для вивезення його за кордон; за правильним продажем цукру на місцях наглядали акцизні контролери, до функцій яких також входило укладання відомостей про дозволений заводами до вільного продажу цукор і звітування перед профільним міністерством (спочатку – продовольства, згодом – фінансів) [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 41, 42, 53 зв., 54].

Так, згідно Циркуляру Департаменту невідкладних зборів управителям акцизними зборами від 23 липня 1918 р. за № 2412, встановлювалася монопольна ціна на цукор-пісок у розмірі 80 руб. за пуд, на рафінад – 94 руб. [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 53]. Цукрозаводчики, які завищували ціни для покупців вищезазначеної продукції, притягувалися до відповідальності за спекуляцію.

У жовтні 1918 р. організація державної цукрової монополії перейшла у відомче підпорядкування від Цукрового департаменту Міністерства продовольства до Департаменту невідкладних зборів Міністерства фінансів унаслідок ліквідації першого [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 109, 110 зв.]. Зокрема, такі функції як розподіл поставок цукру заводами і видача розпоряджень на його випуск були розподілені між Департаментом невідкладних зборів і губернськими акцизними управліннями (які існували при всіх губерніях, окрім Катеринославської і частково Херсонської [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 110]), а розрахунки з цукрозаводчиками за наданий державі цукор і його рафінування повністю переходили у відання губернських акцизних управлінь [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 35; ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 110 зв.]. Відповідно, управлінці акцизними зборами повинні були розподіляти поставки цукру з заводів по місяцям і давати їм вказівки на його відправку залізницею на рафінадні заводи. Після цього управлінці акцизними зборами звітувалися в Департамент невідкладних зборів з метою організації спеціалістами процесів подачі вагонів для переміщення цукру на рафінування. Кількість цукру, необхідного для населення, розраховувалася управліннями акцизних зборів на основі встановлених норм і повідомлялася у відповідний департамент для розподілу поставок цієї кількості між заводами [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 35 зв.; ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 111]. Що ж стосувалося забезпечення цукром Катеринославської і частково Херсонської губерній, то його розподілення здійснювалося між цукровими заводами інших губерній за сприяння безпосередньо Департаменту і відповідно до наданих управліннями акцизних зборів відомостей [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57, арк. 111].

Прийнятий урядом Закон від 15 липня 1918 р. гарантував цукровим заводам, які були виробниками зерна, недоторканність їхніх зернових запасів. Саме за ініціативи ВТЦ восени 1918 р. Міністерством продовольства розглядалося питання про те, щоб цукровим заводам, які не були виробниками зерна, надати дозвіл організовувати такі запаси, а також запаси крупи та фуражу з метою їхнього захисту від подальшої реквізиції державою [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 22, 23,

23 зв.]. У той же час ВТЦ клопотало про можливість заводам розпродавати цукор, який залишився у них після закриття «основного сезону продажу» [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 30].

Правління ВТЦ не могло не турбувати *робітниче питання*, яке загострилося після лютневих подій 1917 р. у Російській імперії. 27 травня 1917 р. у Києві відбулося засідання членів ВТЦ, де активно обговорювалося питання 8-годинного робочого дня для працівників цукрових заводів. Цукрозаводчики змушені були підтримати таку пропозицію для робітників заводів і ремонтних майстерень при них, однак виступили проти скорочення робочого дня в сільському господарстві, обґрунтовуючи це нестачею кадрів, низькою продуктивністю праці, недостатнім культурним рівнем сільгоспробітників, повною залежністю робіт від метеорологічних умов, – факторів, які для польових робіт були основоположними і вкрай важливими [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 44, арк. 1, 1 зв.].

Напрацьовані Всеросійським з'їздом трудящих на цукрових заводах від 20 травня 1917 р. норми оплати праці члени засідання ВТЦ кваліфікували як завищені, аргументуючи це тим, що робітники більшості цукрових заводів окрім заробітної плати безкоштовно користувалися квартирним опаленням, городами і молочними продуктами місцевих господарств. Натомість цукрозаводчиками з занепокоєнням констатовано, що паралельно з підвищенням заробітної плати і зменшенням тривалості робочого часу, інтенсивність і продуктивність праці суттєво знизилася. Тому вже 12 липня 1917 р. спільна комісія із представників II Всеросійського з'їзду трудящих на цукрових заводах і членів ВТЦ дійшла консенсусу, що напрацьовані розцінки мали поширюватися лише на штатних службовців, майстрових і робітників усіх буряково-цукрових, цукрово-рафінадних і рафінадних заводів, що розташовувалися за містом, а також на категорії робітників у заводських економіях, де вирощували буряк, на службовців заводських контор і правлінь. Прийняті комісією норми оплати праці не стосувалися наступних категорій: заводських робітників сезонних і тимчасово-поденних робіт; тимчасово-поденних робітників заводських економій і тих, які виконували польові роботи. Для робітників рафінадних заводів у містах дозволялося збільшення тарифів за погодженням заводського комітету з адміністрацією заводу [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 44, арк. 2, 2 зв.].

У Києві 13 серпня 1917 р. проходив З'їзд копачів і перевізників буряків, де були запропоновані розцінки на виконання копання і перевезення буряка: перше – 15-20 коп., друге – 10-50 коп. з пуду буряка на відстанях 1-20 верст. Цукрозаводчики вважали такі розцінки завищеними. Натомість пропозиції надійшли і від заступника Міністра праці Гвоздева [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 46]. Проте Контора ВТЦ, не прийнявши жоден із запропонованих проєктів, подала до уряду пропозиції про встановлення фіксованих цін на цукор на наступні роки [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 45].

Питання щодо встановлення розцінок праці на цукрових заводах було узгоджено спеціально створеною з представників ВТЦ і Всеросійського професійного союзу трудящих цукрової промисловості Погоджувальною комісією під головуванням С. Ф. Веселовського, яка 15 вересня 1917 р. затвердила оклади платні для працівників київських контор цукрових підприємств [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 44, арк. 6, 20]. Остаточне ж врегулювання норм оплати праці відбулося

згідно угоди між Всеукраїнським профсоюзом трудящих цукрової промисловості та ВТЦ від 11 грудня 1918 р., коли Комісія під головуванням керівника відділу конфліктів Міністерства праці В. М. Ненадкевича встановила розмір надбавок для працівників київських контор цукрових заводів: надбавка у 40 % з 1 вересня 1918 р. [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 44, арк. 24, 28].

На Всеросійському з'їзді цукрозаводчиків 17-19 серпня 1917 р. під головуванням В. О. Бобринського, К. В. Фішмана та І. С. Щеніовського обговорювалися й інші важливі фахові питання, – у тому числі і щодо загрози зменшення бурякових посівів з 613 т десятин у 1916 р. до 543 т десятин у 1917 р. [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 44, арк. 4, 4 зв.] та погіршення обробітку бурякових плантацій. Зокрема, членами Правління ВТЦ було виголошено ряд доповідей: В. В. Ганицьким – про заходи з постачання цукру у 1918 – 1919 рр.; Ф. Б. Фудаківським – про заробітні плати працівникам цукрових заводів; К. М. Заксом – про фінансування цукрових заводів і здобутки у цьому напрямку ВТЦ; про встановлення собівартості цукру та заходи ВТЦ; про З'їзд копачів і перевізників цукрового буряка [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 44, арк. 4 зв., 5].

У резолюції з'їзду констатовано досить складне становище цукрової промисловості («прогресуючий спад»), погіршений, до того ж, «анархічними виступами» у приватних господарствах місцевих комітетів і сільськогосподарських робітників. Члени Правління ВТЦ – цукрозаводчики і землевласники – як представники великих капіталів, категорично виступали проти засилля і впливу земельних, волосних і сільських комітетів на справи і майно приватних господарств, намагаючись усіляко обмежити компетенцію і вплив земельних комітетів. Надійшли рекомендації про відміну Закону від 12 липня 1917 р. про вилучення землі з торгівельних оборотів, перегляд рішення про встановлення 8-годинного робочого дня у сільському господарстві [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 44, арк. 5]. Категорично виступали проти втручання робітників в управління підприємствами, що закономірно призвело б до анархії та фінансового краху.

Віднайдено також свідчення про *волонтерську та благодійну допомогу* діючій армії в роки I Світової війни від Правління ВТЦ. З початком воєнних дій з метою координації роботи цукрозаводчиків ВТЦ Циркуляром № 2952 від 10 листопада 1915 р. прийняло рішення про створення при Правлінні товариства спеціального Відділу воєнно-промислової заготівлі, на який покладалися завдання: 1) отримання від воєнно-промислових комітетів та інших громадських організацій замовлень на предмети воєнного спорядження і розподілення їх між цукровими заводами; 2) сприяння отриманню необхідного для виконання замовлень обладнання і матеріалів; 3) окреслення предметів, які могли б бути виготовлені технічними силами заводів, інструктажі й контроль щодо виготовлення; 4) зібрання і реєстрація свідчень про отримані й виконані замовлення. Так, від Київського обласного воєнно-промислового комітету відділ відразу отримав замовлення на піхотно-артилерійські кухні з залізними та мідними котлами, підводи, підкови, мішки тощо [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 9, 9 зв., 10].

На зібранні представників промисловості, торгівлі, банків, а також низки інших київських організацій, яке відбулося в Київському обласному воєнно-промисловому комітеті відразу після вступу до міста Добровольчої армії (1919 р.) прийнято рішення про зібрання пожертв для потреб армії, до чого долучилося й

ВТЦ. 4 вересня 1919 р. на загальному зібранні членів товариства прийнято рішення про участь у самообкладенні підприємств цукрової промисловості у розмірі 30 млн. руб. від цукрових заводів (загальна сума самообкладення від м. Києва становила 300 млн. руб.) [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 49].

ВТЦ долучалося до благодійних акцій, сприяючи не лише розвитку цукрової промисловості, а й освітній підготовці фахівців за даним напрямом. Так, цукрозаводчики взяли участь у зборі коштів, ініційованому весною 1918 р. Радою Київського народного університету та Київського політехнічного інституту, на відкриття хіміко-технологічного факультету при зазначених навчальних закладах, де готувалися фахівці у тому числі й для цукрової промисловості [ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10, арк. 50].

Висновки. Таким чином, лише ґрунтовний і усебічний аналіз усього масиву наявних документів дасть змогу скласти уявлення про багатоаспектну діяльність Всеросійського товариства цукрозаводчиків у напрямку розвитку цукрової промисловості на рубежі XIX – XX ст. не лише на теренах України, а й усієї тодішньої Російської імперії та констатувати той факт, що даний осередок, створений за приватної ініціативи зацікавлених власників цукрових заводів, відіграв ключову роль у розвитку галузі. ВТЦ, окрім науково-дослідної діяльності з розвитку культури цукрового буряку через мережу постійно діючих установ при ньому, займалося також організаційними й адміністративними питаннями галузі, відстоюванням інтересів власників цукрових заводів, виробників, постачальників тощо. Воно виступало посередником між цукрозаводчиками та профільними міністерствами – продовольства і фінансів, контактувало з агентами щодо розширення вітчизняних та закордонних ринків збуту продукції, активно впливало на митну політику, боролось з товарними спекуляціями, урегульовувало робітниче питання, було ініціатором прийняття ряду важливих законодавчих актів щодо розвитку цукрової промисловості тощо.

Список використаних джерел та літератури

Бокшиц О., 2013. Зародження наукових осередків і розвиток мережі дослідних установ Всеросійського товариства цукрозаводчиків (1896-1911 рр.), *Переяславський літопис*, 4, 84-93.

Бокшиц О. М., 2013. Науковий супровід цукробурякового виробництва в другій половині XIX – на початку XX століття: передумови, основні етапи розвитку мережі дослідних установ: дис. ...канд. іст. н., спец.: 07.00.07 – історія науки й техніки. Переяслав-Хмельницький.

Вергунов В. А., 2007. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927). Київ: Аграрна наука.

Вергунов В. А., 2016. С. Л. Франкфурт та Україна (до 150-річчя від дня народж.): [монографія]. Київ, 260 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 95).

Вергунов В. А., Євич П. П., 2012. Передумови становлення та діяльності Миронівської селекційно-дослідної станції (1911-1968). До 100-річчя заснування Миронівського інституту пшениці ім. В. М. Ремесла НААН. 2-е вид., перероб. та доп. Київ, 172 с.

Вергунов В. А., 2006. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Київ: Аграрна наука, 429 с. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 12).

Вергунов В. А., 2008. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Київ: Аграрна наука, 563 с. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 24).

Глоба О. Ф., 2004. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 20 с.

Євич П. П., 2012. Діяльність Миронівської селекційно-дослідної станції (1911-1968) у контексті розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки: дис. ... канд. с.-г. наук: 06.04.01. Київ, 175 с.

Завальнюк О. О., 2001. Деякі відомості про діяльність мережі дослідних полів Всеросійського Товариства Цукрозаводчиків на Київщині. *Бюлетень Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН*, 2 (2), 95-103.

Завальнюк О. О., 2003. Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 228 с.

Ильевич С. В., 2007. Очерки истории свеклосахарного производства в Украине: люди, события, факты / под ред. Н. В. Ройка. Нежин: ООО «Видавництво «Аспект – Поліграф», 236 с.

Орловський М. І., 1973. Етапи розвитку вітчизняної селекції цукрових буряків. Київ: ВНІЦ, 158 с.

Пилипчук О. О., 2006. Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871-1919): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 20 с.

Сборник сведений о сельскохозяйственных опытных учреждениях России: по данным анкеты 1910 года / Г.У.З. и З., Департамент земледелия. Санкт-Петербург: М. П. Фроловой, 1911. 394 с. табл.

Ситнікова А. С., 2014. Науково-організаційна діяльність Сортівничо-насінневого управління Цукротресту в розвитку сільськогосподарської дослідної справи в УСРР (1920-ті роки XX століття): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 191 с.

Ситнікова А. С., 2020. Сортовипробування цукрових буряків у мережі дослідних установ сортівничо-насінневого управління Цукротресту на початку 1920-х років. *Історія науки і біографістика*, 2, 244-256.

Скиртач В. В., 2009. Історія становлення та розвитку Всеросійського товариства цукрозаводчиків (1897–1918 рр.). *Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр.* / [відп. ред. В. А. Смолій]. Черкаси, 237-240.

Скиртач В. В., 2011. Становлення і розвиток селекції та насінництва цукрових буряків в Україні (друга половина XIX – XX ст.): дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.07. Київ, 214 с.

Справочник по сельскохозяйственным опытным учреждениям России. С приложением 16-ти планов опытных полей, карты и смет оборудования опытной станции, агрономической лаборатории, вегетационного домика и метеорологической станции / Сост. Секцией опытного дела под ред. и с введением А. Г. Дояренко. Москва: Тип. О. Л. Сомовой, 1912. 372 с. + приложения.

Справочник по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год / Под ред. В. В. Морачевского. Петроград: В. Ф. Киришаума, 1915. 216 с.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф. 918. Оп. 1. Спр. 6. 4 арк.

ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 10. 58 арк.

ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 44. 29 арк.

ЦДІАК. Ф. 918. Оп. 1. Спр. 57. 290 арк.

Чайка Н. Г., 2005. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 22 с.

References

Bokshyts O. M., 2013. Naukovyi suprovod tsukroburiakovoho vyrobnytstva v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia: peredumovy, osnovni etapy rozvytku merezhi doslidnykh ustanov: dys. ...kand. ist. n.: 07.00.07 [Scientific support of sugar beet production in the second half of the 19th and early 20th centuries: prerequisites, main stages of development of the network of research institutions]. Candidate's thesis. Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].

Bokshyts O., 2013. Zarodzhennia naukovykh oseredkiv i rozvytok merezhi doslidnykh ustanov Vserosiiskoho tovarystva tsukrozavodchykiv (1896-1911 rr.) [The birth of scientific centers and the development of a network of research institutions of the All-Russian Society of Sugar Manufacturers (1896-1911)]. *Pereiaslavskyi litopys*, 4, 84-93. [in Ukrainian].

Chaika N. H., 2005. Stanovlennia ta rozvytok naukovykh ustanov pry silskohospodarskykh tovarystvakh Pravoberezhnoi Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.). [Formation and development of scientific institutions at agricultural societies of the Right Bank of Ukraine (second half of the XIX – the beginning of the XX century)]. Candidate's thesis. Kyiv, 22 s. [in Ukrainian].

Hloba O. F., 2004. Kharkivskiy silskohospodarskyi naukovo-osvitnii tsentr z selektsii i nasinnytstva: stanovlennia ta diialnist (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.07 [Kharkiv Agricultural Scientific and Educational Center for Breeding and Seed Production: Formation and Activity (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Candidate's thesis. Kyiv, 20 s. [in Ukrainian].

Ievych P. P., 2012. Diialnist Myronivskoi selektsiino-doslidnoi stantsii (1911-1968) u konteksti rozvytku vitchyznianoï silskohospodarskoi nauky: dys. ... kand. s.-h. nauk: 06.04.01. [Activities of the Myroniv breeding and research station (1911-1968) in the context of the development of domestic agricultural science]. Candidate's thesis. Kyiv, 175 s. [in Ukrainian].

Ilevich S. V., 2007. Ocherki istorii sveklosaharnogo proizvodstva v Ukraine: lyudi, sobyitiya, fakty [Essays on the history of beet sugar production in Ukraine: people, events, facts] / pod red. N. V. Roika. Nezhin: OOO «Vidavnytstvo «Aspekt – Poligraf, 236 s. [in Russian].

Orlovskiy M. I., 1973. Etapy rozvytku vitchyznianoï selektsii tsukrovyykh buriakiv [Stages of development of domestic selection of sugar beets]. Kyiv: VNITs, 158 s. [in Ukrainian].

Pylypchuk O. O., 2006. Istoriiia Kyivskoho viddilennia Rosiiskoho tekhnichnoho tovarystva (1871-1919): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.07 [History of the Kyiv branch of the Russian Technical Society (1871-1919)]. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].

Sbornik svedeniy o selskohozyaystvennykh opytnykh uchrezhdeniyakh Rossii: po dannym ankety 1910 goda [Collection of information about agricultural experimental institutions in Russia: according to the questionnaire of 1910] / G.U.Z. i Z., Departament zemledeliya. Sankt-Peterburg: M. P. Frolovoy, 1911. 394 s. tabl. [in Russian].

Skyrtach V. V., 2009. Istoriiia stanovlennia ta rozvytku Vserosiiskoho tovarystva tsukrozavodchikiv (1897–1918 rr.) [The history of the formation and development of the All-Russian Association of Sugar Manufacturers (1897–1918)]. *Hurzhivski istorichni chytannia: zb. nauk. pr.* / [vidp. red. V. A. Smolii]. Cherkasy, 237-240. [in Ukrainian].

Skyrtach V. V., 2011. Stanovlennia i rozvytok selektsii ta nasinnytstva tsukrovyykh buriakiv v Ukraini (druga polovyna XIX – XX st.): dys. ...kand. ist. nauk: spets. 07.00.07 [Formation and development of breeding and seed production of sugar beets in Ukraine (second half of the 19th – 20th centuries)]. Candidate's thesis. Kyiv, 214 c. [in Ukrainian].

Spravochnik po selskohozyaystvennoy periodicheskoy pechati na 1915 god / Pod red. V. V. Morachevskogo [Handbook of agricultural periodicals for 1915 / Ed. V. V. Morachevsky]. Petrograd: V. F. Kirshbauma, 1915. 216 s. [in Russian].

Spravochnik po selskohozyaystvennyim opytnym uchrezhdeniyam Rossii. S prilozheniem 16-ti planov opytnykh poley, karty i smet oborudovaniya opytnoy stantsii, agronomicheskoy laboratorii, vegetatsionnogo domika i meteorologicheskoy stantsii / Sost. Sektsiye opytного dela pod red. i s vvedeniem A. G. Doyarenko [Directory of agricultural experimental institutions in Russia. With the attachment of 16 plans of experimental fields, maps and estimates of the equipment of the experimental station, agronomic laboratory, vegetation house and meteorological station / Composed by the Section of experimental work, ed. and with the introduction of A. G. Doyarenko]. Moskva: Tip. O. L. Somovoy, 1912. 372 s. [in Russian].

Sytnikova A. S., 2014. Naukovo-orhanizatsiina diialnist Sortivnycho-nasinnievoho upravlinnia Tsukrotrestu v rozvytku silskohospodarskoi doslidnoi spravy v USRR (1920-ti roky XX stolittia): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.07 [Scientific-organizational activity of the Sorting and Seed Department of the Sugar Trust in the development of agricultural research in the Ukrainian SSR (1920s of the 20th century)]. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].

Sytnikova A. S., 2020. Sortovyprobuvannia tsukrovyykh buriakiv u merezhi doslidnykh ustanov sortivnycho-nasinnievoho upravlinnia Tsukrotrestu na pochatku 1920-kh rokiv [Varietal testing of sugar beets in the network of research institutions of the sorting and seed management of the Sugar Trust in the early 1920s]. *Istoriiia nauky i biohrafistyka*, 2, 244-256. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 918. Op. 1. Spr. 6. 4 ark.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 918. Op. 1. Spr. 10. 58 apk.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 918. Op. 1. Spr. 44. 29 apk.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 918. Op. 1. Spr. 57. 290 apk.

Verhunov V. A., 2006. Narysy istorii ahrarnoi nauky, osvity ta tekhniky [Essays on the history of agricultural science, education and technology]. Kyiv: Ahrarna nauka, 429 s. (Istoryko-bibliohrafichna seriiia «Ahrarna nauka Ukrainy v osobakh, dokumentakh, bibliohrafii». Kn. 12). [in Ukrainian].

Verhunov V. A., 2007. Profesor Slozkin Petro Rodionovych (1862–1927) [Professor Petro Rodionovych Slozkin (1862–1927)]. Kyiv: Ahrarna nauka. [in Ukrainian].

Verhunov V. A., 2008. Narysy istorii ahrarnoi nauky, osvity ta tekhniky [Essays on the history of agricultural science, education and technology]. Kyiv: Ahrarna nauka, 563 s. (Istoryko-bibliohrafichna seriiia «Ahrarna nauka Ukrainy v osobakh, dokumentakh, bibliohrafii». Kn. 24). [in Ukrainian].

Verhunov V. A., 2016. S. L. Frankfurt ta Ukraina (do 150-richchia vid dnia narodzh.): [monohrafiia] [S. L. Frankfurt and Ukraine (to the 150th anniversary): [monograph]]. Kyiv, 260 s. [in Ukrainian].

Verhunov V. A., Yevych P. P., 2012. Peredumovy stanovlennia ta diialnosti Myronivskoi selektsiino-doslidnoi stantsii (1911-1968). Do 100-richchia zasnuvannia Myronivskoho instytutu pshenytsi im. V. M. Remesla NAAN [Prerequisites for the establishment and activity of the Myroniv breeding and research station (1911-1968). To the 100th anniversary of the founding of the Myroniv Wheat Institute named after V. M. Remeslo of the National Academy of Agrarian Sciences]. 2-e vyd., pererob. ta dop. Kyiv, 172 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk O. O., 2001. Deiaki vidomosti pro diialnist merezhi doslidnykh poliv Vserosiiskoho Tovarystva Tsukrozavodchikov na Kyivshchyni [Some information about the activity of the network of experimental fields of the All-Russian Society of Sugar Manufacturers in the Kyiv region]. *Biuleten Tsentrалnoi naukovoї silskohospodarskoї biblioteki UAAN*, 2 (2), 95-103. [in Ukrainian].

Zavalniuk O. O., 2003. Formuvannia merezhi ta diialnist silskohospodarskykh doslidnykh ustanov na Kyivshchyni (kinets XIX – pochatok XX st.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.07 [Formation of the network and activity of agricultural research institutions in the Kyiv region (end of the 19th - beginning of the 20th century)]. Candidate's thesis. Kyiv, 228 s. [in Ukrainian].

THE ROLE OF THE ALL-RUSSIAN ASSOCIATION OF SUGAR MANUFACTURERS IN THE ORGANIZATION OF THE SUGAR INDUSTRY IN THE TERRITORY OF UKRAINE AT THE TURN OF THE 19TH – 20TH CENTURIES

Victor Chalavan

Candidate of historical sciences,

National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. The article analyzes the multifaceted activities of the All-Russian Society of Sugar Manufacturers - a non-governmental creative association created in 1897 in the city of Kyiv on the private initiative of interested owners of sugar factories - for the development of the sugar industry not only on the territory of Ukraine, but also throughout the then Russian Empire. The analysis of the archival documents of the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv (CSHAK) included in the scientific circulation made it possible to state the fact that this center played a key role in the development of the industry at the turn of the 19th and 20th centuries. It was established that the All-Russian Society of Sugar Manufacturers attached great importance to research activities on the development of sugar beet culture through a network of permanently operating institutions under their control (Central Chemical Laboratory in Kyiv, Myco-Entomological Station in Smila, Network of Experimental Fields, Myroniv Agricultural Experimental station (since 1911), etc.). Thus, the Network of Experimental Fields of the Society under the leadership of the well-known agrarian scientist S. L. Frankfurt became one of the main agricultural research centers of that time, played an important role in the creation of the first scientifically based system of sugar beet agricultural technology, with its help the value of mineral fertilizers was assessed, which only began to spread in the farms of the Russian Empire. In addition, the society was also engaged in organizational and administrative issues of the industry, defending the interests of owners of sugar factories, manufacturers, suppliers, etc., especially under the difficult conditions of the process of nationalization of the sugar industry in 1918. It

acted as an intermediary between sugar manufacturers and relevant ministries – food and finance, and contacted agents regarding the expansion of domestic and foreign product sales markets, actively influenced customs policy, fought against commodity speculation, settled the labor issue, was the initiator of the adoption of several important legislative acts regarding the development of the sugar industry, etc.

Key words: *All-Russian Society of Sugar Manufacturers, sugar beet culture, agricultural research, sugar industry, scientific societies, Network of experimental fields, congresses of sugar manufacturers.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.47-48.13>
УДК 94(477):(031)

ІСТОРІЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В СТУДІЯХ ІСИДОРА ШАРАНЕВИЧА: ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Коляда Ігор Анатолійович

доктор історичних наук, професор кафедри методології та методики
суспільних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: kolyada.i.a.1968@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

Борчук Степан Миколайович

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії,
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
м. Івано-Франківськ
e-mail: borchuk_s@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7494-7369>

Лизень Євген Володимирович

доктор філософії з історії та археології,
Центр східноєвропейських історико-політичних студій, м. Івано-Франківськ
e-mail: luge82@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-3621-5922>

***Анотація.** Статтю присвячено одному із відомих істориків та культурно-політичних діячів XIX ст. – Ісидорові Івановичу Шараневичу. Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі багатого фактичного матеріалу проаналізувати здобутки І. Шараневича в царині історії Галицько-Волинської держави, висвітлити погляди дослідника, розкрити його значення в тогочасному громадсько-культурному та науковому житті України, а також окреслити роль студій І. Шараневича в сучасній історичній науці. Методологічною основою є принципи об'єктивності, історизму, науковості та персоніфікації подій. У процесі написання статті було використано методи аналізу, синтезу, узагальнення, а також ретроспективний, хронологічний, просопографічний і порівняльно-історичний методи. Таким чином, важливою науковою проблемою є вивчення в органічному поєднанні наукової і громадсько-культурної діяльності видатного українського історика, археолога, громадського діяча І. Шараневича. Своєю невтомною, наполегливою працею він вніс чималий доробок у вітчизняну історичну науку, зокрема археологію, музеєзнавство, генеологію та історичну географію. З його громадською діяльністю певною мірою пов'язаний цілий етап політичного і національно-культурного руху в Галичині у другій половині XIX ст. Історична спадщина професора І. Шараневича стала здобутком української історіографії. Він був автором 125 наукових праць, з яких 45 написані польською і німецькою мовами. Його науковий метод служить гідним зразком для нинішніх поколінь істориків, усі наукові праці написані ним на основі першоджерел. Будучи родом з Прикарпаття, він багато зробив для вивчення давньої сторінки історії рідного краю. Незаслужено забутим, фактично забороненим було вивчення діяльності науковця у радянській історіографії. А шкода, бо незаперечним є його значний вклад у розвиток*

джерелознавства, археології, пам'яткознавства та музеєзнавства не тільки Галичини, але й всієї України. Цінність дослідження полягає в тому, що воно в багатьох аспектах суттєво доповнює наукові знання з історії Галичини XIX ст., відновлює в українській історичній науці напрям досліджень, досі призабутий, а власне – вивчення діяльності визначних діячів у контексті суспільно-політичного життя. Матеріали і висновки праці можуть бути використані при створенні цілісної концепції українського національного руху XIX ст., підготовці узагальнюючих праць з історії України, у науково-педагогічній та просвітницькій діяльності.

Ключові слова: І. Шараневич, Галицько-Волинська держава, історик, Галичина, Волинь, Галицько-Володимирська Русь.

Ісидор Іванович Шараневич (4 лютого (16 лютого) 1829 р. – 4 грудня 1901 р.)

*«Шараневич залишив глибокий
слід в історіографії Галичини як дуже
трудолюбивий і плідний історик».
М. Грушевський*

Постановка проблеми. Одним із актуальних напрямків розвитку сучасної історичної науки України є всебічне дослідження творчого доробку українських істориків у вивчення різних періодів минулого нашої Батьківщини. Студії стосовно істориків другої половини XIX – першої половини XX ст. мають вже певну традицію. Без врахування глибокого осмислення, критичного аналізу і синтезу наукової продукції українських істориків різних регіонів на різних етапах розвитку наукової думки в Україні немає дійсно наукового підґрунтя для написання узагальнюючих праць з історії вітчизняної історичної науки. Відсутність таких робіт, присвячених визначним і неординарним українським історикам, істотно ускладнює реконструкцію у всій багатогранності і суперечності реального розвитку і тенденцій історіографічних процесів і виявлення ступеня вирішення актуальних наукових проблем.

Таким чином, важливою науковою проблемою є вивчення в органічному поєднанні наукової і громадсько-культурної діяльності видатного українського історика, археолога, громадського діяча І. Шараневича. Своєю невтомною, наполегливою працею він вніс чималий доробок (автор понад 120 праць) у вітчизняну історичну науку, зокрема археологію, музеєзнавство, генеологію та історичну географію. З його громадською діяльністю певною мірою пов'язаний цілий етап політичного і національно-культурного руху в Галичині у другій половині XIX ст.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі багатого фактичного матеріалу проаналізувати здобутки І. Шараневича в царині історії Галицько-Волинської держави, висвітлити погляди дослідника, розкрити його значення в тогочасному громадсько-культурному та науковому житті України, а також окреслити роль студій І. Шараневича в сучасній історичній науці.

Історіографічний огляд. Відзначимо, що дослідження наукової діяльності І. Шараневича розпочалося ще за його життя. Вже перші опубліковані праці молодого історика були помічені. Так, у 1862 р. в газеті «Слово» відомий громадсько-культурний діяч В. Ільницький надрукував свої роздуми з приводу твору І. Шараневича «Стародавній Львів». Пізніше невеликі розвідки, присвячені творчій, науковій, політичній спадщині, біографії І. Шараневича, опублікували ще за його життя В. Левицький, П. Полянський, В. Білецький, а після смерті – М. Грушевський, І. Франко, І. Кривецький, Я. Пастернак, Д. Дорошенко та інші дослідники. Суттєву роботу щодо систематизації та характеристики наукової спадщини І. Шараневича здійснив івано-франківський дослідник Степан Борчук. У його монографії «Громадсько-культурна та наукова діяльність Ісидора Івановича Шараневича (1829–1901).» значно розширено діапазон вивчення історичних студій І. Шараневича, по-новому подано трактування багатьох відомих документів, що стосуються життя та наукової діяльності ученого, введено в науковий обіг раніше невикористані матеріали.

Виклад основного матеріалу. Життєвий шлях І. Шараневича проходив у період становлення та організаційного оформлення українського національного руху XIX ст. в Австрійській імперії. Народився І. Шараневич 4 (16) лютого 1829 р. в с. Церковне Рогатинського повіту. Його батько Іван був тут настоятелем приходу до осені того року, коли отримав парафію в с. Козарі біля м. Бережан, де Ісидор був хрещений своїм дідусем Григорієм Івановським, настоятелем приходу в Модричах. (Мама Ісидора – Розалія, – походила з роду Івановських) [Ваврик, 1929, с. 36].

Перші ази виховання молодий Ісидор придбав вдома, у сім'ї священика. Саме на долю греко-католицького духовенства Галичини випала особлива історична місія. Як зауважив відомий український історик Дмитро Дорошенко: «Коли щось зберегло українську народність в Галичині від повної асиміляції з елементом польським, то це його греко-католицька церква з її східним обрядом... Це забезпечило уніатському духовенству в Галичині на довгий час становище провідної верстви, яка відігравала значну роль у національному відродженні XIX століття» [Дорошенко, 1991, с. 492].

Після домашньої підготовки І. Шараневич пішов навчатися у м. Бережани у народну трикласну школу. У цьому місті він і продовжив навчання у гімназії в 1840–1845 рр., де релігія і латинська мова були головними навчальними предметами [Борчук, 2009, с. 16]. Шестилітнє навчання у Бережанській гімназії І. Шараневич продовжив у м. Львові, де закінчив сьомий і восьмий класи, або як тоді називали «філософію», при університеті [Кревецький, 1929, с. 6].

Революційні події 1848 р. застали І. Шараневича у м. Відні, коли він поступив того ж року у місцеву богословську семінарію. «Весна народів» виявила не лише гостру необхідність соціально-економічних перетворень, але й поставила на порядок денний справи національного визволення пригноблених народів. І. Шараневич після однорічного навчання у м. Відні перевівся до м. Львова в 1849 р., де продовжував здобувати вищу богословську освіту (1849–1851), коли революційні події потрохи вщухали. Саме після переїзду до м. Львова він детальніше познайомився із проблемами, що тривожили галицьке суспільство в роки революції [Борчук, 2009, с. 18–19].

19 січня 1855 р. І. Шараневич подав заяву до екзаменаційної комісії університету про допуск до екзаменів з історії та географії для вищої гімназії німецькою і руською мовами викладання. Після успішного складання іспитів І. Шараневич працював викладачем Перемишльської гімназії. Він підтримував тісні контакти з Яковом Головацьким і Антоном Петрушевичем, перебував під їх впливом [Борчук, 2009, с. 28–29].

Взаємини І. Шараневича з Я. Головацьким в 1860-их рр. носили науковий характер. Збереглась записка І. Шараневича, в якій він просить Я. Головацького: «изволить мне до завтрашнего вечера Устрялова историю съ картою Россійского государства» [Лист І. Шараневича до Я. Головацького, 1864, арк. 2].

Таким чином, листування з А. Петрушевичем і Я. Головацьким дає підставу ствердити, що І. Шараневич на початку 60-их рр. XIX ст. робить акцент на науковій роботі.

Центральне місце серед наукових зацікавлень І. Шараневича безумовно займає середньовічна історія Галицько-Володимирської Русі (за термінологією дослідника). Науковець планував опублікувати синтетичне дослідження, яке б висвітлювало історію цього регіону від найдавніших часів до 1772 р. [Шараневич,

1863, с. 5]. Проте цей задум йому пощастило реалізувати тільки наполовину: у 1863 р. вийшла «История Галицко-Володимирской Руси от найдавейших времен до року 1453». Другий том, до якого І. Шараневич у цей час активно збирав матеріали і первісно планував видати через рік-два, ніколи не побачив світ. У наступний період своєї діяльності науковець зосередив основні зусилля на поглибленому вивченні історичних проблем цього регіону.

І. Шараневич сподівався, що «дана історія стане справою народною і принесе краю правдивий пожиток». Науковець був готовий протягом двох років написати історію Галицько-Володимирської Русі від 1453 до 1772 р. Проте, як відомо, він обіцянки своєї не дотримав. Хоча всі наступні праці з історії Галичини можна вважати доповненням і продовженням його першої фундаментальної роботи [Борчук, 1999, с. 72].

У своїх дослідженнях І. Шараневич, окрім письмових джерел, використовував досягнення археології, історичної географії, топоніміки та інших допоміжних історичних дисциплін. Для його наукової методології характерне прагнення винятково на основі джерел об'єктивно висвітлювати історичний процес: «вивчаючи події вітчизняної історії, ми повинні показати їх такими, якими вони були насправді, і не тільки описати добрі, або подиву гідні випадки, але також показати негативні сторони», – писав в одній із своїх праць І. Шараневич [Борчук, 2009, с. 73–74].

Про значення історії у житті суспільства він висловлювався так: «з знання руской истории должны мы черпаты любовь до земле, напятнованой действиями и терпением отцев наших и богатою в историчный переданя; знанье руской истории должно укрепляти в нас замилованье до руского языка котрым предки наши межи собою, с дворами и королями пересраивали умыслом проживалы, и утвержати нас при церковном обряде, которым они с Найвысшим естеством сносилися» [Шараневич, 1863, с. 5].

І. Шараневич не був першопрохідцем щодо вивчення історії Галицько-Волинського князівства. У 1852–1853 рр. Д. Зубрицький опублікував трьохтомну «Исторію древнего Галичско-русского княжества», у якій виклад подій доведений до 1337 р. І. Шараневич відзначив у передмові до своєї «Исторії Галицко-Володимирской Руси», що у його праці «события до року 1290 основуются на русских летописях и розказани суть простороннейше в деле Дениса Зубрицкого “Исторія древнего Галичско-русского княжества”...от року 1290 начинаются мои власнии изследования и тянутся до року 1453» [Шараневич, 1863, с. 5].

Отже, у 1860–1862 рр. І. Шараневич вперше пробує себе показати як історик-дослідник. Працюючи над «Исторією Галицкой Руси отъ найдавейших временъ до року 1453», молодий науковець друкує у часописах «Львовянинъ», «Зоря Галицкая», «Вечерницъ», окремі статті, присвячені стародавній історії міст Галича, Львова, окремим руським князям. Публікація цих статей привернула увагу громадськості краю до популяризатора історії. Сама поява «Исторії Галицкой Руси...» показала серйозні наміри І. Шараневича стати фаховим істориком. Хоч сам автор признається, що події до XIII ст. ґрунтуются на руських літописах і на відомій праці Д. Зубрицького «Исторія галичского-русского княжества» (Львів, 1854); то події XIV і XV ст. є результатом власних досліджень [Шараневич, 1863, с. 3].

І. Шараневич розпочинає висвітлення найдавнішої історії від п'ятого століття до нашої ери, адже саме із цього часу відомі звістки грецького історика Геродота про

слов'янські народи, які проживали північніше і західніше від скіфів. Зокрема, до них історик зараховує саварів, яких ототожнює із сіверянами та тиренгетів, яких вважає тиверцями. І. Шараневич підтримав думку П. Шафарика, що борисфенітами називалися скіфи-землероби, які проживали над Дністром. Питання щодо етнічної приналежності названих у «Історії» Геродота племен залишається дискусійним і в наші дні. Одні дослідники вважають їх слов'янами, інші – балтами. На зміну скіфам прийшли сармати, які також поширили свою владу на слов'янські племена [Борчук, 2009, с. 75].

Проте, через певний час вони були переможені на півночі готами, а на півдні – даками. У IV ст. готів із Північного Причорномор'я витіснили гунни, держава яких розпалася у V ст. Слов'янські племена виступають на історичну арену в Європі після загибелі держави Аттіли. Проте у гуннів вже помітні слов'янські впливи, зокрема вони вживають алкогольний напитек мед. Під час похорону Аттіли на його могилі влаштовується тризна.

Окреме дослідження І. Шараневич присвятив заселенню Карпат. Широко використавши свідчення античних і середньовічних письменників – Геродота, Страбона, Тацціта, Йордана та інших, науковець із властивою йому скрупульозністю прослідкував етнічну історію племен і народів, що заселяли цей регіон. Значна увага приділена процесові зародження державності на території Карпат, визначенню первісного територіального ядра, навколо якого відбувалось формування ранньодержавних об'єднань, а також міжнародним взаєминам цих держав із сусідами. Автор дійшов висновку, що Карпати із незапам'ятних часів були заселені слов'янськими племенами [Szaraniewicz, 1871, s. 98].

В іншій роботі він запропонував свою періодизацію історії слов'ян у підніжжях Карпат. Перший етап тривав від найдавніших часів до смерті Аттіли, другий обмежується зародженням у другій половині IX ст. державних організмів Польщі, Угорщини та Русі. Для третього характерна стабілізація державних кордонів між цими державами у Карпатах [Шараневич, 1871, s. 113].

Варто зауважити, що у своїй праці присвяченій історії Галицько-Володимирської землі, автор розглядає історію галицького краю під кутом зору політичного становища часів панування польського короля Ягайла з його прокатолицькою орієнтацією. І. Шараневич показав, як з колись могутнього князівства Галицька Русь стає провінцією польської корони, де всюди, особливо в містах, іноземні правителі захоплюють провідні позиції в краї, позбавляють права колишніх бояр, утискають векономічному і національно-релігійному відношенні українське населення.

Дослідник порушив питання польсько-молдовських відносин, що мали відношення до території Покуття, звернув увагу на політику колишнього боярства, яке частково підтримувало окупаційну владу, а решта протистояла загарбницьким планам польських панів [Борчук, 1999, с. 72].

Історію Галицько-Володимирської Русі княжої доби І. Шараневич поділяє на три періоди. Перший охоплює проміжок часу від найдавніших часів до з'їзду в Любечеві у 1097 р., другий триває приблизно сто років, обмежуючись 1198 р., а третій завершується 1337 р., тобто часом смерті останнього представника династії Романовичів. Цей етап І. Шараневич назвав «часом самостійності Галицько-Володимирської Русі». Періодизація І. Шараневича певною мірою відрізняється від

запропонованої Д. Зубрицьким. Хоча цей історик також поділяє княжу добу на три періоди, проте він датує початок другого – 1015 р. [Борчук, 2009, с. 76–77].

І. Шараневич у першому розділі своєї узагальнюючої праці «История Галицко-Володимирской Руси» основну увагу приділяє виникненню Київської Русі і характеристиці діяльності її перших князів, опираючись в основному на «Повість временних літ» (у виданні Ф. Міклошича), а також використовуючи роботи Д. Зубрицького, М. Карамзіна та інших істориків. Він здебільшого дотримується при викладі подій літописного тексту, майже не піддаючись його критичному аналізу [Борчук, 2009, с. 78].

І. Шараневич у викладі подій до часу Любечського з'їзду 1097 р. приділив порівняно мало уваги подіям на західних землях Київської Русі. Важливе значення для формування удільної системи мав князівський з'їзд у м. Любечі. Особливо вагомим виявилось прийняте тут правило, що діти повинні успадковувати батьківський уділ. Тоді ж за кожним князем було закріплено приналежне йому князівство і всі поклялися не посягати на чужі володіння. Зокрема, за Давидом визнавався м. Володимир, за Володарем – м. Перемишль. І. Шараневич, детально описуючи всі перипетії, пов'язані із осліпленням Василька, показує Давида Ігоревича здебільшого у непривабливому освітленні, перекладаючи на нього основну вагу за цей випадок. Василько Ростиславович, на думку дослідника, став невинною жертвою. Своєрідне почесне заслання Давида Ігоревича у м. Бужеськ після Витичівського з'їзду 1100 р. потрібно розцінювати як порівняно м'яку кару за такий злочин. Прихильно ставиться І. Шараневич до братів Ростиславичів – Василька і Володаря. Він позитивно оцінює їх діяльність, особливо боротьбу проти намагань Угорщини та Польщі завоювати землі Південно-Західної Русі [Борчук, 2009, с. 83–84].

Високо оцінив І. Шараневич діяльність Володимира Мономаха. Після характеристики діяльності В. Мономаха і тогочасного становища Русі І. Шараневич зазначає, що на наступних сторінках своєї книги він має намір зосередити основні зусилля на детальному вивченні історії Галичини та Волині [Шараневич, 1863, с. 34].

По смерті Володаря один його син Ростислав отримав м. Перемишль, а інший Володимирко – м. Звенигород. Сини Василька – Юрій і Іван – князували у м. Перемишлі. Невідомо якому із цих міст належала першість, але у цей період спостерігається піднесення м. Галича, можливо, що він був центром цілого роду Ростиславичів. Адже саме у цьому місті помер у 1141 р. Іван Ростиславович, по смерті якого Володимирко переніс у м. Галич столицю свого князівства.

Із певною симпатією І. Шараневич ставиться до Володимирка Ростиславича. Дослідник, на основі київського літопису відомого в Іпатіївському списку, детально прослідковує кожен крок цього князя. Князя Володимирка І. Шараневич характеризує як досвідченого у воєнному мистецтві, охочого до військових походів, але одночасно далекоглядного політика, який намагався досягнути поставленої перед собою мети не тільки силою зброї, але і дипломатичними методами. Володимирко тверезо оцінював свої сили, укладав союзи із сильними князями, втручався у суперечки сусідів, спричинював війни, іноді намагався примирити ворогів і такою своєю діяльністю розширював межі Галицького князівства, яке у цей період сягало берегів Дунаю. Цей князь завжди прагнув відістити сусіднім народам

за нанесені йому образи. Він досягнув значного авторитету в очах іноземних держав, а також користувався великим впливом у руських князів [Борчук, 2009, с. 86].

Історії Волинського князівства цього періоду І. Шараневич приділяє значно менше уваги. Здебільшого він обмежується констатацією почерговості зміни князів на володимирському столі, мало приділяючи уваги характеристиці їх діяльності. Потрібно відзначити, що джерельна база, наявна у розпорядженні дослідників щодо Волині, є значно бідніша, ніж стосовно Галичини.

Високо оцінює І. Шараневич діяльність Ярослава Осмомисла. Цей князь не прагнув завоювати чужі землі, а задовільнявся своїм Галицьким князівством. Він надавав допомогу тим із Рюриковичів, що були обділені або позбавлені своїх законних володінь. Ярослав віддавав перевагу мирним справам над воєнними. У той час, коли його воєводи шукали собі слави у далеких землях Русі, коли сила галицької зброї забезпечила Галицькому князівству перевагу у Південній Русі, яку даремно намагалося оспорити Суздальське князівство, тоді Я. Осмомисл дбав про піднесення землеробства, розвиток торгівлі і процвітання міст. На територію Галичини двадцять років не ступала ворожа нога. Ярослав уникав даремного кровопролиття, дорожив життям своїх підданих, часто наймаючи для ведення війн іноземців. Невідомий автор «Слова о полку Ігоревім» назвав цього князя Осмомислом за його мудрість та чесноти. Історик Б. Рибаків, який також високо оцінює діяльність Ярослава, називає час його правління періодом розквіту Галицького князівства [Рыбаков, 1982, с. 512–514].

Характеристика князя Романа Мстиславовича, дана І. Шараневичем, значною мірою співпадає із оцінкою князя, наявною у Іпатієвському літописі. Історик відзначає, що під владою цього правителя опинилася значна частина руських земель і за це він був титулований самодержавцем всієї Русі. Роман, відзначився як невтомний полководець, що літав швидко, як орел, у битвах бився хоробро і стійко, як тур, на ворожих землях нищив все і пожирав, як крокодил, на язичників, особливо на половців і литовців, нападав сміливо, як лев [Борчук, 2009, с. 93].

Характеризуючи короля Данила, І. Шараневич говорить, що це був князь добрий, мудрий, хоробрий, хитрий і такий, що дбав про своїх підданих. Він відзначався побожністю, поважав свою матір, щиро любив сім'ю. У першій половині життя Данило боровся за повернення батьківської спадщини, проте, утвердившись на престолі Галицько-Волинського князівства, він не зміг відпочити через те, що був вимушений вести боротьбу із монголо-татарами. Спочатку Данило піддався ординцям, щоб добитися їхньої прихильності і вберегти свою державу від руйнівних набігів. Проте незабаром він повстав проти монголо-татарів, у боротьбі проти яких намагався опертися на союз з Папою римським, але, зневірившись у ньому, переорієнтувався на Литву. У похилому віці Данило відчув на собі весь тягар гніву ординських ханів. Але у два останні роки його життя, під час міжусобних війн у Золотій Орді, королеві знову усміхнулося щастя.

Данило задумав поновити тісний союз між Галицько-Волинським князівством і Литвою, проте помер, не змігши втілити цей план у життя. Дослідники здебільшого високо оцінюють діяльність короля Данила Романовича [Грушевський, 1993, с. 90–93]. Але досить мало уваги приділяє вчений історик його брату – Васильку Романовичу.

На думку І. Шараневича, у цей час Галицько-Волинська держава досягнула найбільшої могутності і просягалася від р. Сяну до р. Дніпра і від р. Дунаю та Чорного моря до р. Прип'яті. Вона складалася із чотирьох князівств: Галицького, Перемишльського, Белзького і Волинського. Останнє поділялося на Володимирську, Луцьку і Берестейську землі, а Белзьке – на Белзьку і Холмську.

І. Шараневич на основі джерел розрізняє три стани у Галицько-Волинському князівстві: князів, бояр і простих людей. Окрім Романовичів, у їх державі відомі князі, що не належали до цього роду: Всеволод Олександрович, Ярослав і Всеволод Інгваровичі та інші. Вони перебували на становищі васалів і немає впевненості, що всі із них були наділені земельними володіннями [Шараневич, 1863, с. 102–107].

Цікавим є погляд І. Шараневича на взаємовідносини галицько-волинських князів і Золотої орди. Галицько-волинські князі перебували у значно меншій залежності від Золотої Орди, ніж північно-східні. Вони без згоди монголо-татарських ханів передавали свої володіння у спадщину синам. На їх землях не було ординських баскаків, тисячників і сотників для збору данини і втручання у внутрішні справи держави. Галицько-волинські князі самостійно стягували із своїх підданих податок для татар і відсилали його до ханської казни. При дворі князя Лева служили татарські воїни, які здебільшого використовувалися для несення варті. Іноді Романовичі використовували ординські військові загони для вирішення своїх зовнішньополітичних завдань або у боротьбі із іншими руськими князями. Останній раз галицько-волинські князі зверталися за допомогою до монголо-татарів у 1289 р., коли Мстислав Данилович попросив у них підмоги проти Юрія Левовича. І. Шараневич відзначає, що після цього випадку Романовичі ніколи не вели міжусобної боротьби [Борчук, 2009, с. 99–100].

Із наступників короля Данила І. Шараневич найбільше уваги приділяє Левові, характеризуючи його як князя, вихованого із юнацьких років у військових походах, що відзначався невтомною енергією, був продовжувачем героїчних традицій своїх предків, а також мудрого і обережного вождя. Побачивши нещастя, яких зазнало князівство внаслідок двозначної політики Данила щодо монголо-татар, Лев все життя підтримував із ними союзницькі відносини, нерідко використовуючи їх військову міць для вирішення своїх політичних завдань. Відзначаючись у молоді роки неврівноваженим характером, схильністю до швидкого впадання у гнів, прагненням до помсти за нанесені йому образи, князь наприкінці життя став лагіднішим за ягня. Користуючись любов'ю населення князівства, Лев у мирні роки князювання дбав про благоустрій своєї землі, зокрема, він відбудував зруйнований татарами м. Львів. Останні роки свого життя він провів у молитвах, проживаючи у Спаському монастирі. І. Шараневич підтримував версію Д. Зубрицького, що знайдена у 1767 р. труна, оздоблена сріблом, належала цьому князеві [Зубрицький, 1845, с. 63].

Наступник Лева – його син король Юрій, будучи ще за життя батька удільним князем, займався серйозними державними справами і очолював полки у військових походах. Ставши галицько-волинським князем, він не прагнув війн, а цінував мир і намагався зберегти в цілості отриману у спадок по батькові державу.

Як відзначив І. Шараневич у передмові до «Історії Галицько-Володимирської Руси», виклад історичних подій, розпочинаючи з 1290 р., він буде здійснювати на основі власних досліджень. Висвітлюючи минуле Галицько-Волинського князівства

до моменту вигасання династії Романовичів (у 1337 р.), історик користувався працями М. Татищева, Т. Нарбута, В. Кояловича, А. Нарушевича, К. Стадницького та інших дослідників. Джерельну базу його праці становили Новгородські, Псковські і Густинський літописи, «Степенная книга», а також «Хроніки» Аноніма Гнєзненського, Я. Длугоша, М. Стрийковського, Биховця, Дусбурга та інших середньовічних авторів. Дослідник використав матеріали листувань польських королів із Римськими папами, договори останніх галицько-волинських князів із хрестоносцями, а також грамоти князя Лева.

Здебільшого І. Шараневич не досить критично ставиться до цих різноманітних за походженням та фактологічною вартістю матеріалів. Найчастіше він намагається «примирити» протиріччя, наявні у перелічених вище джерелах. Потрібно відзначити, що таким чином поступала переважна більшість тогочасних істориків.

Проте іноді історик піддавав критичному аналізу деякі, на його думку, сумнівні звістки хронік. Так, описуючи невдалу битву 1315 р. під м. Володимиром князя Юрія із литовськими військами, очолюваними Гедиміном, історик зауважує, що неможливо припустити, щоб із цього моменту Волинь потрапила під владу Литви. Дослідник слушно відзначив, що ця битва могла бути пізніше видумана литовцями під час їх боротьби із поляками за володіння Волинню для обґрунтування давності своїх прав на цю землю [Шараневич, 1863, с. 127–128]. Інші історики також сумніваються у достовірності цієї звістки [Крип'якевич, 1984, с. 143–145].

Поділяючи погляди тогочасних істориків, І. Шараневич вслід за ними вважав, що Юрій II і Болеслав Тройден – це дві різні особи. Перший із них, будучи сином галицько-волинського князя Андрія, князував у 1324–1337 рр., а другий, будучи сином мазовецького князя Тройдена і Марії – дочки руського князя Юрія I, управляв Галицько-Волинським князівством у 1337–1340 рр. [Шараневич, 1863, с. 137–139]. Питання щодо співвідношення цих осіб викликало у пізніших істориків гостру дискусію, підсумком якої було визнання тези про приналежність цих двох імен останньому галицько-волинському князеві [Крип'якевич, 1984, с. 158–164].

І. Шараневич, характеризуючи Галицько-Волинське князівство в останній період існування, розподіляє його жителів на чотири стани: 1) духовенство, тобто єпископи, ігумени, священики, деякони, ченці і всі церковні слуги, 2) бояри, 3) міщани, 4) прості люди або так звана чернь у містах, передмістях і селах. Як і в попередні часи, духовенство продовжувало користуватися великим впливом у князівстві. Крім духовенства, до верхівки князівства належали: князь, княжі слуги, бояри і дружинники. Бояри займали посади воєводів по великих містах, були полководцями, найвпливовіші із них входили до боярської ради, що засідала при князеві. Найімовірніше, вони складали кінне військо князя. Боярам належали значні земельні володіння.

Міщанський стан складався із жителів великих міст – Києва, Володимира, Луцька, Львова і інших. Вони мали свої отчини – тобто нерухоме майно, успадковане по батьках. Не всі міста перебували в однаковому правовому становищі щодо князів. Деякі були зобов'язані платити данину на утримання княжих ловчих і забезпечувати всім необхідним наявні у них військові гарнізони, інші були звільнені від таких обов'язків. Селяни, за словами грамот, відробляли панщину і будували для

князя міста. Міста і села платили загальний податок у княжу казну і татарщину для Золотої Орди [Борчук, 2009, с. 104].

У містах торгівлею займалися не тільки місцеві жителі, але і німці, вірмени, сарацини (араби) та євреї. У джерелах наявні звістки про проживання німців у містах Львові та Володимирі в окремих кварталах і користування власним правом (магдебурзьким). Князі намагалися заманити до своєї держави іноземних купців за допомогою різноманітних привілеїв. Одними із перших оцінили наявні переваги у Галицько-Волинській державі німці. Вони селилися у містах, набували нерухомість – села, млини і інше, засновували нові ярмарки, чим спричинювалися до розвитку ремесел і торгівлі.

На думку І. Шараневича, галицько-волинські князі мали свої герби, які відображені на їх печатках. На одній зображений вершник, що тримає у руці щит і хоругву, на другій – рицар, що тримає у руці спис і оточений зірками, місяцем і хрестом. Бояри також мали свої герби, про це свідчать їх печатки, підвішені до договорів із хрестоносцями. На єпископській печатці зображена Божа мати [Шараневич, 1863, с. 145–147].

«Історія Галицько-Волинської Руси» І. Шараневича отримала помітний резонанс у галицькому суспільстві. Десятки вчених подали схвальні рецензії на працю. Тривалий час вона була єдиним підручником для бажаючих ознайомитися з історією Галичини та Волині у княжий період. Редактор альманаху «Зоря Галицька» Омелян Партицький видрукував у «Руській читанці» чотирнадцять уривків з «Історія Галицько-Волинської Руси» («О угорських русинах», «О татарах», «Битва під Галичем» та ін.

Значення цієї праці важко переоцінити. Подані автором матеріали використовувало багато відомих вчених, зокрема «батько» української історії М. Грушевський у своїй ранній книзі «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя», в багатотомній «Історії України-Руси» та інших працях з історії України; академік І. Крип'якевич в «Історії України», «Галицько-Волинському князівстві»; Д. Дорошенко в «Нарисі історії України»; О. Єфименко в «Истории украинского народа» тощо [Борчук, 1999, с. 72].

Висновки. Таким чином, І. Шараневич, на основі прискіпливого вивчення широкого кола різноманітних джерел, частину із яких він ввів у науковий обіг, створив оригінальну і цілісну концепцію історичного розвитку Галицько-Волинської Русі в княжу добу. Для історика характерне надмірно довірливе ставлення до джерел. Характеристики діяльності князів та королів найчастіше співпадають із оцінками наявними у літописах. Він майже не простежує динаміки певних історичних явищ. Проте значною заслугою І. Шараневича є висвітлення вперше в українській історіографії останнього періоду існування Галицько-Волинського князівства.

Список використаних джерел та літератури

Борчук С., 2009. *Громадсько-культурна та наукова діяльність Ісидора Івановича Шараневича (1829–1901)*. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 211 с.

Борчук С., 1999. Проблеми історії Галицько-Волинської держави та княжого Галича в працях Ісидора Шараневича. Галичина. *Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*, Ч. 3, 72–75.

- Ваврик В., 1929. *Несколько добавлений къ биографіи Исидора Ивановича Шараневича*. Львів, 120 с.
- Грушевський М., 1902. Ізидор Шараневич – заслужений галицький історик. *Записки НТШ*. Львів, Т. 45., 12–15.
- Грушевський М., 1991. *Історія України-Руси*. К.: Наук. думка, Т. 3., 680 с.
- Дорошенко Д., 1991. *Нарис історії України*. Львів, 440 с.
- Зубрицький Д., 1845. *Критико-историческая повесть временных лет червонной Руси*, М., 128 с.
- Кревецький І., 1929. Ізидор Шараневич. В століття уродин визначного історика й діяча Галицької землі. *Нова зоря*, № 8, 6.
- Крип'якевич І., 1984. *Галицько-Волинське князівство*. К.: Наук. думка, 425 с.
- Лист І. Шараневича до Я. Головацького від 31.03.1864р. ЛНБ, відділ рук., ф. Гол. 373, арк. 2.
- Рыбаков Б., 1982. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, М.: Наука, 572 с.
- Шараневич І., 1863. *Історія Галицько-Володимирської Руси от найдавніших времен до року 1453.*, Львів, 128 с.
- Шараневич І., 1871. Словянські начатки у склонов Карпат. *Walny zjazd czlonkow Towarzystwa pedagogicznego*. Lwow, 113.
- Szaraniewicz I., 1871. *Kritische Blicke in die Geschichte der Karpathen Volker in Alterthum und in Mittelalter-Lemberg*, 98.

References

- Borchuk S., 2009. *Hromadsko-kulturna ta naukova diialnist Isydora Ivanovycha Sharanevycha (1829–1901) [Social, cultural and scientific activity of Isidor Ivanovich Sharanevich (1829–1901)]*, Ivano-Frankivsk: Vyd-vo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stefanyka, 211. [in Ukrainian].
- Borchuk S., 1999. *Problemy istorii Halytsko-Volynskoi derzhavy ta kniazhoho Halycha v pratsiakh Isydora Sharanevycha [Problems of the history of the Halych-Volyn state and princely Halych in the writings of Isidor Sharanevich]*, Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys, Ch. 3, 72–75. [in Ukrainian].
- Vavryk V., 1929. *Neskolko dobavlenii къ biohrafii Ysydora Yvanovycha Sharanevycha [A few additions to the biography of Isidor Ivanovich Sharanevich]*, Lviv, 120. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy M., 1902. *Izydor Sharanevych – zasluhenyi halytskyi istoryk [Isidor Sharanevich is an honored Galician historian]*, Zapysky NTSh. Lviv, T. 45, 12–15. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy M., 1993. *Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Russia]*, K., T. 3, 680. [in Ukrainian].
- Doroshenko D., 1991. *Narys istorii Ukrainy [Essay on the history of Ukraine]*, Lviv, 492. [in Ukrainian].
- Zubrytskyi D., 1845. *Krytyko-ystorycheskaia povest vremennykh let chervonoii Rusy [A critical-historical novel of the times of Red Rusi]*, M., 128. [in Russianian].
- Krevetskyi I., 1929. *Izydor Sharanevych. V stolittia urodyn vyznachnoho istoryka y diiacha Halytskoi zemli [Isidor Sharanevich. In the century, the birth of a prominent historian and activist of the Galician land]*, Nova zoria, № 8, 6. [in Ukrainian].
- Krypiakovich I., 1984. *Istoriia Halytsko-Volynskoho [Principality of Galicia-Volyn]*, K.: Nauk. dumka, 425. [in Ukrainian].
- Lyst I. Sharanevycha do Ya. Holovatskoho vid 31.03.1864 r. [Letter from I. Sharanevich to Ya. Holovatsky dated March 31, 1864], LNB, viddil ruk., f. Hol. 373, ark. 2. [in Ukrainian].
- Рыбаков Б., 1982. *Kyevskaia Rus y russkye kniazhestva XII-XIII vv. [Kievan Rus and Russian principalities of the 12th–13th centuries]*, M., 572. [in Russianian].
- Sharanevych I., 1863. *Ystoriia Halytsko-Volodymyrskoi Rusy ot naidavneishykh vremen do roku 1453 [History of Galicia-Vladimir Rus from the earliest times to 1453]*, Lviv, 128. [in Ukrainian].
- Sharanevych I., 1871. *Sloviansky nachatky u sklonov Karpat [Slavic beginnings in the slopes of the Carpathians]*, Walny zjazd czlonkow Towarzystwa pedagogicznego. Lwow, 113. [in Ukrainian].
- Szaraniewicz I., 1871. *Kritische Blicke in die Geschichte der Karpathen Volker in Alterthum und in Mittelalter-Lemberg*, 98. [in Ukrainian].

**THE HISTORY OF THE GALITIC-VOLYN STATE IN THE STUDIOS OF ISIDOR
SHARANEVYCH: PROBLEMS OF RESEARCH**

Ihor Koliada

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of Methodology and Methods of Social Sciences,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Stepan Borchuk

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of World History
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk

Yevhen Lyzen

Doctor of Philosophy in History and Archaeology
Center for East European Historical and Political Studies, Ivano-Frankivsk

Abstract. *The article is dedicated to one of the famous historians and cultural and political figures of the 19th century Isidor Ivanovich Sharanevich. The purpose of the research is to analyze the achievements of I. Sharanevich in the field of history of the Galicia-Volyn state on the basis of rich factual material, to highlight the views of the researcher, to reveal his significance in the social, cultural and scientific life of Ukraine at the time, as well as to outline the role of I. Sharanevich's studies in modern historical science. The methodological basis is the principles of objectivity, historicism, scientificity and personification of events. In the process of writing the article, methods of analysis, synthesis, generalization, as well as retrospective, chronological, prosopographic and comparative-historical methods were used. Thus, an important scientific problem is the study in an organic combination of the scientific and social and cultural activities of the outstanding Ukrainian historian, archaeologist, public figure I. Sharanevich. With his tireless, persistent work, he contributed a lot to the national historical science, in particular archeology, museology, geneology and historical geography. The entire stage of the political and national-cultural movement in Galicia in the second half of the 19th century is to some extent connected with his social activities. The historical heritage of Professor I. Sharanevich has become an achievement of Ukrainian historiography. He was the author of 125 scientific works, of which 45 were written in Polish and German. His scientific method serves as a worthy example for current generations of historians, all scientific works were written by him on the basis of primary sources. Being a native of Prykarpattia, he did a lot to study the ancient history of his native land. The study of the scientist's activities in Soviet historiography was undeservedly forgotten, actually prohibited. And it's a pity, because his significant contribution to the development of source studies, archeology, monument studies and museum studies not only in Galicia, but also in the whole of Ukraine is undeniable. The value of the research lies in the fact that in many aspects it significantly complements the scientific knowledge of the history of Galicia in the 19th century, restores a direction of research in Ukrainian historical science that has so far been forgotten, and actually - the study of the activities of prominent figures in the context of social and political life. The materials and conclusions of the work can be used in the creation of a holistic concept of the Ukrainian national movement of the 19th century, the preparation of general works on the history of Ukraine, in scientific, pedagogical and educational activities.*

Key words: *I. Sharanevich, Galicia-Volyn state, historian, Galicia, Wolin, Galicia-Vladimir Rus.*

СОЦІАЛЬНО-АГРАРНІ ЧИННИКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РОКІВ: СУЧАСНИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

Житков Олександр Анатолійович

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені
Володимира Винниченка, м. Кропивницький
e-mail: gitkov_oa@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-2423-6352>

***Анотація.** У публікації оприлюднено результати аналізу новітніх праць українських дослідників, в яких висвітлювалася роль селянського чинника у формуванні аграрної політики Центральної Ради, Української Держави та Директорії УНР на різних етапах Української революції 1917 – 1921 років. Акцентовано увагу на трактуванні істориками революційних змін, що мали вирішальний вплив на взаємовідносини влади й українського селянства, яке, з однієї сторони, було носієм архаїчних настроїв, а з іншої – стрімко адаптувалося до процесів капіталізації сільськогосподарського виробництва в ареалі Наддніпрянської України кінця XIX – початку XX століття. Автором вивчено джерела соціально-економічного характеру, юридичні документи (урядові постанови, накази, ухвали, інше) та матеріали особового походження, які репрезентують аграрно-селянську компоненту дослідження історії Визвольних змагань у новітній українській історіографії. Висвітлено концептуальні проблеми дослідження окремих аспектів історіографії внутрішньої політики національних урядів у сфері аграрних відносин, методики реконструкції діяльності державних земельних комісій й земельних комітетів, селянських органів самоуправління, які відігравали ключову роль у реалізації національного земельного законодавства, а також залучення українського селянства на сторону тієї чи іншої політичної сили, що вели міжусобну боротьбу за владу в Україні. Аналізуються актуальні в українській науковій літературі дискурси щодо впливу суб'єктивних чинників на розвиток соціально-економічних процесів, ролі і місця звичаєвого права у формуванні інституту аграрних відносин в національному кодифікованому законодавстві, змін правової самосвідомості й політичної культури українців, а також тягlosti традиції землекористування, закріплених у селянських землеробських практиках.*

***Ключові слова:** аграрні реформи, земельне законодавство, національні уряди, соціальні реформи, українська історіографія, українське селянство.*

Постановка проблеми. Історіографічний аналіз значного масиву джерел засвідчив, що революційні перетворення 1917 – 1921 рр. в Україні мали виразно окреслений аграрно-селянський характер за метою основних завдань, шляхів їх вирішення, виявом тих соціально-економічних процесів, що розгорталися в українському селі. «Аграрний характер революції 1917 р. загалом визнаний, з особливою силою він проявився в Україні, в складі населення якої селянство мало абсолютну більшість», правомірно зазначали з цього приводу автори академічної праці «Історія українського селянства» [Історія українського селянства, 2006, с. 527]. За останні два десятиліття було опубліковано чимало історіографічних праць, в яких контраверсійно висвітлювалися проблеми розв'язання аграрного питання, земельної

політики національних урядів Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, а також висвітлення місця селянського чинника в Українській революції. Розвиток міждисциплінарних досліджень та уведення до наукового обігу значного за обсягом та репрезентативністю джерельного матеріалу, по-перше, дало поштовх зростанню теоретичного рівня публікацій, по-друге, верифікувало проблемне поле наукових досліджень, що, відповідно, вимагає історіографічного осмислення наративу соціальних реформ української влади.

Метою статті є здійснення комплексного історіографічного аналізу напрацювань українських дослідників, в яких висвітлювалися сучасні оцінки соціальної (селянської) складової аграрної політики національних урядів крізь призму реалізації світоглядних (соціоментальних) установок українського селянства Наддніпрянщини доби Української революції 1917 – 1921 років.

Історіографічний огляд. У новітній українській та зарубіжній історіографії від початку 1990-х років науковці ведуть мову про аграрну революцію як окремішній процес, який мав свою специфіку й історичну хронологію. Зокрема, М. Бейкер писав, що у проміжок часу від початку Першої світової війни майже до середини 1920-х років в Україні відбулося декілька соціальних революцій. Науковець розуміє, власне, революційний процес як стихію села, саркастично наголошуючи, що поза важкою працею на полях, первинною формою участі селян у революціях було захоплення ними неселянського [поміщицького] майна, землі та лісів, «за яким послідували так само важливі й чисельні суперечки між селами щодо розподілу «...обмеженої здобичі їхньої революції» [Бейкер, 2005. С. 74].

В умовах «методологічного переозброєння», яке триває в українській історичній науці, частина вчених дійшла висновку, що потрактування аграрного руху в Україні виключно як «нової жакерії» не витримало випробування часом. Селянин передреволюційної доби сьогодні вивчається у двох суперечливих іпостасях – як хлібороб, що будь-якими способами прагнув до задоволення земельного голоду, та водночас як особистість, переконана у можливості реалізації аграрної реформи на місцях через зростання ролі органів селянського самоуправління, які активували свою діяльність в умовах здійснення низки аграрно-соціальних реформ П. Столипіна. Домінування зазначених підходів у дослідженні проблематики аграрної історії двадцятого століття пояснюється відривом науковців від ідейної спадщини української «діаспорної» історіографії, а також остаточним подоланням рецидивів радянської міфологеми класової боротьби, що надто помітно у новітніх працях українських істориків [Житков, 2018, с. 192–203].

В останнє десятиліття у річниці теоретичних поглядів на селянство як «природне явище», «уявну спільноту», а також концепцій «руралістики» та «аграризму» формується нова концептуальна матриця селянознавства в українській історіографії. Зокрема, соціоцентричний підхід до вивчення історії селянства репрезентували праці українських істориків О. Михайлюка [Михайлюк, 2007], І. Заріцької [Заріцька, 2010], Н. Ковальнової [Ковальова, 2002], В. Лозового [Лозовий, 2008], С. Корновенка [Корновенко, 2008], В. Щербатюка [Щербатюк, 2012].

Виклад основного матеріалу. Революція докорінно змінила соціальний ландшафт російської імперії. Аналіз погромів поміщицьких маєтків 1902, 1904 роках, які відбувалися у селах Харківщини, Полтавщини й Чернігівщини, а також масових виступів селян в інших кутках Наддніпрянської України, показав,

що найпопулярнішим у російському суспільстві початку двадцятого століття залишалося гасло землі і волі. Логічним продовженням соціально-економічних виступів українського селянства була аграрна революція 1917 року, яка на думку авторитетного радянського й російського історика, автора теорії «селянської війни» В.П. Данилова, завершилася його перемогою у 1922 році. Зокрема, у її річищі було зроблено висновки, що аграрні повстання на Лівобережжі, характер вимог й активність дій селян в Наддніпрянській Україні свідчили про появу на історичній сцені селянина-ідеомана, озброєного гаслами боротьби за землю, ліквідації поміщицького землеволодіння. У працях українських істориків відзначалося, що участь селянства у революційних подіях обумовлювалася комплексом об'єктивних і суб'єктивних причин, зокрема, обстоюванням свого власного бачення шляхів розв'язання земельного питання та ідей розвитку господарства перед натиском державної влади (імперської й радянської), що ставила українське селянство, без урахування його інтересів, у вкрай важкі соціально-економічні умови виживання в період війни та революції [Калитвянська, 2017, с. 34].

Великі наративи, які присвячувалися інтерпретаціям екзистенційних подій історії селянства, зокрема, аграрних виступів, повстанської боротьби, опору іноземній окупації також занурювали читача у світ соціальних протиріч, пов'язаних з діяльністю державної влади, громадських організацій, що впливали на соціальний статус різних верств села доби Української революції [Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Том 1. 2006, с. 527–622].

Методологічна конверсія досліджень історії українського селянства відбувалася на початку 2000-х років у просторі дослідницьких стратегій, виокремлених професором Манчестерського університету Т. Шаніним, а саме: формаційної (марксистської), «особливої економіки», етнографічно-культурної та соціологічної теорії Еміля Дюркгайма, які охоплювалися універсальним терміном «селянознавство» [Шанін, 2010, с. 172]. Класичним прикладом застосування методу соціо-культурної антропології в українській історіографії стає звернення науковців до вивчення внутрішнього світу українського селянства (архетипу), його соціальних ролей (т. зв. проблема «Дволикого Януса»). Відмовляючись від погляду на селянство як на закостенілу, монархічно налаштовану, зденаціоналізовану масу значної частини населення України, дослідники у більшості випадків покладалися на універсальність дослідницького потенціалу теорії модернізації. Вона уможливлювала реконструкцію внутрішнього світобачення, вірувань, звичаїв та виробничих практик селянства, що проживало у пореформенний час в Наддніпрянській Україні [Присяжнюк, 2008]. Між тим, виявилось, що переваги зберігаючого «антимодернізаційного» підходу не давали можливість виявити трансформації архаїчного селянина-імперця у національно-свідомого українця-фермера. Зазначалося, що «взаємини» селянства і влади початку двадцятого століття не вписувалися у «суб'єкт-об'єктну» схему, але так чи інакше, активну сторону у цей час представляла саме влада, а селянство обмежене у правах могло здійснювати лише ситуативний тиск на уряд [Михайлюк, 2008, с. 286]. Щоправда, дослідники схилилися до визнання участі селян у зібраннях сільських рад, сільських сходів, що, власне, було пов'язано із активізацією діяльності загальноросійських політичних організацій і партій у Наддніпрянській Україні, зокрема, таких як Всеросійський селянський союз, Партія соціалістів-революціонерів та українських партій есерів й

соціал-демократів упродовж тривалих 1904, 1906, 1917 – 1918 років. При цьому констатувалося, що участь українських селян у різних формах активностей була невисокою. У своїх діях вони обмежувалася обговоренням земельного питання на сільських сходах, захопленням поміщицької землі або проведенням самочинних землемірних робіт й вимогами узаконення їхніх результатів через ухвалу рішень земельних комітетів, або тих самих сільських сходів. Згодом сільські сходи перетворилися на органи самоуправління й відігравали у 1918 – 1919 роках роль у розвитку демократичних процесів, формуванні органів місцевої влади за часів існування Української Центральної Ради й Директорії УНР [Ковальова, 2013, с. 21, 22–23].

Історія селянства, за визначенням Т. Шаніна, як предмет дослідження, має реноме «незручного класу», вимагає не лише деконструкції застарілих дослідницьких схем, а, що важливо, нового бачення зсередини тих складних соціально-політичних процесів, які відбувалися в Україні, очима безпосередніх учасників. Відповідно, політичний наратив Української революції як дійства, що реалізовувалося за сценарієм зовнішніх сил (влади метрополій, політичних партій й організацій, спільнот, ін.), відходить на другий план. Набуває ваги дослідницька парадигма, у центрі якої перебували проблеми вивчення змінних величин: соціоментальних почуттів та політичних настроїв селянина, його ролі у суспільстві, що змінювалося. Відзначалося, що на формування селянства як стану впливали такі чинники: відміна кріпацтва, аграрна політика державного патерналізму, наділення сільських громад правами створювати органи самоуправління, відсутність у селян земельної власності, яка складала основу економічного існування й ставлення до якої визначало, власне, тип колективного мислення та соціальної поведінки селян. Наголошувалося на тезі, що упродовж чотирьох десятиліть після проведення у життя Великої селянської реформи 1861 року в Україні сформувалося нове покоління, відмінне від міського пролетаріату й своїх попередників минулих століть – українського «селянина-ідеомана», якого було визнано суб'єктом соціально-економічних трансформацій й суспільно-політичних змін, що відбувалися у Наддніпрянській Україні [Корновенко, 2017 (а), с. 85]. Цілком ймовірно, що у системі історичної соціології «селянину-ідеоману» належить місце колективного «агента соціальних змін» у суспільстві «нестійкої інституційності», який мобілізував безземельні й малоземельні верстви українського села на боротьбу за особливі цілі, які залишалися незмінними від часів відміни кріпацтва, але у двадцятому столітті все ще здійснювалися під знаменами революційного гасла «Земля і воля!» [Див. Злобіна, 2020, с. 18].

Розмірковуючи над характером Української революції (аграрна, станова, національна), науковці задекларували переваги історико-соціального підходу до аналізу її об'єктивних та суб'єктивних чинників. Акцентувалася увага на тому, що вирішальне значення у процесі формування протестних настроїв в українському селі мали збережені після реформи 1861 року напівфеодальні виробничі відносини у сільському господарстві: панування поміщицького землеволодіння на тлі малоземелля основної маси селянських господарств (фактор земельного голоду), діюча відробіткова система й земельна оренда поміщицьких земель, викупні платежі, безправність селян перед владною тріадою, яку представляли в селі поміщик, становий пристав, священник. З часом до них додалися економічна

«збитковість» російсько-японської та руйнівні наслідки Великої війни 1914 року, які зумовили економічний занепад сільського господарства, катастрофічні для селянської економіки аграрні кризи 1906, 1914–1918 років. [Корновенко, Герасименко, 2017, с. 54–85]. Відзначимо, що війни й революції початку двадцятого століття мали незворотній вплив на соціальну структуру російського суспільства. Відомий американський соціолог російського походження П. Сорокін, який перебував у вирі цих глобальних подій, писав, що наслідком революцій стає знищення одних соціальних груп й створення інших, а також наступають незворотні радикальні зміни у поведінці, психології, базових переконаннях, віруваннях та моралі усіх членів суспільства [Сорокін, 2005, с. 32].

У новітній історіографії концептуальну матрицю суб'єкт-об'єктних процесів, які визначали варіативність поведінкової стратегії селянства у зазначений історичний період, найповніше репрезентують міждисциплінарні дослідження. Серед них варто виокремити праці, створені на основі аналізу досвіду сільського жителя, що уможлиблює виявлення впливу економічних, соціокультурних, етичних чинників на формування соціальної ролі селянина як суб'єкта суспільних процесів, що відбувалися на зламі дев'ятнадцятого й двадцятого століть.

Свідоме й стихійне в образі селянина революційної доби. Зрушення у масовій свідомості українського селянства перехідної доби розглядається як змінна величина числа аграрних виступів, що мали «природний характер» у порівнянні з організованими виступами, тобто тими, що виникали на ґрунті потрактування, ухвалених владою законодавчих актів і постанов. При цьому зазначалося, що енергія аграрного бунту, спрямована проти поміщиків, поглиналася участю селян у громадських акціях на рівні місцевого (низового) двоступеневого селянського самоуправління, що складалося з сільського сходу й сільського старости. Вони (органи самоуправління) наділялися центральною владою певними повноваженнями, що торкалися розгляду обмеженого кола питань, зокрема, виконання державних повинностей, землеустрою й землекористування у розпал аграрних виступів селян 1902, 1904, 1917 років на Лівобережній Україні [Корновенко, 2017 (b), с. 26]. Як свідчать результати досліджень, селяни у своїй масі негативно реагували на спроби уряду створити бюрократичну систему управління на низовому рівні, а саме через посилення повноважень волосного старшини із канцелярією [Страхов, 2004, с. 88–90]. В умовах переходу влади до активних дій по реалізації аграрної реформи П. Столипіна сільські й селищні сходи радикалізували свої вимоги від імені сільської громади, яка була основною податковою одиницею, гарантом викупних платежів усього «миру» перед державою. На сходах ставилися питання, які виходили за межі повноважень державних офіційних установ, що опинилися в ізоляції й не могли задовольнити потреби селян у соціально-економічній, культурно-освітній, політичній сферах. Такий стан речей призводив до зростання корпоративних вимог, а з ухвалою Указу Миколи II про отримання селянами паспорту без згоди «миру» (1906 р.), діяльності громадських організацій та партій, повернення з фронту поранених солдат й дезертирів можна вести мову про різку політизацію українського села [Верховцева, 2018, с. 19, 20]. Урізноманітнення форм боротьби за корпоративні права общин конкретного села засвідчують документи сільських і волосних сходів: резолюції, звернення, приписи, листи до влади «бунтівного змісту», а також періодичні звіти партійних організаторів про роботу на селі [Верховцева,

2016 (а), с. 61, 62, 64]. Документи, які потрапляли до рук дослідників укладалися не самими селянами, а їхніми репрезентантами: писарями, виборними особами з числа самих селян, представниками державної адміністрації, поліційними чиновниками, партійними агітаторами. Отже, історики розглядали процес формування «селянських документів» як результат колективної творчості. Відзначалося, що селяни не були пасивними спостерігачами за укладанням звернень, наказів, запитів. Однак, вкажемо на той факт, що як правомірні враховувалися й фіксувалися на папері лише ті ухвали, що приймалися більшістю голосів присутніх на зібраннях [Верховцева, 2016 (b), с. 105–106]. Аналіз останніх свідчить, що об'єднавчою цінністю для усіх селян була ідея розподілу нетрудової землі (панської, згодом глутайської) за принципом її закріплення за тим, хто на ній працює «своїми руками». Вона, по суті, була основою селянської «політичної програми» у пореформенні роки, доби аграрної та Української революцій. Активна соціальна поведінка українського селянина-ідеомана, у цілому, зумовлювалася його консервативною природою. Лише найбільш освідчені, із великим життєвим досвідом, представники громади, які мали позитивний досвід спілкування з політично активною частиною суспільства у містах, війську, на заробітках, тобто т.зв. «селянська інтелігенція», могли виступати «агентами впливу» політичних партій на селі, носіями національної ідеї [Лозовий, 2002, с. 53]. В українському селі було створено переважно осередки Української соціал-демократичної спілки, Партії соціалістів-революціонерів, Української партії соціалістів-революціонерів та Української соціал-демократичної робітничої партії – наступниці Револьюційної Української партії. Як вважає більшість науковців, активні у соціально-політичних настроях та діях мешканці українського села тягнулися до співпраці із політичними силами переважно соціалістичного табору, що було надзвичайно важливим фактором формування світоглядних орієнтирів українського селянства. Однак, слід зауважити, що питання встановлення членства селян у названих політичних партіях, або висвітлення тих чи тих дій, не кажучи про лідерство селян, висвітлювалися науковцями тільки у загальних рисах [Донік, Опря, Федьков, 2021, с. 31].

На формування соціально-політичних настроїв українського селянства, які, у головному, визначали мотивацію його поведінки, впливали ментальні установки, що закладалися упродовж багатьох століть. В період Української революції дії селянства координувалися ментальними конструктами, в яких домінували усвідомлення територіально-етнографічної окремішності сільського миру й водночас належності до усього російського соціуму, де експлуататором переважно виступає чужинець, а експлуатованим – українець, локальність економічних інтересів, деякі інші. Саме ці чинники, на думку дослідників, формували набір політичних преференцій, які закріплювалися у масовій свідомості селянина. У ситуації соціального афекту, яким визнається революція, або загострення політичних процесів, вони проявлялися щойперше як концентрована колективна реакція на існуючі загрози становим інтересам усього селянства [Лозовий, 2002, с. 53–58].

Термінологія селянознавства, на жаль, не містить таких понять як «політична культура», «політична свідомість», або «політична програма», якими, за потреби, оперують дослідники. Проте, станові вимоги й соціальна поведінка селянства в різних регіонах корелюються щодо розвитку політичних процесів в усій Україні. На відміну від російських центральних чорноземних губерній в українських землях

економічні вимоги селянства торкалися «чорного переділу землі», організації місцевого ринку, визнання державного контролю за цінами й обігом землі, федералізації державного устрою й водночас створення «селянських республік» [Михайлюк, 2003, с. 104–105]. Прояви політичної активності селянства в добу Української революції коливалися від участі у демократичному обговоренні земельного закону Центральної Ради, [Верстюк, 2007, с. 647, 648–649], до спротиву соціально-економічним реформам П. Скоропадського [Еткіна, 2013, с. 115, 117, 118], земельній політиці більшовиків [Малик, 2019, с. 468, 471, 476], а також «реформам» А. Денікіна та П. Врангеля в Україні [Пасічна, Кирилюк, Берестовий, 2019, с. 101–108].

У новітніх дослідженнях відзначено організованість та інтенсивність руху, масштабування участі селянства у політичних процесах, раціональний та регіональний характер протестів, їх спрямованість на розв'язання правовим шляхом проблеми землеустрою й землекористування. Разом з тим, політичні орієнтації селянства характеризуються як розмиті й непостійні у часі – від соціалістичних ідей до анархо-синдикалізму, козацького звичаєвого права, частково реалізованих провідником українського селянства Н. Махном через створення квазідержавного об'єднання Південноукраїнська трудова федерація (Вільна територія) із числа 27 республік, що існували в 1919 – 1920 роках.

Селянські імперативи державотворення. Проблема визначення місця й ролі селянського чинника в процесах державотворення доби Української революції, як предмет наукового дослідження, вже довгий час перебуває у центрі уваги гуманітаріїв. Конфлікт міста й села вперше було репрезентовано у працях провідників української державності М. Грушевського, В. Винниченка, В. Липинського М. Шаповала. Спираючись на результати вивчення в українській історіографії аграрно-селянської тематики сучасні нам автори наукових публікацій [Зотова, Хутка, 2008], дисертаційних досліджень [Петрухін, 2022, с. 119–147], учасники теоретичних семінарів [Корновенко, 2014, с. 12–13, 15–16] обґрунтували розуміння самоуправління громади в українському селі як принципу «множинної суверенності», закликали до вивчення його функціонування, а також усвідомлення розмаїття форм державності як досвіду, набутого селянством в умовах національної революції.

Стан розроблення зазначеної проблеми дозволяє виокремити прорегативи набуття знань, що мають перспективи розвитку, а саме: селянство й центральна влада (мотивація до спротиву й співпраці); особливості інституювання влади; соціальні сенси влади; форми державотворення.

Дослідники відзначають, що політичну мотивацію селянського спротиву центральній владі складали стереотипи її сприйняття як чужоземної, такої, що асоціюється з експлуатацією та визиском селянської общини. Ментальна складова ставлення українського селянства до влади формувалася багатосотлітньою історією бездержавного існування української нації.

Інституювання влади розглядалося селянством на рівні розширення повноважень сільської громади. Модель соціальних відносин та управління всередині громади була зрозумілою й звичною для усіх селян. Відповідно, вона екстраполювалася, як бажаний ідеал громадського управління, на всю систему

суспільних відносин в межах волості, повіту, губернії й усієї української федеративної держави [Лозовий, 2013, с. 347].

Притаманний українцям егалітаризм реалізовувався у політичних вимогах «щоб у владі не було панів», або закликах до «трудового принципу» розподілу влади, а пізніше федералізму, який, знову ж таки, розумівся як самодостатність місцевого самоврядування. Згадані принципи, на думку дослідників, є засадничими для ментальності українського селянина. Не випадково уряди Центральної ради й Директорії зробили «трудовий принцип» наріжним каменем своєї виборчої системи та аграрної політики, зафіксували його у земельному законодавстві 1918–1919 років [Лозовий, 2008, с. 101].

Науковцями доведено, що соціальна поведінка українського селянства корелювалася перебігом урядових криз і змінами влад. Наприклад, повалення у 1917 році самодержавства стало початком створення системи місцевих представницьких органів влади у формах губернських, повітових, сільських громадських комітетів. Відправною подією в історії створення селянських громадських й самоврядних організацій дослідники вважають проведення Першого Всеукраїнського селянського з'їзду, який відбувся у травні–червні 1917 року. Симптоматично, що з'їзд ухвалив дві резолюції «Про землю» та «Про організацію селянства», які відбивали настрої та визначали найближчу програму його дій на початку революції. У першому пункті резолюції «Про організацію селянства» відзначалося, що «забезпечити волю і землю українському народові може тільки саме планомірне організоване селянство» [Корновенко, Земзюліна, Ковальова, Малиновський, Масненко, Морозов, Михайлюк, Пасічна, 2020, с. 75]. Ігнорування принципів самоорганізації та порушення економічних інтересів малоземельного селянства та «середняків» спричинило сплеск повстань проти П. Скоропадського, більшовиків та «білих урядів» А. Денікіна й П. Врангеля [Пиріг, 2006, с. 73, 78, 81; Земзюліна, 2018, с. 50–52].

Соціокультурний підхід до інституювання системи управління села, міста й держави як громад трьох типів, що перебувають в агрегатному стані та виконують визначені функції, дозволяє побудувати алгоритми розгортання процесів державотворення в українському «селянському соціумі». Цей процес отримав в українській історіографії назву «селянського республікотворення».

Погоджуємося з констатаціями сучасних науковців, які стверджують, що за соціокультурного підходу предметом наукової уваги постає активна особистість, суб'єкт дії, мораль (масова свідомість) який становить основу будь-якої культури, селянської, зокрема [Корновенко, Берестовий, Компанієць, Пасічна, П'янзін, Щербаков, 2019, с. 43]. Однак, не менш важливою складовою частиною інструментарію її пізнання є наукові методи соціальної психології, соціальної історії, які скеровані на дослідження соціально-психологічних явищ у великих соціальних групах, механізмів та дієвості засобів комунікації у соціальному макро й мікро середовищі, інші.

Історіографічна канва даної проблеми в українській та зарубіжній гуманітаристиці представлена вченими достатньо ґрунтовно. Виокремлено та висвітлено такі напрямки наукових досліджень як: історія утворення селянських республік Лівобережжя й Правобережжя України; махновський рух; селянські

республіки у Західній Україні [Корновенко, Берестовий, Компанієць, Пасічна, П'янзін, Щербаков, 2019, с. 8, 12].

Відзначається, що механізми дієздатності селянських республік, утворених у 1918–1921 роках, відповідали наступним основним завданням: самозбереження, зокрема, фізичного життя членів общини через її локалізацію у відносинах з державою, боротьбі із зовнішніми декласованими елементами, гетьманцями й австрійськими експедиційними загонами та денікінськими військами [Котляр, 2007, с. 24, 25–26]. Важливим каналом економічних зв'язків селянства й держави революційної доби була продовольча проблема. У 1919–1920 роках боротьба за хліб набула характеру військового спротиву українського села, у спілці з лівими політичними партіями, грабіжницькій політиці продрозкладки, яка була поширена більшовицькою росією на окуповані території УНР Директорії [Ковальова, 2016, с. 290–309].

З кожним роком поповнюється тека персоналій вождів селянства. Саме вони були агентами соціальних змін, організаторами самоуправління, пропонували проекти земельних законів, що ухвалювалися усією громадою. При відсутності спеціальних досліджень внутрішнього стану й організації соціальних комунікацій всередині селянських республік індивідуальний, включно гендерний підхід до проблеми, видається нам доволі перспективним методом дослідження історії селянського державотворення в зазначену добу Української революції [Митрофаненко, 2022. С. 22–26].

У сучасній науковій літературі доволі розмитим є змістовне наповнення терміну селянська республіка. Більшість дослідників сходиться у думці, що «селянські республіки – це найвищий етап розвитку повстанського руху, який організаційно оформився у структури державного типу» [Котляр, 2017, с. 64]. Привабливою, а втім такою, що потребує кореляції з українськими історичними джерелами, є популярна у європейській соціології формула «множинної суверенності», яка описує передумови, виникнення на історичних традиціях козацького самоврядування, політизації низових ланок селянських органів самоуправління та створення квазіреспублік регіонального характеру, які мали відмінну соціальну структуру [Митрофаненко, 2014, с. 116]. Позитивним надбанням, на нашу думку, є практика історико-соціологічного аналізу процесів «селянського республікотворення» на Півдні України та Західноукраїнських землях в сучасній історіографії, на чому неодноразово наголошувалося провідними дослідниками регіональної історії України.

Висновки. Важливим показником сучасного історичного дослідження в Україні стала відмова науковців від методологічного монізму марксистської історіографії, декларування міждисциплінарності підходів до наукового дослідження, визнання плюралізму наукової думки, використання новітніх теоретичних надбань зарубіжних дослідників аграрної історії.

Вченими правомірно наголошувалося на здатності українського селянства в умовах війни, двох революцій та аграрних криз самостійно обирати тактику самозбереження, боротися за соціальні й економічні станові інтереси. У сучасних наукових працях прокладено чітку межу усвідомлення соціальної ролі українського селянства в російській імперії як окремишньої спільноти, що виробила й силою зброї

захищала власну програму боротьби за соціальні права й державницьку перспективу в Українській революції.

Відзначимо, що у фокусі уваги сучасних науковців перебувають доволі складні процеси формування колективної (станової) свідомості селянства, вивчається його роль у становленні національної державності, які отримали в науковій літературі назву селянського республікотворення.

Дослідження процесів формування правової свідомості українського селянства, проблем дифрагментації його політичних настроїв на різних етапах відстоювання станових соціальних й економічних здобутків, а також вивчення змін, що відбувалися всередині селянського стану в період переходу від «вибору влад» до боротьби за «народну владу», що встановлювалася в українську селі у розпал революції 1917–1921 років, все ще залишається у категорії актуальних завдань селянознавства як відносно нового напрямку наукових досліджень сучасної української історичної науки.

Список використаних джерел та літератури

- Андрощук О.В. та ін., 2006. *Історія українського селянства: У 2-х т. Т. 1.*, Київ.: Наукова думка, 632 с.
- Бейкер Марк. 2005. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії української революції 1917–1920 рр., *Україна модерна*, 5, 69–76.
- Верстюк В. 2007. Земельне питання у стінах Центральної Ради, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 15, 645–663.
- Верховцева І.Г. 2016 (а). Політизація самоврядування селян у російській імперії у 1902–1907 роках як початковий етап селянської революції, *Український селянин*, 16, 58–69.
- Верховцева І.Г. 2016 (б). «Порадившись між собою одноголосно приговорили...»: практика проведення сходів і становлення правосвідомості та самоврядування селян в російській імперії (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.), *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 45, том 1, 103–108.
- Верховцева І.Г. 2018. Повсталі громади: самоврядування селян у російській імперії в умовах суспільно-політичних потрясінь початку ХХ ст., *Український селянин*, 19, 18–27.
- Донік О., Опря Б., Федьков О. 2021. Політичні партії та селянство в українських губерніях російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. : соціоментальні й інституційні чинники взаємодії, *Український історичний журнал*, 2, 29–47.
- Еткіна І. 2013. 1918 рік на Чернігівщині у сприйнятті селянства, *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.*, 9, 113–125.
- Житков О.А. 2018. *Аграрне питання та земельні реформи в Україні доби Визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографія*: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06. Київ: Київський національний ун-т. імені Тараса Шевченка, 551 с.
- Заріцька І.М. 2010. *Земельне законодавство доби української революції 1917–1921 рр.* К.: Атіка, 239 с.
- Земзюліна Н.І. 2018. Роль селянських протестних рухів в державотворчих процесах в Україні (1918–1919 рр.): історіографічний нарис. *Український селянин*, 20, 50–53.
- Злобіна О., 2022. *Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституційності*. Київ: Інститут соціології НАН України, 330 с.
- Зотова А.С., Хутка С.В. 2008. Цикл праць Микити Шаповала з вивчення міста і села: дослідження невідомих рукописних автографів, *Наукові записки НаУКМА : Соціологічні науки*, 83, 70–77.
- Калитвянська В.Л., 2017. Концепція селянської революції В. Данилова в контексті революційних потрясінь 1917–1921 рр., *Український селянин*, 17, 33–36.
- Ковальова Н. А. 2002. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917–1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект, *Український селянин*, 5, 250–254.

- Ковальова Н.А., 2013. Політичні аспекти «аграрної» революції 1917 – 1922 рр. в Україні, *Історико-політичні студії*, 1, 19–26.
- Ковальова Н. 2016. *Селяни, поміщики і держава: конфлікт інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр.* Дніпропетровськ: Ліра, 368 с.
- Корновенко С.В. 2008. *Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919–1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр.* Черкаси: АНТ, 238 с.
- Корновенко С.В. 2014. *Революція та громадянська війна: селянський складник. Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення: збірник наукових праць за наслідками теоретичного семінару, організованого кафедрою архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін і Науковим товариством істориків-аграрників 13 червня 2013 року.* Черкаси: Вертикаль, 11–16.
- Корновенко С.В. 2017 (а). Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*, 4, 83–94.
- Корновенко С.В. 2017 (б). Селянські республіки початку ХХ століття як вияв селянської революційності в Україні, *Український селянин*, 18, 25–36.
- Корновенко С.В., Герасименко О.В. 2017. *Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр.* Черкаси: Чабаненко Ю.А., 204 с.
- Корновенко С.В., Берестовий А.І., Компанієць О.В., Пасічна Ю.Г., П'янзін С.Д., Щербак М.Я. 2019. *Селянське республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр.* Черкаси: Чабаненко Ю.А., 219 с.
- Корновенко С.В., Земзюліна Н.І., Ковальова Н.А., Малиновський Б.В., Масненко В.В., Морозов А.Г., Михайлюк О.В., Пасічна Ю.Г. 2020. *Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.).* Черкаси: Б.в., 440 с.
- Корновенко С. 2023. Трансформація методологічних підходів до вивчення аграрної історії в Україні: основні тенденції (1990-ті – 2020-ті рр.). *Емінак*, 4 (44), 248–265.
- Котляр Ю.В. 2007. Селянські республіки Півдня України : до проблеми державотворення. *Наукові праці Чорноморського Національного університету імені Петра Могили. Серія Політичні науки. Правознавство*. 56/69, 23–27.
- Котляр Ю.В. 2017. Селянські республіки Наддніпрянської України: до питання класифікації. *Історичний архів*, 18, 64–69.
- Лозовий В.С. 2002. Українська революція та українська ментальність (1917–1921 рр.). *Краєзнавство*, 1–4, 53–58.
- Лозовий В. 2008. *Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: становлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.).* Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М.І.», 480 с.
- Лозовий В. С. 2013. Соціокультурні особливості українського народу і державотворчі процеси в добу революції (1917–1921 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Історичні науки*, 6, 340–350.
- Малик Я. 2019. Аграрна політика радянської влади в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск*, 467–477.
- Митрофаненко Ю.С. 2014. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*, 12, 113–123.
- Митрофаненко Ю.С. 2023. Анархістки Марія (Маруся Никифорова) та Галина (Агафія) Кузьменко: гендерний персоналістичний вимір революційної доби 1917 – 1921 рр. *Південний архів (історичні науки)*, 40, 20–28.
- Михайлюк О.В. 2007. *Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси.* Дніпропетровськ: Вид-во «Інновація», 456 с.
- Пасічна Ю.Г., Кирилюк Є.М., Берестовий А. І. 2019. Суспільно-політична активність селянства в період Української революції 1917–1921 рр.: виступи, повстанство чи бандитизм? *Український селянин*, 21, 101–108.
- Петрухін С.В. 2022. Концептуалізація суспільства та становлення української держави у працях Микити Шаповала: історико-соціологічний підхід. Дис. ... доктора. філософії: 054 Соціологія. Кривий Ріг. Криворізький державний педагогічний університет, 250 с.

Пиріг Р.Я. 2006. Земельна реформа Гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі. *Український історичний журнал*, 3, 68–84.

Портнова Т. 2010. Юрій Присяжнюк. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2007. 640 с.; Михайлюк Олександр. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. 457 с. *Україна модерна*, 6 (17), 285–291.

Сорокин П. 2005. *Социология революции*. М.: Территория будущего, 740 с.

Страхов М.М. 2004. Місцеве селянське самоврядування в Україні за реформою 1861 року. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*, 7, 82–90.

Шанін Т. 2010. Селянство: окреслення соціологічного поняття. *Україна, модерна*, 6 (17), 171–182.

Щербатюк В.М. 2012. *Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія*. К.: Наукова думка, 528 с.

References

Androshchuk O.V. et al., 2006. *Istoriia ukrainskoho selianstva* [The history of the Ukrainian peasantry]: U 2-kh t. T. 1., Kyiv.: Naukova dumka. (In Ukrainian).

Beiker Mark. 2005. Pohliad odnogo istorika na rozvytok suchasnoi istoriografii ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1920 rr. [The view of one historian on the development of modern historiography of the Ukrainian revolution of 1917–1920]. *Ukraina moderna*, 5, 69–76. (In Ukrainian).

Donik O., Opria B., Fedkov O. Politychni partii ta selianstvo v ukrainskykh huberniakh rosiiskoi imperii naprykintsi 19 – na pochatku 20 st. : sotsiomentalni y instytutsiini chynnyky vzaiemodii [Political parties and the peasantry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire at the end of the 19 th and the beginning of the 20 th centuries. : sociomental and institutional factors of interaction]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 29–47. (In Ukrainian).

Etkina I. 2013. 1918 rik na Chernihivshchyni u spryiniatti selianstva [The year 1918 in the Chernihiv region in the perception of the peasantry]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.*, 9, 113–125. (In Ukrainian).

Kalytvianska V.L., 2017. Kontseptsii selianskoi revoliutsii V. Danylova v konteksti revoliutsiinykh potriasin 1917–1921 rr. [V. Danilov's concept of the peasant revolution in the context of the revolutionary upheavals of 1917–1921]. *Ukrainskyi selianyn*, 17, 33–36. (In Ukrainian).

Kornovenko S. 2023. Transformatsiia metodolohichnykh pidkhodiv do vyvchennia ahrarnoi istorii v Ukraini: osnovni tendentsii (1990-ti – 2020-ti rr.). [Transformation of methodological approaches to the study of agrarian history in Ukraine: main trends (1990 s – 2020 s.)]. *Eminak*, 4 (44), 248–265. (In Ukrainian).

Kornovenko S.V. 2008. *Ahrarna polityka bilohvardiiskyykh uriadiv A. Denikina, P. Vranhelia na pidkontrolnykh yim ukrainskykh terytoriiakh (1919–1920 rr.): istoriografichni protses 1919 – 2000-kh rr.* [Agrarian policy of the White Guard governments of A. Denikin and P. Wrangel in the Ukrainian territories under their control (1919–1920): the historiographical process of 1919–2000 s.]. Cherkasy: ANT. (In Ukrainian).

Kornovenko S.V. 2014. *Revoliutsiia ta hromadianska viina: selianskyi skladnyk. Revoliutsiinyi protses 1917–1920 rokiv: vytoky, zmist, znachennia: zbirnyk naukovykh prats za naslidkamy teoretychnoho seminaru, orhanizovanoho kafedroi arkhivoznavstva, novitnoi istorii ta spetsialnykh istorychnykh dystsyplin i Naukovym tovarystvom istorykiv-ahrarykiv 13 chervnia 2013 roku* [Revolution and civil war: the peasant component. The revolutionary process of 1917–1920: origins, content, significance: a collection of scientific works based on the results of a theoretical seminar organized by the department of archival studies, modern history and special historical disciplines and the Scientific Society of Agrarian Historians on June 13, 2013]. Cherkasy: Vertykal, 11–16. (In Ukrainian).

Kornovenko S.V. 2017 (a). Subiektivnyi skladnyk ahrarnoho pytannia yak odna z peredumov Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. [The subject component of the agrarian issue as one of the prerequisites of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 83–94. (In Ukrainian).

Kornovenko S.V. 2017 (b). Selianski respubliky pochatku 20 stolittia yak vyjav selianskoi revoliutsiinosti v Ukraini [Peasant republics of the beginning of the 20-th century as manifestations of peasant revolutionism in Ukraine]. *Ukrainskyi selianyn*, 18, 25–36. (In Ukrainian).

- Kornovenko S.V., Berestovyi A.I., Kompaniets O.V., Pasichna Yu.H., Pianzin S.D., Shcherbakov M.Ia. 2019. *Selianske respublikotvorennia periodu Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rr.* [Peasant republic formation during the period of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. Cherkasy: Chabanenko Yu.A. (In Ukrainian).
- Kornovenko S.V., Herasymenko O.V. 2017. *Selianyn-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902–1917 rr.* [Rebel peasant. Peasant revolution in Ukraine 1902–1917]. Cherkasy: Chabanenko Yu.A. (In Ukrainian).
- Kornovenko S.V., Zemziulina N.I., Kovalova N.A., Malynovskyi B.V., Masnenko V.V., Morozov A.H., Mykhailiuk O.V., Pasichna Yu.H. 2020. *Selianstvo, zemlia i vlada v period Ukrainiskoi revoliutsii (1917–1921 rr.)* [The peasantry, land and power during the Ukrainian revolution (1917–1921)]. Cherkasy: B.v. (In Ukrainian).
- Kotliar Yu.V. 2007. Selianski respubliki Pivdnia Ukrainy : do problemy derzhavotvorennia [Peasant republics of the South of Ukraine: to the problem of state formation]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho Natsionalnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Serii Politychni nauky. Pravoznnavstvo*, 56/69, 23–27. (In Ukrainian).
- Kotliar Yu.V. 2017. Selianski respubliki Naddnpirianskoi Ukrainy: do pytannia klasyfikatsii [Peasant republics of Trans-Dnieper Ukraine: to the question of classification]. *Istorychnyi arkhiv*, 18, 64–69. (In Ukrainian).
- Kovalova N. 2016. *Seliany, pomishchyky i derzhava: konflikt interesiv. «Ahrarna revoliutsiia» v Ukraini 1902–1922 rr.* [Peasants, landowners and the state: a conflict of interests. «Agrarian Revolution» in Ukraine 1902–1922]. Dnipropetrovsk: Lira. (In Ukrainian).
- Kovalova N. A. 2002. Do pytannia pro motyvatsiiu uchasti ukrainskoho selianstva v revoliutsiinykh podiiakh 1917–1921 rr.: sotsialno-ekonomichnyi i psykhologichnyi aspekt [On the question of the motivation for the participation of the Ukrainian peasantry in the revolutionary events of 1917–1921: socio-economic and psychological aspects]. *Ukrainskyi selianyn*, 5, 250–254. (In Ukrainian).
- Kovalova N.A., 2013. Politychni aspekty «aharnoi» revoliutsii 1917 – 1922 rr. v Ukraini [Political aspects of the «agrarian» revolution of 1917-1922 in Ukraine]. *Istoryko-politychni studii*, 1, 19–26. (In Ukrainian).
- Lozovyi V. 2008. *Ahrarna revoliutsiia v Naddnpirianskii Ukraini: stanovlennia selianstva do vldy v dobu Tsentralnoi Rady (berezen 1917 r. – kviten 1918 r.)* [The agrarian revolution in Trans-Dnieper Ukraine: the rise of the peasantry to power during the time of the Central Rada (March 1917 - April 1918)]. Kamianets-Podilskyi: PP «Moshak M.I.». (In Ukrainian).
- Lozovyi V. S. 2013. Sotsiokulturni osoblyvosti ukrainskoho narodu i derzhavotvorchy protsesy v dobu revoliutsii (1917–1921 rr.) [Socio-cultural features of the Ukrainian people and state-building processes during the revolution (1917–1921)]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka, Istorychni nauky*, 6, 340–350. (In Ukrainian).
- Lozovyi V.S. 2002. Ukrainska revoliutsiia ta ukrainska mentalnist [Ukrainian revolution and Ukrainian mentality (1917–1921)]. *Kraieznnavstvo*, 1–4, 53–58. (In Ukrainian).
- Malyk Ya. 2019. Ahrarna polityka radianskoi vldy v Ukraini [Agrarian policy of the Soviet government in Ukraine]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna. Spetsvypusk*, 467–477. (In Ukrainian).
- Mykhailiuk O.V. 2007. *Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia 20 st.: Sotsiokulturni protsesy* [The peasantry of Ukraine in the first decades of the 20th century: Sociocultural processes]. Dnipropetrovsk: Vyd-vo «Innovatsiia». (In Ukrainian).
- Mytrofanenko Yu.S. 2014. Fenomen «mnnozhynnoi suverennosti» revoliutsiinoi doby 1917–1920 rr. u konteksti protsesiv natsionalnoho derzhavotvorennia [The phenomenon of «multiple sovereignty» of the revolutionary era of 1917–1920 in the context of national state-building processes]. *Naddnpirianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*, 12, 113–123. (In Ukrainian).
- Mytrofanenko Yu.S. 2023. Anarkhistky Mariia (Marusia Nykyforova) ta Halyna (Ahafiia) Kuzmenko: hendernyi personalistychnyi vymir revoliutsiinoi doby 1917 – 1921 rr. [Anarchists Maria (Marusia Nikiiforova) and Galina (Agafia) Kuzmenko: gender-personalist dimension of the revolutionary era 1917-1921]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*, 40, 20–28. (In Ukrainian).
- Pasichna Yu.H., Kyryliuk Ye.M., Berestovyi A. I. 2019. Suspilno-politychna aktyvnist selianstva v period Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rr.: vystupy, povstanstvo chy bandytyzm? [Socio-political activity

of the peasantry during the Ukrainian revolution of 1917–1921: demonstrations, rebellion or banditry?]. *Ukrainskyi selianyn*, 21, 101–108. (In Ukrainian).

Petrukhin S.V. 2022. *Kontseptualizatsiia suspilstva ta stanovlennia ukrainskoi derzhavy u pratsiakh Mykyty Shapoval: istoryko-sotsiologichnyi pidkhid* [Conceptualization of society and the formation of the Ukrainian state in the works of Mykyta Shapoval: a historical and sociological approach]. Dys. ... doktora. filosofii: 054 Sotsiologhii. Kryvyi Rih. Kryvorizkyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet. (In Ukrainian).

Portnova T. 2010. Yurii Prysiashnyiuk. Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny 19 – pochatku 20 st. Cherkasy: Vertykal, PP Kandych S.H., 2007. 640 s.; Mykhailiuk Oleksandr. Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia 20 st.: Sotsiokulturni protsesy. Dnipropetrovsk: Innovatsiia, 2007. 457 s. [Yuriy Prysiashnyiuk. The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th - beginning of the 20th century. Cherkasy: Vertikal, PP Kandych S.G., 2007. 640 p.; Mykhailiuk Oleksandr. The peasantry of Ukraine in the first decades of the 20th century: Sociocultural processes. Dnipropetrovsk: Innovation, 2007. 457 p.]. *Ukraina moderna*, 6 (17), 285–291. (In Ukrainian).

Pyrh R.Ia. 2006. Zemelna reforma Hetmana Pavla Skoropadskoho: sproby provedennia ta prychyny nevdachi [Hetman Pavel Skoropadskyi's land reform: attempts and reasons for failure]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 68–84. (In Ukrainian).

Shanin T. 2010. Selianstvo:okreslennia sotsiologichnoho poniattia [The peasantry: delineation of the sociological concept]. *Ukraina, moderna*, 6 (17), 171–182. (In Ukrainian).

Shcherbatiuk V.M. 2012. *Selianskyi povstanskyi rukh v Ukraini 1917 – 1921 rokiv: ukrainska istoriohrafiia* [Peasant insurgent movement in Ukraine 1917-1921: Ukrainian historiography]. K.: Naukova dumka. (In Ukrainian).

Sorokyn P. 2005. *Sotsyolohyia revoliutsii* [Sociology of revolution]. M.: Terrytoria budushcheho.

Strakhov M.M. 2004. Mistseve selianske samovriaduvannia v Ukraini za reformoiu 1861 roku [Local peasant self-government in Ukraine according to the reform of 1861]. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia*, 7, 82–90. (In Ukrainian).

Verkhovtseva I.H. 2016 (a). Polityzatsiia samovriaduvannia selian u rosiiskii imperii u 1902–1907 rokakh yak pochatkovyi etap selianskoi revoliutsii [Politicization of peasant self-government in the Russian Empire in 1902–1907 as the initial stage of the peasant revolution]. *Ukrainskyi selianyn*, 16, 58–69. (In Ukrainian).

Verkhovtseva I.H. 2016 (b). «Poradyvshys mizh soboiu odnoholosno pryhovoryly...»: praktyka provedennia skhodiv i stanovlennia pravosvidomosti ta samovriaduvannia selian v rosiiskii imperii (druha polovyna 19 –pochatok 20 st.) [«Having consulted among themselves, they unanimously sentenced...»: the practice of carrying out ladders and the establishment of legal awareness and self-government of peasants in the Russian Empire (second half of the 19-th–beginning of the 20-th centuries)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 45, tom 1, 103–108. (In Ukrainian).

Verkhovtseva I.H. 2018. Povstali hromady: samovriaduvannia selian u rosiiskii imperii v umovakh suspilno-politychnykh potriasin pochatku 20 st. [Insurgent communities: self-government of peasants in the Russian Empire in the conditions of socio-political upheavals of the beginning of the 20 th century]. *Ukrainskyi selianyn*, 19, 18–27. (In Ukrainian).

Verstiuk V. 2007. Zemelne pytannia u stinakh Tsentralnoi Rady [The land issue is within the walls of the Central Rada]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 15, 645–663. (In Ukrainian).

Zaritska I.M. 2010. *Zemelne zakonodavstvo doby ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rr.* [Land legislation of the era of the Ukrainian revolution of 1917-1921]. K.: Atika. (In Ukrainian).

Zemziulina N.I. 2018. Rol selianskykh protestnykh rukhiv v derzhavotvorchyykh protsesakh v Ukraini (1918–1919 rr.): istoriografichniy narys. [The role of peasant protest movements in state-building processes in Ukraine (1918–1919): a historiographical essay]. *Ukrainskyi selianyn*, 20, 50–53. (In Ukrainian).

Zhytkov O.A. 2018. *Ahrarne pytannia ta zemelni reformy v Ukraini doby Vyzvolnykh zmahan (1917–1921 rr.)* [The agrarian issue and land reforms in Ukraine during the Liberation Struggle (1917–1921): historiography], istoriografiia: dys. ... dokt. ist. nauk: 07.00.06. / Kyivskyi natsionalnyi un-t. imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv. (In Ukrainian).

Zlobina O., 2022. *Ahenty sotsialnykh zmin u suspilstvi nestiikoi instytutsiinosti* [Agents of social change in a society of unstable institutionality]. Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy. (In Ukrainian).

Zotova A.S., Khutka S.V. 2008. Tsykl prats Mykyty Shapovala z vyvchennia mista i sela: doslidzhennia nevidomykh rukopysnykh avtohrافiv [The series of works of Nikita Shapoval on the study of the city and the village: the study of unknown handwritten autographs]. *Naukovi zapysky NaUKMA : Sotsiologichni nauky*, 83, 70–77. (In Ukrainian).

SOCIAL AGRARIAN FACTORS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION IN 1917–1921: MODERN HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE

Oleksandr Zhytkov

Doctor of Sciences in History

Professor at the Department of Ukrainian History and World History

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kropyvnytskyi

Abstract. *The publication presents the analysis results for the most recent Ukrainian researchers work covering the factor of peasantry in the formation of the agrarian policies by the Central Rada, Ukrainian State, and the Directory of the Ukrainian People's Republic at various stages of the Ukrainian Revolution in 1917–1921. The author highlights the way how historians interpret those revolutionary changes which had some decisive effect on the relations between the executive power and Ukrainian peasants who had some archaic attitudes, on the one hand, and on the other hand they were briskly adapting to the capitalisation processes in agricultural production on both banks of the Dnipro in late 19th — early 20th centuries. The author has studied social and economic sources, legal acts (governmental decrees and executive orders) as well as personal materials representing agrarian and peasant component of the Liberation Struggle period in the newest historiography of Ukraine. The conceptual issues of the research for specific aspects of the historiography have been covered. They deal with internal policies of the national governments in the agrarian relations sphere, methods how the activities of the state land committees and peasant self-government are reconstructed to prove their key role in the then implementation of the national land legislation as well as Ukrainian peasantry involvement into Ukrainian political fight and its participation in internal strife. Urgent discourses have been analysed in the Ukrainian scholarly literature in attempt to review some subjective factors influencing social and economic processes, the common law place and role in the agrarian relations formation within the national legislative framework, changes in legal awareness and political culture of Ukrainian people as well as continuity of the traditional land use rooted in peasants' farming practices.*

Key words: *agrarian reforms, land legislation, national governments, social reforms, Ukrainian historiography, Ukrainian peasantry.*

УКРАЇНЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 – 1921 РР.: ЧИННИК СІЛЬСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Верховцева Ірина Геннадіївна

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри документознавства та інформаційної діяльності,
Державний університет інформаційно-комунікаційних технологій, м. Київ
e-mail: novboxx@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5682-993X>

Анотація. За умов відстоювання українцями своєї суверенної держави в протидії російській повномасштабній військовій агресії важливими є інноваційні підходи до студіювання феномену Української революції 1917–1921 рр. – ключового етапу вітчизняного державотворення. У цьому контексті одним із найменш вивчених є чинник сільського самоврядування. Тому метою статті визначено окреслити основні дослідницькі стратегії. Цим уперше в історіографії актуалізовано детальне студіювання чинника сільського самоврядування в Українській революції. У національних державотворчих проєктах, наслідуючи М. Драгоманова, очільники Української революції (М. Грушевський, С. Петлюра та інші) демократичне земство відносили до бази організації України. Національні уряди земськими реформами намагалися організувати її. Навесні 1917 р. земства отримали статус органів місцевої влади й були доповнені волосним земством, у складі якого були сільські громади, що продовжували свою діяльність із дореволюційних часів. У такий спосіб в Україні постала єдина система сільського самоврядування, котра відіграла важливу роль у розгортанні революції, будучи каналом волевиявлення найбільшої соціальної верстви та представляючи суб'єкт-об'єктів управлінських процесів на селі. Але, попри певні напрацювання земств у соціокультурній сфері, центр ваги в сільському самоврядуванні перебував на рівні сільських громад, які за умов війни безпосередньо виконували державні замовлення з продуктового й збіжжєвого забезпечення тилу і фронту, постачали людей, кінську силу, фураж для армії тощо. Авторка резюмує, що визначення впливу сільського самоврядування на долю Української революції 1917–1921 рр. у розрізах кожного її етапу та кожного регіону є нагальним завданням. Зокрема, слід дослідити вплив на революційні процеси комунікацій між структурами сільського самоврядування, з'ясувати ставлення органів сільського самоврядування всіх рівнів до національних урядів у розрізі кожного регіону за умов громадянського протистояння, іноземної окупації, більшовизації країни.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., сільське самоврядування, земське самоврядування, волосне самоврядування, сільські громади.

Постановка проблеми. Відстоювання українцями своєї суверенної держави та фізичного існування у протидії російської повномасштабній військовій агресії, розпочатій 24 лютого 2022 р., спонукає до глибокого осмислення феномену Української революції 1917–1921 рр. (далі – Українська революція) – важливого етапу національного державотворення. Одним із завдань у цьому контексті є виявлення всіх її чинників. Оскільки 9/10 українського соціуму того періоду були селянами, у фокусі уваги, серед іншого, має перебувати вітчизняне село. Трендом

його соціально-політичного поступу було вкорінення в сільське життя практик самоврядування в розрізі функціонування відповідних земських і селянських інституцій. Революційною весною 1917 р. вони отримали статус органів місцевого управління, структурно уніфікувалися в єдину систему сільського самоврядування та долучились до національного державотворення. Це актуалізує вивчення сільського самоврядування як чинника Української революції.

Історіографічний огляд. Перші спроби аналізу чинника сільського самоврядування в Українській революції здійснили її учасники [Грушевський, 1991; Петлюра, 1993; Бойко, 1917; Мицюк, 1917; Королів, 1917; Дорошенко, 1930–1954; Дорошенко, 1923; Дорошенко, 1990]. Зокрема, в 1917 р. М. Грушевський наголосив, що організація України має відбуватись на базі «демократичного ... громадського самопорядкування, від самого споду» (дрібної земської одиниці – І. В.) «до верху – до українського сейму» [Грушевський, 1991, с. 125–126, 132; Грушевський, 1960, с. 102]. С. Петлюра назвав роботу в земстві «чорною державною працею», якою творилися «певні реальні цінності», та докоряв українським політикам за недооцінку земської діяльності в розбудові національної держави [Петлюра, 1993, с. 222]. Осмислювали роль самоврядних інституцій в контексті національного державотворення тої епохи і представники української діаспори [Нагаєвський, 1993; Левчук, 1968]. Спільними в усіх цих візіях були переконання щодо важливості розбудови в Україні інституту місцевого самоврядування за європейськими та американським взірцями.

Від проголошення незалежності України й до нині вітчизняна історична думка, студіюючи феномен Української революції, в аспекті ролі села в ній пройшла шлях від визнання ситуації «на місцях» в історіографічному вимірі «суцільною білою плямою» [Солдатенко, 1999, с. 58] через усвідомлення «тісного поєднання національного й соціального моментів» у революційному процесі 1917–1921 рр. [Житков, 2013, с. 150] до тверджень про селяноцентричність як характеристику останнього [Корновенко, Глібіщук та ін., 2021]. Вагомою мірою на історичні студії вплинули розроблена на початку 1990-х рр. В. Даніловим і Т. Шанінім концепція селянської революції 1902–1922 рр. як загального тла всіх революцій початку ХХ ст. на імперському й постімперському просторах, а також західне селянознавство загалом [Корновенко, 2017, с. 80–82]. Вивчаючи події Української революції «на місцях», дослідники в основному зосереджуються на ідейних передумовах революційних трансформацій місцевого самоврядування [Верховцева, 2005; Корольов, 2012; Бойко, 2012]; організації місцевої влади за умов революції [Копиленко, 1992; Мироненко, 1996; Тригуб, Довгань, 1999; Харченко, 2000; Верховцева, 2004а; Україна, 2007]; відносинах земств із національними урядами [Верховцева, 2004а; Верховцева, 2005; Матвієнко, 2019]; участі земств у соціальній допомозі населенню [Верховцева, 2004b; Палилюлько, Стецюк, 2016] й розбудові національної культури [Дровозюк, 1998; Верховцева, 2005; Сорочан, 2011]; ролі органів сільського самоврядування в опорі репресіям з боку влади, іноземній інтервенції, більшовицькій навалі [Верховцева, 2004а; Дудник, 2006; Гуцалюк, 2012; Маркова, Прохницький, 2017]; селянському республікотворенні як вияві революційності найбільшої соціальної верства [Губський, 2015; Корновенко, Берестовий та ін., 2019]. При цьому у фокусі уваги перебувають переважно земські структури, пріоритет надається регіональним аспектам теми, а узагальнення

всеукраїнського масштабу стосуються лише заходів національних урядів у аспекті реформ самоврядування на селі. Натомість самоврядування сільських громад – нижчого рівня волосного самоврядування досі не отримало належної уваги, як і проблемні питання функціонування сільського самоврядування тими часами в Україні загалом.

Крім того, в наукових працях спостерігається термінологічна плутанина. Для позначення різних структур українського села доби революції – *гіпотетичної традиційної сільської громади* та *суб'єкт-об'єкту сільського самоврядування*, що функціонував упродовж 1861 – початку 1920-х рр. і мав офіційну назву «*сільська громада*» (часто складалась із декількох сіл), в історичній літературі досі інерційно вживається вкорінений в соціокультурне буття великоруських губерній термін «*община*» [Маркова, Прохніцький, 2017, с. 61]. Останній неправомірно «прописався» в історичних працях через відповідні помилкові тлумачення істориків кінця XIX – початку XX ст. і радянських науковців [Верховцева, 2017, с. 118–126]. Натомість сучасні дослідники не беруть до уваги той факт, що офіційна сільська громада впродовж декількох дореволюційних десятиліть була колективним суб'єкт-об'єктом соціальних і управлінських процесів на селі [Верховцева, 2018, с. 132]. Цим суттєвою мірою знецінюється роль цієї структури як легітимного складника сільського самоврядування й місцевого управління в контексті революційних процесів.

Отже, попри певний доробок авторів 1917–1920-х рр. і представників діаспори в осмисленні ролі сільського самоврядування в Українській революції, новітні науковці цій проблемі приділили побіжну й фрагментарну увагу. Зокрема, визнано державотворчий характер повсякденної праці цього самоврядування загалом та вагомість проявів його опозиційності чи лояльності щодо офіційної влади в рамках революційних протиборств. Однак, від уваги науковців практично «вислизнула» його нижча ланка – самоврядні органи сільських громад (сільські сходи та обрані ними управлінці), які з початку першої світової війни взяли на себе основний тягар забезпечення тилу й фронту продуктами, збіжжям, людською силою, кіньми, фуражем тощо й за умов Української революції продовжили нести цю «ношу», чим робили неоціненний внесок у забезпечення необхідним учасників військово-політичних змагань. Ігнорування ролі цих громад у функціонуванні самоврядування на селі та в долі України тими часами, як і всього сільського самоврядування в Українській революції, вважаємо суттєвою вадою історичних студій. Це й спонукало звернутись до заявленої проблеми.

Мета. Не прагнучи її всебічного висвітлення, за мету визначаємо актуалізувати детальне вивчення сільського самоврядування як чинника Української революції 1917–1921 рр., окресливши коло відповідних дослідницьких стратегій на основі аналізу в загальних рисах: ідейних та організаційно-правових засад сільського самоврядування на селі; основного змісту його господарської та соціокультурної діяльності; опору репресіям з боку влади, іноземній окупації та більшовицькій навалі. Досягнення цієї мети сприятиме оформленню нового ракурсу осмислення національного революційного феномену 1917–1921 рр.

Виклад основного матеріалу. *Ідейні та організаційно-правові засади сільського самоврядування доби Української революції.* У революцію 1917–1921 рр. соціум Наддніпрянщини вступив як сільський – понад 9/10 населення були

сільськими мешканцями, що мали своє самоврядування – «громадське управління селом» (структувалося на органи волосного та сільського рівнів, які мали статус органів влади на селі та були колективними суб'єкт-об'єктами управління в розрізі своїх місцевостей). Воно функціонувало з 1861 р. як складник місцевого управління, а з 1864 р. – ще й всестанового земського самоврядування (структувалося на органи розпорядчі (зібрання) та виконавчі (управи) в розрізі повітів і губерній). Сільське самоврядування мало становий і водночас територіальний характер, а його розробка зумовлювалась завданнями скасування кріпацтва, модернізації фіскального адміністрування країни та запозиченнями західноєвропейських відповідних новацій. Слідуючи останнім, наріжним каменем уніфікації управління селом було зроблено самоврядування «вільних громад», які ототожнили з місцевими традиційними спільнотами етнічно й соціально строкатих регіонів країни (соціокультурне становище більшості з них для батьків селянської реформи 1861 р. було terra incognita). Не маючи інструментів бюрократичного контролю за неграмотними аграріями – основними товаровиробниками й платниками податків, за зобов'язання сільських громад їх примусили відповідати колективно, методом кругової поруки. Цю самоврядну технологію запозичили в руського миру / великоруської общини – традиційної самоврядної громади північно-західних регіонів (ймовірно, такі практики сформувались у часи їх перебування під владою Золотої Орди). Громадське управління селом мало суттєві внутрішні суперечності, зокрема, право самостійного вибору сільською громадою відповідно до власних традицій форм і засобів виконання державних повинностей – насамперед податкових (грошових), а також фізичних робіт з благоустрою місцевостей, утримання військових, арештантів, адміністративних установ тощо. Оскільки сільські громади систематично укрупнювались поєднанням в одну громаду мешканців декількох сіл, традиції стали фікцією. Натомість уніфікувати стягнення податків імперський істеблшмент був не в змозі. Таке вело до свавілля сільських сходів у розподілі повинностей всередині громад, розбрату й експлуатації частинами громадян решти загалу. З 1864 р. до повинностей додалися відповідні земські – грошові та фізичні з благоустрою повітів і губерній, з огляду на що земство селяни сприймали як «нового пана», а земські податки – як посилення тиску на село. Це дистанціювало волосну й сільську ланку самоврядування від земського, відповідно [Верховцева, 2018, с. 94, 124–132, 140; Верховцева, 2022, с. 117–121].

Ліберальні діячі країни виступали за перетворення волосного самоврядування на нижчу, волосну, ланку земського відповідного. Одним із тих, хто підтримував таке, був М. Драгоманов. Майбутнє України він пов'язував з її автономією за умов демократизації російської політичної системи і запровадження широкого місцевого самоврядування за західними моделями (європейськими, США) у форматі «вільних громад». Це, згідно поглядів патріарха української політики, мало супроводжуватись «вільною» громадсько-політичною творчістю знизу [Драгоманов, 1905, с. 347; Драгоманов, 1906. С. 842–843; Драгоманов, 1970, с. 471–472]. На початку ХХ ст. певним відображенням таких поглядів стали програми Української Радикальної партії та Української партії соціалістів-революціонерів [Верховцева, 2005с, с. 127]. Практичну участь у земському самоврядуванні брали видатні українські діячі. Приміром, професор Київського університету І. В. Лучицький, який у 1870-х рр. працював гласним Золотоніського повітового та Полтавського губерньського земств і

вивчав відповідні зарубіжний досвід та вітчизняні традиції. Інший науковець, професор Харківського університету, хімік М. Бекетов, як гласний Харківського губернського земства ініціював створення земських книжних складів, які суттєво прислужились соціокультурній розбудові українських губерній [Верховцева, 2011, с. 25–27; Верховцева, 2018, с. 41; Проць, 2020, с. 196].

Ураховуючи ці напрацювання, вагому роль сільському самоврядуванню як сегменту місцевого управління відвели в розбудові національної держави очільники Української революції. Зокрема, М. Грушевський у 1917 р. вказував, що «місцеве самоврядування дрібної земської одиниці, обране загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням чоловіків і жінок, має порядкувати всі місцеві економічні, просвітні і культурні справи..., вибирати своїх людей для завідування (адміністрації)» [Грушевський, 1991, с. 125–132; Грушевський, 1960, 102]. Діячі Української Центральної ради (далі – УЦР) були переконані, що із встановленням зв'язку земств із нею та українізацією останніх ці органи стануть справжніми виразниками волі народу, і в такий спосіб місцеве управління розбудовуватиметься на засадах парламентаризму, демократії, федералізму. При цьому волосні, повітові й губернські земства перетворюються на місцеві парламенти, що представлятимуть інтереси населення своїх місцевостей, кожна з яких матиме автономію, внаслідок чого Україна перетвориться на асоціацію самоврядних утворень [Верховцева І., 2005с, с. 127–128].

Певні підстави для реалізації таких сподівань дали бюрократизація на початку ХХ ст. земств, унаслідок чого вони перетворилися на напівгромадські-напівдержавні установи; збільшення меж їх компетенції й певні досягнення в культурно-господарській сфері; націєтворчий характер праці земських найманих працівників («третього елементу» земства), а також масштабний опір земств і села в 1902–1907 рр. та посилення ролі їх самоврядних органів у повсякденні регіонів напередодні та в часи першої світової війни. Зокрема, під час аграрних новацій 1906–1911 рр., у контексті пошуку засобів оптимізації сільськогосподарського виробництва й піднесення ефективності фіскального адміністрування, законами від 14.06.1910. «Про зміни та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння» та від 29.05.1911. «Про землеустрій» було проголошено колективною власністю сільських громад всі їх природні ресурси, разом із надрами, та надано кожній громаді право самостійно розпоряджатись ними. Це суттєво зміцнило статус самоврядних структур на селі, які, з огляду на потреби забезпечення необхідним фронту й тилу, разом із підприємствами важкої індустрії, стали постачальниками стратегічної продукції. Сільські громади перетворилися на абсолютних «господарів становища» на селі, повноцінних суб'єктів економічного і соціально-політичного життя країни [Верховцева, 2018, с. 361–363].

Навесні 1917 р. заходами Тимчасового уряду з демократизації земського самоврядування, надання його структурам статусу органів місцевого управління й поповнення їх волосним земством село стало управлятись в рамках єдиної уніфікованої системи сільського самоврядування в розрізі земств губернських, повітових, волосних, разом із сільськими самоврядними органами в складі останніх (при цьому під юрисдикцію повітових і губернських земств підпало й міське самоврядування). Із проголошенням Української народної республіки (далі УНР), як відзначала наприкінці 1917 р. земська преса, вітчизняні земства отримали більше

прав, аніж установи місцевого самоврядування в будь-якій іншій європейській країні. Будучи каналом волевиявлення найбільшої соціальної верстви, сільське самоврядування відіграло важливу роль у розгортанні Української революції. Дався взнаки досвід попередніх часів. Хоча й були випадки протидії земств національному урядові. Проте таке радше було виключенням, аніж тенденцією: деякі земства, зокрема, Кременчуцьке повітове на Полтавщині, стали на захист царського режиму; деякі, як Катеринославське губернське й Прилуцьке повітове Полтавщини, тривалий час не визнавали УЦР. Ситуація ж з визнанням УЦР сільськими громадами у регіонах України достатньо не вивчена: є відомості як про її визнання, так і протидію їй [Бойко, 2017, с. 8; Королів, 1917, с. 29; Мицюк, 1917, с. 15; Верховцева, 2005b, с. 188–193; Україна, 2007, с. 337; Бойко, 2012, с. 119; Корольов, 2012, с. 139–140; Гуцалюк, 2012, с. 37–40].

У грудні 1917 р. УЦР перейменувала земські управи на народні, відповідно, а земські збори – на народні ради (надалі П. Скоропадським назви «земські» цим структурам було повернуто, проте в документації відтоді циркулювали обидві – «земські» й «народні»). Слідом за УЦР проводи Української держави 1918 р. та П УНР реформами земського самоврядування намагалися організувати Україну відповідно до реалій свого часу. Роль самоврядних сільських структур у повсякденні країни була надзвичайно вагомою: як і дореволюційними часами, сільські громади в складі волості виконували державні замовлення з продуктового й збіжжевого забезпечення тилу і фронту, постачали людей, кінську силу і фураж для армії [Верховцева, 2004а, с. 92].

Натомість суттєвою проблемою за всіх урядів було дублювання земськими повітовими структурами повноважень волосних і власне сільських самоврядних відповідних, що часто заважало управлінню життям місцевостей. Насамперед таке зумовлювалося вадами законодавчого унормування діяльності сільського самоврядування – національні уряди не встигали за часом і за умов боротьби за своє існування не мали достатніх ресурсів для законодавчої праці. На тлі руйнації дореволюційної системи місцевого оподаткування, що трималась на оподаткуванні сільських громад, а також низького рівня грамотності селян, чималою проблемою були й ускладнені комунікації в самому земському середовищі – між його структурами, а також між земськими установами й сільськими громадами (останнє, як вказувалось вище, спостерігались із дореволюційних часів). Приміром, на Волині острозький повітовий комісар повідомляв, що в деяких волостях «почався похід» проти волосного земства, боротися із чим місцева влада була не в змозі. Непоодинокими були випадки пограбувань селянами земського майна. Це, безумовно, негативно впливало на якість сільського самоврядування за умов революції, відповідно, загрожувало зривом продуктового та збіжжевого забезпечення тилу й фронту, а також, як і попередніми часами, дистанціювало власне сільську ланку цього самоврядування від інших її ланок, вносячи в такий спосіб суттєвий дисбаланс в управління селом і відриваючи останнє від центральної влади [Гуцалюк, 2012, с. 37–40; Верховцева, 2004а, с. 107–108, 129; Верховцева, 2018, с. 395].

З огляду на вищевказане, ґрунтовного студіювання потребують комунікації між національними урядами та сільським самоврядуванням кожного рівня, звідси, з

урахуванням усіх обставин відповідного часу, а також проблеми комунікацій всередині самої системи сільського самоврядування за умов революції.

Господарська та соціокультурна діяльність органів сільського самоврядування за умов Української революції. Як вказувалося вище, з початку світової війни сільські самоврядні структури стали практично повними «господарями становища» в своїх місцевостях. Насамперед це стосувалося економічного життя села – основні товаровиробники мали постачати державі необхідне для фронту. Звісно, безпосередньо виконували замовлення сільські громади. Вони ж були й платниками податків. Однак практично весь час функціонування цих громад, починаючи з 1861 р., мала місце їх хронічна податкова заборгованість. Із початком революції податковий опір останніх посилювався. Серед головних причин, на тлі політичних криз і змін масової свідомості під впливом соціалістичної пропаганди, були руйнація дореволюційної систем земського оподаткування, базованої на принципах самообкладення, а також перманентне перебування національних урядів у стані боротьби за виживання, що завадило запровадити відповідне законодавство й необхідну інфраструктуру. За умов, коли влада в реалізації важливих для неї управлінських стратегій не мала інших інструментів, окрім земського самоврядування, вона погоджувалася передати йому не тільки повноваження з місцевого адміністрування, а й господарське утримання свого регіону, як це сталося в Другій УНР. При цьому такі повноваження отримали саме волосні структури. Відтак, центр ваги в управлінні господарством, а значить життям села загалом, перемістився на рівень волості, в складі якої й перебували сільські громади – основні товаровиробники та постачальники стратегічного для фронту забезпечення [Верховцева, 2018, с. 263–264; Губський, 2015, с. 86–89; Гуцалюк, 2012, с. 37–40].

Наслідком господарської й фінансової кризи та паралізації за умов революції практично всієї місцевої інфраструктури (саме на її фінансування дореволюційними часами в основному витрачалися земські кошти) стала мінімізація соціальної допомоги населенню органами сільського самоврядними. У часи внутрішньої нестабільності та постійних змін урядового курсу щодо місцевого самоврядування на їх користь свідчать факти сумлінного виконання ними своїх обов'язків у *соціальній допомозі населенню* (опікування вразливими соціальними верствами (бідними селянами, родинами козаків і мобілізованих до Української Армії тощо) матеріальною допомогою, відбудовою зруйнованих будинків, роздачею насіння й реманенту, відкриттям притулків, лазень і пралень для біженців, організацією під час пошестей санітарних пунктів, реєстрації хворих, обстежень населення, бактеріологічних лабораторій, епідемічних загонів, залученням фахівців з наукових установ, збільшення кількості земського медичного персоналу (інструкторів-дезінфекторів, фельдшерів, медсестер), постачанням протихолерної вакцини тощо) та розбудові *національної культури* (будівництво й утримання шкіл, забезпечення їх українськими підручниками, підготовка учительських кадрів; запровадження навчання українською мовою; підпорядкування церковно-парафіяльних шкіл органам місцевого самоврядування; сприяння українській пресі та українському друкованому слову, відповідних фінансуванням видань; організація архівної справи та українознавчої просвіти (вивчення народної культури, збір і фіксація фольклорної та матеріальної спадщини, підтримка народного хору й театру, організація курсів

українознавства); діяльність з українізації місцевого культурного життя – відкриття історико-краєзнавчих музеїв, заходи в рамках національних свят, зокрема, Дня народження Тараса Шевченка (поширення брошури «Шевченківські свята на селі», проведення концертів, лекцій в школах і дитячих закладах тощо), впорядкування могили Великого Кобзаря й пристані біля Чернечої гори (здвижено комплекс «Тарасів стан», полагоджено дороги до нього, збудовано мости, готель для туристів в українському стилі, облаштовано штучні криниці тощо); підготовка національних кадрів діячів культури; утримання народного університету на Поділлі; співпраця з «Просвітами»; облаштування народних будинків і бібліотек-читалень, вечірніх шкіл для дорослих; поповнення книгами повітових бібліотек тощо) [Дровозюк, 1998; Верховцева, 2004а; Верховцева, 2005а; Палилюлько, Стецюк, 2016, с. 263–269; Сорочан, 2011, с. 102].

Натомість, завдання фізичного виживання мешканців села та примус державних структур щодо виконання ним зобов'язань із забезпечення тилу і фронту, зумовили переведення центру ваги у сільському самоврядуванні на нижчий рівень – рівень сільських громад. Саме останні утримували всю місцеву інфраструктуру й годували себе, міста і фронт [Верховцева, 2004а с. 116, 129].

Резюмуючи, слід наголосити: попри соціальні напрацювання земств і їх заходи з розбудови національної культури, за умов господарської руїни та військового протистояння центр ваги в життєдіяльності села загалом і сільському самоврядуванні зокрема революційними часами перебував на рівні сільських громад. Подальшого студіювання в цьому контексті очікують питання ролі цих громад у соціокультурному становищі країни (йдеться, зокрема, про непоодинокі випадки пограбування ними земського майна, протидію земській діяльності загалом) та комунікацій в земському середовищі в господарській і соціокультурній сферах у розрізах кожного етапу революції та кожного регіону.

Сільське самоврядування в опорі репресіям влади, іноземній окупації та більшовицькій навалі. Сільське самоврядування характеризував «дух опозиційності», що з 1861 р. був «рушієм мас», адже патріархальні засади організації цього самоврядування були антиетатистськими за своєю природою. Вагомою мірою колективному опору селян сприяла сформована за матрицею руського миру самоврядна організація. На сходах узгоджувалися виступи проти поміщиків, місцевих адміністраторів, ненависних громаді її очільників, а з початком у 1902 р. селянської революції – гуртування для опору та укладення петицій-звернень (так званий, приговорний рух 1907–1907 рр.) з вимогами господарського (передача землі в народну власність, скасування викупних платежів, зменшення податкового тягара тощо), політичного (демократизації країни, проголошення республіки, скликання Установчих зборів тощо) та культурно-освітнього (демократизації освіти, навчання рідною мовою тощо) характеру. Звісно, на революціонізацію сільських сходів вплинула агітація соціалістичних партій та земців. Під час опору 1902–1907 рр. сільські громади, які попередніми роками суб'єктивізувалися як колективні учасники аграрних відносин, повірили в силу організованого колективу. Сучасники тих подій свідчили: селяни піднімалися на виступ «усі, як одна людина». Органи самоврядування при цьому відігравали роль територіально організуючого каркасу. Селяни відкрито казали, що настав час, коли вони можуть не рахуватися ані з владою старост і старшин, ані з поліцією, адже «усім миром» здатні примусити

задовольнити всі їх вимоги [Верховцева, 2018, с. 198; Верховцева, 2015, с. 76–78]. Кульмінацією руху опору села стало створення в 1905–1906 рр. селянських республік у сільських громадах, волостях, повіті на Сумщині. В останньому селяни скасували приватну власність на землю, передали її народу, разом із промисловими підприємствами; запровадили народну міліцію; розпочали формування власного парламенту за принципами загального, прямого, рівного й таємного голосування; видавали «Селянську газету», одним з номерів якої царський уряд оголосили «поза законом» [Верховцева, 2018, с. 349–350].

Під час реалізації нового аграрного курсу 1906–1911 рр. сільська громада стала суб'єктом правовідносин на селі та самостійною адміністративною одиницею: її схід приймав рішення щодо виходу з громадського землеволодіння. З відрубників, хуторян, міщан, яким дозволили купувати землю, поставали нові сільські громади цілком територіального характеру. Після видання вищезгаданих законів від 14.06.1910 р. та 29.05.1911 р. розпочався новий етап боротьби за ресурси села в рамках протистояння всередині цих громад та їх із владою. З початком світової війни цим певною мірою було зумовлено масове дезертирство з фронту, адже саме чоловіки як голови родин мали право претендувати на виділення земельного наділу з громадського поля, проте не могли бути на сходах, де вирішувалися ці питання. Загалом за умов війни спостерігалися зростання самосвідомості селян як колективних розпорядників сільського життя та тенденція відокремлення села від державної влади, адже сільські громади мали на селі реальну владу. Селяни казали: «громада сильніша за закон». Напередодні лютого 1917 р. посилювалися стихійно-соціалістичні настрої селян, а установи сільського рівня, по суті, стали *vis-à-vis* волості й сільського істеблішменту [Верховцева, 2018, с. 381–386].

Упродовж 1916–1917 рр. українські губернії наповнилися дезертирами із селян, які, зазнавши в окопах впливу соціалістичної агітації, «кипіли» революційними ідеями та мали зброю. На цьому тлі УЦР зволікала з вирішенням земельного питання. Натомість більшовики, захопивши в жовтні 1917 р. владу, оголосили декрет «Про землю» з декларативним положенням безкоштовного наділення нею за кількістю їдоків у родині. Прийнятий же в січні 1918 р. земельний закон УНР передбачав вилучення землі в поміщиків і передачу її малоземельним та безземельним селянам без конкретики щодо розмірів наділів. Процедура реалізації закону включала участь сільських самоврядних органів: для отримання землі селянин мав подати заяву до сільської управи, котра вносила його в спеціальний список, що затверджувався сільським сходом і надалі передавався волосному земельному комітетові [Дудник, 2006, с. 77–78]. Ці бюрократичні заходи вимагали певного часу для їх реалізації. Невдоволення селян таким навесні 1918 р., разом із зобов'язаннями УЦР постачати німецьким та австрійським союзникам сільгосппродукцію (що, відповідно, розкладалося по сільських громадах), спровокували виступи селян проти УЦР. У 1918 р., на тлі самочинних переділів землі в громадах і погромів панських маєтків, що підбурювалися соціалістами, та жорстких приборкань цих виступів П. Скоропадським, селянський опір, маючи досвід 1902–1907 рр., перейшов у стадію повсюдної організації селянських республік. Дослідниками нараховано 27 таких. Однією з масштабних і найбільш організованих була Махновія на чолі з Н. Махном [Котляр, 2018, с. 53; Губський, 2015, с. 78, 80; Корновенко, Берестовий та ін., 2019, с. 105–145; Капустян, 2018,

с. 35]. Це свідчило про розгортання проти влади – гетьманської, білогвардійської, більшовицької, організованих виступів селян практично «широким фронтом» на базі свого самоврядування.

Опір владі чинили й земства. Демократизація їх складу внаслідок виборів кінця 1917 р. зумовила перевагу в складі цих установ працівників із соціалістично-анархістськими настроями. Останні закликали не сплачувати податки та виявилися безпорадними у питаннях господарського управління своїми місцевостями. Погрози УЦР таким земцям покарати їх за невиконання своїх обов'язків результатів не дали. Навесні 1918 р. мали місце окремі випадки протистоянь земств з УЦР, зумовлені посиленням централізаторських тенденцій в її діяльності. Через громадську (земську) пресу УЦР звернулася до земств із закликом «не руйнувати ... Української держави». Міністерство внутрішніх справ УНР видало циркуляр, яким засудило прояви політиканства з боку земств і нагадало їм, що, крім прав, вони мають обов'язки, за невиконання яких, «недбальство» і «бездіяльність», винні будуть суворо покарані «як за невиконання обов'язків державної служби». Надалі конфлікт між земським самоврядуванням і владою в Українській Державі 1918 р. вилився у протистояння між організованим у Всеукраїнський Земський Союз першим та урядом цієї держави.

Однак у часи тотальної політизації суспільного життя за умов революції, внутрішньої нестабільності й перманентних змін урядового курсу щодо сільського самоврядування непоодинокими були й випадки, коли у кризових епізодах саме органи земського самоврядування були чи не єдиними осередками стабільності та реальною владою і ставали на захист місцевого населення, національних інтересів. Зокрема, таке мало місце в Єлисаветграді в березні 1918 р., коли з відступом більшовиків розбіглися місцеві ради й ревкоми, а місцеві земства продовжили свою діяльність. Спостерігалось подібне в Бессарабії, коли на початку того ж року з'їзд Придунайських земств виступив проти румунської окупації краю [Верховцева, 2005b, с. 186–192; Гуцалюк, 2012, с. 37–40]. Були випадки, коли земці рішуче виступали проти більшовизації своїх установ: Канівське повітове земство висловило «обурену ганьбу» «всім злочинцям, котрі роблять погроми», та прийняло резолюцію, де вказало: «всякі самочинні Совіти та Комітети, котрі ... не визнають законної влади на Вкраїні, повинні бути знищені». Службовці Київського губернського земства в листопаді 1917 р. прийняли резолюцію, в якій засудили анархію й виступили за встановлення в країні «сильної і твердої влади», якою, на переконання земців, могла бути тільки УЦР. Виступили проти репресій щодо земців з боку більшовиків гласні Харківського губернського земства [Верховцева, 2005b, с. 188–190]. Натомість на Волині наприкінці 1917 р. сільські громади підтримали більшовиків і виступили проти волосного земства [Гуцалюк, 2012, с. 37–40; Верховцева, 2018, с. 395]. Усе засвідчило розкол та внутрішнє протистояння всередині системи сільського самоврядування – його структури практично стали майданчиками боротьби за владу.

Отже, серед дослідницьких стратегій в цьому контексті своє місце мають посідати з'ясування впливу на ці процеси комунікацій між структурами сільського самоврядування та всебічне вивчення взаємин між ним і національними урядами за умов громадянського протистояння, іноземної окупації та більшовизації країни.

Висновки. Підсумовуючи усе викладене, вкажемо наступне. Сільське самоврядування відіграло важливу роль у розгортанні Української революції 1917–1921 рр., будучи каналом волевиявлення найбільшої соціальної верстви та суб'єктом управлінських процесів на селі, маючи чималий попередній досвід у цьому. До системи сільського самоврядування як складника місцевого самоврядування входили структури земств, що навесні 1917 р. отримали статус органів місцевої влади й поповнилися волосними відповідними, а також сільських громад – структур нижчого рівня в складі останніх. Органи волосного самоврядування, разом із сільськими структурами в їх складі, продовжували діяльність з дореволюційних часів як органи влади на селі. Роль сільських громад у його повсякденному житті, виконанні ним державних повинностей з продуктового й збіжжевого забезпечення країни, постачання людей, кінської сили, фуражу для армії тощо за умов військового протистояння часів революції була суттєвою. Попри напрацювання земств у соціальній сфері й розбудові національної культури, центр ваги у сільському самоврядуванні та життєдіяльності села загалом революційною добою перебував на рівні сільських громад. Очільники Української революції (М. Грушевський, С. Петлюра та інші), слідуючи ідейним напрацюванням М. Драгоманова, відводили органам сільського самоврядування вагому роль у національному державотворенні. Реформами земського самоврядування намагалися організувати країну Українська Центральна рада, проводи I та II УНР й Української держави 1918 р. Сила самоорганізації села завдяки його самоврядуванню сприяла опору репресіям з боку влади, захисту національних інтересів та протидії іноземній окупації й більшовицькій навалі. З огляду на це, визначення впливу сільського самоврядування на долю Української революції в розрізі кожного її етапу та кожного українського регіону, дослідження в цьому контексті взаємин між структурами сільського самоврядування та між ними і владою є нагальним завданням наукових студій, реалізація якого сприятиме оформленню нового ракурсу осмислення національного революційного феномена 1917–1921 рр.

Подальше студіювання проблеми може відбуватись вивченням впливу на революційні процеси комунікацій між земствами й сільськими громадами; детальним з'ясуванням ставлення органів сільського самоврядування до національних урядів, їх державотворчих стратегій; осмисленням ролі сільського самоврядування в реалізації останніх за умов громадянського протистояння, іноземної окупації й більшовізації країни.

Список використаних джерел та літератури

- Бойко В., 1917. *Земство і народні управи*. Київ: Час. 16 с.
- Бойко В., 2012. Місцеве самоврядування: погляд Сергія Єфремова. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Вип. 7. С. 113–125.
- Верховцева І., 2004а. *Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ізмаїльський держ. гуманіт. ун-т. Ізмаїл. 240 с.
- Верховцева І., 2011. До питання націєтворчої діяльності земських найманих працівників в Україні. *Інтелекція і влада: громадсько-політ. зб.* Вип. 22. Серія: Історія. С. 23–29.
- Верховцева І., 2005а. Земства Правобережної України у розбудові національної культури. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Вип. 19. С. 6–10.
- Верховцева І., 2005б. Земства України у Національно-демократичній революції 1917–1920 рр.: матер. V Буковинс. міжнар. іст.-краєзн. конф. (29 вересня 2005 р., Чернівці). Т. 1. Чернівці: Книги–XXI. С. 185–194.

- Верховцева І., 2005с. Земський проект Центральної Ради: сутність, умови реалізації, результати. *Революції в Україні у XX–XXI століттях: співзвуччя епох (18–19 листопада 2005 р.)*: матер. І Міжнар. наук. конф. Одеса: Одес. юр. ін-т ХНУВС. С. 126–131.
- Верховцева І., 2022. Одна з «великих»: реформа сільського самоврядування в Росії як панімперський проект (1861–1900-і рр.). *Київські історичні студії*. № 2(15). С. 115–127. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.22>
- Верховцева І., 2017. Селянське самоврядування в імперському дискурсі другої половини XIX – початку XX ст.: терміни «сільська громада», «община», «адміністративна община». *Гуржіївські історичні читання*. Вип. 12. С. 114–129.
- Верховцева І., 2018. *Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)*: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Черкаси. 701 с.
- Верховцева І., 2015. Станове самоврядування і протестний рух селян в Російській імперії на початку XX ст.: «селянські республіки». *Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації*: матер. міжнар. наук.-пр. конф. (Львів, 29–30 травня 2015 р). Львів: ГО «Львівс. фундація сусп. наук». С. 76–78.
- Верховцева І., 2004b. Участь земств Правобережної України у соціальній допомозі населенню. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Вип. 17. С. 6–10.
- Грушевський М., 1960. Підстави Великої України. *Грушевський М. Вибрані праці*. Нью-Йорк: Прометей. С. 90–110.
- Грушевський М., 1991. Якої ми хочемо автономії й федерації. *Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ: Знання України. С. 121–133.
- Губський С., 2015. Селянські республіки на Миколаївщині під час революції 1917–1920 років. *Українознавство*. № 4. С. 76–93.
- Гуцалюк І., 2012. Земства Західної Волині в добу Української революції (1917–1920 рр.). *Вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Вип. 10 (235). С. 35–41.
- Дорошенко Д., 1990. Война и революция на Украине. *Революция на Украине по мемуарам белых*. Київ: Политиздат Украины. С. 64–98.
- Дорошенко Д., 1930, 1954. *Історія України. 1917–1923 рр.*: у 3 т. Т. 2. Ужгород: Булава; Нью-Йорк. 510 с.
- Дорошенко Д., 1923. *Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918)*. Ч. І. Львів: Червона калина. 131 с.
- Драгоманов М., 1905. Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. *Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова*: в 2 т. Т. І. Paris. С. 273–375.
- Драгоманов М., 1906. Либерализм и земство в России. *Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова*: в 2 т. Т. II. Paris. С. 787–857.
- Драгоманов М., 1970. Листи на Наддніпрянську Україну. *Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці*: у 2 т. Т. І. Київ: Наукова думка. С. 428–482.
- Дровозюк Л., 1998. *Освітня діяльність земств Правобережної України (1904–1920)*: дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця. 196 с.
- Дудник О., 2006. Селянський рух на Київщині в роки Української революції (березень 1917 – липень 1919 рр.). *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Історія. Вип. 10. С. 75–80.
- Житков О., 2013. Селянознавчі дослідження в контексті формування концепції Української революції 1917–1921 рр. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія: Історичні науки. Вип. 18. 146–153.
- Капустян Г., 2018. Селянський повстанський рух Півдня України (Махновщина) в контексті Української революції 1917–1921 рр. *Український селянин*. Вип. 19. С. 31–36.
- Копиленко О., 1992. Місцеве самоврядування в УНР: досвід і проблеми. *Місцеве та регіональне самоврядування в Україні*. Вип. 2. С. 34–40.
- Корновенко С., Берестовий А., Компанієць О., Пасічна Ю., П'янзін С., Щербаков М., 2019. *Селянське республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр.*: монографія. Черкаси: Ю. А. Чабаненко. 220 с.

- Корновенко С., Глібішук М., Ільницький В., Компанієць О., Лозовий В., Пасічна Ю., Тельвак В., 2021. *Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм*: монографія. Черкаси: Ю. А. Чабаненко. 243 с.
- Корновенко С., 2017. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. № 4. С. 83–94.
- Королів В., 1917. Про народне самоврядування (земство). Київ. 31 с.
- Корольов Г., 2012. Ідея автономізму в уявленнях діячів та сучасників доби Центральної Ради. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Вип. 7. С. 126–147.
- Котляр Ю., 2018. Селянські повстання на Миколаївщині у 1918–1921 рр.: передумови, характер, спрямування. *Краєзнавство*. № 1. С. 46–55.
- Левчук Д., 1968. Сили демократії і консерватизму у визвольних змаганнях України. *Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923 рр.* Нью-Йорк: Булава. С. 41–106.
- Маркова С., Прохніцький О., 2017. Реформування місцевого самоврядування та вирішення «селянського питання» урядом Директорії. *Межибіж: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства*. Вип. 1. Ч. 1. С. 58–61.
- Матвієнко Т., 2019. *Земства України на тлі суспільно-політичних процесів доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ВНЗ Укоопспілки «Полтавс. ун-т екон. і торгівлі»; ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків. 288 с.
- Мироненко О., 1996. Формування національних земств і міських дум. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ: Генеза. С. 428–431.
- Мицюк О., 1917. *Про автономію України в федеративній Росії*. Лубни: друк. В. Левітанського. 24 с.
- Нагаєвський І., 1993. *Історія Української держави двадцятого століття*. Київ: Укр. письменник. 413 с.
- Палилюк О., Стецюк В., 2016. Соціальна робота – важливий напрямок роботи земств Поділля (1911–1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т. 23. С. 263–269.
- Петлюра С., 1993. Лист до Генерала-хорунжого Миколи Удовиченка. *Петлюра С. В. Статті*. Київ: Дніпро. С. 220–228.
- Проць Н., 2020. Внесок представників дворянського стану, земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії (1864–1914 рр.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 25. С. 193–210. DOI: 10.15407/rksu.25.193
- Солдатенко В., 1999. Ф. *Українська революція. Історичний нарис*. Київ. 976 с.
- Сорочан Н., 2011. Діяльність Харківського губернського земства в справі управління освітою і культурою за часів українських національних урядів (березень 1917 року – грудень 1918 року). *Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]*. Серія: «Історія та географія». Вип. 40. С. 100–104.
- Тригуб П., Довгань Н., 1999. Міські думи і земства в системі місцевих органів державної влади Півдня України в період революційних змагань 1917–1920 рр. *Вісник університету внутрішніх справ*. Вип. 7(1). С. 144–152.
- Україна: політична історія України. XX – початок XXI ст.* Київ: Парламентс. вид-во, 2007. 1028 с.
- Харченко Т., 2000. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень – грудень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава. 281 с.
- Pasichna Yu., 2021. Agrarianism: a new concept of understanding the Ukrainian revolution of 1917–1921. *Український селянин*. Вип. 25. С. 79–86.

References

- Bojko V., 1917. *Zemstvo i narodni upravy [Zemstvo and people's councils]*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Bojko V., 2012. Mistseve samovriaduvannia: pohliad Serhiia Yefremova [Local self-government: Serhiy Yefremov's view]. *Problems of Studying the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921*, 7, 113–125. [in Ukrainian].
- Doroshenko D., 1923. *Moi spomyny pro nedavnie-mynule (1914–1918) [My Memories of the Recent Past (1914–1918)]*. (Vol. I). Lviv. [in Ukrainian].

- Doroshenko D., 1930; 1954. *Istoriia Ukrainy. 1917–1923 [History of Ukraine. 1917–1923]*. (Vol. 2). Uzhhorod. [in Ukrainian].
- Doroshenko D., 1990. *Vojna y revoliutsiia na Ukrainy [War and revolution in Ukraine]*. In *Revoliutsiia na Ukrainy po memuaram belykh*. (pp. 64–98). Kyiv. Ukrainy. [in Ukrainian].
- Drahomanov M. P., 1905. *Vol'nyj Soiuz – Vil'na Spilka. Opyt ukraïnskoj polytyko-sotsyal'noj prohrammy [Volnyi Soyuz – Volna Spilka. Experience of Ukrainian political and social program]*. In *Sobranie polytycheskykh sochynenyj M. P. Drahomanova*. (Vol. 1. pp. 273–375). Paris. [in Ukrainian].
- Drahomanov M. P., 1906. *Lyberalyzm y zemstvo v Rossy [Liberalism and zemstvo in Russia]*. In *Sobranie polytycheskykh sochynenyj M. P. Drahomanova*. (Vol. 2. pp. 787–857). Paris. [in Russian].
- Drahomanov M. P., 1970. *Lysty na Naddnyprians'ku Ukrainu [Letters to Naddniprians Ukraine]*. In *Drahomanov M. P. Literaturno-publitsystychni pratsi*. (Vol. 1. pp. 428–482). Kyiv. [in Ukrainian].
- Drovoziuk L. M., 1998. *Osvitnia diial'nist' zemstv Pravoberezhnoi Ukrainy (1904–1920) [Educational Activities of Zemstvos of Right-Bank Ukraine (1904–1920)]*: PhD dissertation, Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsiubynskyi. [in Ukrainian].
- Dudnyk O. V., 2006. *Selians'kyj rukh na Kyivschiini v roky Ukraïns'koi revoliutsii (berezen' 1917 – lyphen' 1919 rr.) [The Peasant Movement in the Kyiv Region during the Ukrainian Revolution (March 1917 – July 1919)]*. *Scientific Notes [of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi]. Series: History*, 10, 75–80. [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj M. S., 1960. *Pidstavy Velykoi Ukrainy [The foundations of Great Ukraine]*. In *Hrushevs'kyj M. Vybrani pratsi*. (pp. 90–110). N'iu-Jork. [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj M. S., 1991. *Yakoi my khochemo avtonomii j federatsii [What kind of autonomy and federation do we want]*. In *Hrushevs'kyj M. Khto taki ukraïntsi i choho vony khochut'*. (pp. 121–133). Kyiv. [in Ukrainian].
- Hubs'kyj S., 2015. *Selians'ki respubliky na Mykolaivschyni pid chas revoliutsii 1917–1920 rokiv [Peasant republics in the Mykolaiv region during the revolution of 1917–1920]*. *Ukrainian Studies*, 4, 76–93. [in Ukrainian].
- Hutsaliuk I. O., 2012. *Zemstva Zakhidnoi Volyni v dobu Ukraïns'koi revoliutsii (1917–1920 rr.) [Zemstvo of Western Volyn during the Ukrainian Revolution (1917–1920)]*. *Bulletin of Lesya Ukrainka Volyn National University. Historical Sciences*, 10(235), 35–41. [in Ukrainian].
- Kapustian H. T., 2018. *Selians'kyj povstans'kyj rukh Pivdnia Ukrainy (Makhnovschyna) v konteksti Ukraïns'koi revoliutsii 1917–1921 rr. [The Peasant Insurgency of Southern Ukraine (Makhnovschyna) in the Context of the Ukrainian Revolution of 1917–1921.]*. *Ukrainian Peasant*, 19, 31–36. [in Ukrainian].
- Kharchenko T. O., 2000. *Stanovlennia mistsevykh orhaniv vykonavchoi vlady ta samovriaduvannia v Ukraïns'kij derzhavi (kviten' – hruden' 1918 r.) [Formation of Local Executive Bodies and Self-Government in the Ukrainian State (April – December 1918)]*: PhD dissertation, Poltava State Pedagogical University named after V. G. Korolenko. [in Ukrainian].
- Kopylenko O., 1992. *Mistseve samovriaduvannia v UNR: dosvid i problemy [Local Self-Government in the UPR: Experience and Problems]*. *Local and Regional Self-government in Ukraine*, 2, 34–40. [in Ukrainian].
- Kornovenko S. V., 2017. *Sub'iektnyj skladnyk aharnoho pytannia iak odna z peredumov Ukraïns'koi revoliutsii 1917–1921 rr. [The Subjective Component of the Agrarian Question as a Prerequisite for the Ukrainian Revolution of 1917–1921]*. *Ukrainian historical magazine*, 4, 83–94. [in Ukrainian].
- Kornovenko S. V., Hlibischuk M. V., Il'nyts'kyj V. I., Kompaniets' O. V., Lozovyy V. S., Pasichna Yu. H., Tel'vak V. P., 2021. *Selianotsentrychnyj fenomen Ukraïns'koi revoliutsii 1917–1921 rr.: ahraryzm [The Peasant-Centered Phenomenon of the Ukrainian Revolution of 1917–1921: Agrarianism]*. Cherkasy. [in Ukrainian].
- Kornovenko, S. V., Berestovyy A. I., Kompaniets' O. V., Pasichna Yu. H., P'ianzin S. D., Scherbakov M. Ya., 2019. *Selians'ke respublikotvorennia periodu Ukraïns'koi revoliutsii 1917–1921 rr. [Peasant republic-building during the Ukrainian Revolution of 1917–1921]*. Cherkasy. [in Ukrainian].
- Koroliv V., 1917. *Pro narodne samovriaduvannia (zemstvo) [On people's self-government (zemstvo)]*. Kyiv: Prosvita. [in Ukrainian].
- Korol'ov H., 2012. *Ideia avtonomizmu v uiavlenniakh diiachiv ta suchasnykiv doby Tsentral'noi Rady [The idea of autonomy in the perceptions of figures and contemporaries of the Central Rada]*. *Problems of Studying the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921*, 7, 126–147. [in Ukrainian].

Kotliar Yu., 2018. Selians'ki povstannia na Mykolaivschyni u 1918–1921 rr.: peredumovy, kharakter, spriamuvannia [Peasant Uprisings in the Mykolaiv Region in 1918–1921: Preconditions, Character, and Directions]. *Local History*, 1, 46–55. [in Ukrainian].

Levchuk D., 1968. Syly demokratii i konservatyzmu u vyzvol'nykh zmahanniakh Ukrainy [The Forces of Democracy and Conservatism in Ukraine's Liberation Struggle]. In *Idei i liudy vyzvol'nykh zmahan' 1917–1923 rr.* (pp. 41–106). N'iu-Jork: Bulava. [in Ukrainian].

Markova C., Prokhnits'kyj O., 2017. Reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta vyrishennia «selians'koho pytannia» uriadom Dyrektorii. [Reforming local government and solving the "peasant question" by the government of the Directory]. *Mezhybizh: a Scientific Bulletin on the Problems of Regional History and Monument Studies*, 1-1, 58-61. [in Ukrainian].

Matviienko T., 2001. *Zemstva Ukrainy na tli suspil'no-politychnykh protsesiv doby Tsentral'noi Rady (berezen' 1917 r. – kviten' 1918 r.)* [Zemstva of Ukraine against the background of socio-political processes of the Central Rada (March 1917 – April 1918)]: PhD dissertation, Higher Educational Institution of the Ukoopsilka "Poltava University of Economics and Trade" V. N. Karazin Kharkiv National University. [in Ukrainian].

Myronenko O. M., 1996. Formuvannia natsional'nykh zemstv i mis'kykh dum [Formation of national zemstvos and city councils]. In *Mala entsyklopediia etnoderzhavnavstva*. (pp. 428–431). Kyiv. [in Ukrainian].

Mytsiuk O., 1917. *Pro avtonomiiu Ukrainy v federatyvnyj Rosii* [On Ukraine's autonomy in federal Russia]. Lubny. [in Ukrainian].

Nahaievs'kyj I., 1993. *Istoriia Ukrainy'skoi derzhavy dvadtsiatoho stolittia* [The History of the Ukrainian State in the Twentieth Century]. Kyiv: Ukr. pys'mennyk. [in Ukrainian].

Palyiul'ko O. M., Stetsiuk, V. B., 2016. Sotsial'na robota – vazhlyvyj napriamok roboty zemstv Podillia (1911–1920 rr.) [Social work was an important area of work for the zemstvos of Podillia (1911–1920)]. *Education, Science and Culture in Podillia*, 23, 263–269. [in Ukrainian].

Petliura S., 1993. Lyst do Henerala-khorunzhoho Mykoly Udovychenka [A letter to the General-Corporal Mykola Udovychenko]. In *Petliura S. V. Stati*. (pp. 220–228). Kyiv. [in Ukrainian].

Prots' N. V., 2020. Vnesok predstavnykiv dvorians'koho stanu zems'kykh ustanov u rozvytok bibliotechnoi spravy Kharkivs'koi hubernii (1864–1914 rr.) [The contribution of representatives of the nobility and zemstvo institutions to the development of library science in Kharkiv province (1864–1914)]. *Manuscript and book heritage of Ukraine*, 25, 193–210. DOI: 10.15407/rksu.25.193 [in Ukrainian].

Soldatenko V. F., 1999. *Ukrains'ka revoliutsiia. Istorychnyj narys* [The Ukrainian Revolution. A historical essay]. Kyiv. [in Ukrainian].

Sorochan N. A., 2011. Diial'nist' Kharkivs'koho huberns'koho zemstva v spravi upravlinnia osvitoiu i kul'turoiu za chasiv ukrains'kykh natsional'nykh uriadiv (berezen' 1917 roku – hruden' 1918 roku) [The Activities of the Kharkiv Provincial Zemstvo in the Management of Education and Culture during the Period of Ukrainian National Governments (March 1917 – December 1918)]. *Collection of scientific works [of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University]. Series: "History and Geography"*, 40, 100–104. [in Ukrainian].

Tryhub P. M., Dovhan' N. Yu., 1999. Mis'ki dumy i zemstva v systemi mistsevykh orhaniv derzhavnoi vlady Pivdnia Ukrainy v period revoliutsijnykh zmahan' 1917–1920 rr. [City Dumas and Zemstvos in the system of local government in the South of Ukraine during the revolutionary struggle of 1917–1920]. *Bulletin of the University of Internal Affairs*, 7(1), 144–152. [in Ukrainian].

Ukraina: politychna istoriia Ukrainy. XX – pochatok XXI st. [Ukraine: Political History of Ukraine. XX – early XXI century], 2007. Kyiv. [in Ukrainian].

Verkhovtseva I., 2004a. *Diial'nist' zemstv Pravoberezhnoi Ukrainy (1911–1920 rr.)* [Activities of Zemstvos of Right-Bank Ukraine (1911–1920)]: PhD dissertation, Izmail State University of the Humanities. [in Ukrainian].

Verkhovtseva I., 2004b. Uchast' zemstv Pravoberezhnoi Ukrainy u sotsial'nij dopomozi naselenniu [Participation of Zemstvos of the Right-Bank Ukraine in Social Assistance to the Population]. *Scientific Bulletin of Izmail State University of the Humanities*, 17, 6–10. [in Ukrainian].

Verkhovtseva I., 2005a. Zemstva Pravoberezhnoi Ukrainy u rozbudovi natsional'noi kul'tury [Zemstvos of Right-Bank Ukraine in the Development of National Culture]. *Scientific Bulletin of Izmail State University of the Humanities*, 19, 6–10. [in Ukrainian].

Verkhovtseva I., 2005b. Zemstva Ukrainy u Natsional'no-demokratychnij revoliutsii 1917–1920 rr. [Zemstva of Ukraine in the National Democratic Revolution of 1917–1920]. *Tezy V Bukovyns'koi Mizhnarodnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii* (29 veresnia 2005 r., Chernivtsi). (Vol. 1, pp. 185–194). Chernivtsi. [in Ukrainian].

Verkhovtseva I., 2005c. Zems'kyj proekt Tsentral'noi Rady: sutnist', umovy realizatsii, rezul'taty [The Zemstvo Project of the Central Rada: Essence, Conditions of Implementation, and Results]. *Revoliutsii v Ukraini u XX–XXI stolittiakh: spivzvuchchia epokh (18–19 lystopada 2005 r.): tezy I Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. (pp. 126–131). Odessa. [in Ukrainian].

Verkhovtseva I., 2011. Do pytannia natsiietvorchoi diial'nosti zems'kykh najmanykh pratsivnykiv v Ukraini [On the issue of nation-building activities of zemstvo employees in Ukraine]. *Intellectuals and Power. Series: History*, 22, 23–29. [in Ukrainian].

Verkhovtseva I., 2015. Stanove samovriaduvannia i protestnyj rukh selian v Rosijs'kij imperii na pochatku XX st.: «selians'ki respubliky» [Self-government and protest movement of peasants in the Russian Empire in the early twentieth century: "peasant republics"]. *Suchasni vyklyky dlia suspil'nykh nauk v umovakh hlobalizatsii: tezy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Lviv, 29–30 travnia 2015 r.). (pp. 76–78). Lviv. [in Ukrainian].

Verkhovtseva I., 2017. Selians'ke samovriaduvannia v impers'komu dyskursi druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: termyny «sil'ska hromada», «obschyna», «administratyvna obschyna» [Peasant self-government in the imperial discourse of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries: the terms "rural community", "community", "administrative community"]. *Gurzhiyevsky Historical Readings*, 12, 114–129. [in Ukrainian].

Verkhovtseva I., 2019. *Selians'ke samovriaduvannia v Rosijs'kij imperii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Peasant Self-Government in the Russian Empire (second half of the nineteenth and early twentieth centuries)]: Doctoral dissertation, B. Khmelnytsky Cherkasy National University. [in Ukrainian].

Verkhovtseva I., 2022. Odná z «velykykh»: reforma sil's'koho samovriaduvannia v Rosii iak panimpers'kyj proekt (1861–1900-i rr.) [One of the "great" ones: the reform of rural self-government in Russia as a pan-imperial project (1861–1900s)]. *Kyiv Historical Studies*, 2(15), 115–127. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.22> [in Ukrainian].

Zhytkov O., 2013. Selianoznavchi doslidzhennia v konteksti formuvannia kontseptsii Ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rr. [Peasant Studies in the Context of Forming the Concept of the Ukrainian Revolution of 1917–1921]. *Scientific Notes [of Kirovohrad Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University]. Series: Historical Sciences*, 18, 146–153. [in Ukrainian].

Pasichna Yu., 2021. Agrarianism: a new concept of understanding the Ukrainian revolution of 1917–1921. *Ukrainian Peasant*, 25, 79–86. [in English].

THE UKRAINIAN REVOLUTION 1917 – 1921: THE FACTOR OF RURAL SELF-GOVERNMENT

Iryna Verkhovtseva

Doctor of History, Associate Professor,

Professor of Department of Document Studies and Information Activities,
State University of Information and Communication Technologies, Kyiv

Abstract. In the context of the Ukrainians' defense of their sovereign state in countering Russia's full-scale military aggression, innovative approaches to studying the phenomenon of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, a key stage of the national statehood, are important. One of the least studied is the factor of rural self-government. Therefore, the purpose of the article is to outline the main research strategies in this context. This is the first time in historiography that a detailed study of the factor of rural self-government in the Ukrainian Revolution is actualized. In their national state-building projects, following M. Drahomanov, the leaders of the Ukrainian Revolution (M. Hrushevsky, S. Petliura, and others) considered the democratic zemstvo to be the basis of Ukraine's organization. National governments tried to organize it through zemstvo reforms. In the spring of 1917, zemstvos received the status of local authorities and were supplemented by volost zemstvos, which included rural communities that had continued their activities since pre-revolutionary times. Thus, a unified system of rural self-government emerged in Ukraine. It played an important role in the unfolding of the revolution, being a channel for the expression of the will of the largest social stratum, a subject and object of governance processes in rural areas. However, despite certain achievements of zemstvos in the socio-cultural sphere, the center of gravity in it was at the level of rural communities, which during the war

directly fulfilled state orders for food and grain supplies for the home front and rear, supplied people, horsepower, fodder for the army, etc. Determining the influence of rural self-government on the fate of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in the context of each of its stages and each region is an urgent task. In particular, it is necessary to study the impact on the revolutionary processes of communications between rural self-government structures, to determine the attitude of rural self-government bodies at all levels to national governments in each region in the context of civil confrontation, foreign occupation, and Bolshevization of the country.

Key words: *Ukrainian Revolution of 1917–1921, rural self-government, zemstvo self-government, volost self-government, rural communities.*

РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОГЛЯДАХ МІНІСТРА ІСПОВІДАНЬ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ВАСИЛЯ ЗЕНЬКІВСЬКОГО

Жолоб Михайло Петрович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії та археології,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: zholobb@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-0745-8412>

Анотація. У статті розглядається церковнотворча діяльність Василя Зеньківського. На основі широкого комплексу профільної історичної літератури показано, що на кожному етапі своєї діяльності Василь Зеньківський мав особливі, обумовлені історичними обставинами, підходи до церковного будівництва. У статті звернено увагу на основні його погляди та здобутки в сфері церковного будівництва.

Ключові слова: Василь Зеньківський, Павло Скоропадський, Антоній (Храповецький), Православна церква, Українська держава, релігійна організація, Міністр ісповідань.

Постановка проблеми. Українське церковне будівництво, що взяло своїм початком першу половину XX століття, не втратило свою актуальність і в сьогоденні. Його глибокі внутрішньо-психологічні та соціальні передумови важливі і по нині.

Метою є розкриття ролі та поглядів Василя Зеньківського на українське церковне будівництво часів національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з обставинами, в яких опинилися українські національні державні утворення першої половини XX століття, успіхи їх церковних намірів потрапляли в пряму залежність від державотворчих процесів і здатності цих держав до боротьби за самостійність. Визнання української церкви ставало заручником успіху та визнання українських державних утворень від іноземних держав з одного боку, а з іншого – небажання єпископату становлення національних церковних структур.

Пишучи про погляди та зумовлені ними дії Василя Зеньківського як першого міністра ісповідань Української Держави Павла Петровича Скоропадського, слід зазначити, що в умовах розгортання національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. та в роки після них склалися умови, коли «радикальна зміна поглядів» була об'єктивно вигідною, а в окремих випадках необхідною. Таким чином з'ясування поглядів першого міністра ісповідань Української Держави Василя Зеньківського на розбудову української православної церкви, її ролі в російському та світовому православ'ї, а також самої долі України потребує кропіткої та різносторонньої роботи з аналізу і врахування біографії та загального історичного тла цих драматичних подій.

Народився Василь Васильович Зіньківський 4 липня 1881 р. в місті Хмельницький (на той час Проскурів). Зеньківський був вихідцем з українського дворянського роду. Завдяки цьому здобув природничу освіту на фізико-математичному факультеті Київського університету. З 1915 р. працює професором Київського університету та викладає курси з психології та логіки. Крім того очолював релігійно-філософське товариство. В 1917 – 1918 рр. викладав в українському державному університеті. Упродовж 15 травня – 19 жовтня 1918 р. – міністр ісповідань в уряді Української Держави [Осташко, 2005; Зеньковський, 2010].

Міністр ісповідань Української Держави Василь Зіньківський став першим міністром ісповідань Української Держави Павла Скоропадського та творцем і засновником української церковної структури доби національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр., а також українського релігійного відомства як міністерства за часів Української революції 1917 – 1920 рр. [Ульяновський, 1997, с. 40-45, 70-71]

Характерними рисами, які підкреслюють чисельні дослідники біографії Василя Зеньківського є його поміркованість та опора на канонічність у взаємодії з духовенством української православної церкви [Ульяновський, 1997, с. 73; Євсєєва, 2004, с. 213-214]. Саме Василь Зеньківський ініціював та відіграв роль каталізатора державницьких тенденцій всередині української церкви. В значній мірі діяльність заснованого ним Міністерства ісповідань ґрунтувалося насамперед на засадах діалогу між державою та церквою, а також адміністративній незалежності в управлінні церквою. Нерідко така його поміркованість ставала причиною конфліктів з російським єпископатом українських православних єпархій [Ульяновський, 1997, с. 70-71].

Розбудова української православної церкви в добу національно-визвольних змагань було процесом надзвичайно складним, що зустрічав опір дій серед проросійського духовенства, яке складало єпископат та значну частину чернецтва і білого духовенства. Найпомітнішою постаттю з числа антиукраїнських сил в православній церкві українських єпархій доби національно-визвольних змагань українського народу був харківський, згодом київський митрополит Антоній (Храповецький). Він займав чільне місце в ієрархії духовенства України, де мешкала лєвова частка православних вірян колишньої Російської імперії. Антоній прагнув нав'язати свій порядок денний церкві, виступаючи, адже був ієрархом потужного церковного об'єднання, що знаходилося поза більшовицькою владою, на відміну від патріарха Тихона, що перебував у Москві. Тож роль та амбіції Антонія як предстоятеля української православної церкви виходила далеко за межі України [Бойко, 2003; Стародуб, 2001].

Для проросійського духовенства за Гетьманату, зокрема митрополита Антонія (Храповецького) та єпископа Павла (Рождественського), саме Зеньківський являв собою «найстрашнішого» та «найлютішого» ворога православної церкви, оскільки прагнув до розбудови її організаційної структури та церковної автономії і таким чином впливав на їх погляд та ставив під загрозу російську церкву [Ульяновський, 1997, с. 100-102]. Втім, як показало подальше розгортання церковних процесів, саме дії Зеньківського, спрямовані на організацію церковної структури в рамках Української Держави Скоропадського, по факту сприяли консолідації

чорносотенного духовенства довкола українських єпархій, що стали управлятися окремим церковним органом з найбільш реакційних проросійських сил [Ульяновський, 1997, с. 120-124; Євсєєва, 2004, с. 198-199].

Безсумнівним є те, що увесь період перебування Василя Зеньківського на посаді міністра ісповідань Української Держави, йому доводилося зустрічати опір, що виявлявся як у вигляді саботажу співпраці церкви з державою, так і в прямих наклепах на нього з боку проросійського духовенства.

Втім не слід бути наївними в оцінці Василя Зеньківського як прямого і послідовного будівника української церкви і представника українського церковного руху в контексті державотворчих процесів українського народу доби національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. Будуючи українські церковні структури, Василь Зеньківський чудово усвідомлюючи політичну орієнтацію єпископату та на особистому досвіді розумів його настрої і не міг у короткій та середній перспективі очікувати постання української національної церкви [Ульяновський, 1997, с. 250]. Про це свідчила динаміка роботи та рішення Всеукраїнського церковного собору [Ульяновський, 2006]. Його поступальність в українізації церкви в поєднанні з формуванням церковної структури, що мала самоврядування в рамках Української Держави, радше сприяла консолідації чорносотенсько-орієнтованого духовенства і сприяла побудові в Українській Державі Скоропадського надійного тилу для білого руху Росії, що в ті роки не без допомоги гетьмана зароджувався на теренах колишньої Російської імперії [Ульяновський, 1997, с. 297; Євсєєва, 2004, с. 214-216]. Згодом Василь Зеньківський сам згадував, що, працюючи міністром ісповідань Української Держави, фактично служив інтересам російської справи [Зеньковский, 1995, с. 11].

Пишучи про православну церкву, варто брати до уваги й те, що традиційно православна церква є ідеологічним апаратом тієї держави, в якій знаходиться. Виключенням є лише ті держави, що самі дистанціюються від православної церкви у якості ідеологічного апарату. Зеньківський, будучи людиною ерудованою та церковно грамотною, в значній мірі розумів цю особливість церкви, а тим більше російської, яка у часи Російської імперії була фактично «Міністерством ідеології», повністю зрісшись з державою. Церковні процеси в Україні розгорталися на тлі бурхливих церковних процесів в межах російської православної церкви, вичвом яких став Всеросійський православний собор у Москві. Обрання патріарха Тихона та відродження досинодальних органів управління церкви фактично означало реставрацію старих порядків, що існували в російському православ'ї до реформ Петра I. Струнка церковна ієрархія, що опиралася на патріаршу традицію йшла в розріз українській церковній традиції соборності в управлінні православної церкви.

Власне з усвідомлення цього факту й постає колізія українського церковного будівництва часів Василя Зеньківського, де з одного боку міністр ісповідань Української Держави прагнув до повернення українських традицій церковного життя, а з іншого – бачив українську православну церкву як нерозривну частину російського церковного простору [Зеньковский, 1995, с. 12]. Опираючись на різні церковні традиції, ментальність народу та психологічні реакції українців і росіян на схожі ситуації слід зазначити, що перспектива такого співіснування української та російської церкви в рамках однієї православної церкви могла бути тільки явищем тимчасовим і практично напевне в перспективі передбачало або ж автокефалію

української православної церкви або ж поглинання і розчинення української церкви в російській [Ульяновський, 1997, с. 281-289].

Якщо перший варіант був практично неможливий, на погляд Василя Зеньківського, і висвітлений у його спогадах, то другий цілком реальний і більш того – ілюстративно-наочний в попередні часи. Таким чином попри видимі ознаки українського церковного будівництва, що відображали дії Василя Зеньківського на посаді міністра ісповідань Української Держави, його дії мали радше декоративний і імітаційний характер. Міністр ісповідань Української Держави Василь Зеньківський подібно до ієрархів православної церкви українських єпархій вбачав в Українській державі Павла Петровича Скоропадського радше тимчасове державне утворення, що несло проміжковий характер між Росією минулого і Росією майбутнього, яка б насправді мало чим відрізнялася від своєї попередниці [Ульяновський, 1997, с. 247-248].

З розгортанням антигетьманського повстання на чолі з Директорією Української Народної Республіки Василь Зеньківський вирушає за кордон та опиняється в середовищі російської білої еміграції, більш того будує церковну кар'єру в рамках російської православної церкви. 1919 р., вже легалізувавшись в умовах більшовицького режиму, Василь Зеньківський почав працювати в наркоматі народної освіти, наркоматі соціального забезпечення і охорони здоров'я, а також викладав в кількох університетах. Згодом перебрався до Одеси, а 1920 р. емігрував до Белграду, де став професором місцевого університету та секретарем товариства російських вчених, яке через п'ять років змушений був покинути через критику його діяльності у якості міністра ісповідань Української Держави Павла Скоропадського. Василь Зеньківський перебрався до Праги, а починаючи з 1927 р. став професором православного богословського інституту в Парижі [Осташко, 2005; Зеньковський, 2010].

За таких умов колишній міністр ісповідань Української Держави Василь Зеньківський пише свої мемуари. Цілком очевидно, що для самого Зеньківського ці мемуари були в значній мірі не спробою зафіксувати історичні події, пов'язані з перебуванням ним на посаді міністра і розповідань Української Держави та церковними процесами, що відбувалися в Україні 1918 р., а спробою «відбілити» свою репутацію в білоемігрантському церковному середовищі. Саме тому мемуари Василя Зеньківського сповнені псевдоісторичними спогадами, які йдуть в розріз з історичними фактами та свідченнями інших очевидців подій. Мемуарами він прагнув сконструювати нову більш зручну йому реальність. В цій новій реальності Василь Зеньківський з одного боку служив Росії, і як показало подальше розгортання подій в цьому він не лукавий, бо як написано в Євангелії «по ділам їхнім пізнаєте їх». Саме діяльність Василя Зеньківського на посаді міністра ісповідань Української Держави, яка полягала у створенні для України органів управління церквою без забезпечення лояльності російського духовенства створила умови, коли фактично українська церква ставала становим хребтом російського шовінізму в Україні. Яскравим прикладом саме такого результату є наслідки діяльності другої та третьої сесії Всеукраїнського церковного собору. На них, на відміну від першої, гору взяло проросійське духовенство в тому числі завдяки поступливості Василя Зеньківського [Ульяновський, 2006].

З іншого боку слід зазначити, що семимісячна успішність Української Держави Павла Петровича Скоропадського і у відомстві Василя Зеньківського мала свій відгомін в українзації церковного життя. Сам Зеньківський, не будучи ворогом українську церковного руху, вбачав за можливе і почасти законне право українського народу на вираження свого церковного життя у відповідності до своєї ментальності та історичних традицій, які склалися впродовж століть в абсолютно інших умовах, ніж це відбувалося на етнічно російських теренах. Крім того сам Зеньківський не заперечував на праві проукраїнського духовенства вести проповіді українською мовою, оскільки ця мова була зрозуміла для його пастви, а також сприяв розширенню українського церковного самоврядування [Зеньковский, 1995, с. 82-103].

Висновки. Отже, діяльність міністра ісповідань Василя Зеньківського являла собою внутрішню обумовлену позицією людини російської культури, що пам'ятала про свої давні українські корені, але перебувала в рамках духовного і політичного російського простору. Не будучи ворогом України в її драматичні та складні історичні обставини, Василь Зеньківський прагнув поєднати очевидне і морально чесне право українського народу на, хоч і непростий, але окремий від Росії національний та церковний шлях. Втім реалізацію цього права він бачив лише в розрізі перебування українського національного та церковного руху в рамках російської політичної і релігійної орбіти. Відверто антиукраїнські випадки, притаманні його мемуарам, були зумовлені головним чином не його власною позицією на момент перебування на посаді міністра ісповідань Української Держави, а обумовлювалися тим цькуванням, яке відбувалося щодо нього в роки перебування в еміграції та діяльності в білоїміграційних організаціях.

Тож, підсумовуючи вище сказане, слід зазначити, що Василь Зеньківський не був українським патріотом і державником у традиційному розумінні цього слова, подібно до багатьох діячів українського церковного руху з мирян, як-то Володимир Черняхівський, Олександр Лотоцький, Іван Огієнко, Василь Біднов та багато інших, але й не був типовим діячем російського церковного руху, що йшов у фарватері імперської політики як в церковній ідеології, так і в церковній практиці тих часів. Ця його двоякість відштовхувала і продовжує відштовхувати від нього як палких українських патріотів, так і прихильників російських імперських традицій. Це в свою чергу породжувало і продовжує породжувати величезну кількість міфів довкола Василя Зеньківського і його політики в сфері церковного будівництва, надаючи йому епітетів та характеристик, що є взаємовиключними. Правда в цій ситуації із Зеньківським, як і завжди, – посередині. Дійсно, він не провадив політики, яка б передбачала автокефалію української церкви і бачив українську православну церкву як і Україну загалом частиною російської простору з особливими специфічними механізмами самоврядування, які б враховували темперамент, історичний досвід та психологічні особливості українського народу, а отже його церкви. Втім не було в ньому й ворожого та відверто негативного ставлення до українського церковного руху, оскільки він бачив запит на українізацію церкви насамперед серед пастви та білого духовенства українських єпархій. Саме тому оцінка Василя Зеньківського дуже часто обумовлюється неврахуванням складності тієї доби, в якій він жив і працював.

Список використаних джерел та літератури

- Бойко, О. Д., 2003. Антоній Храповицький, *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В*, К.: В-во «Наукова думка».
- Євсєєва, Т. М., 2004. Російська православна церква в Україні 1917 – 1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі, К: Інститут історії України НАН України.
- Зеньковский, В., 1995. *Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания*, Москва.
- Осташко, Т. С., 2005. Зеньківський Василь Васильович, *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й*, К.: В-во «Наукова думка».
- Стародуб, А. В., 2001. Антоній, *Енциклопедія Сучасної України*, К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.
- Ульяновський, В. І., 1997. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського), К: Либідь.
- Ульяновський, В. І., 2006. Всеукраїнський православний церковний собор (ВПЦС), *Енциклопедія Сучасної України*, К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.
- Ульяновський, В. І., 2010. Зеньковский Василь Васильович, *Енциклопедія Сучасної України*, К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.

References

- Boiko, O. D., 2003. Antonii Khrapovytskyi, *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 1: A-V*, K.: V-vo «Naukova dumka». [in Ukrainian].
- Ostashko, T. S., 2005. Zenkivskiy Vasyl Vasylovych, *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 3: E-Y*, K.: V-vo «Naukova dumka». [in Ukrainian].
- Starodub, A. V., 2001. Antonii, *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Ulianovskiy, V. I., 1997. Tserkva v Ukrainskii Derzhavi 1917 – 1920 rr. (doba Hetmanatu Pavla Skoropadskoho), K: Lybid. [in Ukrainian].
- Ulianovskiy, V. I., 2006. Vseukrainskyi pravoslavnyi tserkovnyi sobor (VPTsS), *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Ulianovskiy, V. I., 2010. Zenkovskiy Vasyl Vasylovych, *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Yevsieieva, T. M., 2004. Rosiiska pravoslavna tserkva v Ukraini 1917 – 1921 rr.: konflikt natsionalnykh identychnosti u pravoslavnomu poli, K: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Zenkovskiy, V., 1995. Piat mesiatsev u vlasti (15 maia – 19 oktiabria 1918 h.): Vospomynaniya, Moskva. [in Ukrainian].

DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH IN THE VIEWS OF THE MINISTER OF CONFESSIONS OF THE UKRAINIAN STATE OF HETMAN PAVLO SKOROPADSKYI VASYL ZENKIVSKYI

Mykhailo Zholob

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The article examines the church-building activity of Vasyl Zenkivskiy. On the basis of a wide range of specialized historical literature, it is shown that at each stage of his activity, Vasyl Zenkivskiy had special approaches to church construction determined by historical circumstances. The article draws attention to his main views and achievements in the field of church construction.

Key words: Vasyl Zenkivskiy, Pavlo Skoropadskiy, Antony (Khrapovetskyi), Orthodox Church, Ukrainian State, religious organization, Minister of Confessions.

**ВАСИЛЬ ОЛЕКСІЙОВИЧ БІДНОВ – ІСТОРИК ТА БУДІВНИЧИЙ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ**

Доценко Віктор Олегович

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: dozenkov@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0106-1385>

***Анотація.** У статті розглядається діяльність Василя Біднова як історика та будівничого української церкви. На основі широкого комплексу мемуарів та профільної історичної літератури показано, що на кожному етапі своєї діяльності Василь Біднов мав особливі, обумовлені історичними обставинами, підходи до оцінки церковного будівництва та державотворчих процесів доби національно-визвольних змагань українського народу. При цьому добу національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. та церковне будівництво в зазначений період Василь Біднов розглядав як частину значно ширшого процесу національного становлення. У статті звернено увагу на основні його погляди та здобутки в церковному будівництві та історії церкви.*

***Ключові слова:** Василь Зеньківський, Павло Скоропадський, Антоній (Храповецький), Православна церква, Українська Держава, релігійна організація, Міністр ісповідань.*

Постановка проблеми. В традиції православної церкви незалежна держава має автокефальну церкву, а канонічні кордони збігаються з державними. Втім процеси державного та церковного становлення не є лінійними та такими, які відповідають одне одному. Це було в нас як за доби національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. так і залишається актуальним і сьогодні. Оскільки Василь Біднов розглядав церковні процеси своєї доби як частину значно ширшого процесу національного становлення, то його судження й оцінки залишаються актуальними й в наш час.

Метою є розкриття ролі та поглядів Василя Біднова на українське церковне будівництво доби національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр.

Виклад основного матеріалу. Період початку ХХ століття став драматичним поворотом в історії Української Православної Церкви. Подібно до того як складалася ситуація в усіх інших сферах українського життя, тяга народу до відродження рідної церкви мала міцний фундамент, що опирався на провідні суспільні сили, а саме селян та військових. Боротьба за розбудову української церкви насамперед для широких народних мас насамперед полягала в українізації проповідей та перекладу на українську мову богослужбові літератури. Процес же створення організаційної структури української церкви лягав на плечі насамперед мирян та білого духовенства, оскільки ментально і етнічно чуже українській справі чорне духовенство українських єпархії не лише не сприяло розвитку української церкви, а й всіляко йшло всупереч бажанням та тенденціям, закладеними

українською паствою в розвитку українського церковного руху доби національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. При цьому на різних етапах національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. роль та місце окремих особистостей у розбудові української церкви мала різну вагу. Якщо в Українській Народній Республіці доби Центральної Ради та Українській Державі Павла Скоропадського державна політика стосовно церкви визначалася головним чином окремими чиновниками, що опікувалися сферою церковної політики відповідних державних структурах, то за Української Народної Республіки доби Директорії почалася побудова державної політики стосовно церкви та діалогу між державою та церквою. В цих умовах виникла ціла плеяда українських церковних діячів з мирян, що стали активними учасниками церковного руху та задавала шлях та тенденції націоналнотворчим церковним процесам. До цієї плеяди безумовно належав Василь Олексійович Біднов – історик та будівничий української церкви.

Народився Василь Біднов 14 січня 1874 р. в місті Широке. Походив він із родини заможних селян і завдяки чому закінчив Херсонська духовне училище в 1889 р., Одеську Духовну Семінарію в 1896 р. і в 1902 р. Київську Духовну Академію, де брав активну участь в її житті. З 1903 р. перебрався на постійне місце проживання до Катеринослава (нині місто Дніпро), де працював помічником інспектора і викладачем у Катеринославській духовній семінарії та редагував «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии».

Поворотним роком в житті Біднова став 1909 р. Саме цього року Василь Олексійович Біднов отримав ступінь магістра богослов'я та разом з дружиною вступив до Товариства українських поступовців, а згодом в 1917 р. членами Української партії соціалістів-федералістів. З цього почався його політичний шлях.

За доби української революції впродовж 1917 – 1918 рр Біднов був депутатом Української Центральної Ради. Від 1918 р. екстраординарний професор українського університету в Кам'янець-Подільському та з 1919 р. декан богословського факультету. Цю посаду він поєднував з посадою заступника Міністра ісповідань Української Народної Республіки Івана Огієнка. Відповідав Василь Олексійович в Міністерстві ісповідань за Комісію з перекладу Святого Письма на українську мову (зокрема переклад Діян Апостолів), очолюючи її. Разом з цим він одночасно очолював українське педагогічне товариство, Кирило-Мефодіївське братство і Подільську філію Українського Національного Союзу, а також Кам'янець-Подільського громаду Української партії соціалістів-федералістів. З поразкою українських національно-визвольних змагань Василь Біднов перебував на еміграції, де активно продовжував свою наукову працю [Ульяновський, 2003; Біднов, 2003; 2015].

Біднов оцінював ситуацію, що складалася в національному та церковному будівництві в Україні в добу розгортання українських національно-визвольних змагань наступним чином. На його погляд, політична ситуація, що розгорталася в Україні з кінця 1917 р. являла собою протистояння двох таборів. Одним з яких був демократичний табір, що представляв український національний рух, який обстоював ідеї національного самоусвідомлення та самостійності й демократії, і опирався головним чином на українську людність. Інший табір – більшовицько-комуністичний, що представляв комуністичну ідеологію та був по суті своїй інтернаціональним та опирався на етнічно неукраїнську людність, якій була далека

ідея українського національного відродження та самостійності України, а близькою була ідея єдності з Москвою.

Проукраїнський табір головним чином був представлений Українською Народною Республікою як національною державою українського народу, що найповніше втілювала концепцію суверенного національного шляху та державної самостійності України. Впродовж національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. Українська Народна Республіка неодноразово вступала в запеклу боротьбу з більшовицькою росією. Це протистояння змусило російських більшовиків до проголошення Української Радянської Соціалістичної Республіки. Широкі прошарки української людності ставляться з прихильністю до ідеї на яких стояла саме Українська Народна Республіка, а більшовиків селяни України рахують за ворогів, здійснюючи проти них повстання [Біднов, 1921, с. 3-4].

В час цієї великої боротьби населення Наддніпрянщини головним чином складалося з православного українського населення, а греко-католиків, католиків та протестантів разом було навіть менше ніж іудеїв. Таким чином українська людність на цих землях була головним чином православною. На момент проголошення Української Держави на її теренах існувало 9 єпархій кожна з яких мала свого правлячого єпископа, а Київська єпархія митрополита, та 16 вікарних єпископів. Всі вони перебували у владі Російського Найсвятішого Синоду та більшість з них була етнічними росіянами та подекуди ментально та духовно зросійщеними українцями [Біднов, 1921, с. 4-6].

З огляду на вищевикладене, на думку Василя Біднова, єпископат українських єпархій головним чином обстоював ідеї московського централізму та російського шовінізму задля утвердження російських інтересів. Насамперед це стосувалося боротьби з національною свідомістю та спрямовані дії пов'язані з русифікацією. Крім того велася систематична боротьба з українськими церковними звичаями. Зокрема заборонялося друкування книжок на релігійну тематику українською мовою, виголошувати та друкувати проповіді українською мовою, так зокрема Російський Найсвятіший Синод не давав благословення на друк Євангелія українською мовою. Паралельно з цим йшла боротьба з церковнослов'янською мовою в українській редакції (Київським ізводом), зокрема українською вимовою церковнослов'янських текстів. Крім того витіснялися з вжитку співи, архітектура характерна для українських храмів та ін. Тобто все, що стосувалося повсякденного церковного життя українського народу до московських впливів з боку московського духовенства уніфікувалося в українській церкві з російської і таким чином підміняло українські церковні звичаї звичаями московськими [Біднов, 1921, с. 6-7].

Біднов зауважує, що особливої ваги в русифікації українського населення російський єпископат насамперед надавав підбору претендентів на ті чи інші церковні посади. Формування бажаних для себе церковних кадрів починалося ще з церковних шкіл, в яких виховання відбувалося в дусі ворожості до всього українського. Таким чином виховувалася зневага до всього українського походження у дітей з українських сімей. Так відбувалася духовна та ментальна асиміляція, а ті хто виявляв все ж симпатії до батьківської мови позбавлялися будь-яких перспектив у лінії церковного служіння [Біднов, 1921, с. 7].

Такий стан справ визначав ставлення духовенства до української національної боротьби. Духовенство українських єпархій як правило ставилося з байдужістю та

відсторонені до будь-яких проявів національної свідомості, а подекуди виступаючи навіть в ролі ворога українського національного руху. З розгортанням національно-визвольної боротьби українців духовенство ставало джерелом русифікації українських громадян та просування ворожих щодо України пропагандистських ідей. Тому справа українського церковного будівництва в значній мірі не йшла пліч-о-пліч з процесом побудови української державності [Біднов, 1921, с. 8].

Для широких народних мас та багатьох українських церковних діячів справа українізації церковного життя мала свою вагу, і саме тому починаючи ще з 1917 р. вони брали участь в українському церковному русі, і зокрема шляхом участі в єпархіальних з'їздах, де вони бачили можливості в українізації церкви. Такі діячі вбачили головну перепону в розбудові української церкви насамперед в церковній бюрократії, оскільки єпископат українських єпархій був промосковський і представляв російські інтереси, що йшли всупереч інтересам побудови української церкви [Біднов, 1921, с. 9].

Такий широкий народний запит на українізації церкви все ж знаходив відгуки серед окремих діячів духовенства, зокрема прихильників серед учасників з'їздів. Для прикладу Полтавський єпархіальний з'їзд мав навіть доповідача, що вважав за необхідне українізувати церкву. Учасники ж Подільського єпархіального з'їзду пішли навіть далі. Вони зажадали не лише переходу церковних відправ на українську мову, а й переходу церковно-периферійних шкіл на українську мову як мову освіти в них [Біднов, 1921, с. 10-11].

Далеко не всі з'їзди мали таке позитивне значення для української національної справи і на них в переважній більшості було проросійське духовенство. Воно, будучи російськими ієрархи, дбало про російську церкву та орієнтувалося на духовенство російське, очікуючи Всеросійський церковний собор, що мав проходити в Росії і делегатами якого мали бути вони як люди не прихильні до української справи [Біднов, 1921, с. 11-13].

Антиукраїнська сутність делегатів та напрям в якому рухалася російська церква на Всеросійському церковному соборі викликали незадоволення в проукраїнських церковних сил тими процесами, що відбувалися в російському церковному русі, зокрема Собор та його діяння і обрання патріарха Московського йшло всупереч українським церковним звичаям, які ґрунтувалися на засадах соборності церкви та обережного і почасти обережно-негативного ставлення до персоналізованого церковного управління, характерного російській церкві [Біднов, 1921, с. 12-13].

На думку Біднова, природною реакцією на такий імперський поступ російського духовенства була активізація українського церковного руху та поява Всеукраїнської Церковної Ради [Біднов, 1921, с. 13-14; Лотоцький, 1966, с. 371-372]. Всеукраїнська Церковна Рада прагнула досягнення своєї мети, а саме проголошення автокефалії української православної церкви шляхом скликання Всеукраїнського Церковного Собору [Дорошенко, 2002, с. 222-223].

Гроші на організацію проведення Собору було знайдено за активної участі митрополита Володимира. Роботу Собору було розпочато у січні 1918 р. Собор складався з трьох сесій. Перша з яких складалася з 9 пленарних засідань. На чолі Всеукраїнського Церковного Собору був єпископ Пимен (Пегов). Провідною силою першої сесії Собору була Всеукраїнська православна церковна рада, що ставила собі

за мету проголошення автокефалії української церкви. Втім оскільки єпископи ж не виявляли активності в її роботі з того нічого не вийшло. Єдиним підсумком першої сесії Собору було її закриття до травня. Крім перенесення роботи Собору на травень, була прийнята постанова, в якій йшлося про визнання української мови як мови офіційного діловодства та про окремі організаційні і фінансові питання. Та значення цієї сесії для повсякденного життя церкви була мізерною [Ульяновський, 2006; Поцулко, 2008, с. 213-218].

Однією з ключових подій, що розгорталася на першій сесії Всеукраїнського церковного собору стала котка годинна лекція, прочитана професором Іваном Огієнко 14 січня, на тему: «Відродження української церкви» [Біднов, 1921, с. 14-15].

Чергова сесія Всеукраїнського Церковного Собору відбулася в новій політичній реальності, а саме в умовах Української Держави Павла Скоропадського. Його консервативний та авторитарний політичний режим надихав проросійських єпископів. На передодні відкриття другої сесії Всеукраїнського Церковного Собору єпископату, всупереч процедурі, вдалося «обрати» нового Київського митрополита – Антонія (Храповецького) з Харкова, а патріарх Московський Тихон та Священний Синод Російської православної церкви затвердили його на цій посаді. Такі дії російських шовіністів з числа духовенства в Україні та московських архієреїв викликали обурення та протест з боку українського уряду. Тому відкриття другої сесії Всеукраїнського Церковного Собору стало справою вже державною і супроводжувалася вона великою увагою з боку міністра ісповідань Української Держави Василя Зеньківського. На потребу організації другої сесії Всеукраїнського Церковного Собору гетьман Української Держави Павло Скоропадський виділив 1 117 600 карбованців державних коштів. Її відкриття відбулося 7 (20) червня 1918 р. Хід цієї сесії та її наслідки були дискусійними. Єпископат українських єпархій, будучи противниками ідеї автокефалії, на цій сесії першочергово розгорнули запеклу боротьбу з самою ідеєю її проголошення, а не впорядкуванням справ церкви у відповідності до нової суспільно-політичних реальності. Тим часом Міністр ісповідань Зеньківський зі свого боку, з надією на поступові еволюцію світогляду ієрархів української церкви в бік української справи, прагнув уникати прямого тиску на єпископат української церкви. Всеукраїнська православна церковна рада ж на цій сесії опинилася в меншості. В ході другої сесії Всеукраїнського Церковного Собору було вирішено питання вищого церковного управління та прийнято постанову з 17 пунктів, яка закладала принципи українського церковного самоуправління. У відповідності до цих рішень українська православна церква підпорядковувалася Московському патріарху. 24 червня (7 липня) 1918 р. проросійською більшістю Всеукраїнського Церковного Собору було позбавлено мандатів членів Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Тож друга сесія Всеукраїнського Церковного Собору хоч і надала формальної структури українському православ'ю, все ж сприяла утвердженню позицій російських шовіністів з числа духовенства. Такий поворот зняв з порядку денного питання богослужіння українською мовою і статус її як можливої мови богослужіння був зведений нанівець. 27 червня (11 липня) 1918 р. другу сесію Всеукраїнського Церковного Собору було закрито [Ульяновський, 2006; Поцулко, 2008, с. 213-218; Дорошенко, 2002, с. 225-229].

Третю і останню сесію Всеукраїнського Церковного Собору було розпочато 15 (28) жовтня 1918. Головним питанням тієї сесії було насамперед обговорення ставлення Московського патріарха та Всеросійського Собору до «Положення про вище церковне управління в Україні». Однак 1(14) листопада 1918 р. Міністр ісповідань Української Держави Олександр Гнатович Лотоцький підняв перед Всеукраїнським Церковним Собором питання автокефальної церкви, однак у зв'язку з формуванням нового уряду з новим Міністром ісповідань питання автокефалії було знято з порядку денного третьої сесії Всеукраїнського Церковного Собору. 30 листопада (12 грудня) на соборі виступив Гетьман. Православна церква отримала першість серед інших конфесій. Крім того, на третій сесії Всеукраїнського Церковного Собору було прийнято рішення про те, що єпископи та митрополити мають обиратися собором та затверджуватися Московським патріархом без урахування побажань чи протестів світської влади. До того ж, на думку делегатів Всеукраїнського Церковного Собору, саме митрополит мав представляти церкву в державі, а не Міністр ісповідань. Також було вирішено, що саме церковнослов'янська мова має бути мовою богослужіння в українській церкві. Роботу третьої сесії Всеукраїнського Церковного Собору було завершено 4 (17) грудня 1918 р. у зв'язку з припиненням існування Української Держави [Ульяновський, 2006; Поцулко, 2008, с. 213-218; Дорошенко, 2002, с. 231-232].

Окрім Всеукраїнської Церковної Ради, на думку Василя Біднова, важливе місце в українському церковному Русі займало Кирило-Мефодіївське Братство, що стало своєрідним майданчиком української людності, акумулюючи зусилля для досягнення мети автокефалії української церкви від Московського Патріархату. Аналізуючи умови Української Держави Павла Скоропадського, в яких в діяло Кирило-Мефодіївське Братство, Біднов прийшов до висновку, що в них діяти українським церковним діячам було складніше, ніж це було за Української Центральної Ради. Ці обставини були зумовлені прихованою симпатією Скоропадського до ідеї як державної, так і церковної єдності з Москвою [Біднов, 1921, с. 16-17].

В своїй оцінці церковних подій доби гетьманату Біднов зауважував, що на відміну від українських церковних діячів доби Української Центральної Ради Української Народної Республіки російські шовіністи загалом, та російські шовіністи в рясах зокрема почувалися впевнено та комфортно. Користуючись всіма засобами впливу на суспільні думки, які перебували в їх розпорядженні від церковної проповіді до публікацій в пресі. Сам факт існування Української Держави сприймався ними наскільки несерйозно та тимчасово, що навіть ставився під сумнів держав статус української мови [Біднов, 1921, с. 17-18].

Втім така оцінка Біднова як серед сучасних дослідників цього періоду української історії (як державної, так і церковної) так і за його сучасників супроводжувалася чисельними суперечливими і почасти ідеологічними та світоглядними дискусіями. Безсумнівно, є справедливим те, що на відміну від Української Народної Республіки політичні і церковні діячі якої здебільшого хоч і не з перших днів стояли на засадах державної самостійності та церковної автокефалії, але йшли поступальним шляхом до досягнення цієї мети, переживаючи внутрішню еволюцію, то Українська Держава Павла Скоропадського, будучи персоналістичним режимом в значній мірі залежала від тих чи інших діячів, що обіймали ті чи інші

посади в її уряді, ніж від продуманої державної політики чи революційної стихії народних мас. Позиція Гетьмана щодо церкви в значній мірі залежала від рішучості чи обережності, а також волі його міністрів ісповідань Василя Зінківського та Олександр Лотоцького. Погляди ж Гетьмана на цю справу в значній мірі змінювалися як під впливом обставин так і позиції його міністрів. Ця легковажність державної політики Павла Скоропадського була притаманною йому навіть в тих сферах, що були йому значно більш знайомі та зрозумілі ніж питання розбудови церкви [Дорошенко, 2002, с. 231].

З проголошенням «Федеративної грамоти» Павлом Скоропадським та з початком розгортання антигетьманського повстання розпочалася зовсім нова сторінка історії Української церкви. Справедливо аналізуючи події антигетьманського повстання з позицій підходу національної політики та становлення національної свідомості учасників подій, а також орієнтації народних мас різного етнічного походження, Василь Біднов стверджує, що в боротьбі між Гетьманом та Директорією УНР режим першого відстоювали люди здебільшого не українського етнічного походження та ворожі українській справі, а Директорію Української Народної Республіки, яка очолювала повстання проти гетьмана, підтримувало головним чином українське селянство та українські державні та громадські діячі. Попри очевидні досягнення Української Держави Скоропадського в останні дні свого існування її провідними силами були головним чином антиукраїнські [Біднов, 1921, с. 19-24].

Крім того саме за доби Директорії Української Народної Республіки умови за яких провідні державні діячі, а насамперед Головний отаман армії і флоту Української Народної Республіки Симон Петлюра, член Директорії УНР Опанас Андрієвський та прем'єр-міністр Української Народної Республіки Володимир Чехівський, а також тимчасовий комісар міністерства ісповідань Олександр Гнатович Лотоцький розуміли важливість церковного питання та обстоювали ідею церковної автокефалії. Окрім того навіть їх опоненти в новій українській владі розуміли небезпеку, яку потенційно становило проросійське духовенство, якщо не буде належного контролю з боку держави до їх діяльності [Андрусишин, 1997, с. 12-14; Лотоцький, 1966, с. 10-11; Лотоцький, 1951, с. 41-49]. І саме за доби Директорії Української Народної Республіки Василь Біднов як людина з ґрунтовною релігійною освітою, широким світоглядом та енциклопедичними знаннями стає не лише істориком та будівничим Української церкви, а й одним із ключових діячів українського національного церковного руху доби національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр.

Позитивним чинником на шляху утвердження української церковної справи, на думку Василя Біднова, був акт, проголошений 1 січня 1919-го р., а саме закон «Про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви». За цим законом українська церква унезалежнювалася від російської і формувалася її вища влада. Роль найвищої церковної влади відводилася Всеукраїнському церковному собору, а виконавчим органом його був Український Священний Синод, що складався з єпископів, священників, диякона та мирян. Одночасно з цим було призначено членів Українського Священного Синоду. З архієреїв туди увійшли єпископи Агапіт та Діонісій. Драматичні події російського вторгнення на терени Української Народної Республіки та швидкий відхід органів управління з столиці

Української Народної Республіки Києва до Вінниці та інші перешкоди початку роботи Українського Священного Синоду в поєднанні з динамічними та швидкими змінами лінії фронту, що сприяли перманентним переїздам державних установ з одного міста до іншого, не сприяло їхній плідній роботі [Біднов, 1921, с. 25-26]. Власне лише з приходом на посаду міністра ісповідань Української Народної Республіки професора Івана Огієнка та відносною стабілізацією ситуації на фронтах вдалося повернутися до плідного церковного будівництва. На думку Біднова, саме Іван Огієнко зробив грандіозний вклад в розбудову української церкви. Іван Огієнко бачив першочерговим завданням з перших днів свого перебування на посаді міністра ісповідань Української Народної Республіки розпочати свою діяльність зі створення сприятливих умов по перекладу Святого Письма та іншої релігійної й морально-етичної літератури, що була надбанням церкви, на українську мову. З цією метою починаючи з 1 грудня 1919 р. розпочала свою роботу комісія по перекладу Святого Письма. Окрім безпосередньо перекладу Святого Письма, на богослужбову комісію покладалися завдання по перекладу житій святих та іншої літератури [Біднов, 1921, с. 26-27; Андрусишин, 1997, с. 85-87].

На думку Василя Біднова, окрім перекладу Святого Письма та богослужбової літератури на українську мову, для діячів українського церковногоруку тих часів важливим було повернення до української вимови церковної слов'янської мови як мови богослужіння богослужбових текстів та літургії, а також використання української мови як мови проповідей серед пастви. Втім саме вживання української мови як мови офіційного документообігу церковної проповіді, а також використання традиційного для України вимови церковнослов'янської мови замість створеної за часів Петра I російської вимови синодального ізводу церковнослов'янської мови ставало каменем спотикання в діалозі між Міністерством ісповідань Української Народної Республіки та духовенством з проросійською орієнтацією на чолі з єпископом Пименом.

Окрім переходу на українську мову та українську вимову церковнослов'янської мови у якості мови української церкви професором Іваном Огієнком було здійснено ще ряд вкрай важливих та необхідних для ефективної роботи Міністерства ісповідань Української Народної Республіки реформ. Насамперед це стосувалося реалізації, передбаченого законом від 1 січня 1919 р. про автокефалію української церкви та створення Українського Священного Синоду, як вищого виконавчого органу церковного управління. Саме існування цього синоду створювало умови автокефальної існування української православної церкви, оскільки місцеве духовенство мало звертатися зі своїми запитами саме до нього замість Всеросійського Священного Синоду та патріарха Московського [Біднов, 1921, с. 28].

На додачу цих заходів, спрямованих на українізацію церкви, що були спрямовані міністерством ісповідань УНР і особисто Іваном Огієнком, Василь Біднов виділяв та підкреслював в своїй праці «Церковна справа на Україні» важливість низового церковного руху. Зокрема Біднов виділяв ситуацію в самому Києві, де попри більшовицьку окупацію, жваво вирувало українське церковне життя. Саме в Києві перебували та діяли на той час Всеукраїнська Церковна Рада і Кирило-Мефодіївське братство [Біднов, 1921, с. 33-34].

Втім такий бурхливий розквіт українського церковного життя, що переживав Київ, мав свою ціну, зокрема інтенсивне протистояння з проросійським духовенством. Перебуваючи в умовах більшовицького режиму, однаково ворожих, як українському церковному руху, так і російському шовіністичному духовенству, а також знаходячись в найжорстокішому ідеологічному протистоянні з проросійськими церковними силами, українські церковні діячі остаточно звільнилися від «оков» обережності в українізації церкви (такі «окови» були притаманні українському церковному руху в попередні роки). В цей же час в середовищі Кирило-Мефодіївського братства виникла ідея переходу на українську мову як мову богослужіння [Біднов, 1921, с. 34-35].

Першим храмом, де богослужіння відбувалися українською мовою став саме Київський Софіївський собор. Відбулося це в страсну неділю 1919 р. Згадуючи психологічний ефект від переходу на українську мову як мову богослужіння і проповіді Біднов писав: «Жива українська мова та чудові українські співи, проповідь на зрозумілій для нашого люду мові – все це надзвичайно захопило богомольців і приваблювало до Софіївського собору велику кількість народу. Число парафіян зростало до того, що на не тільки стіни Собору, а навіть соборний цвинтар не вміщали бажаючих молитися». Такий шалений успіх, попри скарги та протидію московського духовенства, сприяв тому, що з часом був українізований Миколаївський собор та Андріївська церква, а також кілька інших менших церков Києва. Перехід на українську мову як мову богослужіння сприяв їх наповненню [Біднов, 1921, с. 35-36].

Загалом же, на думку Василя Олексійовча, український церковний рух доби національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. мав наступні здобутки:

1) Український церковний рух твердо стояв на засадах окремості і незалежності української церкви від російської та повернення до українських самобутніх форм церковного буття. Особливо послідовно та рішуче це було за доби Директорії УНР;

2) Українське церковне відродження супроводжувалося відродженням традиційних форм церковної взаємодії, а саме братств та боротьбою за визнання і поширення української мови як мови богослужіння, оскільки вона була зрозумілою для пересічної української людності;

3) Крім того, саме в добу національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. наочно постала необхідність появи національного українського єпископату не лише за формою, а й за суттю;

4) Вдалося консолідувати державні та суспільні зусилля довкола питань перекладу церковної літератури, зокрема богослужбових текстів на українську мову та в утвердженні принципу соборності в управлінні українською церквою [Біднов, 1921, с. 46-47].

Висновки. Отже, Василь Біднов був учасником українського національного церковного руху доби національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр., а за Директорії УНР та міністра ісповідань УНР Івана Огієнка став активним учасником як в якості чиновника, так і в якості перекладача Святого Письма й іншої церковної літератури на українську мову, а також істориком церкви. Маючи ґрунтовну релігійну освіту та широкий кругозір, про що яскравим чином

свідчить сфера його наукових інтересів, яка не обмежується кількома науками, Василь Біднов широко ілюструє нам динаміку та складність церковного питання та процесу його суспільного розвитку в умовах протиріч доби національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. При цьому послідовно утримуючись від притаманних учасникам зазначених подій симпатій до тих чи інших політичних сил та проєктів, а отже висвітлює події об'єктивно. Крім того, пишучи про церковні процеси, Василь Біднов насамперед розглядає їх як продовження політичних процесів, що на рівні глибинної психології широких народних прошарків мало знак рівності з національними правами та пріоритетами.

Список використаних джерел та літератури

- Андрусишин, Б. І., 1997. *Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Директорії УНР)*, Київ: Либідь.
- Ульяновський, В. І., 2003. Біднов Василь Олексійович, *Енциклопедія Сучасної України*, К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.
- Фелонюк, А., 2015. Біднов Василь, *Наукове товариство імені Шевченка: енциклопедія*, Київ, Львів: НТШ, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.
- Біднов, В. О., 1921. *Церковна справа на Україні*, Тернів: Вид-во «Українська автокефальна церква».
- Дорошенко, Д. І., 2002. *Історія України 1917 – 1923 рр., т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року*, Київ: Темпора.
- Потулко, О. А., 2008. Еволюція автокефального руху в Україні (1917 – 1936 рр.), *Наука. Релігія. Суспільство*, 2, 213-218.
- Лотоцький, О., 1966. *Сторінки минулого, ч. 4*, Вид. Укр. Православ. Церкви в США.
- Лотоцький, О., 1951. *Симон Петлюра як політик і державний муж*, Париж; Лондон.
- Ульяновський, В. І., 2006. Всеукраїнський православний церковний собор (ВПЦС), *Енциклопедія Сучасної України*, К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.

References

- Andrusyshyn, B. I., 1997. *Tserkva v Ukrainskii Derzhavi 1917 – 1920 rr. (doba Dyrektorii UNR)*, Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Ulianovskiy, V. I., 2003. *Bidnov Vasyl Oleksiiovich, Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Feloniuk, A., 2015. *Bidnov Vasyl, Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: entsyklopediia*, Kyiv, Lviv: NTSh, Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Bidnov, V. O., 1921. *Tserkovna sprava na Ukraini*, Terniv: Vyd-vo «Ukrainska avtokefalna tserkva». [in Ukrainian].
- Doroshenko, D. I., 2002. *Istoriia Ukrainy 1917 – 1923 rr., t. 2: Ukrainska Hetmanska Derzhava 1918 roku*, Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
- Potsulko, O. A., 2008. *Evoliutsiia avtokefalnogo rukhu v Ukraini (1917 – 1936 rr.)*, *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, 2, 213-218. [in Ukrainian].
- Lototskyi, O., 1966. *Storinky mynuloho, ch. 4*, Vyd. Ukr. Pravoslav. Tserkvy v SShA. [in Ukrainian].
- Lototskyi, O., 1951. *Symon Petliura yak polityk i derzhavnyi muzh*, Paryzh; London. [in Ukrainian].
- Ulianovskiy, V. I., 2006. *Vseukrainskyi pravoslavnyi tserkovnyi sobor (VPTsS)*, *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

VASYL OLEKSIYOVYCH BIDNOV – HISTORIAN AND BUILDER OF THE UKRAINIAN CHURCH

Viktor Dotsenko

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article examines the activity of Vasyl Bidnov as a historian and builder of the Ukrainian church. On the basis of a wide range of memoirs and specialized historical literature, it is shown that at each stage of his activity, Vasyl Bidnov had special, conditioned by historical circumstances, approaches to the assessment of church construction and state-building processes of the era of national liberation struggles of the Ukrainian people. At the same time, Vasyl Bidnov considered the era of national liberation struggles of the Ukrainian people in 1917 – 1920 and church construction in the specified period as part of a much broader process of national formation. The article draws attention to his main views and achievements in church construction and church history.*

Key words: *Vasyl Zenkivskyi, Pavlo Skoropadskyi, Antonii (Khrapovetskyi), Orthodox Church, Ukrainian State, religious organization, Minister of Confessions.*

ОРГАНІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНИХ РАДЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ (1919–1920 РР.): НЕВДАЛИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ БІЛЬШОВИЦЬКОГО КЕРІВНИЦТВА

Кучер Володимир Іванович

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник сектору наукознавства
Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України, м. Київ
e-mail: KucherVolodmyr@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6245-2529>

Анотація. *Мета* дослідження – висвітлити історію організації радянських господарств (радгоспів). За задумом більшовицьких очільників вони мали стати «хлібними фабриками» здатними подолати продовольчу кризу, забезпечити хлібом, продуктами харчування, в першу чергу населення російських міст, робітників промислових центрів, багатомільйонної армії. Крім того, радянські господарства повинні були стати агрономічно-культурними центрами, показовими господарствами. Вони мали надавати агрономічну допомогу селянським індивідуальним господарствам, забезпечувати реманентом, насіннєвим матеріалом, добривами, племінною худобою тощо. **Методологія** спирається на принципи наукового пошуку: історизму, об'єктивності, системності, наступності, комплексності. Застосовано взаємодоповнюючі методи: загальнонаукові, історичні, історіографічні, джерелознавчі, архівознавчі. **Наукова новизна.** Вперше, на відміну від радянської історіографії, без пафосу й ура – патріотичних постулатів та міфологем висвітлено процес організації радянських господарств. Більшовицькі очільники сподівалися, що радгоспи виконують роль «хлібних фабрик» для виробництва продуктів рослинництва і тваринництва. Доведено, що радгоспи не стали агрономічно-культурними центрами для обслуговування селянських одноосібних господарств. **Висновки.** Спираючись на праці дослідників, архівні матеріали, спогади урядових діячів, що не використовувались раніше, доказано, що радянські господарства у досліджуваній період не виконали своєї ролі. Вони виявилися економічно неефективними й нежиттєздатними як виробничі об'єднання. Радянські господарства також не стали агрономічно-культурними центрами, оскільки їх працівники не володіли методами, засобами й прийомами ведення науково-дослідної роботи. Діяльність радгоспів зводилася у рідкісних випадках до ремонту селянського реманенту, продажу насіннєвого матеріалу, племінної худоби, що залишилися їм у спадок від поміщицьких економій.

Ключові слова: більшовики, радянська влада, радянські культурні господарства, хлібні фабрики, агрономічні центри, невдалі експерименти.

Мета дослідження – висвітлити історію організації радянських господарств (радгоспів).

Історіографія. У вітчизняній історіографії питання організації й діяльності радянських культурних, зразково-показових господарств, агрономічних центрів не стало предметом окремого дослідження. У працях дослідників радянської доби

висвітлювалась діяльність радгоспів, як суцього виробничих об'єднань [Овсянікова, 1961; Євтушенко, 1969; Лях, 1975; Головач, 1982].

Виклад основного матеріалу. Окупавши Україну за третім приходом в кінці 1919 – початку 1920 рр., в результаті розгрому російської армії генерала Денікіна, більшовицька влада продовжувала, як і в попередні роки, використовувати українські людські й природні ресурси для встановлення й зміцнення радянської влади. Особливо увага надавалася експлуатації сільського господарства, продукуванню продуктів харчування з метою подолання продовольчої кризи. Нестача хліба, продуктів сільськогосподарського виробництва частково було спричинено наслідками Першої світової війни 1914 – 1918 рр. Але головним чинником продовольчої кризи були сумнівні експерименти більшовиків в сільському господарстві від гаслом «революційної аграрної реформи». Радянський уряд очолюваний В. Леніном, намагався зосередити усі зусилля з метою мобілізації матеріальних, в першу чергу продовольчих ресурсів України та вивезення їх до Росії. 18 лютого 1920 р. В. Ленін у телеграмі на адресу голови Ради української трудової армії Й. Сталіну вимагав наступне: «Вимірювати роботу Укратрударму щоденно кількістю підвезеного хліба, вугілля, ремонтом паровозів» [В. І. Ленін про Україну, 1969].

Варто зауважити, що основні засади більшовицької політики в сільському господарстві передбачали колективні форми господарювання. Важливу роль повинні були відігравати радянські культурні господарства. Базою для організації цих господарств мали стати поміщицькі економії, що розвивалися із застосуванням досягнень агрономічної науки, передових агротехнічних прийомів, методів і засобів, які сприяли б підвищенню продуктивності сільського господарства.

У працях більшовицького провідника В. Леніна містилися заклики щодо перетворення поміщицьких господарств на «хлібні фабрики». Вони мали виробляти достатню кількість хліба, продуктів сільськогосподарського виробництва. Передбачалося, що держава не буде залежати від селянських індивідуальних господарств. Крім того, ці господарства мали стати агрономічно-культурними центрами, надавати агрономічну допомогу селянським господарствам, обслуговувати їх шляхом продажу реманенту, племінного молодняка, якісного посівного матеріалу, добрив, тяглової сили тощо [Ленін, т 7, с. 175; т. 31, с. 410; т 37, с. 171].

Відомо, що до окупації України денікінською армією влітку 1919 р., радянською владою було організовано 1185 радянських господарств. Проте, радгоспи виявилися нежиттєздатними та економічно неефективними. За масовану, необґрунтовану організацію радянських господарств владні органи України були покритиковані В. Леніном. Він вважав, що необхідно переглянути політику щодо масованого утворення радянських господарств тому, що вони не стали ні радянськими «хлібними фабриками», ні агрономічними центрами. Виділення понад одного мільйона десятин землі під радгоспи, викликало масові повстання селян, що ставило під загрозу існування радянської влади. До збройних виступів селян спонукала також грабіжницька продовольча політика більшовиків.

Вагомим чинником, що спричинив до масової організації радянських господарств було намагання влади забезпечити в першу чергу, російське населення хлібом, продуктами харчування. Не допомогло навіть те, що радгоспам виділяли

кращі поміщицькі землі, житлові приміщення, господарські будівлі, реманент, техніку, тяглову силу, насіннєвий матеріал тощо. З окупацією України денікінською армією, усі починання радянської влади, аграрна реформа, радянські господарства, комуни, інші колективні об'єднання були ліквідовані.

Після вигнання денікінської армії за межі України, з встановленням окупаційної радянської влади В. Ленін, українські більшовицькі очільники повернулися до питання щодо організації радянських господарств. На наш погляд, показовою була нарада 16 грудня 1919 р. в Москві за участі українських урядовців і представників різних відомств московського уряду. Україну представляли члени Всеукраїнського революційного комітету (Всеукрревкому) Г. Х. Раковський, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, С. В. Косіор, В. Я. Чубар. Від Всеросійської ради народного господарства (ВРНГ) були присутні: голова Управління вугільною галуззю В. М. Бажанов, голова Управління землеробськими господарствами індустріального пролетаріату. Рунов, член Вищої ради народного господарства (ВРНГ) Ю. Ларін, голова Управління радянськими господарствами М. Богданов, від Наркомзему Берзін.

Учасниками наради обговорювалося питання щодо усупільнення сільського господарства України, зокрема організації радянських господарств. За наслідками обговорення була ухвалена резолюція у вигляді тез, в яких викладено вимоги до Всеукраїнського революційного комітету: вважати, що революційній Україні неможливо обійтися без організації радянських культурних господарств; необхідно тимчасово обмежити масову організацію цих господарств, в першу чергу необхідно зайнятися організацією посівних площ не менше 300 тис. десятин для посіву зернових хлібів (з розрахунку прогодування 900 тис. чоловік Донецького басейну, Харкова, Катеринослава, та дислокованих там військових частин), з цією метою радянські господарства мають бути організовані переважно в північних повітах Таврійської і частково в Харківській і Катеринославській губерніях; організація радянських господарств повинна знаходитися під контролем особливого комітету при Всеукраїнському революційному комітеті, одного члена комітету необхідно надіслати до Всеросійської ради народного господарства. Цей комітет має негайно організувати підготовку техніки, реманенту для розгортання сільськогосподарських робіт. Комітет повинен домовитися з селянами на їхню згоду щодо організації радянських господарств в обмін на мануфактуру, предмети широкого вжитку; з огляду на недостатнє забезпечення хлібом Донецького басейну, обкласти кожну десятину селянського посіву двома пудами зерна. Цей податок знімати з усієї посівної площі кожної волості, запропонувати селянам самим розкласти цей податок між собою в середині волості; комітет по створенню радянських господарств повинен сприяти налагодженню зв'язків між радянськими господарствами і промисловими підприємствами Донецького басейну. Комітет має утворити місцеві комісії для визначення конкретних колишніх поміщицьких господарств під радянські господарства. Список таких господарств має бути затверджений Всеукрревкомом; усі декрети щодо утворення радянських господарств зберігають силу, але мають застосовуватися з обережністю; дана резолюція не підлягає опублікуванню, але повідомляється усім товаришам, які їдуть з Росії в Україну проводити агітацію за радянську владу [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 11, арк. 10].

Учасники наради ухвалюючи тези які не підлягали оприлюдненню, намагалися приховати справжню їх суть. Фактично, владні органи, що представляли українську і російську сторони, всупереч протесту селян проти усупільнення сільського господарства, прагнули колективізувати українське село. Селяни, у свою чергу, отримавши довгоочікувану землю, прагнули самостійно господарювати, сплачуючи державі помірні податки. В умовах «воєнного комунізму» селянські одноосібні господарства були фактично перетворені на джерело постачання майже задарма державі хліба, інших продуктів сільського господарства.

Звертає на себе той факт, що в аналізованому документі чимало уваги надавалося Донецькому басейну. Це зовсім не випадково. Варто нагадати, що голова Раднаркому РСФРР В. І. Ленін у своїх виступах, працях надавав великої уваги Донецькому промисловому центру, в першу чергу, як вугільному басейну-джерелу паливної бази. Без палива, як і без хліба, радянська влада не могла перемогти. Про це свідчила промова В. Леніна на конференції залізничників Москви 16 квітня 1919 р. Він наголосив, що важливим завданням радянської влади в Україні має бути реквізиція хліба і палива. «Тепер, із завоюванням України ... наша сила міцнішає. Ми кажемо тепер, що джерела хліба і продовольства, можливість одержати паливо з Донецького басейну у нас є» [Ленін, т. 38, с. 300-305]. Він бідкався з того, що взяти все це в Україні відразу неможливо, тому, що там партизанщина (селянські повстання – В.К.). Необхідно послати в Україну не менше трьох тисяч робітників-залізничників, почасти селян з північної голодної Росії.

У своєму зверненні до петроградських комуністів В. Ленін закликав останніх мобілізувати 100 тис. дезертирів і кинути всіх в Україну, на Дон, на Схід на три місяці для відвоювання хліба і вугілля [Ленін, т. 50, с. 295-296].

За свідченням дослідників, нестачу робітників в радянських господарствах адміністрація компенсувала саме дезертирами, які й складали основну робочу силу. З відкликанням дезертирів воєнним відомством з радгоспів, виникала проблема з робітниками, управління радгоспами наймало селян, яким виплачували заробітну плату грошима й частково продуктами харчування [Качинский, 1922, с. 22].

Невідмовившись від ідеї колективізації сільського господарства, українські урядові очільники під тиском селянських протесних дій, що часто виливалися в збройні повстання, змушені були поступитися їхнім вимогам щодо розподілу земель, які вже були відведені під радянські господарства. 22 січня 1920 р. були обнародовані «Основні начала організації земельної справи в Україні». В документі наголошувалося, що ліквідувавши поміщицьке землеволодіння, радянська влада дбає про піднесення економічного добробуту бідного і середнього селянства шляхом збільшення його земельного забезпечення за рахунок нетрудового землеволодіння й поліпшення селянського господарства. Селянству надавалося право самому встановлювати форми землекористування. Для правильного ведення земельної справи представникам від бідного й середнього селянства дозволялося контролювати й приймати участь у питаннях щодо втілення в життя начал земельного влаштування. З метою реалізації цих завдань радянська влада України оголошує: 1. усі землі нетрудового користування (колишні приватновласницькі, монастирські, церковні, казенні тощо) переходять без усякого викупу в розпорядження всього українського трудового народу; 2. усі землі колишнього нетрудового користування призначаються для забезпечення землею безземельних і

малоземельних громадян – селян і робітників.

Варто зауважити, що аналізованим документом врегульовувалося питання щодо надання земельних наділів для посівних площ під цукрові буряки, оскільки селяни виступали проти великих, земельних наділів для господарств цукрових заводів. За посередництва земельних відділів за цукровими заводами закріплювалися певні посівні площі достатні для посіву цукрових буряків, решта земель розподілялася між малоземельним і безземельним селянством [Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 5-7].

Збройні виступи селян змусили більшовицьких очільників переглянути політику щодо організації радянських господарств. В законі «Про землю» виданим Всеукрревком 5 лютого 1920 р. було наголошено, що з цього часу на території України право користування землею мають тільки трудящі. Усі радянські господарства організовані в 1919 році на поміщицьких землях переходять в користування безземельного й малоземельного селянства, за виключенням тих ділянок, які з відома самих селян, мають залишитись для утворення зразкових радянських господарств, дослідних станцій, там, де вони необхідні для розвитку сільського господарств. Радянські господарства зберігаються в розмірах, необхідних для їхнього розвитку. Виділення земель під зразкові радянські господарства мало здійснюватися після їх обстеження представниками від місцевих селян і робітників.

Мета таких обстежень полягала у з'ясуванні зацікавленості місцевого населення цими землями, що вилучалися з розподілу між селянами. Також необхідно було вивчити можливості організації на цих землях радянських господарств силами держави. Без цих обстежень огульне виділення земель для органів радянської влади не дозволялося [Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 8-9].

В інструкції «Про попереднє розподілення колишніх нетрудових земель України в користування трудового землеробського населення», що була видана 2 лютого 1920 р. і надсилалася на місця разом із законом «Про землю», врегульовалося питання щодо надання земель під радянські показові господарства. Це право надавалося спеціальними постановами повітових земвідділів, в яких вказувалося наступне: а) в чийому користуванні раніше знаходилися ці землі; б) на яких підставах землі передавалися радянським господарствам; в) подавати обґрунтовані докази щодо подальшого використання цих земель; г) приблизні, а за наявності, точні дані про площі цих земель. Постанови щодо зарахування земель до категорії радянських господарств, повітові земвідділи повинні передавати в губернські земельні відділи. Останні, за результатами розгляду отриманих постанов, мали складати списки земель наданих радянським господарствам й направляти їх до Земельної комісії Всеукрревкому, який остаточно вирішуватиме ці питання. В інструкції зазначалося, що у випадку незгоди селян щодо виділення земель під радянські показові господарства, волосний земельний відділ мав право опротестувати це питання на користь сільської громади [Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 34-39].

В циркулярі направленому 5 лютого 1920 р. завідувачем земельного відділу Всеукрревкому Б. К. Вікторовим на адресу усіх земельних відділів, від губернських

до волосних, наголошувалося, що уряд передбачає остаточну ліквідацію влади поміщиків, негайне задоволення земельного голоду малоземельних і безземельних землеробських трудових мас та негайне залучення усіх конфіскованих земель в господарській обіг, для того, щоб жодна п'ядь продуктивної землі не залишилася пустою, і вся нетрудова площа повністю поступила в обробіток і користування в цьому ж році.

На земельні відділи покладался обов'язок і відповідальність за виконання інструкції, роз'яснення населенню значення впроваджуваних державою заходів щодо розподілу поміщицьких земель серед безземельних і малоземельних згідно «Закону про землю». Зазначалося, що інструкція щодо розподілу землі у тимчасове землекористування видана Наркоземом 6 березня 1919 року втрачала силу [Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 39-40].

Ідучи на подальші поступки селянству яке претендувало на землі, на яких уже були організовані радянські господарства, урядовці вживали відповідних заходів. 18 лютого 1920 р. голова Всеукрревкому Г. І. Петровський, нарком землеробства Д. З. Мануїльський і голова земельної комісії Всеукрревкому Б. К. Вікторов надіслали усім губернським і повітовим земельним відділам наступну телеграму: «Радянські господарства ліквідовуються, залишаються лише обмежені площі за угодою з місцевим селянством в якості зразкових показових господарств. Жодних комун, за виключенням трудових товариств організованих без стороннього впливу, за ініціативою місцевого селянства. Дану телеграму потрібно оголосити на усіх селянських зібраннях» [Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 91].

На наш погляд, коментований документ свідчив про те, що урядові кола змушені були рахуватися з протестними вимогами селянства, що потерпало від безземелля. Разом з тим, у держави залишалось прагнення організувати показові, культурні господарства із застосуванням передових, агротехнічних досягнень. Вони повинні були сприяти підвищенню продуктивності сільського господарства, розширенню посівних площ, підвищенню врожайності зернових культур, розвитку тваринництва.

Про це свідчить телеграма надіслана 24 березня 1920 р. головою Раднаркому УСРР Х. Г. Раковським і наркомом землеробства Д. З. Мануїльським на адресу земельних відділів. В останній йшлося щодо роз'яснення урядових вимог про розподіл поміщицьких земель і внутрішній перерозподіл земель серед селян і колективних товариств. Наголошувалося, що коли поміщицькі господарства мали високу культуру землеробства, цінне технічне обладнання, то вони не повинні розподілятися, а повністю відводитися в користування кількох сімей із стількома їдоками, скільки вийде з розрахунку за споживчо-трудою нормою наділу землі [Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 10].

Цілком очевидно, що урядовці прагнули певним чином вплинути на селянство й залишити за державою високопродуктивні поміщицькі економії. На їх базі планувалося організувати радянські показові культурні господарства, що в той же час мали стати агрономічними центрами для надання допомоги селянам, розповсюдження агрономічних знань. Разом з тим, виникає питання навіщо було

ліквідувати високопродуктивні поміщицькі й міцні селянські «куркульські» господарства, які забезпечували населення російської самодержавної імперії хлібом, продуктами рослинництва й тваринництва. Досить значну частку хліба, хлібопродуктів царський уряд вивозив за кордон, отримуючи іноземну валюту. Поміщицькі й більшість селянських заможних господарств володіли сучасною сільськогосподарською технікою, використовували агрономічні досягнення, що давало можливість отримувати сталі урожаї.

Як ми зазначали, більшовицький провідник В. Ленін, його прихильники й послідовники в Україні, подолання продовольчої кризи вбачали в організації радянських господарств «як хлібних фабрик», які в той же час мали стати агрономічно-культурними центрами. Однак внаслідок селянських повстань радянська влада змушена була землі відведені під радянські господарства передати селянам для подальшого розподілу.

Наркомат землеробства України, за російським прикладом, 1 травня 1920 р. опублікував «Положення про державні показові господарства». Наголошувалося, що останні організовуються з метою утворення й розвитку культурно-агрономічних центрів, сприяючих якомого більшому виробництву продуктів шляхом підвищення продуктивності сільського господарства, розширення посівної площі й утворення умов до повного переходу до колективізму в землеробстві.

В положенні вказувалося, що під показові господарства мали відводитись: а) поміщицькі маєтки й економії, які впроваджували передові агрономічні методи і засоби господарювання. Вони були відомі своїми садами, городами, плодовими розплідниками, виноградниками, хмільниками, чайними, тютюновими, буряковими плантаціями; б) маєтки із складним технічним обладнанням по переробленню сільськогосподарської продукції: підприємства – сироварні, маслоробні, виноробні, фруктових вод, сухого і згущеного молока; в) маєтки з розвиненими спеціальними галузями тваринництва: конярства, племінного тваринництва, вівчарства, свинарства, птахівництва; г) маєтки з розвиненою технічно-промисловою базою: ремонтні майстерні сільськогосподарської техніки, реманенту, обладнання, знарядь праці; д) маєтки із ставками, озерами, з метою розвитку рибництва.

Усі ці господарства мають бути перетворені на культурні радянські господарства (радгоспи). Останні, як і обласні науково-дослідні станції мали підпорядковуватися Наркомзему України, а господарства місцевого значення знаходитись у віданні губернських земельних відділів. В радянських господарствах повинні влаштовуватися показові дослідні поля, ділянки, станції, майстерні, прокатні пункти, племінні розсадники, курси, сільськогосподарські школи, виставки, бібліотеки, музеї, театри та інші культурно-просвітні установи.

Положенням регламентувався порядок управління радянськими культурними господарствами, забезпечення їх коштами, технікою, робочою силою, насіннєвим матеріалом, фуражем, продовольством для працівників. Норми, порядок і умови оплати праці робітників, службовців, дослідників встановлювалися губернським земельним відділом за узгодженням з відділом праці. Вироблена нормована продукція мала здаватися земвідділами в розпорядження Наркомату продовольства, а ненормована відповідним земельним органам [Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 86-87].

В розвиток аналізованого положення про показові радянські господарства, Наркомзем одночасно видав циркулярне звернення до всіх губернських земельних відділів, керівників культурних і колективних господарств. У цьому документі наголошувалося, що старі форми землеволодіння зліквідовані революцією назавжди. Однак буржуазія й куркульські елементи, а також несвідома, невідготівлена частина трудового селянства протидіють соціалістичним перетворенням в сільському господарстві. На заваді також постали руйнівні наслідки війни. Але всі труднощі можна подолати, якщо докласти чималих зусиль, а не рухатися по лінії найменшого спротиву «Ми повинні взяти нашу аграрну Бастилію і ми її візьмемо». Адже й завоювання революції також були досягнуті внаслідок надзусиль. В цих умовах Народному комісаріату землеробства необхідно мобілізувати всі сили для переходу від буржуазних і дрібнобуржуазних форм у землеробстві до соціалістичних.

При проведенні змін у землеробстві, наголошувалося у зверненні, необхідно особливу увагу звернути на організацію культурних, показових радянських господарств і трудових сільськогосподарських колективів. На їх організацію, підвищення культури землеробства, продуктивності необхідно спрямувати кращі сили усіх установ і органів Наркомзему. Від їх зусиль залежатиме майже повна моральна перемога над селом, в якому ще сильні приватновласницькі тенденції. Організацією культрадгоспів і колективних господарств радянська влада повинна довести, що вона уміє не тільки говорити, а й робити, що трудящим місце лише у соціалістичній країні.

Цим документом Наркомзем покладав усю відповідальність щодо організації культурних показових господарств на губернські земельні відділи, які мали активізувати діяльність підпорядкованих їм відділів культрадгоспів і колективних господарств. Губземвідділи повинні опрацювати організаційні плани, чітко визначити завдання повітовим земвідділам, контролювати їх виконання.

На думку авторів циркулярного звернення, успіх у діяльності культурних показових господарств залежатиме від своєчасного впровадження у сільськогосподарське виробництво результатів наукових досліджень.

Важливим положенням аналізованого документу була вимога до усіх ланок виробництва дотримуватися графіків і планів, тому, що кожна операція приурочена до точно визначеного часу. Успішне проведення сільськогосподарських робіт значною мірою залежало від природно-кліматичних умов. Наукові працівники, агрономи всі фахівці сільського господарства повинні максимально сприяти успішному розвитку сільського господарства. Показові культурні господарства повинні стати зразками соціалістичного виробництва в сільському господарстві, сприяти розвитку селянських одноосібних господарств [Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 88].

Надаючи великого значення організації радянських показових господарств, більшовики розгорнули агітаційно-пропагандистську роботу серед селян. Для тих робітників, які мали їхати в сільську місцевість, були організовані спеціальні курси, на яких виступали провідні очільники Наркомзему. Так, у травні 1920 р. перед агітаторами виступив заступник наркома землеробства Б. К. Вікторов з лекцією «Основи земельної політики Радянської влади». Він акцентував увагу слухачів на питанні щодо організації показових господарств. Поділивши землю між бідняками,

влада повинна надати їм одночасно можливість учитися вести раціонально сільськогосподарське виробництво в тих зразкових пунктах, в яких господарство мусить бути поставлено на відповідну височінь.

Б. К. Вікторов переконував слухачів, що спочатку необхідно створити умови для остаточної ліквідації поміщицького землекористування, забезпечити селянству право розпоряджатися наділеною їм землею. Колишні поміщицькі господарства мали стати основою агрономічних центрів. В них необхідно організувати громадський обробіток землі, переконати селян у вигоді колективної форми господарювання. Такими агрономічними центрами, в першу чергу, мають стати німецькі колонії, заселені українськими бідняками для колективного обробітку землі. В такий спосіб, не руйнуючи колишні поміщицькі висококультурні господарства, селяни забезпечать умови для розвитку продуктивного сільськогосподарського виробництва. На базі цих господарств необхідно облаштувати переробні підприємства сільськогосподарської продукції. Вони мають бути взяті під охорону, як це передбачається декретом «Про землю». Також важливим завданням робітничих агітаторів, які їдуть у сільську місцевість, допомогти селянам навчитися раціонально вести сільське господарство на прикладі колишніх високопродуктивних поміщицьких маєтків і економій. Селяни, зазначав Б. К. Вікторов, вже добре розуміють їх значення, звідусіль надходить чимало інформації про те, що сільські господарі обговорюють необхідність заведення зразкових, культурних господарств. Вони підраховують необхідну кількість таких господарств на волость або повіт, щоб забезпечити одноосібників якісним насінням, племінними розплідниками, розсадниками, ремонтними майстернями, прокатними пунктами. Крім того, зразкові, показові господарства, задовольняючи чисто економічні потреби селян, також повинні стати культурно-просвітницькими осередками. Всі поміщицькі будівлі мають бути використані під культурні, просвітні установи надані для органів соціального забезпечення, охорони здоров'я, дитячих садочків, санаторіїв, театрів, клубів для робітників.

Присутніх цікавило питання щодо управління культурними зразковими господарствами. В цьому питанні політика держави, зазначив Б. К. Вікторов, цілком зрозуміла. Оскільки ці господарства вважаються державними, то вони мають управлятися робітниками, повинні підтримувати радянську владу, впроваджувати в життя урядові рішення, зокрема й щодо організації радянських господарств. Крім, того, там працюють спеціалісти сільського господарства, без них не можна обійтися, але вони мусять працювати під контролем політичних комісарів. Загалом, культурними показовими господарствами повинні керувати новоутворенні робітничі комітети. Вони мають стати політичними і господарськими органами. Колишніх спеціалістів необхідно використовувати до того часу, доки вони свої знання передадуть новим працівникам показових радянських господарств.

Однією з умов організації показових господарств, як вважав Б. К. Вікторов, необхідно провести роботу для розшарування села, відокремити клас бідняків від решти сільської спільноти, налаштувати їх проти заможної «куркульської» частини села [Вікторов, 1920, с. 9-11].

Варто зазначити, що більш агресивно щодо розшарування українського села відносився Д. З. Мануїльський. Він прибув в Україну у червні 1919 р як лєнінський уповноважений проводити лінію на об'єднання, а вірніше входження України до

складу Російської федерації, як окремої області. В лютому 1920 р. його призначили народним комісаром землеробства УСРР. Д. З. Мануїльський звернувся з порадами до партійних працівників, які направлялися в сільську місцевість організовувати радянську владу, утворювати показові господарства. Він вважав, що агітаційно-пропагандистську роботу, практичні заходи необхідно впроваджувати на волосному рівні. З цією метою більшовицька партія мобілізувала робітників з великих російських міст, щоб кинути їх негайно на село й під їхнім керівництвом здійснити розшарування села. Для виділення з селянських мас класу, який би міг стати на селі провідником економічної й політичної диктатури пролетаріату, і на який влада могла б спиратися в процесі радянського будівництва.

Д. З. Мануїльський доводив, що єдиним класом, який наближається до бідного класу є сільськогосподарський пролетаріат: сільські ковалі, майстри, слюсарі, будівельники, шевці, кравці, робітники цукрових заводів, радянських господарств, цегельні, переробних підприємств сільськогосподарської продукції. З них потрібно утворити бойові групи при радянських господарствах, за потребою перекидати з місця на місце для обслуговування селянських господарств. В селах необхідно організувати ремонтні майстерні, залучивши промислових робітників, які повернулися в тікаючи з міст від голоду. Їх можна використати, як перші кадри волосних інструкторів, вони своєю діяльністю мають підтримати радянську владу [Мануїльський, 1920, с. 16].

Аналізуючи стан сільського господарства Наркомат землеробства у своєму звіті за 1920 р. змушений був визнати, що політика уряду щодо утворення культурних радянських господарств зазнали невдачі. Головним чинником, що спричинив до такого становища була земельна зрівняльна політика спровокована урядовими декретами й підхоплена селянськими масами. Спочатку ця зрівняльна земельна революція почала свій бойовий наступ як рух усієї маси селян проти крупного поміщицького землеволодіння. Селянська маса прагнула зруйнуванням колишніх поміщицьких маєтків, економій ліквідувати спочатку соціальну нерівність, що найбільше кидалося у вічі. Селянам було байдуже, що змітаючи капіталістичну оболонку поміщицького землеволодіння, вони в той же час, руйнували крупне сільськогосподарське виробництво, яке в дійсності мало усі технічні переваги перед дрібним селянським господарством. Закони економіки й інтереси усього народного господарства в цілому, відходили на другий план перед стихійною тягою селян до землі. У цьому лежав корінь нерозуміння селянством державної аграрної політики щодо збереження крупних економій у вигляді радянських господарств. В очах селянської маси радянське господарювання було новою формою «панщини», що лише замінила колишнього власника новим, в особі держави. Аграрна революція звітного року не пощадила радянські господарства і провела щодо них ту ж селянську зрівняльну політику. І все ж, повної економічної рівності в середині самої селянської маси вона не встановила. За першим етапом «розділізму», застосованого щодо колишніх поміщицьких економій, була проведена друга зрівняльна хвиля, спрямована проти більш міцної, заможної частини села. Вся весна й літо 1920 р. пройшла під знаком ліквідації куркульства: селяни ділили землю, реманент, худобу, майно тощо. Разом з політичним розгромом куркуля, відбувалося й економічне знекровлення міцного селянського господарства, яке являло собою з виробничого

боку величезну цінність [Отчет Народного Комиссариата Земледелия УССР за 1920 год, 1921, с 1].

У своєму звіті Наркомат землеробства, як бачимо, усю провину щодо знищення поміщицького, а згодом і міцного продуктивного селянського господарства поклав на селянські маси. Але ж відомо, що саме більшовики своїм першим законом «Про землю» поглибили так званий «чорний переділ» поміщицької землі, а згодом наділів заможних, продуктивних селянських господарств. У звіті акцентувалася увага на тому положенні, що мовляв, противники подібного розподілу вище означених земельних володінь, не змогли засвоїти тієї простої істини, що знищення крупних економій і міцних селянських господарств, було свого роду неминучими втратами революційного виробництва. Немоżliво було утворити нових умов для відродження сільського господарства, не знищивши його старих форм.

В даному контексті цілком очевидно прослідковується принцип, що його постійно застосовували більшовики при будівництві міфічного соціалізму – принцип революційної доцільності. Більшовики міркували наступним чином: знищити продуктивні поміщицькі й міцні селянські господарства, колективізувати сільськогосподарське виробництво, на базі колективних господарств утворити так звані «хлібні фабрики», які дадуть достатньо хліба, продуктів харчування, радянська влада не буде залежати від поміщицьких й селянських індивідуальних господарств. Для здійснення цього задуму, владні органи, більшовицькі комітети мобілізували сотні пропагандистів з робітників промислових підприємств, переважно з російських, й послали їх у сільську місцевість агітувати селян за колективні форми господарювання, однією з яких були радянські господарства, майбутні «хлібні фабрики». Радянські владні органи намагалися переконати селян у тому, що колективізація сільського господарства, утворення радгоспів, комун, артільей, інших об'єднань підвищить продуктивність сільськогосподарського виробництва, покращить їхнє соціально-економічне становище. Селяни, які від початків землеробства сповідували ідею приватної власності не знало іншої форми господарювання, не сприйняло колективної форми ведення господарства. Влада змушена була визнати, що в цілому село залишилося до соціалізму байдужим. Значна частина селянської бідноти, на яку спиралися більшовики в аграрних реформах, отримавши землю поступово зрівнялася із середнім й більш заможним селянством. Державні очільники констатували, що їхнє господарство набувало ознак куркульського, знову потрібно буде вживати заходів щодо його розкуркулення.

Про те, що організація радянських культурних господарств фактично зазнала краху, переконливо засвідчив нарком землеробства Д. З. Мануїльський. Він надав цілком відверту, об'єктивну, а разом з тим і знищувальну оцінку щодо організації й діяльності цих господарств. Він визнав, що «сучасні зіпсовані радянські господарства шкодять розвитку комунізму на селі». Витрачені кошти, засоби, оплата праці робітникам не окупили сподівання владних органів, які покладали на них надію, як на майбутні агрономічні центри. «Чим же стали радянські господарства за сучасних обставин?». – запитував нарком землеробства. Відповідь була однозначною: «Найменше комуністичними осередками на селі. Нема чого таїти правди, треба мати сміливість визнати одверто, що в наші часи вони уявляють собою сумне явище господарств, які компрометують комунізм, які лише навчають селян, як

не треба будувати своє власне господарство. Радянське господарство за теперішніх умов, це символ паразитизму, відсутності праці і почину, це споживчі корпорації приватних осіб, які живуть виключно на кошт держави, і які експлуатують у своїх приватних інтересах колишні панські економії. Завдяки байдужному відношенню багатьох наших товаришів про радянські господарства, завдяки тому, що партія наша вважає, що це питання може цікавити лише фахівців земельної справи, що воно входить в компетенцію лишень земельного відомства, радянські господарства цілком занепадають, обертаючись на очах селянства в ту огидливу «комуну», яка об'єднує навколо себе все, що є найбільш ледачим і непрацьовитим на селі. Ви хочете, щоб селянин повірив у комунізм, коли він власними очима бачить повне безладдя в «комуністичному» радянському господарстві. Він бачить, що землі «комуні» лежать незораними, необробленими, незасіяними, що сади вирубуються, що худоба гине від недогляду, найліпші будівлі марно руйнуються. Він бачить, що і врожай в його приватному господарстві і продуктивність праці – більші, ніж у тих «сразкових господарствах», на які ми в своїх промовах покликалися як на ідеал, до якого він мусить простувати. Як же ви хочете, щоб він повірив словам, коли факти говорять про інше?» [Мануїльський, 1920, с. 35-36].

Д. З. Мануїльський писав, що партійні товариші – організатори радянської влади на селі, дотримуються того погляду, що радянські показові господарства їм ні до чого. Підвищувати продуктивність цих господарств, це виключно справа Наркомзему. Необхідно застерегти політичних працівників, тих, хто займається організацією радянських господарств від величезної помилки, яка межує можливо є несвідомим злочином. Більшовицька партія не може усунутися від роботи по організації радянських господарств і сільськогосподарських комун. Ми шукаємо підтримки в незаможних селян, а забуваємо про той прошарок сільського населення, який має стати опорою партії на селі – це сільський пролетаріат. Без нього, як соціальної основи більшовицької політики на селі, не можна здійснити жодного партійного заходу. Селянська революція може перемогти і здійснити комуністичне будівництво лише як організований рух сільських пролетарів, які візьмуть під свій ідейний вплив незаможне селянство і подолають опір куркульської частини села [Мануїльський, 1920, с. 37-38].

На наш погляд, характеристика надана наркомом землеробства Д. З. Мануїльським щодо організації, результатів діяльності радянських показових господарств свідчить про цілковитий провал ідеї замінити селянські індивідуальні господарства міфічними «хлібними фабриками», комунами, артілями, іншими колективними землеробськими об'єднаннями. Вони повинні були виробити достатню кількість продуктів харчування, особливо хліба, в першу чергу, для відправлення до Росії, нагодувати населення російських міст, промислових центрів, багатомільйонну російську армію, яка окупувала Україну.

За свідченням Д. З. Мануїльського, радянські господарства не стали «хлібними фабриками», а тим більше, вони не стали й показовими, агрономічно-культурними центрами, які повинні були обслуговувати приватновласницькі селянські господарства, надавати їм агрономічну допомогу, забезпечувати реманентом, живою тягловою силою, насіннєвим матеріалом, племінним молодняком тощо.

Саме таким вбачали більшовицькі очільники ці господарства, в першу чергу

«вождь» пролетаріату В. Ленін. В жодному урядовому й компартійному документі крім декларацій щодо необхідності організації подібних господарств, не йшлося про механізми, методи і способи перетворення цих господарств у агрономічно-культурні центри. В деяких з них говорилося про залучення агрономічного персоналу, але ж цього замало. Потрібно було використати аграрну науку, знання учених-аграріїв, узагальнити напрацьовані ними досягнення в агрономії, напрацювати нові. Необхідно було також озброїти цими знаннями працівників радгоспів, з наступним впровадженням у сільськогосподарське виробництво.

Цього не було зроблено, оскільки більшовицькі очільники зарахували агрономів, учених – аграріїв, фахівців сільського господарства до «буржуазних спеціалістів», яким не можна довіряти як «класовим ворогам», які недостойні працювати на нову владу у формі диктатури пролетаріату.

Варто також зауважити, нарком землеробства Д. З. Мануїльський вважав, що однією з вагомих причин невдалих експериментів в організації радянських показових господарств, була антирадянська діяльність «куркулів», які насправді були продуктивними сільськогосподарськими виробниками продуктів харчування. Для боротьби із селянами – «куркулями», які зусиллями усієї своєї родини вибилися у стан заможних продуктивних господарів, більшовицькі очільники намагалися мобілізувати селянську бідноту, що складалася з безземельних і малоземельних селян. Д. З. Мануїльський писав, що «потрібно виділити із селян класу, який би міг стати на селі провідником економічної й політичної диктатури пролетаріату, і на який ми могли б спертися в нашому радянському будівництві» [Мануїльський, 1920, с. 3-4].

Вище ми зауважували, що радянські господарства не стали агрономічно-культурними центрами, як це декларувалося в цілому ряді урядових, в тому числі й наркомземівських декретів, постанов, рішень. Щоб стати дійсно такими, необхідно було об'єднати зусилля науковців – аграріїв, спеціалістів, агрономів, налагодити дослідну діяльність, а для цього обладнати спеціальні лабораторії, експериментальні бази, на основі яких проводити дослідження в усіх галузях сільського господарства. Потрібно було узагальнювати результати наукових пошуків, напрацювати агрономічні прийоми, методи, способи вирощування високих урожаїв, виведення продуктивного племінного поголів'я, продукування елітного насіння тощо. Нагальним було питання щодо поширення агрономічних знань, культури сільськогосподарського виробництва, як цього вимагали урядові директиви. В даному контексті важливо нагадати, що в цілому ряді урядових рішень йшлося про те, що радгоспи мали направляти свої зусилля на обслуговування селянських господарств, надавати їм допомогу в організації й налаштуванні механізму господарювання, підвищенні продуктивності тощо. Про це зокрема йшлося у виступі заступника наркома землеробства Б. К. Вікторова на нараді представників радгоспів ще у вересні 1920 р. Він зауважив, що радгоспи мають розгорнути політичну, культурно-освітню роботу серед сільських власників, зміцнювати з ними зв'язки, організовувати ремонтні майстерні, насінневі, парувальні, прокатні пункти, хати-читальні клуби, бібліотеки, школи тощо [Головач, 1982, с. 99].

Проте, в урядових документах, виступах партійних радянських, земельних працівників не йшлося про розгортання наукових досліджень в усіх галузях

сільського господарства, що становило головну умову перетворення радгоспів в агрономічні центри, а отже підвищення продуктивності, як колективних, а особливо дрібних одноосібних селянських господарств. У директивах і рішеннях державних органів влади йшлося що найменше про необхідність залучення агрономів, спеціалістів сільського господарства до організації й розгортання діяльності радгоспів та їх ролі в підвищенні продуктивності селянських хазяйств. Цілком очевидно, що розгортання науково-дослідної, пошукової роботи в сільському господарстві на базі радянських господарств та перетворення їх на агрономічно-культурні центри передбачало покласти на них функції дослідних станцій, прямий обов'язок яких полягав у проведенні досліджень в усіх напрямках аграрної галузі. Саме дослідні станції спеціалізувалися у напрацюванні новачійних агрономічних прийомів, методів, способів і засобів для підвищення продуктивності сільського господарства.

В дослідженнях радянської доби автори перебільшували роль радянських господарств як агрономічних центрів, які нібито суттєво впливали на розвиток селянських господарств, усього сільськогосподарського виробництва шляхом застосування агрономічних прийомів, досягнень агрономічної науки. З'ясовано, що працівники радгоспів не застосовували наукових підходів щодо налаштування складних господарських механізмів, ефективного господарювання, продуктивних форм, методів і засобів керівництва виробничою діяльністю радянських господарств. Спостерігалася низька виконавська й виробнича дисципліна, неефективне прийняття оперативних рішень. Об'єднання радгоспів в Український радгоспний трест, не вирішувало питання щодо надання агрокультурної допомоги селянським господарствам [Качинский, 1922, с. 85].

Висновки. В досліджуваний період радянська влада знищенням поміщицького й продуктивного заможного – «куркульського» хазяйства, спробами усуспільнення сільського господарства, селянства завдала величезної шкоди сільськогосподарському виробництву. Своїми експериментами в аграрній галузі більшовики поглибили продовольчу кризу, що частково, в наслідок посухи, а більшою мірою безглуздими реформами в сільському господарстві, переросла в голод 1921 – 1923 років. В період так званого «воєнного комунізму» було порушено матеріальне стимулювання селян до виробництва сільськогосподарської продукції. Стара економіка сільського господарства була вщент зруйнована, аграрна реформа більшовиків зазнала краху, як наслідок, виробництво валової продукції на 1920 р. рівнялося 67 відсотків від воєнного рівня й продовжувало падати. Селянське господарство не бажало працювати на продовольчу розкладку та на Наркомат продовольства, за допомогою яких держава фактично грабувала українських селян.

В радянських господарствах, організація яких набрала масового характеру, держава вбачала вихід із продовольчої кризи, найвищу форму ведення соціалістичного сільського господарства, фабриками виробництва хліба, м'яса, молока тощо. Незважаючи на державні пільги, привілеї, володіння поміщицьким реманентом, технікою, насіннєвим матеріалом, худобою, робочим тяглом радгоспи не стали ефективними, продуктивними виробниками сільськогосподарської продукції. Усі зусилля владних органів перетворити їх у показові господарства, агрономічно-культурні центри також були марними. Вони виявилися звичайними державними економічно неефективними виробничими об'єднаннями.

Список використаних джерел та літератури

- В. І. Ленін про Україну. Частина друга 1917 – 1922, 1969. Київ: Політвидав України, 1969.
- Вікторов, Б., 1920. *Основи земельної політики Радянської влади*, Харків: Всеукрвидав.
- Головач, Ф. В., 1982. З історії радгоспного будівництва в Українській РСР (жовтень 1917 р. – червень 1921 р.), Київ: Вища школа.
- Свтушенко, А. П., 1969. Здійснення на Україні ленінських ідей радгоспного будівництва, *Український історичний журнал*, 3, 12-18.
- Качинский, В. 1922. *Очерки аграрной революции на Украине. Вып. II*, Харьков: Госиздат Украины.
- Ленін, В. І. Повне зібрання творів.
- Лях, Р. Д., 1975. *Розв'язання аграрного питання на Україні (1917 – 1923 рр.)*, Київ-Донецьк: Вища школа.
- Мануїльський, Д., 1920. *Порадник волосного організатора радянської влади. З додатком відповідного законодавства*, Харків: Всеукрвидав.
- Овсянікова, О. О., 1961. Радянське будівництво на Україні у перші роки Радянської влади, *Український історичний журнал*, 6, 69-78.
- Отчет Народного Комиссариата Земледелия УССР за 1920 год, 1921. Харьков: Всеукрвидав.
- Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920. Харьков: Изд. Наркомюста.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

References

- Holovach, F. V., 1982. *Z istorii radhospnoho budivnytstva v Ukrainskii RSR (zhovten 1917 r. – cherven 1921 r.)*, Kyiv: Vyshcha shkola.
- Kachinskij, V. 1922. *Ocherki agrarnoj revolyucii na Ukraine. Vyp. II*, Harkov: Gosizdat Ukrainy.
- Lenin, V. I. *Povne zibrannia tvoriv*.
- Liakh, R. D., 1975. *Rozv'iazannia ahrarnoho pytannia na Ukraini (1917 – 1923 rr.)*, Kyiv-Donetsk: Vyshcha shkola.
- Manuilskyi, D., 1920. *Poradnyk volosnoho orhanizatora radianskoi vlady. Z dodatkom vidpovidnoho zakonodavstva*, Kharkiv: Vseukrvydav.
- Отчет Народного Комиссариата Земледелия СССР за 1920 год, 1921. Harkov: Vseukrvidav.
- Ovsianikova, O. O., 1961. *Radianske budivnytstvo na Ukraini u pershi roky Radianskoi vlady, Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 69-78.
- Sbornik dekretov, polozhenij, instrukcij, cirkulyarov po zemelnomu voprosu na Ukraine s 1 yanvary 1920 g. po 1 avgusta 1920 g., 1920. Harkov: Izd. Narkomyusta.
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy).
- V. I. Lenin pro Ukrainu. Chastyna druha 1917 – 1922, 1969. Kyiv: Polityvydav Ukrainy.
- Viktorov, B., 1920. *Osnovy zemelnoi polityky Radianskoi vlady*, Kharkiv: Vseukrvydav.
- Yevtushenko, A. P., 1969. *Zdiisnennia na Ukraini leninskykh idei radhospnoho budivnytstva, Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 12-18.

FROM THE HISTORY OF THE ORGANIZATION OF SOVIET CULTURAL FARMS (1919 – 1920): A FAILED EXPERIMENT OF THE BOLSHOVIST LEADERSHIP

Volodymyr Kucher

Doctor of Historical Sciences, Professor,
of the Department of World History and Archeology,
Chief Researcher of the Science Department
of the Institute of History of Agrarian Science, Education and Technology,
National Academy of Sciences of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. The purpose of the study is to highlight the history of the organization of Soviet farms (state farms). According to the plan of the Bolshevik leaders, they were supposed to become "bread factories" capable of overcoming the food crisis, providing bread and food products, first of all, to the population of Russian cities, workers of industrial centers, and the multimillion-strong army. In addition, Soviet farms were supposed to become agronomic and cultural centers, demonstration farms. They were

supposed to provide agronomic assistance to peasant individual farms, provide livestock, seed material, fertilizers, breeding cattle, etc. **The methodology** is based on the principles of scientific research: historicism, objectivity, systematicity, continuity, and complexity. Complementary methods are applied: general scientific, historical, historiographical, source studies, archival studies. **Scientific novelty.** For the first time, in contrast to Soviet historiography, without pathos and hurray - patriotic postulates and mythology covered the process of organizing Soviet economies. The Bolshevik leaders hoped that state farms would play the role of "bread factories" for the production of plant and animal products. It has been proven that state farms have not become agronomic and cultural centers for serving peasant one-person farms. **Conclusion.** Relying on the works of researchers, archival materials, memories of government officials, which were not used before, it is proved that Soviet farms did not fulfill their role in the studied period. They turned out to be economically inefficient and unsustainable as production associations. Soviet farms also did not become agronomic and cultural centers, since their employees did not possess the methods, means and methods of conducting scientific research work. In rare cases, the activities of state farms were reduced to the repair of peasant property, the sale of seed material, breeding livestock, which were left to them as a legacy from the landlord's savings.

Key words: Bolsheviks, Soviet power, Soviet cultural farms, bread factories, agronomic centers, unsuccessful experiments.

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 1920-Х РР.

Сегеда Ростислав Антонович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: r.a.seheda@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0006-2334-3788>

Кузмінський Сергій Григорович

аспірант,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: s.h.kuzminskyi@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0000-4161-3530>

***Анотація.** У статті висвітлюється процес формування культурно-освітнього середовища української діаспори в Чехословаччині в 1920-х рр. та її внесок в збереження національної ідентичності. Виявлено, що вже в перші роки свого перебування в Чехословаччині українська інтелігенція почала гуртувались і створювати громадські об'єднання, наукові та культурно-освітні організації. Представлено організації та інституції, які спрямовували свою діяльність на розвиток культури та освіти українців, що прибували до Чехословаччини. Показано, що, створюючи громадські організації та культурно-освітні осередки, українська інтелігенція прагнула презентувати та інтегрувати культурні здобутки українства у соціокультурний простір Чехословаччини, зберегти і примножити культурно-історичну спадщину для майбутніх поколінь. Вона працювала для популяризації української мови, історії та культури. Розкрито важливу роль українського студентства, яке здійснювало активну культурно-просвітницьку діяльність створюючи союзи, товариства, клуби, виставки. У тісній взаємодії з науковцями та громадськими діячами студенти ініціювали безліч важливих зустрічей та наукових форумів. Щоб представити основні напрями культурно-освітньої діяльності організацій української інтелігенції в Чехословаччині, ми розглянули діяльність окремих організацій. Зокрема показано організації, робота яких стала яскравим свідченням культурно-освітньої діяльності: Українське товариство прихильників книги у Празі, Український громадський комітет, Українське педагогічне товариство у Празі, Українські наукові з'їзди у Празі, Український громадський видавничий фонд, Українське правниче товариство в Чехії.*

***Ключові слова:** українська діаспора, еміграція, українська інтелігенція, культурно-освітнє середовище, культурна спадщина, національна ідентичність.*

Постановка проблеми. Одна з найбільших хвиль української політичної еміграції відбулася у міжвоєнний період і була спрямована насамперед до країн Європи, зокрема найчисельніша її частина емігрувала до Чехословаччини. Причинами української еміграції у міжвоєнний період були військово-політичні події, які в той час відбувалися на території України. Це події Першої світової війни,

поразка української революції, політичні репресії, що були спрямовані проти громадських та культурних діячів.

Життя емігрантів було нелегким, але щоб реалізувати власний творчий потенціал та зберегти національну культуру, українці за кордоном розгорнули бурхливу громадську та культурно-освітню діяльність. Наразі доля світового українства, збереження національної культури та її популяризація є одним із важливих питань української історії, а тому й актуальною темою для дослідження.

Мета статті полягає в дослідженні культурно-освітнього середовища української діаспори в Чехословаччині у період його формування 1920-х рр.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання життя та громадської діяльності української інтелігенції досліджувало чимало українських дослідників. Зокрема, відома вчена В. Піскун розкрила процеси громадської діяльності та адаптації українських емігрантів у Чехословаччині та інших європейських країнах. Авторка відзначає, що незважаючи на те, що адаптація відбувалась доволі важко, українці змогли організувати цілу низку громадських та культурно-освітніх осередків. [Українська діаспора, 2016]. О. Даниленко, досліджуючи проблеми соціальної адаптації української еміграції в Чехословаччині, зосереджує свою увагу на соціальній структурі української діаспори. У своїх працях він також порушує питання про культурно-просвітницьку діяльність українських емігрантських організацій у 1920-1930-х роках у Чехословаччині і приходять до висновку, що цей період діяльності української еміграції був достатньо продуктивним [Даниленко, 2006, с. 106].

Заслуговує на увагу дослідження Л. Божука про те, які можливості отримували діти української діаспори та якими були українсько-чехословацької взаємодії в освітній та науковій сфері у міжвоєнну добу. Він робить висновок про те, що завдяки послідовній політиці чехословацького уряду щодо українських емігрантів Прага стала нарівні з Києвом, Львовом одним із центрів українського культурного, наукового і громадсько-політичного життя [Божук, 2012, с. 39-40].

Виклад основного матеріалу. Варто сказати, що уряд Чехословацької держави створив сприятливі умови для емігрантів з України та інших представників інтелігенції, які прибували до країни [Масарик і нова Європа, 1998]. Виважене ставлення урядових чехословацьких інституцій до емігрантів особисто підтримував президент Томаш Масарик. За його ініціативи в Чехословаччині було розпочато «Руську допомогову акцію». Уряд Чехословаччини надавав фінансову компенсацію за перебування на території Чехословаччини емігрантів з колишньої Російської імперії. Практично всі кошти, що були надані Лігою Наці, уряд країни спрямовував на утримання культурно-освітніх установ, видавництв, надання стипендій тощо. [Наріжний, 2008].

На думку В.П. Трощинського, Чехословаччина 20–30-х рр. ХХ ст. стала потужним осередком наукового, культурного та громадсько-політичного життя української інтелігенції, що емігрувала. У великих містах Чехословаччини були засновані та успішно діяли численні українські установи. Урядом було виділено понад 0,5 млрд крон. Крім того президент Масарик щомісяця додавав українцям додатково 10 тис. зі своїх власних фондів [Масарик і нова Європа, 1998].

На початок 1922 р. у Чехословаччині кількість емігрантів досягла 20 тис. осіб і надалі кількісно зростала. Найбільше прибувало студентів та інтелігенції, серед

яких були науковці, освітяни та медики. Вже у перші роки свого перебування в Чехословаччині українська інтелігенція почала гуртувались і створювати громадські, наукові та культурно-освітні організації. [Трощинський, 1994, с. 30].

Протягом 1920-х років українською інтелігенцією у Чехословаччині, зокрема у Празі, Брно та Подєбрадах створюються наукові, освітні та культурно-просвітницькі осередки. Серед цих організацій створені товариства при українських високих школах або організовані за фахами; академії та університети; студентські товариства; мистецькі осередки; педагогічні товариства та інститути; музеї та видавничі фонди.

Щоб побачити основні напрями культурно-освітньої діяльності організацій української інтелігенції у Чехословаччині, нам варто розглянути діяльність конкретних організацій. На нашу думку, яскравим свідченням таких організацій можуть стати Український громадський комітет, Українське товариство прихильників книги у Празі (УТПК), Українське педагогічне товариство у Празі (УПдТ), Українські наукові з'їзди у Празі, Український громадський видавничий фонд, Українське правниче товариство в Чехії (УПТ).

Створюючи громадські організації та культурно-освітні осередки, українська інтелігенція прагнула презентувати та інтегрувати культурні здобутки українства в соціокультурний простір Чехословаччини, зберегти і примножити культурно-історичну спадщину для майбутніх поколінь українців. Вона працювала для популяризації української мови, історії та культури.

Одним із найпотужніших наукових та культурно-освітніх центрів у Чехословаччині став заснований у травні 1921 р. Український громадський комітет (УГК). Керівництво УГК в особі М. Шаповалова, Н. Григор'єва та О. Мицюка створило широкі можливості для забезпечення підтримки українським емігрантам у захисті їхніх прав та адаптації до нових реалій чехословацького суспільства. Також керівництво та члени Українського громадського комітету велику увагу приділяли культурно-освітній діяльності. Вони розуміли, що для кращої адаптації українських емігрантів важливо сформувати таке культурно-освітнє середовище, де кожен українець мав би можливість здобути освіту, реалізувати себе і продовжувати роботу над розвитком та збереженням національної ідентичності [Мотрук, 2018, с. 67].

Український громадський комітет сформував широку мережу навчальних закладів для української молоді, щоб вона мала можливість отримувати якісну освіту. Не менш важливим завданням було допомогти молодим українцям професійно самореалізуватись та підтримувати культурні зв'язки зі своєю Батьківщиною [Мотрук, 2018, с. 68].

Культурно-освітній осередок, який почав формуватися за сприяння Українського громадського комітету дуже швидко розростався і набував популярності серед українських емігрантів. З'явилися такі просвітницькі заклади як Товариство допомоги культурним силам, Українське товариство пластичного мистецтва, Товариство українських письменників, бібліотека, клуби, низка мистецьких товариств.

Освітню діяльність Український громадський комітет здійснював через створену ним же Українську селянську спілку. Члени товариства розуміли, що більшість селян, які прибули до Чехословаччини прагнули знайти достойну роботу, але для цього їм потрібно було отримати необхідну освіту. Були організовані курси,

де відбувалось навчання найбільш затребуваних спеціальностей, зокрема: автотракторні, миловарські, грабарські та інші. Серед селян також були неписьменні або малописьменні. Для них окремо було організовано курси початкової освіти [Сухобокова, 2012, с. 7].

Для допомоги українським студентам у 1923 р. було створено Український громадський видавничий фонд. За його допомогою друкувалися наукові праці, підручники для високих і середніх шкіл, твори красного письменства. Це давало можливість студентам та школярам користуватись якісною україномовною літературою [Діяльність УГК, 2006, с. 69-70].

З метою підтримки українських емігрантів та координації роботи українських правників було засновано Українське правниче товариство (УПТ). Необхідність створення цього товариства виникла у 1922 р. одночасно з переїздом Українського вільного університету з Відня до Праги. Засновники Українського правничого товариства проводили думку про те, що товариство є правонаступником заснованого в Києві Українського правничого товариства. Крім основних завдань: координації праці українських правників, підтримки їхньої наукової та практичної діяльності, встановлення зв'язків з чеськими та словацькими правниками, організації Українського правничого інституту, члени товариства брали активну участь в організації двох українських наукових з'їздів у Празі. Також брали активну участь в організації «академій» на честь українських правників та економістів; вели видавничу діяльність. Товариство видало книги Р. Лашенка «Лекції по історії українського права. Литовсько-польська доба. Пам'ятники права», текст короткої редакції «Руської Правди» з бібліографічним покажчиком. Спільно зі студентами брали участь у зустрічах, де обговорювалися важливі питання української державності [Даниленко, 2006, с. 106].

Зі створенням низки вищих та середніх навчальних закладів у Чехословаччині виникла нагальна потреба у педагогічних працівниках. Необхідно було вивчати питання теорії і практики педагогіки, щоб забезпечувати високий рівень якості освіти і зберегти досвід, здобутий на Батьківщині. У зв'язку з цим 31 грудня 1930 р. викладачі Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова створили самостійне Українське педагогічне товариство.

Варто зазначити, що Товариство одразу встановило зв'язки з українськими педагогічними та культурно-просвітніми закладами Закарпаття, Галичини, Буковини, щоб допомогти влаштуватись на роботу в освітні заклади українським педагогам.

Товариство постійно організовувало культурно-просвітницькі заходи, зокрема: наукові засідання: пам'яті П. Холодного, до 25-річчя київського «Світла», про шкільну реформу в Чехії, про розвиток освіти в Карпатській Україні, мовну проблему в школі та ін. Часто у таких засіданнях брати участь В. Пріштіда, Стейскаль і педагоги з Закарпаття – Ю. Гуснай, Ю. Ревай. Товариство розробляло і видавало підручники для українських шкіл. Наприклад, у 1932 р. вийшов перший том «Праць Українське педагогічне товариство» з історії та сучасного стану народної освіти на українських землях і в еміграції [Даниленко, 2006, с. 106].

Продовжувало традицію поширення української культури та просвітництва Українське товариство прихильників книги у Празі (УТПК). Товариство було засноване в процесі підготовки українських науковців і освітян до Міжнародного

бібліологічного з'їзду в Празі 5 січня 1926 р. Головною метою УТПК стало сприяння розвитку, поширенню та популяризації української книги. Очолював товариство професор С. Сірополко, його заступником був Є. Вировий.

Члени товариства робили наукові доповіді, реферати, брали участь в обговоренні публікацій на актуальні наукові теми. Варто також зауважити, що товариство часто влаштовувало виставки українських видань (книжок, часописів, газет, мап, екслібрисів тощо). При товаристві працювали бібліотечно-бібліографічна та редакційно-видавнича комісії.

Протягом 1919 – 1928 рр. товариством були організовані виставки з книгознавства та української книги. Знаменною подією стала організована ним у Празі у 1933 р. міжнародна виставка української книжкової графіки, де було представлено близько 1000 творів образотворчого мистецтва. [Українська емігрантська інтелігенція в Чехословаччині, 2007, с. 14].

Українське товариство прихильників книги намагалося тримало зв'язок з бібліографічними центрами України, зокрема: Книжковою палатою, Науковим інститутом книгознавства в Києві, Всенародною бібліотекою України. Не менш важливими виявилися зв'язки з чеськими бібліографічними товариствами. УТПК було членом Спілки чеських бібліотекарів.

Активним щодо організації культурно-освітньої діяльності в еміграції виявилось українське студентство. Одразу як створювалися вищі навчальні заклади студентство організовувало різноманітні за профілем і фахом товариства: спортиві товариства, мистецькі гуртки, товариства з політичним профілем. У 1922 року в Празі постав осередок Центрального Союзу Українського Студентства (Союз), який об'єднував більшість українських студентських організацій в еміграції та в Західній Україні [Українська емігрантська інтелігенція в Чехословаччині, 2007, с. 14].

Студентство здійснювало активну культурно-просвітницьку діяльність. Однією з форм просвітницької діяльності була організація публічних лекцій з історичної, літературознавчої, культурологічної та суспільно-політичної тематики. Лекторами виступали як самі студенти, так і запрошували відомих вчених, громадських діячів та урядовців. Також українські студентські організації проводили збори, де обговорювались проблеми, присвячені питанням історії, економіки, культури України. Поряд з тим влаштовувалися зустрічі, присвячені національним традиціям та важливим подіям української історії. З метою популяризації серед іноземної громади власної культури та інформування її про українські справи, часто запрошували на такі зустрічі представників іноземних країн.

Найстаршою і найбільшою загально-студентською організацією в Празі була Українська академічна громада (УАГ), заснована ще в 1919 р. Варто зазначити, що на той час за кордоном існувало лише дві українські студентські організації: УАГ та віденська «Січ». При УАГ функціонували різні фахові секції, гуртки, товариства, які здійснювали культурну діяльність [Наріжний, 1942, с. 77]. Крім Праги, студентські організації української молоді діяли і в інших чехословацьких містах. Так, в Подєбрадах студентство Української господарської академії (УГА) утворило цілу низку фахових, кооперативних і спортивних товариств. Також студентство заснувало й кілька станових академічних організацій, найстаршою і найбільшою з яких була Академічна громада при УГА, заснована 7 серпня 1922 р. У 1923 р. вона нараховувала 280 членів. При ній працювала літературно-інформаційна секція,

гурток «Кобзар». Академічна громада провадила діяльність у культурно-освітній галузі та дбала про пропаганду української справи. Крім того, з січня 1924 р. вона почала видавати двотижневик «Наша Громада». Журнал висвітлював питання студентського життя, подавав хроніку місцевого життя [Гуменюк, 2017, с. 238].

Висновки. Отже, дослідження культурно-освітнього середовища, яке сформувалось у Чехословаччині у 1920-х роках показало, що діяльність української інтелігенції була тісно пов'язана з бажанням зберегти культуру свого народу, її самобутність і розвивати її у вільному суспільстві. Українські емігранти отримали можливість реалізувати свої здібності та прагнення, вони гармонійно влилися в соціокультурне середовище Чехословацької республіки. Чехословацький уряд та суспільство забезпечили необхідні умови для повноцінної участі національних меншин в житті країни, що сприяло активній діяльності української діаспори.

Культурно-освітнє середовище, що сформувалося в Чехословаччині у 1920-ті рр. було особливим, перш за все тому, що в ньому згуртувалося українство та українська еліта, яка створила і розвинула систему українських наукових закладів, вищих та середніх навчальних закладів та культурних організацій. Це дало змогу виростити покоління українців з національно-політичним світоглядом і європейською освітою.

Культурно-освітня діяльність української діаспори у Чехословаччині є зразком можливостей українства в розвитку, а вони невичерпні. Тому питання зміни світоглядних традицій потребує подальшого наукового дослідження.

Список використаних джерел та літератури

- Божук, Л. В., 2012. Українська освіта в Чехословаччині в 20-х – 30-х роках XX ст., *Матеріали III Чесько-української наук.-практ. конф. м. Київ, 17 березн. 2012 р.*, НАУ, К.: НАУ, 37–42.
- Гуменюк, О., 2017. Культурна діяльність українських студентських організацій у Європі (1920 – 1939 рр.), *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 10 березня 2017 р.*, Київ, 236–240.
- Даниленко, О., 2006. Формування українського емігрантського середовища в Чехословаччині (1920-і рр.), *Часопис української історії* 4, 104–112.
- Діяльність Українського громадянського комітету з питань інтеграції емігрантів в чехословацьке суспільство (1920-ті рр.), 2006. *Часопис української історії*, 4, 66–72.
- Масарик і нова Європа, 1998. Київ.
- Мотрук, С., 2018. Історичні традиції та сьогодення української громади в Чехії, *Етнічна історія народів Європи*, 56, 60–69.
- Наріжний, С., 2008 *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами [Ukrainian emigration. Cultural work of the Ukrainian emigration between the two world wars]*, ч. I, Львів; Кент; Острог.
- Сухобокова, О., 2012. Український культурно-освітній осередок у чехословацькій республіці в 1920-х рр., *Історія України*, 41–42 (777–778), 3–8.
- Трошинський, В. П., 1994. *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище*, Київ.
- Українська діаспора: проблеми дослідження: тези доповідей Міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2016 р. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія».
- Українська емігрантська інтелігенція в Чехословаччині і Польщі (20-30-ті роки XX ст.), 2007. Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук, К.: НАУ, 2–15.

References

- Bozhuk, L. V., 2012. *Ukrainska osvita v Chekhoslovachchyni v 20-kh – 30-kh rokakh XX st., Materialy III Chesko-ukrainskoi nauk.-prakt. konf. m. Kyiv, 17 berezn. 2012 r.*, NAU, K.: NAU, 37–42. [in Ukrainian].

-
- Danylenko, O., 2006. Formuvannia ukrainskoho emigrantskoho seredovyscha v Chekhoslovachchyni (1920-i rr.), *Chasopys ukrainskoi istorii* 4, 104-112. [in Ukrainian].
- Diialnist Ukrainskoho hromadianskoho komitetu z pytan intehtatsii emigrantiv v chekhoslovatske suspilstvo (1920-ti rr.), 2006. *Chasopys ukrainskoi istorii*, 4, 66-72. [in Ukrainian].
- Humeniuk, O., 2017. Kulturna diialnist ukrainskykh studentskykh orhanizatsii u Yevropi (1920 – 1939 rr.), *Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii. 10 bereznia 2017 r.*, Kyiv, 236-240. [in Ukrainian].
- Masaryk i nova Yevropa, 1998. Kyiv. [in Ukrainian].
- Motruk, S., 2018. Istorychni tradytsii ta sohodennia ukrainskoi hromady v Chekhii, *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 56, 60-69. [in Ukrainian].
- Narizhnyi, S., 2008 *Ukrainska emigrantsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emigrantsii mizh dvoma svitovymi viinamy [Ukrainian emigration. Cultural work of the Ukrainian emigration between the two world wars]*, ch. 1, Lviv; Kent; Ostroh. [in Ukrainian].
- Sukhobokova, O., 2012. Ukrainskyi kulturno-osvitnii oseredok u chekhoslovatskii respubliitsi v 1920-kh pp., *Istoriia Ukrainy*, 41-42 (777-778), 3-8. [in Ukrainian].
- Troshchynskyi, V. P., 1994. *Mizhvoienna ukrainska emigrantsiia v Yevropi yak istorychne i sotsialno-politychne yavyshe*, Kyiv. [in Ukrainian].
- Ukrainska diaspora: problemy doslidzhennia: tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, 27–28 veresnia 2016 r. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». [in Ukrainian].
- Ukrainska emigrantska intelihtentsiia v Chekhoslovachchyni i Polshchi (20-30-ti roky XX st.), 2007. Tvorchaspadshchyna Ivana Ohienka v konteksti suchasnoho rozvytku humanitarnykh nauk, K.: NAU, 2-15. [in Ukrainian].

THE FORMATION OF THE CULTURAL AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF THE UKRAINIAN DIASPORA IN CZECHOSLOVAKIA IN THE 1920S

Rostyslav Seheda

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of History and Ethnology of Ukraine,
Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv

Serhii Kuzminskyi

Postgraduate student,

Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The article highlights the process of formation of the cultural and educational environment of the Ukrainian diaspora in Czechoslovakia in the 1920s and its contribution to the preservation of national identity. It is revealed that in the first years of their stay in Czechoslovakia, Ukrainian intellectuals began to unite and create public associations, scientific, cultural and educational organizations. The author presents organizations and institutions that aimed to develop the culture and education of Ukrainians arriving in Czechoslovakia. It is shown that by creating public organizations and cultural and educational centers, the Ukrainian intelligentsia sought to present and integrate the cultural achievements of Ukrainians into the socio-cultural space of Czechoslovakia, to preserve and enhance the cultural and historical heritage for future generations. She worked to popularize the Ukrainian language, history, and culture. The author reveals the important role of Ukrainian students, who carried out active cultural and educational activities by creating unions, societies, clubs, and exhibitions. In close cooperation with scholars and public figures, students initiated many important meetings and scientific forums. To present the main directions of the cultural and educational activities of Ukrainian intellectuals' organizations in Czechoslovakia, we have examined the activities of specific organizations. In particular, we show the organizations whose activities have become a vivid testament to cultural and educational activities: The Ukrainian Society of Book Supporters in Prague, the Ukrainian Public Committee, the Ukrainian Pedagogical Society in Prague, the Ukrainian Scientific Congresses in Prague, the Ukrainian Public Publishing Foundation, and the Ukrainian Law Society in the Czech Republic.

Key words: Ukrainian diaspora, emigration, Ukrainian intelligentsia, cultural and educational environment, cultural heritage, national identity.

**РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКІ ТЕАТРИ УКРАЇНИ В РЕАЛІЗАЦІЇ
БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА СЕЛІ У 1929 ТА 1930 РОКАХ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖУРНАЛУ «СІЛЬСЬКИЙ ТЕАТР»)**

Грінченко Віктор Григорович

кандидат історичних наук, доцент

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії

Центральноукраїнський державний університет

імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький

e-mail: grvi63@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2852-3650>

Анотація. У статті висвітлюються та аналізуються різнопланові матеріали із мистецького громадсько-політичного журналу «Сільський театр» (друкованого органу Харківського міського відділу мистецтв управління політосвіти УСРР), в яких прямо чи опосередковано відображена участь пересувних робітничо-селянських театрів України в реалізації більшовицької політики на селі у 1929 та 1930 роках. Зроблені висновки, що в зазначений період робітничо-селянські театри, поряд із сценічними постановками популярних на той час п'єс, досить широко практикували так звані малі театральні форми: невеликі п'єси-агітки, інсценізації, «живі газети», частівки тощо. Робсельтеатри демонстрували стійку тенденцію щодо оновлення свого репертуару. Вилучалися «старі» постановки та відбувався перехід переважно на п'єси з «революційним» змістом, що демонстрували виразне класове спрямування та відображали в художній формі найважливіші питання «сучасного моменту». У діяльності робітничо-селянських театрів України ще активніше продовжували відбуватися організаційні зміни, спрямовані на заміну старих професійних акторів на молоді «чисто класові» кадри із числа здібних драмгуртківців. Вимоги, які висувалися до робітничо-селянських театрів, явно звужували сценічний аспект їхньої діяльності та зобов'язували приділяти велику увагу політпросвітній роботі. Працівники театрів мали бути готовими відповісти практично на всі актуальні питання своєї аудиторії, пов'язані з радянськими перетвореннями в тогочасному селі. Пересувні робсельтеатри повинні були фактично перетворюватися в агітмистецькі бази та брати активну участь в різних кампаніях, які відбувалися в рамках більшовицької політики на селі: хлібозаготівля, посівна кампанія, колективізація, розкуркулювання та ін. Для селянства, яке дотримувалося «класово правильної» лінії, робсельтеатри могли практикувати деякі заохочення: безкоштовні концерти, знижку на квитки своїх вистав тощо.

Ключові слова: робітничо-селянські театри, Україна, 1929-й і 1930-й роки, сценічна діяльність, політпросвітня робота, більшовицькі кампанії на селі, журнал «Сільський театр».

Постановка проблеми. Від початку радянської доби театр в Україні, як один з масових видів мистецтва, перебував в полі зору нової влади. Професійний театр досить повільно переходив на службу більшовикам, але його соціальну функцію частково взяла на себе радянська театральна самодіяльність. Прагнення якось узгодити українське театральне життя з комуністичною ідеологією породило таку

специфічну організаційну форму як пересувний робітничо-селянський театр (РСТ), що був розрахований на масового глядача [Захарченко, 2006, с. 143].

Робсельтеатрівський рух в Україні розпочався ще з 1924–1925 рр. на Одещині [Робсельтеатрівець, 1930, с. 23]. Ця форма театрального мистецтва отримала подвійне спрямування. По-перше, «культурницька» робота, що передбачала ознайомлення широких мас «зі зразками старої культури». По-друге, «революційна» робота, яка мала на меті просування нового репертуару з «класовою установкою», а також організаційно-інструкторська робота «на периферії» [Предславич, 1927, с. 2].

У даній публікації ми мали **на меті** зосередити увагу на діяльності робсельтеатрів України в реалізації більшовицької політики на селі у 1929 та 1930 роках. Цей час був примітний у зв'язку з форсуванням курсу на колективізацію й розкуркулення та із відповідним посиленням «революційної» складової у діяльності робітничо-селянських театрів.

Історіографічний огляд та джерела дослідження. Тематика, що пов'язана з діяльністю робітничо-селянських театрів в Україні, знайшла своє певне відображення в ряді праць, що вийшли в радянський період та в незалежній Україні, зокрема у колективній монографії «Шляхи і проблеми розвитку українського радянського театру» [Шляхи, 1970], в дисертаційному дослідженні Н. Полтавець [Полтавець, 2021], у статтях І. Галась [Галась, 2010], М. Захарченко [Захарченко, 2006], О. Федотової [Федотова, 2020] та ін. Характер та обсяг висвітлених у цих працях аспектів означеної проблематики дає підстави для продовження її розгляду.

В якості джерела нами були використані матеріали мистецького громадсько-політичного журналу «Сільський театр» – друкованого органу Харківського міського відділу мистецтв управління політосвіти УРСР. В ньому публікувалися п'єси, інсценізації, рецензії на вистави професійних та самодіяльних театрів, поради аматорам театрального мистецтва, новини про діяльність різних театральних колективів, актуальні дискусійні матеріали для обговорення.

Виклад основного матеріалу. В зазначений період у діяльності робітничо-селянських театрів досить широко практикували так звані малі театральні форми, матеріал для яких часто брали саме із цього журналу. Тому скласти певне уявлення про різноплановий «революційний» репертуар для робсельтеатрів та драмгуртків можна на основі відповідних публікацій у цьому журналі. Наведемо деякі характерні приклади.

У драмі на шість епізодів П. Мізюна «Новими стежками» серед дійових осіб фігурують персонажі з промовистими прізвищами: сільський комуніст Микола Комунченко, куркуль Первак Никанор [Мізюн, 1929, с. 4]. Досить промовисті прізвища є у сцені двох селян за авторством Ярового «Панкрат та Кіндрат». Панкрат Гуртовий – добре одягнений, здоровий з виду, говорить впевнено і весело. Кіндрат Самотужний – обшарпаний, з виду нужденний, говорить ніби сам до себе, опирається на костур. Панкрат радить Кіндрату не ходити до куркуля Хапуна позичати зерно для сіви, а працювати в колективі [Яровий, с. 22]. Подібне бачимо у П. Горбенка «Буває й таке» («Бувальщина на дві картини до Тижня лісу»), де член сільради із характерним прізвищем Латайматня разом зі своїм кумом незаконно рубав дерева в лісі [Горбенко, 1929].

У п'єсі А. Кірзнера на сім епізодів «Земля – мати» серед дійових осіб також фігурують персонажі з промовистими прізвищами. Повзун – куркуль, який агітує

проти «комуни». Незнай Кузьма і Несміляк Пилип – селяни-середняки. Голова сільради Козлов – п'яниця, який за горілку служить куркулям. Дія п'єси відбувається в селі «Веселі Горби» – темному, глухому, відірваному від культурних центрів, яке «живиться різними провокаційними чутками, що сіють куркулі, аби краще смоктати бідноту, бо вона може забажати в артіль зорганізуватись, або чого доброго – в комуни» [Кірзнер, 1929, с. 3, 23].

У невеличкій п'єсі М. Ісаєва «Переможець – березень», анотованій як «Масове дійство до дня 8 березня, на тему колективізації та засівкампанії», куркулеві і його спільнику спекулянту Фертику не вдалося купити худобу у п'яниці Миколи, що вирішив продати її перед вступом до кологоспу. На заваді стає дружина Миколи – активна прибічниця колективізації Параска. Вона дорікає чоловікові, який з куркулями заодно руйнує господарство, заявляючи, що йому не місце в їхньому колективі. А «куркульській морді» та його спільнику погрожує, що таким, як вони, вже давно приготували «міцну заградовану кімнату». В епілозі п'єси гурт селян, членів колгоспу (і серед них Параска з прапором), радісно зустрічають робітничу бригаду із числа «шахтарів Артемівщини», яка прибула, щоб допомогти їм провести «велику відповідальну кампанію весняного засіву» та разом з ними «через масову колективізацію простувати до соціалізму» [Ісаєв, 1930, Переможець].

П'єса-жарт на одну дію П. Горбенка «Прейскурант отця Максима» висміює попа, який за краще ім'я для дитини (за хрестини) вимагає більшу плату у селянина. Імена, які пропонує під селянинові, вельми специфічні: Віл, Хуздазад, Павсикакій, Істукарій, Варипсава, Дула, Екзакустозиян, Кукша, Натермуфій, Пуплій, Тарах, Пуд, Луп, Лот, Пахом та ін. Кінець кінцем цей селянин відмовляється від хрестин у попа та вирішує, що краще йому йти реєструвати дитину до сільради [Горбенко, 1930. Прейскурант].

В інсценізованій вечірці за колективізацію «СОЗ» за авторством О. Струменка присутній характерний персонаж Куркуленко, який втілював образ заможного селянина, одного із «шкідників колективізації». В діалозі з попом він, зокрема, говорить, що «мода пішла на колективи», які «одбивають людей від роботи», та що «мало вже залишилося бідноти, яка за позичене мені відробляє» [Струменко, 1929, с. 5, 10]. Менше ніж за півроку журнал знову друкує цю інсценізацію у переробленому варіанті А. Ісаєва під назвою «Новий Шлях» [Струменко, 1930]. У режисерських зауваженнях до неї Л. Каневського було відзначено, що це вже не просто театральне видовище, а змішана форма інсценівки з театралізованою доповіддю, яка «мусить переконати своїх глядачів в тому, що колективне господарювання набагато краще від індивідуального» [Каневський, 1930, с. 11]. У цій п'єсі фігурують досить об'ємні театралізовані доповіді таких осіб як голова райвиконкому та агроном, що прагнуть донести селянам переваги колгоспів, використовуючи в тому числі компартійні постанови [Струменко, 1930, с. 3–4; 7–8].

В інсценівці на три картини із сільського життя П. Горбенка «Заколот» місцеві комсомольці агітують усупільнювати худобу та боротися проти «злочинного шкідництва» куркульства. Бідняцько-середняцькі збори виділяють бригаду, яка зробить облік всієї худоби та інвентаря мешканців села. Вимагають заборонити знищувати худобу, а злочинців притягнути до відповідальності. Куркулі вирішують здати у колгосп худобу, а зерно приховати, щоб не було чим її годувати,

вважаючи, що це налаштує селян проти колективізації. Але в село приїжджає робітнича бригада, голова якої повідомляє, що куркулям не вдасться обдурити селян. Вони сідають разом, щоб обговорити ситуацію, а куркулів проганяють [Горбенко, 1930. Заколот].

В одному із номерів журналу за 1930 р. була вміщена п'єса для «живої газети» під назвою «П'ятирічка» за авторством А. Ісаєва. Зазначалося, що вона є переробкою російськомовного матеріалу В. Вількена із «Живой театралізованной газеты». Діючі особи декламують і співають про переваги соціалізму, партію, комунізм, індустріалізацію, електрифікацію, п'ятирічний план [Ісаєв, 1930. П'ятирічка]. В режисерських зауваженнях до її постановки рекомендувалося для оформлення використати велику мапу капітального будівництва і плакати індустріального та сільськогосподарського характеру [Онищенко, 1930. Режисерські зауваження, с. 20].

Автор під іменем Кирило Заїжджий опублікував в журналі агітку «П'ятирічка в дії». Вона являла собою інсценізований матеріал по доповіді В. Куйбишева на XVI з'їзді ВКП(б) «Виконання п'ятирічного плану промисловості». Планувалося, що виконавцем її буде трупа в 20–25 осіб, і що в залі будуть розвішані плакати та гасла з текстами із окремих епізодів агітки [Заїжджий, 1930, с. 30].

Щось подібне пропонувалося М. Невідомським в його «ораторії про перевиконання планів п'ятирічки «Шістнадцятому». Матеріалом для неї стала стаття із газети «Известия» за 20 червня 1930 р. «Опережаем темпы пятилетки, ускоряем победу социализма». Тут ведучий та кілька учасників у віршах прославляють партію, соціалізм, робітників, виконання п'ятирічки, колективізацію [Невідомський, 1930. Шістнадцятому].

Показовою є п'єса Лева П'ясецького «За новий колектив» [41], в якій чітко прослідковується тенденція переконати глядача, що запеклим ворогом соціалістичного будівництва на селі є глитаї (куркулі). Дехто із середняків не вбачає свого ворога в куркулях і допомагає їм пролізти до колгоспу. П'єса показує злочинні дії глитаїв, які підпалили клуню, де стояв трактор. У п'єсі центральною фігурою є колгоспниця Уляна. Це нова жінка, «рівноправний каменярь соціалізму», яка розбирається в класовій боротьбі і всю свою силу прагне направляти на колективізацію [Ірій, 1930, с. 9]. Цитуємо її слова із завершальної частини п'єси: «Куркулі і їхні прибічники – підкуркульники – це найголовніші вороги колективізації. Нам таких людей не треба. Знищимо куркуля як клясу, хай зміцниться наш колектив реманентом з куркульських господарств! Геть куркуля з нашої дороги! ... Хай живе наш новий великий колектив! ... Хай згинуть куркулі!» [П'ясецький, 1930, с. 9].

Досить характерним у п'єсі в цьому плані є також образ секретарки комсомольського осередку Гані Гаєнко, яка зокрема виголошує наступне: «Селянство зрозуміло всю вагу колективної праці, селянство масово йде до колективів і через два роки в нашій країні не буде ні одного так званого «самостійного хазяїна». Але великі труднощі стоять на нашому шляху. Ворог не спить. Куркуль оскаженів і з сил вибивається, щоби як небудь нашкодити нам» [П'ясецький, 1930, с. 6].

Музична комедія М. Гаєвського на шість картин під назвою «Шеф» [Гаєвський, 1930] теж переслідує мету показати боротьбу класів на селі. У ній

фігурує куркуль Тарас Кудря – голова церковної общини, власник млина та олійниці. Свою ненависть до радянської влади він приховує. Намагається організувати артіль із куркулів, щоб орендувати свій млин та олійницю, бере до себе двох дітей-сиріт, аби зберегти своє майно, яке обіцяє начебто переписати на них. Але в кінцевому рахунку радянські організації на селі викривають куркульські хитрощі [Мудра, 1930, с. 21].

П'єса І. Снісарського «Чабан» присвячена сучасному життю села й темі боротьби за колективізацію. Головним героєм у ній виступає колишній чабан Захарько, сільський активіст вже поважного віку. В кінці п'єси його вбивають куркуль Пузир, який утік із заслання, та його місцевий поплічник Гарасько. Але наголошується, що справа чабана не загинула. Селяни разом із делегацією робітників, які приїхали до них з міста, виходять на демонстрацію з комуністичними лозунгами [Снісарский, 1930]

Тему класової боротьби в колгоспі висвітлює агітка на три картини «Шашіль» [Миргородець, 1930]. Режисерські вказівки до неї акцентують увагу на тому, що необхідно показати її не як театральну продукцію для розваги глядача, а слід вплинути на його психологію, щоб глядач одержав емоційну зарядку для класової боротьби з куркульським елементом. Згідно змісту агітки, замаскований куркуль Швець зумів приховати своє минуле та пролізти до колгоспу. Він зображений як хитрий ворог наймитів та біднішого селянства, і його виключають з колективу. Автор загострює увагу на вияві несвідомої довірливості членів колгоспу, що захищали цього куркуля, не розібравшись добре в його особистості [Ходимчук, 1930].

П'єса А. Макаренка на три дії «Вовки» зображає життя заснованої на Поліссі комуні, яка зростає і міцніє. Та її зростання не дає спокою куркулям. Вони, як можуть, чинять шкоду: палять оселі, отруюють худобу, руйнують місток, заважають комунарам відібрати церкву. Проте злочинців викривають. Рубан – робітник із числа «двадцятип'ятитисячників», який прибув у це село, проголошує, що комуна «як промінь світла, що його боїться вовча зграя... Треба разом цей промінь світла перетворити у вогнище... Цей вогонь допоможе викрити ворога і знищити остаточно його. Сьогодні ми знімаємо дзвони. Сотні літ ці монастирські стіни туманили людей. Тепер ці стіни нам служитимуть... Знімай куркульський агітпроп!» [Макаренко, 1930, с. 17]. В режисерських порадах серед іншого зазначалося, що це «п'єса судечно-пригодницького характеру», і потрібно «вести її в надто швидкому й напруженому темпі» [Онищенко, 1930. Режисерські поради, с. 17].

П'єса П. Горбенка «Крисогон» [Горбенко, 1930. Крисогон], досить примітивна за своїм змістом, змальовує приховану війну сільської бідноти з куркулями. Ворожий табір складається з несвідомої частини селянства (особливо жінок) та попів. Зображена боротьба з релігійною темрявою, забобонами, старими звичками. Показується нікчемність обряду церковних хрестин і пропагується новий обряд, що виступає «актом прилучення до громади нової людини». У режисерських вказівках до п'єси наголошується, що «на селі ворог сильний у несвідомості мас, і заволодіти їхньою свідомістю, не ображаючи почуття, і є наше сьогоднішнє завдання» [Невідомський, 1930. Режисерські, с. 14].

Подібна тематика представлена й у пропонованому журналом матеріалі для естради, а саме в антирелігійних частівках, які могли використовуватися у виступах

робсельтеатрів. В якості прикладу наведемо фрагменти з частівок «Релігійні забобони», опублікованих у листопаді 1929 р.:

Крамар, піп та куркуль –
Нерозлучна трійця.
Ненавидять владу Рад
Аж по самі вінця.
Дзвонив піп, дзвонив дяк,
Дзвонила й дячиха.
Ніхто в церкву вже не йде –
В полі трактор чмиха.
Пролетіли чорні дні.
Не вернуть ніколи –
Ось церкви вже віддають
Під клюби та школи [Гак, 1929].

Як відомо, у березні 1930 р. газета «Правда» надрукувала статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», в якій він засудив «перегини» у колгоспному будівництві, переклавши всю вину на місцевих керівників. Цей факт був відображений, зокрема, у доступній для пересічного селянина формі, в «Колгоспних частівках», які опублікував журнал (цитуємо фрагменти):

«Ну, зате, колгосп-сусіда
Незрівнянний молодець –
Усупільнив ложки й відра
І щось кілька пар яєць.
Пояснити не зуміли
Директиви Сталіна.
І тому в великій ділі
Отака прогалина.
Засіває трактор ниву.
Пихкає горючеє,
Ми активно, колективом,
Проти перекручувань» [Колгоспні, 1930].

Характерні за своїм змістом частівки пропонувалися для виконання до жнив та до осінньої польової кампанії 1930 р. Ось фрагменти із частівок під назвою «Більшовицькі жнива»:

Комсомол, бідняк і наймит
На залізного коня!
В бій, щоб виконати вчасно
Політичне завдання.
Куркулі за всяку ціну
Жнива пробують зірвать
Їм у відповідь: Ми будем –
Більшовицьким темпом жать!
Обрахуйте свої сили,
Ви – господарі землі,
Вирушайте темпом жвавим –
Щоб тремтіли куркулі» [Журба, 1930].

А ось фрагменти з іншого, подібного за жанром, твору під назвою «Другий більшовицький засів»:

Упорались з весняною,

Зібрали урожай.

Осіньню більшовицьку –

Колгоспи починай...

Куркуль сичить гадюкою.

Безсило чуба рве.

Біднота колективами –

Засіє і зоре!» [Зосименко, 1930].

Серед найбільш популярних п'єс у період, який розглядається, була «Диктатура» Івана Микитенка, написана в 1929 р. В рецензії, передрукованій журналом з однієї із газет, можемо бачити позитивні та негативні судження про неї, але заголовок рецензії цілком безапеляційний: «"Диктатура" – прекрасна п'єса». Серед позитивів відзначено, що драматург розробляє тему відносин міста з селом на такому важливому й гострому питанні як хлібозаготівлі. Він зумів представити цю тему «в переконливих, правдивих образах і ситуаціях та в цілковитій згоді з духом політики нашої партії. Адже у подібній п'єсі легко збитись на звичайну крикливу агітку, якою тепер глядача взяти вже важко» [Ш-ко, 1930].

Один із дописувачів до журналу зазначав, що тепер по всіх великих державних театрах: у Києві, в Одесі, в театрі Заньківчан та по робсельтеатрах виставляють відому п'єсу Івана Микитенка – «Диктатура». На його думку, автор п'єси показав сильний негативний тип куркуля. В образі Чирви сконденсовані всі найяскравіші контрреволюційні риси сучасного куркуля. Однак викристалізованого образу класово свідомого незаможника у цій п'єсі немає. Незаможник Малоштан «своєю мрійністю смішить глядача і зовсім не є представником тієї сили, що тепер утворює сотні тисяч колгоспів. ... чому нема типічного класово свідомого незаможника, який би показав силу, міцнішу за куркульську?» [Носенко, 1930, с. 6].

В селі Деркачах, яке відвідав Другий Харківський робсельтеатр, п'єса «Диктатура» користувалася великим успіхом серед незаможників і батраків. Від куркулів одержали анонімну листівку з погрозами негайно забиратися зі своєю «Диктатурою» під три чорти, чи й далі, бо «ребра пощитаємо» [Правдін, 1930]. У Вовчанському районі «розлютований класовий ворог» закидав театрові, що той «приїхав висміювати справжніх селян-хліборобів», але, за словами автора замітки, «ніхто не прислухався до гадючого сичання: – театр був щодня переповнений на 200% нашим основним глядачем – колективізованим селянством» [Правдін, 1930]. Сумський робсельтеатр, який розпочав працювати у травні 1930 р., своєю першою виставою зробив саме «Диктатуру», яка справила «велике враження» на глядачів [Кекін, 1930].

Зі слів одного із дописувачів журналу, популярністю користувалася у селян і п'єса «Новими стежками», «хоч художньо і слабенька, але темою своєю актуальна», й після неї селяни цілими групами (53 чоловіки в селі Юрківці Шепетівського району) вступали до СОЗу [Вітавський, 1930, с. 16].

Загалом замітки в журналі демонструють виразну тенденцію щодо змін у тогочасному репертуарі робсельтеатрів. Так у березні 1929 р. V-й районний з'їзд рад Краснокутчини констатує, що Харківський державний пересувний робсельтеатр є

«розсадником української соціалістичної культури», відзначає його «бездоганне художнє виконання вдало підбраного репертуару, який відображає класову боротьбу як у нас на селі, так і за кордоном» [Витяг, 1929]. Навесні 1929 р. Харківський робсельтеатр проводив інструктаж драмгуртків, і один із завклубів, якому подобались п'єси Винниченка, не хотів погоджуватися, що ідеологія його п'єс є чужою, дрібнобуржуазною. Та актори драмгуртка в цьому клубі підтримали саме цю точку зору й визнали, що п'єси Винниченка не слід виставляти для «робітничо-селянського глядача» [Каневський, 1929, с. 37]. Влітку 1929 р. у публікації «Рік роботи Київського державного пересувного селянського театру» було сказано, що «село потребує хороших п'єс з революційним змістом» [Рожен, 1929, с. 18].

У жовтні 1929 р. керівник робсельтеатру Шепетівщини О. Вітавський звітував про перший рік роботи свого театру, та зокрема зазначав: «Щоб ширше задовольнити вимоги всіх шарів трудового глядача, репертуар театру складено таким чином, щоб відбивав у своїх п'єсах життя та побут робітника, селянина, червоноармійця і службовця» [Вітавський, 1929, с. 24]. Восени 1930 р. він також інформував про те, що роботу їхнього театру наполовину переведено на малі театральні форми, для постановки яких використовують журнал «Сільський театр» [Вітавський, 1930, с. 25].

На початку 1930 р. Миколаївський робсельтеатр повідомляв, що всі проінструктовані ним в політичному та художньому плані драмгуртки дали обіцянку перейти на виключно революційний репертуар та стати на допомогу партії і владі перебудувати село [Ласкавий, 1930, с. 22]. Відгукуючись на вимоги «чіткої класової лінії в роботі на селі» Харківський державний перший робсельтеатр навесні 1930 р. вирішив вилучити зі свого художньо-виробничого плану «п'єси старого репертуару» та «в бойовому темпі» підготувати нові вистави: «Диктатура» І. Микитенка, «Про що жито співає» І. Кочерги та деякі інші, а також використати для малих театральних форм цінний матеріал, що є в журналі «Сільський театр» [Правдин, 1930, с. 28].

Тоді ж репертуар Криворізького робсельтеатру складали п'єси, що відбивали в художній формі «найважливіші питання сучасного моменту». Робився наголос, що «театр своїм змістом зовсім не буде засобом розваги, він повинен стати бойовим органом класово політичного виховання пролетаріату та селянства». Зокрема, для обслуговування малонаселених та віддалених пунктів було організовано дві бригади, репертуар для яких складався із малих театральних форм [Сидоренко, 1930, с. 29].

В окреслений рамками статті період у діяльності робітничо-селянських театрів України продовжували відбуватися організаційні та структурні зміни. В опублікованій у травні 1930 р. в порядку обговорення статті Г. Правдина «Реконструкція праці робсельтеатрів» констатувалося, що проблему кадрів у більшості РСТ досі остаточно не вирішено. Тому, не маючи у своєму складі потрібної кількості молодих свіжих сил, театри незабаром ризикують потрапити в катастрофічне становище, оскільки не зможуть належним чином, з урахуванням високих політичних і художньо-мистецьких вимог, обслуговувати колгоспи. Потрібно негайно розпочати переключення складу зі старого професійного акторства на «молодняк», який при належному вихованні через деякий час вирішить проблему нових, «чисто класових кадрів РСТ». Робсельтеатрам пропонувалося

забезпечувати себе молодими кадрами із здібних драмгуртківців [Правдин, 1930, с. 28].

Також наголошувалася, як серйозна справа, потреба зміни побутових відносин акторів: «Час уже знищити суто професійні старі акторські звички. Робсельтеатрівці, пропагуючи з художньої трибуни реконструкцію сільського господарства, мусять перші стати прикладом утворення нового побуту, бо щоб перевиховати суспільство, треба самим показати приклад». Зокрема, в цьому плані 1-й Харківський державний РСТ намітив запровадити громадське харчування в театрі, громадське постачання одягом, взуттям, театральними засобами виробничого характеру тощо [Правдин, 1930, с. 29].

Аналізуючи матеріали журналу, можна побачити, що вимоги, які тоді висувалися до робсельтеатрів, явно звужували сценічний аспект їхньої діяльності й акцентували увагу на громадсько-політичній та освітній роботі. Так на початку 1929 р., звітуючи про річний період діяльності Запорізького робсельтеатру, автор публікації зазначив, що створюючи його, місцева окрполітпросвіта намітила щодо нього такі вимоги: «РСТ мусить повезти на село нову революційну п'єсу в належній мистецькій обробці; РСТ повинен своїми виставами не лише показати глядачам класові прошарки села, а й практично допомогти селянській бідноті в повсякденній роботі, в боротьбі з куркулем; РСТ мусить бути громадсько-політичною організацією, що наочно демонструє в селі користь машинізації, механізації сільського господарства, нових форм господарювання; РСТ повинен провадити політпросвітню роботу» [Семесенко, 1929, с. 23].

У грудні 1929 р. відзначалося, що Прилуцький РСТ не замкнувся в суто театральну роботу – перед кожною п'єсою робить реферат, зв'язуючи сюжет п'єси з загальним соціалістичним будівництвом. Співробітники цього театру займаються самоосвітою в напрямку підвищення кваліфікації та політичної свідомості [Орленко, 1930]. На початку 1930 р. Миколаєвський РСТ поставив за мету брати «найактивнішу участь в кампанії колективізації та у весняній засівкампанії». Працівник театру мав відповісти на всі запитання селянина: про перебудову сільського господарства, засівкампанію, колективізацію тощо [Ласковий, 1930]. У 1929 і 1930 роках Зінов'євський РСТ ім. Шевченка брав активну участь в усіх кампаніях на селі (хлібозаготівлі, посівкампанія, колективізація, розкуркулювання) [Федотов, 1930].

В резолюції першої Всеукраїнської конференції робсельтеатрів влітку 1930 р. зазначалося: «Окружні РСТ повинні стремити до своєї реорганізації в агітмистецькі бази, схороняючи й надалі свою назву Робсельтеатра. В складі РСТ мають бути агроном, лікар, художник, музикант, співак, організатор дозвілля і розваги молоді, хореограф. При цих РСТ мандрують виставки: санітарна, антирелігійна, з індустріалізації (п'ятирічка, електрифікація), бібліотечно-видавнича, піонерська-освітня і т. п. З ними працюють кіно-пересувка, радіо-пересувка. Одночасно РСТ проводять просунення книжки, журналу, газети, нової пісні й нової п'єси» [Резолюції, 1930, с. 30].

Як зазначав директор Харківського РСТ Г. Правдин, для «просунення української книжки на село» при театрі було організовано пересувний кіоск з дешевими книжками із сільського господарства, скотарства, городництва, садівництва, нової художньої літератури. Театр на селі помітно витісняє собою

церкву, видатки на релігійні потреби зменшуються і замінюються на культурні: замість церковних свічок селянство купує в кіоску робсельтеатру дешеву українську книжку, що навчає його поліпшувати сільське господарство, тверезими очима дивитися на життя [Правдин, 1929, с. 51].

РСТ практикували заохочення для селян, які дотримувалися «класово правильної» лінії. Так Харківський пересувний державний РСТ в кампанію хлібозаготівлі й переобрання рад «взяв діяльну участь, даючи безкоштовно для виборців та селян, що колективно здавали хліб, літучі концерти та певну знижку на квитки наших вистав (35–50%)» [Правдин, 1929, с. 51].

У публікації «Дитячі вистави селянським дітям» її авторка зазначила, що бувають такі села, де діти зовсім не знають, що таке вистава, та що по селах батьки посилають дітей до церкви та виховують їх так, як виховували і за старих часів. І майже немає ніякої пропаганди та розваги, яка б замінила церкву. Зокрема, пропонувалося готувати спеціально для дітей постановки малих театральних форм: одноактівки, де мало дієвих осіб, дитячі пісні, декламації тощо – і ці вистави влаштовувати при школах [Євсіна, 1929].

Слід зазначити, що у другій половині 1920-х рр. в Україні кожного року зростала кількість робітничо-селянських театрів, проте деякі з них, не маючи належної матеріальної підтримки, через один–два роки розпадалися [Робсельтеатрівець, 1930, 24].

Станом на початок квітня 1930 р. в Україні налічувалося 22 окружних робітничо-селянських театри. Серед них 19 діючих театрів: Артемівський, Білоцерківський ім. Л. Курбаса, Вінницький, Запорізький ім. Дніпрельстану, Зінов'євський ім. Шевченка, Київський Селянський Пересувний, Коростенський, Криворізький, Маріупольський, Миколаївський, Першотравенський, Полтавський «Червоний Перець», Прилуцький, Роменський ім. Затиркевич-Карпінської, Харківський № 1, Харківський № 2, Харківський «Веселий Пролетар», Чернігівський ім. Коцюбинського, Шепетівський ім. Блакитного та ще три театри перебували в стані організації: Дніпропетровський, Луганський, Сумський [Робсельтеатрівець, 1930, 25]. Окружні театри обслуговували цілу округу за певним планом та маршрутом.

На цей же час в Україні діяли також ще 9 робсельтеатрів районного значення: Болгарський національний (Мелітопольщина), Волочиський, Кагарлицький Колгоспної Молоді, Краснокутський (Харківщина), Лохвицький ім. Тобілевича, Мереф'янський (Харківщина), Олексіївський (Харківщина), Томашпільський, Червоноградський ім. Котляревського (Полтавщина). Районні робсельтеатри переважно обслуговували свій район (села, колгоспи, радгоспи, цукроварні), а іноді й деякі інші райони своєї округи [Робсельтеатрівець, 1930, 25].

Деякі із дописувачів журналу «Сільський театр» ставили питання про необхідність організації нових робсельтеатрів. Зокрема, на початку 1930 р. один із сільських комсомольців із тодішньої Шевченківської (з центром у Черкасах) округи відзначав, що вже неодноразово «стояло питання в пресі про організацію на Шевченківщині робсельтеатру, але даліше ширих побажань справа не рушила». Також він зауважив: «На сьогодні в окрузі, де заведено суцільну колективізацію, найпотрібніший великий мистецький заклад, що творив би пролетарську культуру.

Ми іноді викидаємо кошти на щось менш потрібне, а за це забуваємо» [Комитько, 1930].

Уявлення про основні показники тогочасної діяльності робсельтеатрів можна скласти із «умови на соціалістичне змагання», укладену в січні 1930 р. (чинну до жовтня 1930 р.) між 1-м Харківським державним та Зінов'євським державним ім. Т. Шевченка робсельтеатрами. У першому із вказаних театрів налічувалося 26 осіб художнього та 6 осіб технічного складу, у другому – 20 осіб художнього та 4 особи технічного складу. Кожен із двох театрів взяв зобов'язання: підготувати протягом біжучого сезону три нових вистави; давати кожен місяць пересічно по 24 вистави; скликати на рік не менше як 18 художніх інструктивних нарад драмгуртків та провести один окружний двотижневий семінар керівників сільських драмгуртків своєї округи; організувати не менше як у 10 населених пунктах вечори самодіяльності; провести не менше 10 широких диспутів з глядачами про працю РСТ; мати тісний зв'язок з драмгуртками своєї округи, Київським театральним музеєм, редакцією журналу «Сільський театр»; дати не менше 30 вистав на рік для «культпоходів організованого глядача» (КНС, комун, профспілок); дати не менше 6 безкоштовних вистав в армійських частинах, охопити виставами 50% організованого глядача; довести до 100% участь художнього складу театру в інструктивній політосвітній роботі та у виробничих нарадах; організувати не менше як 120 лекцій на рік для підвищення кваліфікації актора та політграмоти; організувати показову виставку-вітрину; щомісяця випускати стінгазету «для забезпечення самокритикою свого виробництва»; подати до преси не менше 15 дописів з подорожей про працю РСТ, виконати художньо-виробничий план театру на 100% та ін. [Умова, 1930].

Цей перелік зобов'язань, поряд з іншими наведеними у статті фактами, підтверджує думку дослідників, що театральне мистецтво, яке «вирізнялося особливими можливостями впливу на формування свідомості людей, в умовах становлення радянського тоталітарного режиму було приречене на його політико-ідеологічне обслуговування» [Полтавець, 2021, с. 148].

Висновки. Опираючись на матеріали із журналу «Сільський театр», можна зробити ряд висновків щодо участі робітничо-селянських театрів України в реалізації більшовицької політики на селі у 1929 та 1930 роках.

- В зазначений період робітничо-селянські театри, поряд із сценічними постановками популярних на той час п'єс, широко практикували малі театральні форми (матеріал для них часто брали із журналу «Сільський театр»): невеликі п'єси-агітки, інсценізації, «живі газети», частівки тощо.
- Робсельтеатри демонстрували стійку тенденцію щодо оновлення свого репертуару. Вилучалися «старі» постановки та відбувався перехід переважно на п'єси з «революційним» змістом, що демонстрували виразне класове спрямування та відображали в художній формі найважливіші питання «сучасного моменту».
- У діяльності робітничо-селянських театрів України ще активніше продовжували відбуватися організаційні зміни, спрямовані на заміну старих професійних акторів на молоді «чисто класові» кадри із числа здібних драмгуртківців.
- Вимоги, які висувалися до робітничо-селянських театрів, явно звужували суто сценічний аспект їхньої діяльності та зобов'язували приділяти велику увагу

політпросвітній роботі. Працівники театрів мали бути готовими відповісти практично на всі актуальні питання своєї аудиторії, пов'язані з радянськими перетвореннями в тогочасному селі.

- Пересувні робсельтеатри повинні були фактично перетворюватися в агітмистецькі бази та брати активну участь в різних кампаніях, які відбувалися в рамках більшовицької політики на селі: хлібозаготівля, посівна кампанія, колективізація, розкуркулювання та ін.
- Для селянства, яке дотримувалося «класово правильної» лінії, робітничо-селянські театри практикували деякі заохочення: безкоштовні концерти, знижку на квитки своїх вистав тощо.

Список використаних джерел та літератури

- Витяг із протоколу V-го районного з'їзду рад Краснокутчини, 1929. *Сільський театр*, 3-4, 54.
- Вітавський, О., 1929. Нарешті, міцно на ногах, *Сільський театр*, 10, 24-25.
- Вітавський, О., 1930. Пів року роботи РСТ Шепетівщини, *Сільський театр*, 6, 16-17.
- Вітавський, О., 1930. Шепетівський РСТ вже на нових рейках роботи, *Сільський театр*, 11, 25.
- Гасвський, М., 1930. Шеф, *Сільський театр*, 10, 3-21.
- Гак, М., 1929. Релігійні забобони (Антирелігійні приповідки-частівки), *Сільський театр*, 11, 19.
- Галась, І., 2010. Діяльність театральних колективів в Україні на зламі 20–30-х років минулого століття: за матеріалами Державного архіву друку, *Вісник Книжкової палати*, 11, 35-38.
- Горбенко, П., 1929. Буває й таке, *Сільський театр*, 9, 10-14.
- Горбенко, П., 1930. Заколот, *Сільський театр*, 2, 7-11.
- Горбенко, П., 1930. Крисогон, *Сільський театр*, 12, 4-13.
- Горбенко, П., 1930. Прейскурант отця Максима, *Сільський театр*, 1, 21-23.
- Євсіна, Т., 1929. Дитячі вистави селянським дітям, *Сільський театр*, 3-4, 53.
- Журба, А., 1930. Більшовицькі жнива, *Сільський театр*, 6, 9.
- Заїжджий, К., 1930. П'ятирічка в дії, *Сільський театр*, 12, 26-30.
- Захарченко, М. В., 2006. Розвиток та діяльність робітничо-селянських театрів в українському селі в 20-х роках ХХ століття, *Український селянин*, 10, 143-145.
- Зосименко, І., 1930. Другий більшовицький засів, *Сільський театр*, 9, 24.
- Ірій, А., 1930. Увага до постановки п'єси «За новий колектив», *Сільський театр*, 4, 9-11.
- Ісаєв, А., 1930. П'ятирічка. Живгазетна стаття, *Сільський театр*, 4, 13-19.
- Ісаєв, М., 1930. «Переможець – березень», *Сільський театр*, 2, 3-6.
- Каневський, І., 1929. Інструктаж Харківського РСТ по драмгуртках цукроварень, *Сільський театр*, 5, 37-38.
- Каневський, Л., 1930. Режисерські зауваження до вечірки «Новий шлях», *Сільський театр*, 3, 11-12.
- Кекін, Льодов, Роєнко, 1930. Сумський робсельтеатр, *Сільський театр*, 11, 27.
- Кірзнер, А., 1929. Земля – мати, *Сільський театр*, 12, 3-23.
- Колгоспні частівки, 1930. *Сільський театр*, 6, 12.
- Комитько, Г., 1930. Пора подумати! *Сільський театр*, 2, 22.
- Ласкавий, І., 1930. Миколаєвський РСТ на селах округи, *Сільський театр*, 4, 27.
- Ласкавий, І., 1930. Праця РСТ Миколаєвщини, *Сільський театр*, 2, 22-23.
- Макаренко, А., 1930. Вовки, *Сільський театр*, 7, 3-17.
- Миргородець, 1930. Шашіль, *Сільський театр*, 11, 7-14.
- Мізюн, Г., 1929. Новими стежками, *Сільський театр*, 2, 4-18.
- Мудра, Г., 1930. Режисерські поради до п'єси «Шеф», *Сільський театр*, 10, 21-23.
- Невідомський, М., 1930. Режисерські вказівки до п'єси «Крисогон», *Сільський театр*, 12, 13-14.
- Невідомський, М., 1930. Шістнадцятому (Ораторія про перевиконання планів п'ятирічки), *Сільський театр*, 8, 2-4.

- Носенко, О., 1930. Село в «Диктатурі», *Сільський театр*, 1, 5-6.
- Онищенко, І., 1930. Режисерські зауваження до живгазетної статті «П'ятирічка», *Сільський театр*, 4, 19-21.
- Онищенко, І., 1930. Режисерські поради до п'єси «Вовки», *Сільський театр*, 7, 17-18.
- Орленко, 1930. Районна конференція драмгуртків, *Сільський театр*, 4, 29.
- П'ясецький, Л., 1930. За новий колектив, *Сільський театр*, 4, 3-9.
- Полтавець, Н. В., 2021. Селянська молодь УСРР 1920-х років як суб'єкт соціокультурних трансформацій: дис. ... д-ра філософії: 032 – Історія та археологія. Черкаси.
- Правдин, Г., 1929. Півроку на селі, *Сільський театр*, 3-4, 49-51.
- Правдин, Г., 1930. Реконструкція праці робсельтеатрів, *Сільський театр*, 5, 28-29.
- Правдин, Г., 1930. Другий Харківський робсельтеатр, *Сільський театр*, 8, 23.
- Предславич, Л., 1927. Дискусія про робсельтеатри, *Сільський театр*, 6, 1-2.
- Резолюції 1-ї Всеукраїнської конференції робсельтеатрів, 1930. *Сільський театр*, 7, 30-32.
- Робсельтеатрівець, 1930. До Всеукраїнської наради робсельтеатрів, *Сільський театр*, 5, 23-28.
- Рожен, Д., 1929. Рік роботи Київського державного пересувного селянського театру, *Сільський театр*, 7, 18-19.
- Семесенко, 1929. Запорізький Робсельтеатр, *Сільський театр*, 1, 23-24.
- Сидоренко, Й., 1930. Робсельтеатр на Криворіжжі, *Сільський театр*, 3, 29-30.
- Снісарський, І., 1930. Чабан, *Сільський театр*, 9, 9-23.
- Струменко, О., 1929. «СОЗ» (Вечірка за колективізацію), *Сільський театр*, 11, 5-18.
- Струменко, О., Ісаєв, А., 1930. «Новий шлях» (вечірка за масову колективізацію), *Сільський театр*, 3, 2-18.
- Умова на соціалістичне змагання І Харківського держробсельтеатру з Зінов'євським держробсельтеатром ім. Т. Шевченка, 1930. *Сільський театр*, 2, 19.
- Федотов, М., 1930. Робсельтеатр ім. Шевченка на Зінов'євщині, *Сільський театр*, 10, 33.
- Федотова, О. О., 2020. Театральне мистецтво радянської України в контексті комуністичної ідеології (1919-1930-ті рр.). *Сучасна культурологія та мистецтвознавство: досвід України та ЄС: Колективна монографія*. Рига: «Baltija Publishing», 477-492.
- Ходимчук, О., 1930. Режисерські вказівки до агітки «Шашіль», *Сільський театр*, 10, 14.
- Ш-ко, Й., 1930. «Диктатура» – прекрасна п'єса, *Сільський театр*, 1, 5.
- Шляхи і проблеми розвитку українського радянського театру, 1970. Київ: Мистецтво.
- Яровий, 1929. Панкрат та Кіндрат, *Сільський театр*, 2, 22-25.

References

- Fedotov, M., 1930. Robselteatr im. Shevchenka na Zinovievshchyni [Workers' and Peasants' Theater named after Shevchenko in the Zinovievsk district], *Silskyi teatr*, 10, 33. [in Ukrainian].
- Fedotova, O. O., 2020. Teatralne mystetstvo radianskoi Ukrainy v konteksti komunistychnoi ideolohii (1919 1930-ti rr.) [Theatrical art of Soviet Ukraine in the context of communist ideology (1919–1930s)]. *Suchasna kulturolohiia ta mystetstvovnavstvo: dosvid Ukrainy ta YeS: Kolektyvna monohrafiia*. Ryha: «Baltija Publishing», 477-492. [in Ukrainian].
- Haievskiy, M., 1930. Shef [The Boss], *Silskyi teatr*, 10, 3-21. [in Ukrainian].
- Hak, M., 1929. Relihiini zabobony (Antyrelihiini prypovistky chastivky) [Religious superstitions (Anti-religious ditties)], *Silskyi teatr*, 11, 19. [in Ukrainian].
- Halas, I., 2010. Diialnist teatralnykh kolektyviv v Ukraini na zlami 20–30-kh rokiv mynuloho stolittia: za materialamy Derzhavnoho arkhivu druku [Activities of theater groups in Ukraine at the turn of the 20s and 30s of the past century: according to the materials of the State Print Archive], *Visnyk Knyzhkovoi palaty*, 11, 35-38. [in Ukrainian].
- Horbenko, P., 1930. Krysohon [Rat Chaser], *Silskyi teatr*, 12, 4-13. [in Ukrainian].
- Horbenko, P., 1930. Preiskurant ottsia Maksyma [Father Maxym's price list], *Silskyi teatr*, 1, 21-23. [in Ukrainian].
- Horbenko, P., 1930. Zakolot [Insurgency], *Silskyi teatr*, 2, 7-11. [in Ukrainian].
- Horbenko, P., 1929. Buvaie y take [This also happens], *Silskyi teatr*, 9, 10-14. [in Ukrainian].
- Isaiev, A., 1930. Piatyrichka. Zhyvhaizetna stattia [Five year plan. Living newspaper article], *Silskyi teatr*, 4, 13-19. [in Ukrainian].

-
- Isaiev, M., 1930. «Peremozhets – berezen» [The winner is March], *Silskyi teatr*, 2, 3-6. [in Ukrainian].
- Kanevskiy, I., 1929. Instruktazh Kharkivskoho RST po dramhurtakh tsukrovaren [Briefing of the Kharkiv WPT on drama groups of sugar mills], *Silskyi teatr*, 5, 37-38. [in Ukrainian].
- Kanevskiy, L., 1930. Rezhyserski zauvazhennia do vechirky «Novyi shliakh» [Director's remarks to the "New Way" party], *Silskyi teatr*, 3, 11-12. [in Ukrainian].
- Kekin, Lodov, Roienko, 1930. Sums'kyi robselteatr [Sumy Workers' and Peasants' Theater], *Silskyi teatr*, 11, 27. [in Ukrainian].
- Khodymchuk, O., 1930. Rezhyserski vkazivky do ahitky «Shashil» [Director's instructions for the propaganda play "Wood Borer"], *Silskyi teatr*, 10, 14. [in Ukrainian].
- Kirzner, A., 1929. Zemlia – maty [Mother Earth], *Silskyi teatr*, 12, 3-23. [in Ukrainian].
- Kolhospni chastivky [Kolhosp ditties], 1930. *Silskyi teatr*, 6, 12. [in Ukrainian].
- Komytko, H., 1930. Pora podumat! [It's time to think!], *Silskyi teatr*, 2, 22. [in Ukrainian].
- Laskavyi, I., 1930. Mykolaievskiy RST na selakh okruhy [Mykolaiv WPT in the villages of the district], *Silskyi teatr*, 4, 27. [in Ukrainian].
- Laskavyi, I., 1930. Pratsia RST Mykolaievshchyny [Work of the WPT of the Mykolaiv Oblast], *Silskyi teatr*, 2, 22-23. [in Ukrainian].
- Makarenko, A., 1930. Vovky [Wolves], *Silskyi teatr*, 7, 3-17. [in Ukrainian].
- Miziun, H., 1929. Novymy stezhkamy [New paths], *Silskyi teatr*, 2, 4-18. [in Ukrainian].
- Mudra, H., 1930. Rezhyserski porady do piesy «Shef» [Director's advice for the play "The Boss"], *Silskyi teatr*, 10, 21-23. [in Ukrainian].
- Myrhorodets, 1930. Shashil [Wood Borer], *Silskyi teatr*, 11, 7-14. [in Ukrainian].
- Nevidomskiy, M., 1930. Rezhyserski vkazivky do piesy «Krysohon» [Director's instructions for the play "Rat Chaser"], *Silskyi teatr*, 12, 13-14. [in Ukrainian].
- Nevidomskiy, M., 1930. Shistnadtsiatomu (Oratoriia pro perevykonannia planiv piatyrychky) [To the Sixteenth (Oratorio on the Over-Fulfillment of the Five-Year Plan)], *Silskyi teatr*, 8, 2-4. [in Ukrainian].
- Nosenko, O., 1930. Selo v «Dyktaturi» [Village in "Dictatorship"], *Silskyi teatr*, 1, 5-6. [in Ukrainian].
- Onyshchenko, I., 1930. Rezhyserski porady do piesy «Vovky» [Director's advice for the play "Wolves"], *Silskyi teatr*, 7, 17-18. [in Ukrainian].
- Onyshchenko, I., 1930. Rezhyserski zauvazhennia do zhyv hazetnoi statyi «Piatyrychka» [Director's remarks to the living newspaper article "Five Year Plan"], *Silskyi teatr*, 4, 19-21. [in Ukrainian].
- Orlenko, 1930. Raionna konferentsiia dramhurtiv [District conference of drama groups], *Silskyi teatr*, 4, 29. [in Ukrainian].
- Piasetskyy, L. 1930. Za novyi kolektyv [For the new team], *Silskyi teatr*, 4, 3-9. [in Ukrainian].
- Poltavets, N. V., 2021. Selianska molod USSR 1920-kh rokiv yak subiekt sotsiokulturnykh transformatsii [Peasant youth of the USSR in the 1920s as a subject of sociocultural transformations]: dys. ... d-ra filosofii: 032 – Istoriia ta arkhеolohiia. Cherkasy. [in Ukrainian].
- Pravdin, H., 1930. Druhyi Kharkivskiy robselteatr [Second Kharkiv Workers' and Peasants' Theater], *Silskyi teatr*, 8, 23. [in Ukrainian].
- Pravdyn, H., 1929. Pivroku na seli [Half a year in the village], *Silskyi teatr*, 3-4, 49-51. [in Ukrainian].
- Pravdyn, H., 1930. Rekonstruktsiia pratsi robselteatriv [Reconstruction of the work of workers' and peasants' theaters], *Silskyi teatr*, 5, 28-29. [in Ukrainian].
- Predslavych, L., 1927. Dyskusiia pro robselteatry [Discussion about worker-peasant theaters], *Silskyi teatr*, 6, 1-2. [in Ukrainian].
- Rezoliutsii 1-yi Vseukrainskoi konferentsii robselteatriv [Resolutions of the 1st All-Ukrainian Conference of Workers' and Peasants' Theaters], 1930. *Silskyi teatr*, 7, 30-32. [in Ukrainian].
- Robselteatrivets, 1930. Do Vseukrainskoi narady robselteatriv [To the All-Ukrainian Meeting of Workers' and Peasants' Theaters], *Silskyi teatr*, 5, 23-28. [in Ukrainian].
- Rozhen, D., 1929. Rik roboty Kyivskoho derzhavnoho peresuvnoho selianskoho teatru [Year of operation of the Kyiv State Mobile Peasant Theater], *Silskyi teatr*, 7, 18-19. [in Ukrainian].
- Semesenko, 1929. Zaporizkyi Robselteatr [Zaporizhia Workers' and Peasants' Theater], *Silskyi teatr*, 1, 23-24. [in Ukrainian].

- Sh-ko, Y., 1930. «Dyktatura» – prekrasna piesa [“Dictatorship” is a wonderful play], *Silskyi teatr*, 1, 5. [in Ukrainian].
- Shliakhy i problemy rozvytku ukrainskoho radianskoho teatru [Ways and problems of the development of the Ukrainian Soviet theater], 1970. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
- Snisarskyi, I., 1930. Chaban [Shepherd], *Silskyi teatr*, 9, 9-23. [in Ukrainian].
- Strumenko, O., 1929. «SOZ» (Vechirka za kolektyvizatsiiu) [«CF» (Party for collectivization)], *Silskyi teatr*, 11, 5-18. [in Ukrainian].
- Strumenko, O., Isaiev, A., 1930. «Novyi shliakh» (vechirka za masovu kolektyvizatsiiu) [“New Way” (party for mass collectivization)], *Silskyi teatr*, 3, 2-18. [in Ukrainian].
- Sydorenko, Y., 1930. Robselteatr na Kryvorizhzhia [Workers' and Peasants' Theater in Kryvorizhzhia], *Silskyi teatr*, 3, 29-30. [in Ukrainian].
- Umova na sotsialistychne zmahannia I Kharkivskoho derzhrobselteatru z Zinovievskym derzhrobselteatrom im. T. Shevchenka [Condition for the socialist competition of the 1st Kharkiv State Workers' and Peasants' Theater with the Zinovievsk State Workers' and Peasants' Theater named after T. Shevchenko], 1930. *Silskyi teatr*, 2, 19. [in Ukrainian].
- Vitavskyi, O., 1929. Nareshti, mitsno na nohakh [Finally, firmly on our feet], *Silskyi teatr*, 10, 24-25. [in Ukrainian].
- Vitavskyi, O., 1930. Piv roku roboty RST Shepetivshchyny [Half a year of work of WPT of the Shepetivka District], *Silskyi teatr*, 6, 16-17. [in Ukrainian].
- Vitavskyi, O., 1930. Shepetivskyi RST vzhe na novykh reikakh roboty [Shepetivka WPT is already on the new tracks of work], *Silskyi teatr*, 11, 25. [in Ukrainian].
- Vytiah iz protokolu V-ho raionnoho zizdu rad Krasnokutchyny [Extract from the Minutes of the 5th District Congress of Krasnokutchyna Councils], 1929. *Silskyi teatr*, 3-4, 54. [in Ukrainian].
- Yarovyi, 1929. Pankrat ta Kindrat [Pankrat and Kindrat], *Silskyi teatr*, 2, 22-25. [in Ukrainian].
- Yevsina, T., 1929. Dytiachi vystavy selianskym ditiam [Children's plays for peasant children], *Silskyi teatr*, 3-4, 53. [in Ukrainian].
- Yrii, A., 1930. Uvaha do postanovky piesy «Za novyi kolektyv» [Attention to the production of the play "For a New Team"], *Silskyi teatr*, 4, 9-11. [in Ukrainian].
- Zaizhdzhyi, K., 1930. Piatyrichka v dii [Five year plan in action], *Silskyi teatr*, 12, 26-30. [in Ukrainian].
- Zakharchenko, M. V., 2006. Rozvytok ta diialnist robitnycho-selianskykh teatriv v ukrainskomu seli v 20-kh rokakh KhKh stolittia [Development and activity of worker-peasant theaters in the Ukrainian village in the 20s of the 20th century], *Ukrainskyi selianyn*, 10, 143-145. [in Ukrainian].
- Zhurba, A., 1930. Bilshovytski zhnyva [The Bolshevik harvest], *Silskyi teatr*, 6, 9. [in Ukrainian].
- Zosymenko, I., 1930. Druhyi bilshovytskyi zasiv [Second Bolshevik sowing], *Silskyi teatr*, 9, 24. [in Ukrainian].

**WORKER-PEASANT THEATERS OF UKRAINE
TO IMPLEMENT THE BOLSHEVIST POLICY IN THE COUNTRYSIDE
IN 1929 AND 1930 (ACCORDING TO THE MATERIALS
OF THE “SILSKYI TEATR” (VILLAGE THEATER) MAGAZINE)**

Viktor Grinchenko

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of History of Ukraine and World History,
Central Ukrainian State University named after Volodymyr Vynichenko, Kropyvnytskyi

Abstract. The article highlights and analyses various materials from the artistic, social, and political magazine “*Silskyi Teatr*” (*Village Theater*) (a printed organ of the Kharkiv City Department of Arts of the Political Science Administration of the Ukrainian SSR), which directly or indirectly reflect the participation of mobile worker-peasant theaters in Ukraine to implement the Bolshevik policy in the countryside in 1929 and 1930.

The conclusions were drawn that during the specified period, along with stage productions of plays popular at the time, so-called small theatrical forms (small propaganda plays, dramatizations, “living newspapers”, ditties, etc.) were widely practiced. Worker-peasant theaters (robselteaters) demonstrated a steady tendency to update their repertoire. “Old” productions were withdrawn and a transition was made

mainly to plays with a “revolutionary” content, which demonstrated a clear class orientation and reflected the most important issues of the “current moment” in artistic form. Organizational changes aimed at replacing old professional actors with young “purely class” personnel from among capable drama group members continued to take place even more actively in the activities of the worker-peasant theaters of Ukraine. The demands placed on worker-peasant theaters clearly narrowed the stage aspect of their activity and obliged them to pay great attention to political education work. The theater workers had to be ready to answer almost all urgent questions from their audience related to the Soviet transformations in the village at that time. Mobile theaters were supposed to actually turn into propaganda bases to take an active part in various campaigns that took place within the framework of the Bolshevik policy in the countryside: grain deliveries to the state, sowing campaigns, collectivization, dekurkulization, etc. For the peasants who adhered to the “class correct” line, worker-peasant theaters could practice some incentives: free concerts, discounts on tickets for their performances, etc.

Key words: worker-peasant theaters, Ukraine, 1929s and 1930s, stage activity, political education work, Bolshevik campaigns in the countryside, “*Silskyi Teatr*” magazine.

**ВИЛУЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ КУЛЬТОВИХ СПОРУД У
РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД НАЦІОНАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ УКРАЇНИ НА
МЕЖІ 20 – 30-Х РР. ХХ СТ.**

Боровський Андрій Анатолійович
аспірант,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ
e-mail: borovskii1980@gmail.com

***Анотація.** У статті розглядаються особливості вилучення радянською владою культових будівель у релігійних громад національних спільнот України на рубежі 20 – 30-х рр. ХХ ст. та реакцію на цей процес віруючих. У цей час в Україні набула обертів «культурна революція». Одним з її основних векторів стала боротьба з релігійним світоглядом полінаціонального населення країни, що відбувалася шляхом позбавлення віруючих можливості відвідувати культові споруди. Радянська влада перейшла до відкритої боротьби проти колективних форм релігійного життя. З'ясовано, що вдаючись до низки згаданих прийомів, таких як констатація незадовільного технічного стану богослужбової споруди, формування громадської думки щодо необхідності переобладнання місцевого храму на культурно-просвітницький заклад, держава масово відбирала у релігійних громад їх культові будівлі. Встановлено, що віруючі намагалися протистояти свавілля радянських чиновників шляхом подачі скарг до вищих органів влади. Проте такі дії не зустрічали необхідного відгуку, а отже виявлялися безрезультатними.*

***Ключові слова:** релігійна громада, антирелігійна боротьба, культова споруда, радянська влада, Україна.*

Постановка проблеми. На межі 20 – 30-х рр. ХХ ст. в підрадянській Україні набула обертів «культурна революція». Одним з її основних векторів стала боротьба з релігійним світоглядом полінаціонального населення країни, що відбувалася шляхом позбавлення віруючих можливості відвідувати культові споруди.

Мета – розглянути особливості вилучення радянською владою культових будівель у релігійних громад національних спільнот України на рубежі 20 – 30-х рр. ХХ ст. та реакцію на цей процес віруючих.

Історіографічний огляд. Серед авторів, праці яких торкаються порушеної нами проблематики, і використовуються у представленій науковій розвідці необхідно назвати О. Вітринську, М. Журбу, М. Жолоба, Н. Мосюкову.

Виклад основного матеріалу. «Соціалістичні відносини», на думку більшовиків, мали радикально вплинути на світогляд населення, надавши йому матеріалістичного забарвлення. Тому, аби підтвердити означене переконання, представники радянської влади мусили вдаватися до своєрідних реверансів [Жолоб, Журба, 2019, с. 141]. У повідомленні адміністративного відділу Київського окружного виконавчого комітету до адміністративного управління НКВС від 10 лютого 1930 р. зазначалося: «Останнім часом у зв'язку з піднесенням активності села надзвичайно поширився антирелігійний рух, особливо в районах, де проводять суцільну колективізацію. Унаслідок цього трудове селянство, ухвалюючи постанови

про закриття молитовних будинків, вимагає найскорішого розв'язання справи, щоб порвати всякі стосунки з церквою та використати будинок для корисних потреб» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1936, арк. 32]. Серед документів про позбавлення релігійних громад їх культових споруд повсякчас можна було знайти типові за змістом висновки, які досить часто копіювалися з одного протоколу до іншого: «Сталіндорфський РВК враховує, що населення Ізлучистої сільради колективізовано на 93% і, з огляду на це, знову підійняло питання перед РВК, а також на перевиборах рад, де взяло участь 95% виборців, про перетворення синагоги в будинок культури. Депутати ради цілком підтримують дане клопотання населення сільради та прохають ВУЦВК підтвердити закриття синагоги та передати помешкання для використання його на культурні потреби села» [Жолоб, Журба, 2019, с. 141; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 179, арк. 83].

Активна конфіскація у релігійних громад богослужбових приміщень розпочалася ще в середині 1928 р. Лише на одному засіданні Малої президії ВУЦВК 24 липня 1928 р. було ухвалено рішення про вилучення із користування іудеїв 14 культових будівель. У серпні та вересні 1928 р. до них були додані ще 3 синагоги, у жовтні – 6, а в листопаді подібна доля спіткала 5 іудейських культових будівель. Рішенням від 29 грудня 1928 р. було закрито 4 синагоги [Вітринська, 2016, с. 125].

Запускаючи процедуру закриття культової споруди, радянська влада на загал намагалася створити ілюзію, що її ініціатором є широкі верстви трудової громадськості. Для цього спеціально влаштовувалися збори, мітинги, конференції «трудящих». Під час їх проведення відбувалося голосування за вилучення із користування тієї чи іншої релігійної громади культової споруди, що фактично означало юридичну ліквідацію об'єднання віруючих, яке при ній функціонувало. Так, закриваючи на самому початку 1930 р. синагогу в м. Новоукраїнка Зінов'євської округи, радянська влада намагалася заручитися підтримкою місцевого населення. З цією метою було організовано збори, до участі в яких вдалося залучити 500 працюючих євреїв. Також проведено мітинг, на якому були присутніми 800 осіб. Крім того, вдалося скликати ще й конференцію на 78 осіб. Усі учасники заходів одноголосно підтримали пропозицію негайного закриття синагоги та створення в її приміщенні клубу кустарів [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1936, арк. 52].

До кола підстав, посиляючись на які, радянська влада вилучала з користування віруючих національних меншин України культові споруди, належала «гостра потреба» держави в будівлях і приміщеннях для розміщення у межах їх стін різноманітних закладів та установ, зокрема культурно-просвітницького характеру.

5 вересня 1930 р. Оратівський районний виконавчий комітет надіслав до інспекції культів НКВС листа такого змісту: «Нами було на ім'я Секретаріату ВУЦВК надіслано доповідну записку з проханням дати дозвіл на використання костюлу в м. Оратові під культурні установи району, оскільки такий за браком догляду за ним з боку віруючих, приходить в упадок. Оскільки будинок і надалі залишається без всякого догляду, продовжує руйнуватися, та в зв'язку з гострою кризою на помешкання під час розташування установ району, в зв'язку з ліквідацією округ, просимо розв'язання цього питання та повідомити нас про наслідки» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1641, арк. 20].

Згідно Адміністративного кодексу УСРР релігійна громада в разі перебування культової споруди у незадовільному технічному стані змушена була припинити нею

користуватися [Жолоб, Журба, 2019, с. 144]. Зазначене положення неодноразово ставало в нагоді радянській владі, щоб позбавляти можливості об'єднання віруючих користуватися богослужбовими будівлями. Проводилося обстеження технічного стану культової споруди за результатом якого богослужбова будівля визнавалася аварійною й непридатною для виконання обрядів. Далі релігійній громаді пропонувалося за власний кошт зробити капітальний ремонт будівлі, на проведення якого об'єднання віруючих зазвичай не мало необхідних матеріальних ресурсів.

Саме так було у Маріуполі: 17 жовтня 1932 р. до римо-католицького храму прийшла комісія з метою перевірки технічного стану культової споруди. Нею було встановлено, що будівля потребує покриття фронтонних парапетів залізом, штукатурення зовнішніх стін, цоколя і купола, обладнання цементних відливів для відведення води від стін костюлу, засклення половини віконних рам і таке інше. Рівно через п'ять місяців комісія повернулася і «з'ясувала», що внаслідок невиконаного ремонту будівля продовжує перебувати в незадовільному стані. Це стало підставою для подання до міської ради документу з проханням відібрання у громади храму, оскільки за нею рахувалася несплата податків на суму в 600 карб. Врешті 7 квітня 1933 р. влада констатувала, що релігійна громада, відмовившись зробити ремонт, позбулася таким чином можливості користування костелом взагалі [Мосюкова, 2021, с. 177-178].

Приводом до позбавлення об'єднання віруючих культової будівлі міг стати факт недостатньої кількості членів у складі релігійної громади (адже для реєстрації та функціонування релігійної общини радянське законодавство вимагало наявності не менше 50 осіб, які б спільно бажали виконувати релігійні обряди в межах єдиного для їх всіх богослужбового приміщення). Саме неповна кількість віруючих у складі релігійної громади, що діяла при синагозі у с. Юстинград Маньківського району Уманської округи, стала додатковою умовою, яка сприяла реалізації бажання радянської влади вилучити з користування іудеїв їх богослужбової споруди.

Додатково, хоча й не значною мірою, на руку радянській владі у її прагненні закрити культову споруду могла грати відсутність у релігійній громаді священнослужителя, який би на постійній основі задовольняв духовні запити її членів. Наявність в іудейській громаді с. Юстинград лише другорядного служителя культу – шохета (різник, який займався заготівлею кошерного м'яса), стала ще одним фактором, який мав показати неповноцінність релігійної общини, а отже продемонструвати безпідставність її подальшого функціонування в межах культової споруди, яку було заплановано переобладнати в будинок культури.

Тезу більшовиків щодо потреби вилучення у релігійних громад культових споруд додатково підкріплювали факти перебування у складі общини, з точки зору радянської влади, осіб з «сумнівним» соціальним становищем або світоглядними обмеженнями, зумовленими похилим віком, таких як «старці, торговці і приватники».

Інформація, яка містилася в документах, що супроводжували закриття культових громад, співробітниками органів радянської влади інколи відверто спотворювалася. Так, у листі адміністративного відділу Уманського окружного виконавчого комітету до НКВС від 29 грудня 1929 р. з приводу закриття синагоги в с. Юстинград йшлося про те, що з 28 осіб, які були присутні на останніх загальних зборів релігійної громади, 17 членів висловилися за залишення культової споруди у

користуванні віруючих, а решта – 11 осіб утрималося [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1641, арк. 79]. А вже у листі інспекції культів НКВС до секретаріату ВУЦВК від 15 січня 1930 р. йшлося про те, що «віруючі цієї синагоги на зальному зібранні в кількості 17 осіб постановили передати синагогу під культосвітню установу» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1641, арк. 78].

Позбавляючи релігійну громаду права на користування культовою спорудою, місцева влада з метою пом'якшення конфліктної ситуації, що могла бути викликана виконанням даного рішення, пропонувала віруючим продовжувати задовольняти свої духовні запити в інших богослужбових приміщеннях [Жолоб, Журба, 2019, с. 148]. У повідомленні інспектора культів НКВС до секретаріату Президії ВУЦВК від 30 січня 1930 р. про закриття однієї із синагог м. Чорнобиля Київської округи йшлося: «Синагог всього в місті 8, з закриттям цієї синагоги віруючі зможуть задовольняти свої потреби в останніх синагогах» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1939, арк. 10].

З метою повернення у користування культових споруд, члени релігійних громад, які були позбавлені можливості відвідувати богослужіння, на адреси вищих органів влади надсилали численні листи в яких скаржилися на свавільні дії місцевих чиновників щодо об'єднань віруючих.

Так, члени іудейської громади уманської Новобазарної синагоги у надісланому в квітні 1930 р. листі до НКВС наголошували на необґрунтовано агресивній поведінці представника органу місцевої влади у сфері регулювання церковно-державних відносин: «Наша синагога вже існує більше 80-ти років; вона перебуває в задовільному стані, своєчасно ремонтуємо її і сплачуємо за неї всі необхідні податки, які вимагають органи влади. Попри це, невідомо з якої причини 2 грудня 1929 р. завідувач уманського підвідділу культів зажадав ключів від синагоги для здійснення перевірки культового майна, за нешвидке надання йому ключів, ним було піддано арешту кількох членів громади, що після надання ключів через кілька годин були звільнені, за винятком одного, який переночував, перебуваючи під арештом, і лише 3 грудня він був звільнений, причому, незважаючи на прохання кількох десятків окремих прихожан про повернення їм їх предметів богослужіння, які знаходилися в синагозі, вони отримали відмову від завідуючого підвідділу культів... більше того, в день вилучення в управління [релігійної громади] синагоги [до неї] увійшов натовп молоді, який на очах у завідувача підвідділом культів розпочав ламати і викидати вітвар, амвон та інші предмети оздоблення синагоги... Тому ми звертаємося з проханням, що з огляду на те, що з одного боку не маємо можливості без особливих ускладнень виконувати богослужбові обряди, а з іншої – близького настання єврейської Пасхи, не відмовити без уповільнення дозволити знову надати нам нашу синагогу для здійснення богослужінь, як і раніше» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1641, арк. 60-60 зв.].

Відстоюючи своє право на користування культовими спорудами, віруючі вдавалися до низки аргументів, які, на їх думку, мали схилити представників радянської влади до думки про необхідність повернення богослужбової будівлі постраждалій релігійній громаді. У випадку єврейського населення, до кола таких тверджень зокрема належала теза про похилий вік членів іудейських общин. Таким чином, з метою задоволення клопотання релігійної громади іудеї намагалися з одного боку викликати у представників радянської влади почуття поваги до осіб

літнього віку, а з іншого заспокоїти її, в тому плані, що синагогу не відвідуватиме молодь, ідеологічний контроль над якою цілковито намагалися узурпувати більшовики [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1641, арк. 60]. Також потребу повернення культової споруди у користування релігійної общини її члени обґрунтовували тим, що їм буде складно для задоволення своїх духовних потреб діставатися іншої богослужбової будівлі. Наголошувалося, що одночасне перебування членів двох релігійних громад в приміщенні культової споруди викликати небажану тісноту. Віруючі покликалися також і на право громадян на демократичні свободи, верховенство якого декларативно зобов'язувалася гарантувати радянська влада. Ще одним чинником на користь необхідності повернення храмів у користування колективів віруючих виступав той факт, що культові споруди доволі часто одразу не прилаштовувалися для нових потреб, а тривалий час стояли пустою [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1641, арк. 60 зв.].

Надсилаючи скарги та клопотання до органів радянської влади з приводу повернення у користування релігійних громад культових будівель, їх члени намагалися зібрати якомога більше підписів, які б засвідчили відповідне прагнення об'єднань віруючих зберегти за собою богослужбові споруди. Проте більшовики, дозволяючи собі вдаватися до відвертих маніпуляцій із показниками, які вказували на чисельність віруючих у складі релігійних громад, швидко викривали випадки завищення кількості відвідувачів культових будівель членами управлінь культових общин [Жолоб, Журба, 2019, с. 143-144]. У повідомленні адміністративного відділу Зінов'євського окружного виконавчого комітету до НКВС від 5 березня 1929 р. йшлося: «Перевіривши список, поданий проти зачинення римо-католицького костюлу м. Зінов'євська, та зіставивши його зі списком віруючих останнього, поданим Правлінням на 1 січня 1929 р, встановлено, що даний список з кількості віруючих 102 чол., підписано всього 52 віруючими. Останні 115 чоловік, що підписали список проти зачинення костюлу в списках віруючих не значаться. Далі встановлено, що підписи збирались не в будівлі костюлу, а на квартирах» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1936, арк. 34].

Висновки. На межі 20 – 30-х рр. XX ст. радянська влада перейшла до відкритої боротьби проти колективних форм релігійного життя багатонаціонального населення України. Вдаючись до низки злагоджених прийомів, таких як констатація незадовільного технічного стану богослужбової споруди, формування громадської думки щодо необхідності переобладнання місцевого храму на культурно-просвітницький заклад, держава масово відбирала у релігійних громад їх культові будівлі. Віруючі намагалися протистояти свавілля радянських чиновників шляхом подачі скарг до вищих органів влади. Проте такі дії не зустрічали необхідного відгуку, більше того прискіпливо перевірялися, а отже виявлялися безрезультатними та навіть шкодили прохачам.

Список використаних джерел та літератури

Віترینська, О. В., 2016. *Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні в 1921 – 1929 роках: дис. На здобуття наук. Ступеня канд. Іст. Наук: спец. 07.00.01 Історія України*, Полтава, 2016.

Журба, М., Жолоб М., 2019. *Піднесене і земне: релігійні громади етнічних меншин в умовах комуністичного режиму в Україні (20 – 30-і рр. XX ст.)*, Вінниця: ТОВ: «Твори».

Мосюкова, Н., 2021. Антирелігійна політика радянської влади в кінці 20-х – 30-ті роки ХХ сторіччя (на прикладі римо-католиків Дніпропетровська), *Старожитності Лукомор'я*, 4, 172-183.
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

References

- Mosiukova, N., 2021. *Antyrelihiina polityka radianskoi vlady v kintsi 20-kh – 30-ti roky XX storichchia (na prykladi rymo-katolykiv Dnipropetrovska)*, *Starozhytnosti Lukomoria*, 4, 172-183.
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy).
Vitrynska, O. V., 2016. *Polityka radianskoi vlady shchodo yudaizmu v Ukraini v 1921 – 1929 rokakh: dys. Na zdobuttia nauk. Stupenia kand. Ist. Nauk: spets. 07.00.01 Istorii Ukrainy*, Poltava, 2016.
Zhurba, M., Zholob M., 2019. *Pidnesene i zemne: relihiini hromady etnichnykh menshyn v umovakh komunistychnoho rezhymu v Ukraini (20 – 30-i rr. XX st.)*, Vinnytsia: TOV: «Tvory».

SEIZURE BY THE SOVIET AUTHORITIES OF RELIGIOUS STRUCTURES FROM THE RELIGIOUS COMMUNITIES OF THE NATIONAL COMMUNITIES OF UKRAINE AT THE BORDER OF THE 20 – 30S XX CENTURY

Andrii Borovskyi

PhD student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article examines the peculiarities of the removal of religious buildings by the Soviet authorities from religious communities of national communities of Ukraine at the turn of the 20s and 30s of the 20th century. and the reaction of believers to this process. At that time, the “cultural revolution” gained momentum in Ukraine. One of its main vectors was the fight against the religious outlook of the country's multinational population, which took place by depriving believers of the opportunity to visit religious buildings. The Soviet authorities began an open struggle against collective forms of religious life. It was found that resorting to a number of coordinated techniques, such as ascertaining the unsatisfactory technical condition of the religious building, forming public opinion on the need to convert the local temple into a cultural and educational institution, the state massively took away religious buildings from religious communities. It has been established that believers tried to resist the arbitrariness of Soviet officials by filing complaints with higher authorities. However, such actions did not meet the necessary response, and therefore turned out to be fruitless.*

Key words: religious community, anti-religious struggle, religious building, Soviet power, Ukraine.

ГРОМАДСЬКО-ЕТНІЧНИЙ ВИМІР КУЛЬТУРНИЦЬКИХ ПРОЄКТІВ КОМУНІСТИЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ (20 – 30 РР. ХХ СТ.)

Журба Михайло Анатолійович

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: m.a.zhurba@udu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9691-8913>

***Анотація.** У статті представлена авторська версія механізмів реалізації культурницьких проєктів на теренах підрадянської України упродовж міжвоєнної доби у їх етнонаціональному вимірі. Методом системного аналізу з'ясовано, що перекладання лікнепу на громадські організації визначалося більшовицькою доктриною масової мобілізації соціальних верств на потреби соціалістичного експерименту, а також відсутністю у держави необхідних фінансових ресурсів під відповідні освітні програми. Це призвело до створення профільного культурно-просвітницького об'єднання «Геть неписьменність». Досліджено базові напрямки його діяльності, що полягали у заснуванні пунктів ліквідації неписьменності, забезпеченні їх навчальним приладдям, пошуку коштів на справу лікнепу та агітації населення етноменшин за участь у культурницьких програмах. Показано, що в умовах здійснення соціалістичного експерименту товариство «Геть неписьменність» не змогло остаточно виконати поставлену перед ним мету, оскільки до основної його діяльності влада додала низку інших завдань, пов'язаних із соціально-економічними перетвореннями. Окрім організаційно-фінансових проблем на роботу товариства «Геть неписьменність» впливало порушення принципу добросовісності. Шляхом впровадження директив компартійної влади населення нацменшин залучалося до товариства примусово-компанійськими методами. Такий підхід призводив до формалізму, невиконання визначених планів, рецидивів неписьменності. Доведено, що вся культурно-освітня система роботи серед національних меншин України з її громадською інфраструктурою була своєрідним знаряддям утвердження у свідомості різнонаціонального селянства ідеї легітимності компартійного режиму, залучення сільської людності нацменшин до так званих соціалістичних перетворень. Підвищення культосвітнього рівня у середовищі селянських некорінних етногруп, що мало певні здобутки у період «радянського ренесансу» 20-х рр. ХХ ст. і відіграло роль другорядного засобу політосвітній роботі.*

***Ключові слова:** культурницькі проєкти, етнічні меншини, ліквідація неписьменності, комуністична індоктринація, товариство «Геть неписьменність», громадська ініціатива.*

Постановка проблеми. Складний та довготривалий процес становлення громадянського суспільства в Україні потребує осмислення досвіду функціонування громадських організацій, їх взаємодії із державними структурами. Прагнення залучити до суспільних ініціатив у політичному, економічному та культурному житті громадян незалежної України актуалізують доцільність вивчення історії діяльності вітчизняних громадських інституцій. Особливої ваги набуває проблема вивчення культурно-освітнього життя, що є важливою складовою в структурі

суспільної самоорганізації. Після довгих років нищення історичної свідомості та вибіркового вивчення української культури, з'явилась тенденція до неупередженого висвітлення цих процесів. Насамперед, це стосується історії наскрізь заідеологізованої та сфальсифікованої, як у методологічному, так і фактологічному плані доби радянського тоталітаризму.

Радянсько-комуністичні структури, місцеві адміністрації, які діяли за канонам спецслужб, управляли процесом утилізації людського ресурсу для потреб «соціалістичного будівництва» і цинічно втручалися у свідомість людей, зомбуючи її пропагандистськими гаслами. Саме для цього був підготовлений безпрецедентний в історії проект маніпулювання масовою свідомістю через освітню мережу, пресу, засоби інформації. Проте, утвердивши свої позиції політично, більшовицький режим впритул зіткнувся з проблемою масової неписьменності, без вирішення якої ідеологічна обробка населення були б неможливою. Проблема навчання грамоті вимагала від більшовицької влади радикального вирішення. Розгорнувся небачений за масштабами рух за ліквідацію неписьменності.

Метою статті є дослідження концепції та функціональних вимірів громадської ініціативи у контексті культурницьких проєктів більшовицького режиму серед етнічних меншин підрадянської України та з'ясування соціокультурних наслідків їх ідеологічної індоктринації.

Історіографія проблеми. Відстежуючи історіографічну традицію теми, слід відзначити, що дослідниками були вивчені лише окремі її сюжети, як діяльності товариства «Геть неписемність», так і спеціалізованих структур створених для впровадження комуністичної ідеології з опорою на радянську громадськість. Проголошення Незалежної України, відродження національної культури та освіти сприяло вивченню історії культурницьких процесів минулого створило сприятливі умови розвитку української історичної науки викликало до життя низку досліджень на тему культурно-освітньої активності. До 1990-х років процес формування історичних знань про громадську ініціативу культурницького профілю був суперечливим та заідеологованим. Радянські історики вивчали зазначені організації та процеси у яких вони діяли лише у дозволеному контексті політики та ідеології. Зокрема, проблемам ліквідації неписьменності були присвячені праці В. Даниленка. Вони містять розлогу фактологію, хоча і написані у відповідному ідеологічному ключі. Неупереджена наукова розробка зазначеної проблематики розпочалася в незалежній Україні, коли монополія в ідеологічній сфері відійшла у минуле, а з нею і обмеження у дослідницьких підходах і висновках (В. Гололобов, В. Молоткіна, Я. Мандрик). Зарубіжні дослідники та представники діаспори (В. Коларз, І. Коляска, М. Маля, І. Мазепа, А. Білінський) також намагалися дослідити громадсько етнічний аспект комуністичних культурницьких проєктів та їх місце у соціокультурних перетвореннях. Обмеженість у джерельній базі та певне незнання соціально-політичних реалій не давало їм змоги з усією повнотою розкрити цю проблематику. Певний відбиток на ці роботи також наклало ідеологічне протистояння між Радянським Союзом і Заходом.

Виклад основного матеріалу.

Феномен більшовизму виявив себе, насамперед. У встановленні диктаторського режиму, що офіційно репрезентував волю індустріального робітництва з відповідною ідеологією класового пролетарського інтернаціоналізму в

країні, де класичних пролетарів разом з кустарями було не більше 10% працездатного населення, а селяни становили переважну його більшість. В Україні, територія якої була інкорпорована до майбутньої радянської імперії, питома вага селян напередодні жовтневого перевороту 1917 року складала 73,5% усієї людності. Колапс в промисловості, продовольчі ускладнення змусили частину робітників під час громадянської війни залишити міста і повернутися до села, збільшивши кількість селян у 1920 році до 78,0%. Упродовж реконструктивного періоду робітники почали повертатися до міста, питома вага селянства почала зменшуватися з 76,37% у 1922 році до 75,75% у 1929 році. Проте в абсолютних цифрах його кількість навіть збільшилася за рахунок природного приросту більш ніж як на 3,3 млн. Переважну більшість селян в УСРР в 1921 – 1929 роках становили одноосібники. У 1921 році вони складали 99,95% від загальної кількості селян. Протягом 20-х років їх питома вага дещо зменшилася, але й напередодні суцільної колективізації - за станом на 1 червня 1929 року їх було 94,4% від усієї кількості селян. У 30-ті роки робітництво збільшило свою суспільну вагу – його пропорція зросла з 22% економічно активної людності в 1926 році до 37% у 1939 році. При цьому слід пам'ятати, що головним соціальним джерелом поповнення рядів робітничого класу було знедолене селянство. Тікаючи від колективізації, приваблювані вищими життєвими стандартами та можливостями соціальної мобільності, що їх відкривала робота в промисловості, сотні тисяч селян ринули у промисловість. У 1930 році 80% «новозавербованих» на шахти Донбасу були вихідцями з села.

Разом із тим, приступаючи до соціалістичного експерименту в Україні, більшовицький режим був змушений рахуватися з наявністю в республіці значної частини населення національних меншин, представленого, переважно у вигляді селянських етнічних груп. Згідно з переписом 1926 року, поряд із селянами-українцями, яких налічувалось 19641,6 тис. чол., в УСРР проживали 1124,7 тис. росіян, 360 тис. поляків, 340 тис. німців, 230 тис. молдаван, 98 тис. євреїв, 85 тис. болгар, 80 тис. греків та по декілька тисяч селян інших національностей – білорусів, чехів, албанців, татар тощо. Питома вага сільського населення у складі болгарської нацменшини становила – 97,4%, грецької – 89,2%, єврейської – 37,1%, молдавської – 94,8%, німецької – 93,2%, польської – 80,3%, російської – 49,1%. Таким чином, за винятком євреїв і росіян, селянство становило абсолютну більшість серед найчисленніших національних спільнот України. Прагнучи втягнути його до соціалістичного будівництва, компартійна верхівка одночасно з проголошенням українізації, декларувала забезпечення розлогих можливостей не лише соціально-господарсько, але й культурного поступу національних меншин [Журба, 2002, с. 3-4, 110].

Прищеплення більшовицької ідеології було необхідною умовою втягнення різнонаціонального селянства у соціалістичний експеримент. Проте, насамперед, слід було вирішити проблему масової неписьменності на селі. Знаряддям реалізації культурно-просвітницьких програм більшовицького режиму стали новостворені громадські структури, які включали у себе розлогий спектр організації починаючи від профільних культурницьких утворень на кшталт товариств «Геть неписемність» і закінчуючи прокомуністичними ефемеридами радянської самодіяльності зразка комітетів незалежних селян (комнезамів) комітетів взаємодопомоги, профспілки сільгоспробітників (Робітземліс). Саме цим, так званим, класовим спілками

відволися головна роль в індоктринації різнонаціональної сільської людності, через залучення їх до кампанії ліквідації неписьменності ліквідації неписьменності і чисельних ідеологічних політпросвітних акцій. На сесії ВУЦВК у листопаді 1923 року було встановлено два терміни остаточної ліквідації неписьменності: для членів сільрад, профспілок, комнезамів – до 1 травня 1925 року, а для решти працездатного населення – до 7 листопада 1927 року. Встановлення різних термінів для окремих категорій населення, окрім обмежених фінансових можливостей держави, особливо щодо розгортання мережі лікнепів на селі в місцях проживання національних меншостей, мало і чисто політичну підставу. Залучення до навчання, в першу чергу, сільського активу й бідноти було наочним втіленням класового підходу до культурно-освітньої роботи, свідченням спроб зміцнення соціальної бази компартійного режиму на селі. Більшість селянських етнічних груп населення України, через нечисленність радянського активу, в цілому потрапила до другої категорії, для якої ліквідація неписьменності передбачалася до листопада 1927 року [Данильченко, 1999, с. 78, 79].

Реальні проблеми неписьменності діючого напрямку були пов'язані із соціальним статусом окремих груп сільського населення: найбільше неписьменних припадало на бідноту, наймитів, сільськогосподарських робітників, які переважно об'єднувалися класовими селянськими спілками. Тому названі організації в більшості випадків змушені були перейматися турботою про культурно-просвітницькі потреби нацменшин практично з перших років свого існування. ВУЦВК 22 серпня 1923 року у зверненні до всіх губвиконкомів і профорганізацій вказав, що профспілки та комнезами повинні виділити представників для комісій з ліквідації неписьменності [ЗУ РНК УСРР, 1923, с. 1012]. У колоніях німецького Фрідріх-Енгельсовського району на Одещині Робітземлісом були створені пункти лікнепу, в яких навчались не лише члени профспілки, але й місцеві селяни та неорганізоване батрацтво. Всього на 1 січня 1925 року профспілкою було створено 2905 лікпунктів, які охоплювали 40 тис. осіб. Подекуди комітети взаємодопомоги брали на себе витрати із забезпечення функціонування шкіл ліквідації неписьменності, як це було, наприклад, в с. Новий-Сарабуз Благоївського болгарського району Боротьба за лікнеп серед селянства нацменшин, до якої залучалася сільська громадськість, була справою актуальною, але розпочалася вона, як і більшість інших кампаній, без необхідної матеріальної бази і здійснювалася значною мірою за рахунок громадських організацій та ентузіазму ліквідаторів. В цьому переконувало звернення ВУЦВК до відповідних органів в серпні 1923 року, в якому прямо відзначалося, що держава не може взяти на себе усіх витрат з ліквідації неписьменності [Кулинич, Кривець, 1995, с. 198]. Громадські структури, на зразок товариства «Геть неписьменність», теж не справлялися з поставленими завданнями. Окрім незадовільних стартових умов, у справі ліквідації неписьменності, як і в кожному офіційному заході, не обійшлося без політичних гасел, нереальних обіцянок, змагань, відвертих містифікацій. Центральна комісія неможлимих селян, яка працювала у тісному контакті з Надзвичайною комісією з ліквідації неписьменності, прийняла постанову про завершення кампанії лікнепу до осені 1925 року. Для цього упродовж року потрібно було навчити грамоті 300 тис. неможлимих, не враховуючи членів їх сімей [IV з'їзд неможлимих селян України, 1924, с. 65.].

Разом з тим загальний рівень письменності на 1926 рік у євреїв становив 70%, німців і греків – 62,4%, росіян – 55,5%, поляків – 48,04% . ТГН докладало зусиль для створення установ лікнепу нацменшин. Так, восени 1927 року Одеським округовим правлінням ТГН було відкрито школу лікнепу на болгарській мові в Буяликському районі.

Проте, темпи ліквідації неписьменності продовжували залишатися далекими від оптимальних. В низці округ із значним відсотком селянства нацменшин товариство навіть не було організаційно оформлене. З 366 осередків, які на 1 червня 1927 року нараховувалися по Маріупольській окрузі, лише 20 припадало на село. Існуючі організації практично не мали засобів для проведення роботи. Вкрай незадовільною була визнана в 1927 році І з'їздом ТГН України діяльність товариства в прикордонних багатонаціональних округах. Осередки тут часто створювалися формально «без будь-якої необхідності». На загальних зборах комнезамів, кооперації та інших громадських об'єднань приймалися безапеляційні постанови про колективний запис до товариства «Геть неписьменність». В результаті проведеної перереєстрації осередків, їх кількість зменшилася на 50-60%.

Класовий, вузько-прагматичний підхід до справи лікнепу у значній мірі знецінював цю корисну справу. Досить відверто характеризував зміст і спрямованість культпросвітної діяльності організацій «Геть неписьменність» на нараді активу округових правлінь товариства у 1926 році його очільник Г. Петровський, заявивши, що «кожна соціальна брошура, в якій викладено, як треба організовувати робітничо-селянську маленьку справу (ліквідації неписьменності – Авт.), дає в тисячу разів більше, ніж художня література Байронів і Шилерів» [ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 211, арк. 2].

Катастрофічне невиконання плану лікнепу серед нацменшин змусило керівництво ТГН, Раду з освіти нацменшин при НКО УСРР та Центральну комісію національних меншин звернутися 15 жовтня 1927 року до усіх округових товариств «Геть неписьменність» із закликом «притягти до справи ліквідації неписьменності серед нацменшин не тільки сили й кошти держави, але також усю суспільність населення нацменшостей».

Упродовж 1927 – 1928 рр. Всеукраїнське правління ТГН взяло на себе повне утримання 10 пунктів для нацменшин. Було виділено дотацію в сумі 600 крб. на розгортання лікнепу в Проскурівській та Шепетівській округах . З метою отримання коштів на лікнеп з початку 1928 року було введено самооподаткування населення на культурні потреби в розмірі 30 млн. крб. Ухвалена директива жорстко впроваджувалася в життя. Вже до 1 лютого 1928 року силами місцевої влади та громадських об'єднань планувалося зібрати 70% самооподаткування, а решту – до 15 лютого цього ж року. Несплата селянином певної суми у визначений термін, передбачала її стягнення у адміністративному порядку, засобом прилюдного продажу маєтності штрафника. У сільській місцевості, включаючи і національні райони, розпочався грабунок селянських господарств. В Карл-Лібкнехтовському районі було введено потрійне самооподаткування: несплата господарством суми 500 крб. тягла за собою додаткові обкладення в 500 і 200 крб. з наступним арештом і конфіскацією майна. Харківський округовий комітет партії у таємній телеграмі, розісланий на місця 6 січня 1928 року, вказував, що хоча й розмір самооподаткування визначався в сумі 35 % від сільгосподатку, але в заможних селах цим показником

обмежуватися не слід. Для проведення кампанії самооподаткування мобілізувався увесь сільський актив і, насамперед, класові прокомуністичні організації: комнезами та профспілка сільгоспробітників, щоправда рішучий опір селянства у відповідь на репресії примусив компартійне керівництво республіки відступити. Спеціальним розпорядженням від 6 березня 1928 року категорично заборонялося під час збору самооподаткування вживати методи насильства та адміністрування, а зібрані кошти, у першу чергу, спрямовувалися на соціально-культурні потреби сільської людності.

Новим поштовхом для лікнепу була постанова ВУЦВК і РНК України, прийнята влітку 1929 року у зв'язку з реконструкцією народного господарства й піднесенням процесу ліквідації неписьменності на вищий шабель. Це була конструктивна і досить рішуча постанова. Вона зобов'язувала усе населення республіки віком від 14 і до 35 років ліквідувати неписьменність протягом 1-3 років, в залежності від соціального стану. Усі громадяни віком від 16 і до 50 років, які мали відповідну освіту, мобілізувалися для безкоштовної роботи в справі ліквідації неписьменності по лінії товариства «Геть неписьменність». Ті, хто з різних причин не міг цього робити, а також особи, які не мали виборчих прав, зобов'язані були вносити відповідну суму грошей. Надання навчання грамоті характеру повинності із застосуванням штрафних санкцій породжувало специфічні проблеми. У свій час на засіданні оргкомісії ТГН 16 червня 1926 року, де розглядалося питання про діяльність товариства у середовищі некорінних національностей у межах національно-адміністративних одиниць, Всеукраїнський голова ТГН Г. Петровський зазначив: «Ми надаємо право навчатися, але якщо ти не навчаєшся – плати. Тільки у нас той, хто не навчається, звичайно страшенний бідняк». Це стосувалося, насамперед зледенного загалу, так званих, класових спілок, які зобов'язувалися у першому ешелоні ліквідувати неписьменність серед об'єднаних в своїх лавах бідняцько-наймитських верств.

Наскільки серйозним було становище з освітою сільгоспробітників німецької національності, свідчить рішення зборів Ландауської районної організації Робітземлісу від 29 червня 1929 року про те, що лише той, хто відвідує лікнеп, може бути членом профспілки [МОДО, ф. Р-687, оп. 1, спр. 62, арк. 13]. В Одеській окрузі на початок 1930 року з 41 тис осіб, охоплених навчанням в лікпунктах, 26,9 тис. осіб були представлені наймитсько-бідняцькими верствами села. Особливо загрозливе становище склалося з навчанням наймитів у південних округах – Херсонській, Миколаївській, Запорізькій. Тут були цілі райони без жодної школи лікнепу для наймитів. Поряд з ТГН та профспілкою сільгосплісробітників до справи наймитського лікнепу були залучені комнезами. У 135 районах УСРР вони виділили 5 тис. ліквідаторів неписьменності. Одеський районний комнезам провів штурмову декаду лікнепу, в ході якої неписьменні селяни силами культурмівців під загрозою виселення, відряджалися на навчання. Звичайно, що такий штурм давав «дуті» кількісні показники.

Восени 1933 року постанова 1929 року була скасована з причини, як зазначалося, завершення ліквідації неписьменності в УСРР. Аналіз перебігу кампанії лікнепу за участю селянських громадських об'єднань упродовж терміну між названими постановами, ставить під сумнів правдивість цієї констатації. Усупереч переможним реляціям з «фронту боротьби з неписьменністю», навіть офіційні звіти свідчили про незадовільний стан лікнепу серед нацменшин. На 5 грудня 1930 року

було охоплено навчанням лише 49,8% неписьменних і 58,4% малописьменних. Лише третина селянства нацменшин, охопленого мережею шкіл лікнепу, навчалася письму рідною мовою [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 4177, арк. 100].

Здійснення суцільної колективізації у місцях компактного проживання нацменшин супроводжувалося різким послабленням уваги до роботи товариства, підпорядкуванням його функцій господарсько-політичним завданням. Осередки товариства «Геть неписьменність» у багатонаціональних районах Дніпропетровської та Одеської області тотально залучалися до обслуговування таких господарських кампаній, як посівна, збиральна, «шефство над колгоспним конем», підготовка через короткотермінові курси конюхів, бригадирів трактористів. В Ново-Золотопільському районі діяло 4 бригади з перевірки сільгоспреманенту і ремонту тракторів. По Терпінянському району – 10 гуртків з кращого догляду за робочою худобою в колгоспі. III пленум ТГН України у березні 1931 р. відзначив виконання плану ліквідації неписьменності товариством на 70%. Аналіз результатів лікнепу по окремих національно-адміністративних одиницях свідчить, що цей узагальнений показник був значно завищений. Так, у німецькому Високопільському районі Херсонської округи план ліквідації неписьменності було виконано на 26,2%, болгарському Вільшанському Одеської – на 25%, грецькому Сартанському Маріупольської – лише на 4,3%. Обстеження стану організацій ТГН у національних районах Одещини навесні 1931 року засвідчило занепад їх діяльності.

Представники громадськості у районних комісіях сприяння товариству ігнорували участь у лікнепі. Так, у Зельцькому німецькому районі райспоживспілка за прикладом райвиконкому, який привласнив зібрані в ході "місячника неписьменності" кошти, використовувала засоби, виділені на лікнеп, для власних потреб. Представник місцевого райкому Робітземлісу на засіданні комісії сприяння ТГН заявив, що під час хлібозаготівель ніколи займатися лікнепом. Гострою залишалася проблема забезпечення кадрами. В цьому ж Зельцькому районі обов'язки секретаря районної організації ТГН були покладені на районного статистика. Створений оргкомітет на чолі з Б. Шмідтом склав план, кошторис, але реальної роботи не проводив.

Подібна ситуація склалася і в Спартаківському районі на Одещині. За планом ТГН мало навчити грамоті 575 чол., а було навчено лише 37 чол. У районного керівництва «склалося думка, що цей німецький район і так надто культурний». Наслідком перевірки стало розформування оргбюро Спартаківського товариства «Геть неписьменність» через непрацездатність. Дісталось й іншим організаціям. Біля приміщення правління профспілки сільгоспспіробітників був вивішений плакат з зображенням черепахи й підписом: «Спілці СГЛР за черепашині темпи роботи!» [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 4177, арк. 100]. За інформацією правління ТГН, в Україні мережею лікнепу на 1932 рік було охоплено 601 635 неписьменних і малописьменних усіх нацменшин. Щодо селянських етногруп, то розподіл слухачів лікнепу виглядав наступним чином: поляків – 50 619, німців – 31 163, греків – 9 752, молдаван – 71 468. У страхотливу добу Голодомору 33-го національне село було відкинуте далеко назад в лікнепроботі. За неповними даними на I квітня 1933 року, навчалися в школах лікнепу за рахунок товариства:

По Київському обкому ТГН
Євреїв – 1 177

По Одеському
Німців – 7 933

По Дніпропетровському
Євреїв – 698

Росіян – 654
Поляків – 298

Болгар – 2 711
Євреїв – 450

Росіян – 431
Німців – 378 371

Але навіть ці викладки викликають сумніви. У час голодомору ніхто уже не займався лікнепом. Всеукраїнська рада республіканських громадських організацій при ВУЦВК заслухавши 5 листопада 1933 року питання про діяльність товариства «Геть неписьменність», відзначала значне погіршення організаційно-масової роботи ТГН по районах, розгублення активу, зменшення кількості членів товариства, його вкрай незадовільний фінансовий стан. Керівництво товариства зобов'язувалося «рішуче перебудувати провід низовими організаціями, маючи за основне (завдання - Авт.) щонайшвидше відновлення роботи низових осередків “Геть неписьменність”». Для придбання навчальної літератури у школах лікнепу національних меншин республіки ТГН виділило 10 тис. крб. [ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 581, арк. 2, 10]. Здійснюючи політику ліквідації селянства як класу, компартійна верхівка усвідомлювала, що без створення соціально-культурної інфраструктури села радянський режим втратить усіляку опору в середовищі сільської людності. У січні 1934 року XVII з'їзд ВКП(б) визначив курс на остаточну ліквідацію неписьменності серед дорослого населення усіх національностей. В розрізі цієї директиви Всеукраїнська конференція ТГН в березні 1934 року поставила завдання «перетворити Україну на республіку суцільної грамоти». Перепис 1939 року зареєстрував в УСРР 85,3% письменних віком від 9 до 50 років. Було оголошено про ліквідацію неписьменності в цілому. Однак, у 1940 році у республіці було зареєстровано 14,7 % неписьменного населення. Офіційну статистику тих років треба скорегувати, принаймні, наполовину. Серед неписьменних і малописьменних було немало представників некорінної національності УСРР, оскільки з другої половини 30-х років під приводом боротьби з націоналізмом відбувається різке згортання шкіл лікнепу для нацменшин.

Окрім участі у створенні пунктів лікнепу й організації навчання грамоті своїх членів, сільські громадські організації допомагали налагоджувати роботу загальноосвітніх шкіл, надаючи їм матеріальну допомогу. Початковий всеобуч в республіці здійснювався більш як 20 мовами. Початком цього процесу вважається постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 30 червня 1924 року, яка націлювала на здійснення загальної освіти протягом 6 років, починаючи з 1924/25 навчального року. У «Схемі освіти серед нацменшостей УСРР», складеній у 1926 році, відзначалося, що вона співпадає з усією системою народної освіти, яка прийнята в Україні, включаючи початкову й середню школу [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 86, арк. 90, 91].

Проголосивши широкомасштабну просвітницьку програму, держава не могла її повністю фінансувати і значну частку видатків на освіту перекладала на низові органи громадськості. В селах поширювались будівельна, ремонтна повинності, натуральне самообкладання, яке часто носило примусовий характер і було прихованою платнею за навчання. Самооподаткування по національних районах було доведено до 50% відносно єдиного сільгоспподатку. Так, в Молочанському районі сума оподаткування склала 198 тис.крб., в Коларівському – 87 тис., в Ботієвському – 50 тис. Більша частина коштів витрачалася на будівництво нових шкіл та їх утримання [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 454, арк. 55].

Частково витрати на утримання шкіл брали селянські громади національних меншин республіки. У 1925 році в межах Орловської сільради Молочанського району діяли початкова й семирічна школи з німецькою мовою викладання, які охоплювали навчанням усіх дітей колоністів. Вони утримувалися за рахунок самообкладання населення Орловської колонії менонітів [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1841, арк. 26]. У 1920-ті рр. комнезами Цареводарівського болгарського району на Одещині брали участь в ремонті шкіл, забезпеченні їх паливом, учбовими посібниками, опікувались навчанням в школі дітей незаможників. Сільські громадські організації Мархлевського району на Житомирщині, у 1927 році, шляхом самообкладання зібрали понад 43 тис. крб., на які було відремонтовано 7 старих шкіл і добудовано 17 нових [Sierp, 1928].

Враховуючи столітній досвід існування німецьких шкіл в Україні за рахунок місцевих засобів колоністів, менонітська Спілка голландських вихідців у 1924 році уклала з Катеринославським губвідділом народної освіти угоду, за якою вона брала на себе повне матеріальне забезпечення німецьких шкіл у губернії. Для цього Спілка мала отримати на кожну початкову школу 25 десятин, а на кожну середню – 50 десятин землі, звільненої від оподаткування. Проте, угода не була схвалена у компартійних структурах.

Поширеною формою допомоги стало виділення земельних ділянок, урожай з яких йшов на потреби шкільної освіти, проведення суботників, недільників тощо. Так, рішенням загальних зборів членів КНС німецького селища Нейдорф Мелітопольської округи була виділена ділянка землі для забезпечення роботи школи [ЗАДО, ф. Р-3354, оп. 1, спр. 1, арк. 19]. Добровільні товариства брали на себе утримання дітей незаможних родин. Товариство «Друзі дітей» в 1928 році виділило зі свого фонду на допомогу дітям південних районів республіки – серед яких були і національні – 60 тис. крб. Школярі німецького Спартаківського району на Одещині одержали за рахунок товариства 580 шкільних продуктових пайків. За ініціативою Сталінського округового комітету Червоного Хреста у Великоянисольському грецькому районі з 1 березня 1930 року було відкрито їдальні для дітей бідноти, які щодня видавали 300 гарячих обідів. Кошти для утримання їдалень виділялися місцевими організаціями Червоного Хреста та товариства «Друзі дітей». У 1932 році Хортицький комітет Червоного Хреста за участі зарубіжних благодійних організацій видав для учнів німецької й української семирічки 49 769 сніданків, з яких 30 696 – безкоштовно. В цьому ж році 100 тис. крб. виділило УкрТЗЕТ на підтримку вихованців єврейських шкіл інтернатів [ЦДАВО України, ф. 571, оп. 2, спр. 9, арк. 9].

1 жовтня 1926 року нараховувалося: 432 єврейські школи, 621 німецька школа, 337 польських шкіл, 74 болгарських школи, 17 чеських, 1 шведська. Згідно із офіційною статистикою, національними школами було охоплено наступну кількість дітей: німецькими – 63%, болгарськими – 60%, польськими – 31%, чеськими – 50%, єврейськими – 26%.

У 1928/29 навчальному році завдяки зусиллям державних установ і, у значній мірі, громадських об'єднань у таких селянських етноспільнот, як греки, німці, поляки залучення дітей до початкової освіти було майже повним, тоді як аналогічний показник по республіці становив 81,5%. Разом з тим існували серйозні проблеми, які не дозволяли однозначно оцінювати результати запровадження

обов'язкової початкової освіти. В цьому ж 1928/29 навчальному році нерідною мовою навчалися 36,2% польських, 80,3% грецьких, 10,9% болгарських, 6,6% німецьких дітей. Тобто, за винятком німецької, інші найбільш численні селянські етнічні меншини України не мали достатніх умов для отримання освіти національною мовою [Якубова, 1999, с. 22, 23].

Залишалося загалом немало проблем матеріально-фінансового характеру, які змушені були вирішувати, разом з органами освіти громадські представництва нацменшин. Реальне забезпечення шкільною площею на селі становило лише 9,1% санітарного мінімуму з розрахунку 25 м² на одного учня [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 40, арк. 113-114 зв.].

Якість навчання залишалася на низькому рівні. Після прийняття постанови ЦВК і РНК СРСР від 14 серпня 1930 року, було взято курс на повну уніфікацію радянської школи. На Україну поширювалася російська система освіти.

З кінця 1920-х рр. діяльність сільської громадськості нацменшин із здійснення загальноосвітніх завдань усе більше підпорядковується меті суцільної колективізації та виконанню господарсько-політичних кампаній, що проводилися в її руслі. Відповідно до постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 березня 1930 року, в цілому по Україні школа «як за змістом, так і за формою і методами своєї роботи, а в деяких випадках і за самим типом своїм», принатурювалася до умов і вимог усупільненого сільського господарства. Вказівка в тексті постанови на органічний зв'язок школи з громадським життям носила декларативний характер, оскільки останнє на цей час цілком підкорялося завданням примусової комунізації села. На практиці перебудова шкільної освіти, у зв'язку з колективізацією, здебільшого призвела до повної передачі шкіл у колективні господарства, на що спеціально звертало увагу компартійне керівництво, заборонивши передачу учбових ділянок, шкільного приладдя та управління шкільними справами до колгоспу. Зрозуміло, що ці зауваження робилися чисто формально. У резолюції на доповідь комфракції Сталіндорфського єврейського райвиконкому про стан всеобучу у районі, прийнятій 1 квітня 1931 року, підкреслювалося, що робота шкіл, в основному, «пов'язана з боротьбою за виконання усіх завдань з суцільної колективізації і на цій базі ліквідації куркульства як класу». Вона знаходила свій вираз «активній участі шкіл у хлібозаготівлях, перевиборах сільрад, реалізації державної позики». Водночас відзначалася недостатня політехнізація, «безрезультативне втягнення селянсько-батьрацької маси у поширення загальноосвітніх знань на селі, фактична бездіяльність сільських та районних комітетів сприяння всеобучу» [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5158, арк. 93].

Спроба перекласти тягар всеобучу на плечі громадськості не дала очікуваного ефекту. У тяжкому стані знаходилася шкільна справа на початку 1930-х рр. у грецькому Мангушському районі, що на Маріупільщині. Політехнізація грецьких шкіл, яка мала частково забезпечуватися за рахунок профспілкових та інших громадських організацій, фактично не проводилася. Дослідні, пришкільні ділянки не оброблялися через відсутність реманенту, шкільні майстерні не використовувалися за браком навчального обладнання. Школи не забезпечувалися паливом, а діти бідноти і наймитів – одягом, взуттям, гарячими сніданками. Проте, партійне керівництво району було, як свідчить постанова Мангушського райпарткому від 13 грудня 1931 року, стурбоване, насамперед, вихованням дітей в класовому,

пролетарському дусі і ліквідації на його основі «чужої пролетаріату ідеології, яка проникає у стіни школи» [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5012, арк. 186, 187]. Офіційна статистика дає хибне уявлення про реальний стан справ шкільного всеобучу, через який здійснювався лікнеп дітей нацменшин. Народний комісар освіти УСРР М. Скрипник на зустрічі з іноземними журналістами 2 жовтня 1930 р. порівнюючи 1921 р і 1928 р. відзначив, що за вказаний термін кількість німецьких національних шкіл зросла на 364%, польських – на 227,3%, молдавських на 222%. Разом з тим, мережа національних шкіл в Україні виявилася не підготовленою до запровадження загального початкового навчання, обумовленого постановами ЦВК і РНК СРСР від 14 серпня 1930 року і ЦК КП(б)У від 23 серпня 1930 року. Всього для реалізації визначених завдань треба було охопити обов'язковим початковим навчанням 27 198 дітей нацменшин шкільного віку, що проживали в Україні. Тривожним чинником було уповільнення темпів розгортання шкіл для нацменшин. Якщо за офіційними даними на 1 вересня 1930 року рівень виконання плану поширення шкільної мережі по УСРР становив 95,5%, то серед національних меншин він ледве сягав 30,6%. На цей та інші недоліки звернув увагу ЦК КП(б)У, який своєю постановою від 26 листопада 1936 року – «Попередні підсумки загального обов'язкового навчання» – визнав роботу партійних, радянських, державноосвітніх органів та громадських організацій вкрай незадовільною [Войналович, 1992]. Ця офіційна стурбованість станом освіти серед нацменшин була чистої води фарисейством, оскільки вже з початку 30-х рр. компартійне керівництво взяло курс на згортання освітніх програм серед національних меншин. Наприкінці 30-х рр. національні школи в Україні були розгромлені остаточно. Постановами колегії Наркомосу України, затвердженими політбюро ЦК КП(б)У, передбачалося 888 національних початкових, неповних середніх і середніх шкіл реорганізувати у відповідні школи з російською та українською мовою викладання. Внаслідок реорганізації мережа національних шкіл в Україні була майже повністю зруйнована. Окремі національні школи, які ще збереглися в різних регіонах республіки, не користувалися державною підтримкою і, звичайно, не могли суттєво вплинути на стан освіти національних меншин. Характерно, що цей процес йшов паралельно з ліквідацією не лише традиційних національних, але й радянських громадських організацій, що опікувалися шкільництвом в середовищі національних меншин, серед них «Геть неписьменність» та «Друзі дітей».

Громадські об'єднання змушені були займатися і закладами середньої спеціальної сільськогосподарської освіти. Так, у січні 1925 року президія Ландауського районного комітету незаможних селян прийняла рішення про проведення кампанії збору коштів на користь «пролетарського студентства» [МОДА, ф. Р-687, оп. 1, спр. 62, арк. 24, 104]. У 1930 році кількість середніх спеціальних навчальних закладів, викладання у яких здійснювалося мовами нацменшин, збільшилася до 60. Серед них виокремлювалися середні спеціалізовані заклади сільськогосподарського профілю, такі як Ландауська німецька сільськогосподарська школа, Херсонська єврейська школа механізації, Преславська болгарська сільськогосподарська школа. Від підтримки кооперативних та інших громадських об'єднань суттєво залежало функціонування навчальних закладів, розташованих в сільській місцевості, які, за існуючими тоді положеннями, отримували для студентів продукти харчування за зниженими чинами. У лютому 1931 року Коларівське

райспоживтовариство припинило постачання продуктів болгарській агротехнічній школі в с. Преслав, що привело до того, що матеріально незабезпечені студенти залишили її. Комісія ВУЦВК, обстеживши школу, констатувала низку суттєвих недоліків в її функціонуванні, особливо по лінії матеріальної оснащеності – відсутність бібліотеки, гуртожитку, навчально-господарських приміщень, незабезпеченість студентів стипендіями і пільговим харчуванням. Було прийнято рішення про комплектування студентського складу за рахунок різних громадських організацій, які б в подальшому зобов'язувалися надавати допомогу агротехнікуму [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 596, арк. 12].

Партійно-радянське керівництво республіки, зацікавлене, насамперед, у розгортанні політико-масової роботи, прагнуло зробити її осередками на селі різні культосвітні заклади – селянські будинки, хати-читальні, бібліотеки. Вони діяли у тісному контакті з громадськими об'єднаннями. При цьому політосвітня робота серед сільського населення нацменшин за своїм змістом, принципами і методами не відокремлювалася від тієї, що проводилася в межах більшовицької держави. «Зміст національних культурно-освітніх закладів в цілому повинен відповідати змістові роботи загальних сільбудів і хат читальень», – підкреслювалося на Третій Всеукраїнській нараді у справах політосвіти на селі у 1926 році [Матеріали III Всеукраїнської наради у справі політосвіти на селі, 1926, с. 69]. Центром політосвіти на селі були визначені селянські будинки. Отримавши статус добровільних громадських організацій, вони стали провідниками класової політики більшовицької еліти. Класовий характер сільбудів визначався їх завданнями та керівним складом. «Головна мета сільбудів, – вказувалося у примірному статуті цієї організації, – об'єднати незаможне селянство, сільськогосподарський пролетаріат з пролетаріатом міста. Безпосереднім завданням сільбудів є втягнення незаможників і сільських пролетарів в економічне будівництво Радянської влади, шляхом допомоги і регулювання сільського господарства та популяризації колективних форм господарювання». Одночасно сільбуди повинні були стати «єдиним центром політпросвітньої роботи на селі, спрямованої на усвідомлення класових інтересів» означених вище соціальних прошарків. На чолі волосного, а пізніше, районного сільбуду знаходилися представники районної парторганізації, комнезамів та профспілки сільгоспробітників. При трійці, що очолювала сільбуд, засновувалася рада з виробничих та полгтосвітніх питань у складі представників земвідділу, продовольчого комітету, комітету праці, відділу освіти та кооперації. Сільбудам було дозволено тримати їдальні, використовувати політпросвітні заходи для свого фінансово забезпечення, встановлюючи плату за вистави та концерти. Рішенням Наркомзему України від 5 листопада 1921 року сільбуди наділялися земельними ділянками для ведення показових господарств, при них створювалися ремонтні майстерні, прокатні та ветеринарні пункти, дослідні станції, кооперативні крамниці [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 631, арк. 116, 117, 118].

Стан політико-просвітніх установ залежав від їх матеріального забезпечення. У звіті про перебіг культурно-просвітницької роботи за 1923 рік відзначалося, що за наявності матеріальної бази, вона «проводиться розлого». Як приклад, наводилася діяльність сільбуду в с. Юзкун Мелітопольської округи. Він нараховував 200 членів, мав власну бібліотеку з фондом в 400 книг, щотижня влаштовував голосні читання. При сільбуді діяли такі гуртки: лікнепу, політграмоти та два загальноосвітні.

Читалися лекції із сангігієни, історії і практики кооперативного руху. Матеріальне забезпечення здійснювалося за рахунок обробітку 50 десятин землі та оренди парового млина. Це дозволяло сільбуду здійснювати шефство над дитячим будинком, виділяючи щоденно 70 фунтів хліба на утримання його вихованців. Позитивні зрушення по лінії роботи селянських будинків спостерігалися в німецькому Ландауському районі Миколаївської округи. Якщо у січні 1925 року тут в 4 сільбудах об'єднувалося 400 селян, то в травні того ж року їх кількість збільшилася до 7 з відповідним зростанням «членської маси» на 550 осіб. Тут працювали 5 сільськогосподарських гуртків, 11 драматичних, 4 хорових, 2 музичних, було відкрито 4 бібліотеки. За час з 1 січня по 1 квітня 1925 року для сільської людності району було прочитано 9 лекцій з профілактики інфекційних захворювань, 6 – на ветеринарні теми та декілька лекцій з агрономії [МОДА, ф. Р-687, оп. 1, спр. 62, арк. 13, 46, 58 зв., 86 зв.]. Загальнопросвітню роботу вважала необхідною та доцільною також «Спілка голландських вихідців». Делегатські збори менонітських колоній в липні 1924 року висловилися за утворення в усіх поселеннях хат-читалень, а при німецьких сільрадах – сільбудів. Окрім цього, правління Спілки взяло на себе матеріальні витрати зі створення губернського селянського будинку в Катеринославі. До кінця 1925 року в німецьких колоніях було створено 24 сільбуду, 13 з яких утримувалися за рахунок місцевого бюджету. Деякі сільбуду видавали свої газети-багатотиражки. З початку 1925 року за ініціативою парткерівництва грецького Великоянисольського району на Маріупольщині районний сільбуд спільно з організацією комітетів незаможних селян розпочав випуск щомісячної газети «Нове село». Газета вміщувала інформацію про зовнішньополітичні акції більшовицького уряду, висвітлювала перебіг політпросвітницької роботи в районі, агітувала за колективне господарювання і побут.

Широко розгорнулося створення мережі форпостів більшовицької ідеології і культури серед болгарського населення. Певна частина цих установ започатковується зусиллями комітетів взаємодопомоги, реорганізованими в селянські товариства взаємодопомоги (СТВ). В новому положенні про Селянські товариства взаємодопомоги, затвердженому ВЦУВК 23 січня 1925 року, до числа першочергових завдань визначалося сприяння «культроботі на селі». Так, товариство взаємодопомоги с. Гірсівки на Одещині виділило на влаштування сільбуду 200 крб. В с. Луначарському Романівського району Мелітопольської округи силами СТВ в 1926 році була створена хата-читальня. В середині 1920-х рр. в болгарських районах діяли 19 сільбудів, 26 хат-читалень, 30 бібліотек. Тобто майже кожне село мало культосвітню установу. А всього на початку 1927 року селянство різних національностей України обслуговували 150 сільбудів, 441 хата-читальня, 213 бібліотек [Короткий огляд діяльності робітничого селянського уряду України за 1925 – 1926 рр., 1927, с. 17]. В 1932 році кількість сільбудів збільшилась до 356, було відкрито 1 290 червоних куточків, при культосвітніх установах нацменшин налічувалося 2 300 радіоточок [ЩДАО України, ф. 413, оп. 1, спр. 1, арк. 11]. Проте матеріальне забезпечення культурно-освітніх установ було незадовільним. Упродовж 1928 року 60% сільбудів знаходилися поза місцевим бюджетом. І в наступні роки фінансування сільських культосвітніх закладів здійснювалося в основному за рахунок «самообладання», а по суті примусового утримувалися селянами за свої кошти. Частину засобів на культосвітню роботу виділяли

кооперативні організації – 0,1% від загальної суми торгівельного обігу. Крім того, вони подавали просвітницьким закладам епізодичну допомогу [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4177, арк. 131].

Хоча у 1926 році по лінії Наркомпросу УСРР для проведення культосвітньої роботи серед нацменшин було виділено 577 тис. крб., а в 1927 році – 1120 тис. крб., цих коштів було зовсім недостатньо. «Коли ми говоримо про політосвіту, про клуби, хати-читальні, – було наголошено на Першій Всеукраїнській нараді серед нацменшин, – нам потрібно намагатися усіляко переносити основний тягар роботи в цьому відношенні на місцеву громадськість».

Хронічною була незабезпеченість сільбудів літературою, більшість якої мала відверто політизований характер. У 1925 році видавництво «Червоний шлях» видрукувало для сільбудів 11 брошур німецькою мовою, серед них 6 були перекладами праць В. Леніна, 4 – сільськогосподарської тематики та одна – антирелігійної. Центрбюро німсекції ЦК КП(б)У замовило 20 комплектів книг німецькою мовою для гуртків з вивчення історії комуністичної партії [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1841, арк. 34]. Забезпечення книгами на мові нацменшин сільбудів зростало повільними темпами – у 1926 році на 1,4%, у 1930 році – на 1,5%. Мірилом доцільності отримуваних знань у мережі культосвітніх закладів була їх відповідність меті соціалістичного будівництва, а саме навчання здебільшого зводилося до засвоєння головних більшовицьких догм і гасел. Так, III з'їзд Робітземлісу України, який відбувся в 1929 році у постанові «Про класове виховання сільськогосподарських і лісових робітників та їх участь в культурному будівництві на селі», як головне висунув завдання викоренення націоналізму, під чим розумілось придушення будь-яких форм національного самовияву. В рупор боротьби з «ворожими впливами» перетворювалися профспілкові курси, семінари, гуртки політграмоти, про що свідчать їх програми. Поруч з вивченням загальноосвітніх предметів, вони передбачали пропаганду ідейних засад радянського профспілкового руху, заснованого на принципах класової боротьби і непримиренного ставлення до небільшовицької ідеології. З 1 жовтня 1927 року до 1 квітня 1928 року в 29 окрвдділах профспілки Робітземліс відбулися 53 профсемінари, через які пройшли підготовку 211 сільгоспробітників нацменшин. У 1928 році для підготовки німецького низового профактиву працювали профспілкові курси в Одесі [ЦДАВО України, ф. 2841, оп. 1, спр. 67, арк. 59]. У 1929 році були засновані школи профграмоти у Карл-Лібкнехтовському і Молочанському німецьких районах [ЦДАВО України, ф. 2841, оп. 1, спр. 54, арк. 6]. Всього по Україні на початок 1929 року нараховувалося 48 шкіл профграмоти і 20 гуртків політграмоти, які обслуговували батрацтво національних меншин [ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 6, спр. 117, арк. 48, 49].

Така ж лінія проводилася і в діяльності робітничих інтернаціональних клубів, які створювалися під ідейним керівництвом і контролем агітаційно-пропагандистських відділів партійних комітетів на підставі обіжника ЦК КП(б)У від 6 липня 1921 року: «Про клуби національних меншостей і про інтернаціональні клуби». Прикладом цього може бути клуб сільгоспробітників в радгоспі Доренбург Мелітопольської округи та польський клуб у Мархлевському національному районі. В них проводились вечори, присвячені історії революційного руху, вивчалися біографії видатних революціонерів, читались лекції на теми визвольних змагань

сільськогосподарського пролетаріату у капіталістичних країнах. У окремих місцевостях клуби були єдиним центром культосвітньої роботи серед сільгосплісробітників різних національностей. Клуб Ємільчинського лісництва на Волині відвідували селяни і наймити як українських, так і польських сіл [Вольнський пролетарий, 1923]. Але клубна справа розвивалася недостатньо. На 1 січня 1926 року з 532 робіткомів профспілки сільгоспробітників мали свої клуби лише 102, охоплюючи ними 8,5 тис. чоловік, або 20% усієї членської маси профспілки. Значні кошти витрачало Товариство по землевлаштуванню євреїв на розгортання мережі культосвітніх установ в місцях компактного розселення єврейської людності та переселенських районах. Упродовж 1929 – 1930 років з фонду ТЗЕТу було виділено на згадані цілі 17,5 тис. крб. Найбільше коштів надійшло до Херсонської, Криворізької та Одеської округи. В 1930 році в переселенських єврейських колгоспах на кошти товариства утримувалося 75 хат-читалень, 16 сільбудів, 58 книгозбірень, 41 червоний куток, три пересувні кіноустановки та 14 радіоустановок [ЦДАВО України, ф. 505, оп. 1, спр. 197, арк. 27, 28].

Протягом 1932 – 1933 років УкрТЗЕТ витратив на культмасову роботу понад 430 тис. крб. Значна частина цих асигнувань витрачалася на забезпечення агітаційно-культурної інфраструктури господарсько-політичних компаній в єврейських національних районах та на переселенських фондах: проведення конференцій, агітмасовок, мітингів, виїзди разом з редакціями газет в колгоспи і радгоспи, утримання прокомуністичних періодичних видань, які виходили в Україні єврейською мовою [ЦДАВО України, ф. 571, оп. 2, спр. 9, арк. 24-26].

УкрТЗЕТ щільно співпрацював з Спілкою войовничих безвірників. У 1931 році Центральне правління ТЗЕТу прийняло рішення про організацію серед євреїв огляду антирелігійної роботи. В кампанію були втягнуті усі організації. На них покладалися завдання поширення в середовищі євреїв ідей про шкідливість релігії для трудящих. УкрТЗЕТ взяв участь у розповсюдженні нового антирелігійного журналу єврейською мовою «Дер Алікойрес» – було рекомендовано виписати його для усіх підшефних колгоспів [ЦДАВО України, ф. 571, оп. 2, спр. 425, арк. 22, 70]. В 1933 році на Чернігівському обласному з'їзді колгоспників ТЗЕТ організував ряд доповідей на антирелігійну тематику, створив куточки антирелігійної агітації. Київський обласний комітет ТЗЕТу виділив кошти на підготовку бригад, які мали вести антирелігійну пропаганду в селах області. 2 таких бригади об'їхали 5 районів Київської області, де проводили в примістечкових колгоспах бесіди з атеїстичної тематики і створювали гуртки войовничих безвірників [ЦДАВО України, ф. 571, оп. 2, спр. 19, арк. 37, 38]. У 1931 році, згідно з рішенням Ради національностей при ЦВК СРСР, ЦКНМ при ВУЦВКу УСРР оголосила огляд політосвітніх установ нацменшин. Звіти, які надходили з районів, свідчили про незадовільний стан культосвітньої роботи: відсутність матеріальної бази, фінансування, кадрів-фахівців [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 20, спр. 556, арк. 241]. Так, хоча офіційно в кожному польському селі Бердичівської округи в 1931 році були зареєстровані сільбуду і хати-читальні, окрім проведення зборів з нагоди політичних подій і господарських кампаній, ніякої систематичної роботи не велося [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4728, арк. 19]. Залишені на забезпечення з фондів громадських об'єднань, багато культосвітніх заходів знаходилися у занедбаному стані, їх приміщення

використовувалися для господарських потреб. Так, в німецькому Зельцькому районі на Одещині будинок колективіста використовувався як кушнірський цех [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4777, арк. 97]. Місцеві партійно-радянські структури не задумуючись ухвалювали рішення про передачу приміщень інтернаціональних клубів, червоних куточків та інших культосвітніх установ торгівельним, господарським та іншим організаціям. У вересні 1931 року рішенням Городокської профради на Вінниччині було вилучено приміщення польського національного клубу, що викликало спеціальну постанову конференції ВУРПС [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4193, арк. 20]. Діяльність усіх сільських культосвітніх закладів підпорядковувалася завданням колективізації та хлібозаготівель. Тут систематично «пророблялися» питання організації праці у колгоспах, посівної, збиральної сільськогосподарських кампаній. У зв'язку з неефективністю роботи будинків колективіста, парткерівництво національних районів вдалося до пошуку інших форм політпросвітницької діяльності. Для прямого узгодження «усієї культурно-масової роботи з госпполітзавданнями» при райінспектурах народної освіти створюються «штаби культурної революції» у вигляді райкультрад. У 1931 році така райкультрада у складі представників партійної, комсомольської організацій, райпрофради, МТС, райколгоспспілки, а також добровільних товариств – Тсоавіахіму, МОДРу, Червоного Хреста, «Друзі дітей», «Войовничий безвірник» була створена в Люксембурзькому районі Мелітопольської округи. З використанням ресурсів усіх названих організацій упродовж березня-квітня 1931 року в селах району був проведений місячник огляду культосвітніх установ з метою пошлявлення їх роботи [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5005, арк. 208]. Ангажована УкрТЗЕТ культбригада, сформована на базі Харківської робітничої капели під керівництвом І. Бушканця, з 24 липня по 14 серпня 1933 року працювала в єврейських колгоспах Сталіндорфського району, які обслуговувалися Лошкарівською МТС під час збиральної кампанії. У звіті політвідділу згаданої МТС відзначалося, що проведені капелою виступи «були злободенними і тим самим сприяли мобілізації «колгоспних мас» на виконання поставлених перед ними завдань». Окрім концертної програми, бригада вела ідеологічну роботу. Політвідділ зазначав, що з боку членів капели була виявлена класова пильність до усіляких вигадок класово-ворожих елементів, які одержали рішучу «відсіч». Не потрібно напружувати уяву, щоб відтворити картину звернень колгоспників до носіїв пролетарської культури «за роз'ясненням причин рабського стану» сільських трударів в сільськогосподарських колективах за умов голодомору [ЦДАГО України, ф. 571, оп. 2, спр. 65, арк. 113].

Після листопадового 1933 року пленуму ЦК КП(б)У, який вказав на «засмічення» колгоспів, шкіл, клубів «польськими та німецькими фашистами», культосвітні заклади національних меншин оголошуються розсадниками буржуазного націоналізму, а їх діяльність згортається [Бистрицька, Полупан, 1997].

Стан культурно-просвітницької роботи серед селянства нацменшин, зокрема поляків, другої половини 30-х років ілюструє довідка ЦК КП(б)У від 25 серпня 1936 року про результати обстеження польських поселень Городокського району Вінницької області, у якій вказувалося на відсутність уваги місцевих партійно-радянських структур до національно-культурних запитів польського населення. Типовим було становище колбуди в с. Мархлевка, який вважався зразковим. Маючи штатного завідувача, бібліотекаря, масовика і перебуваючи на державному бюджеті,

він практично ніякої роботи не проводив. З 500 книжок, які знаходилися в бібліотеці колбуди, видрукованих польською мовою, було лише три. Гуртки польської молоді (музичний, співочий, фізкультурний, танцювальний) ледве животіли. Навіть вивіску на колбуді, написану польською мовою, зняли [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6838, арк. 16, 18].

Висновки. Для впровадження масштабних політично-культурницьких проєктів більшовицька влада намагалась максимально залучити радянизовану громадськість, що призвело до появи феномену контрольованої самодіяльності населення. На початковому етапі ці процеси в УСРР активізували діяльність уже існуючих культурно-просвітницьких громадських організацій та призвели до створення нових провладних профільних громадських об'єднань. Зважаючи на низку викликів (матеріальних, фінансових, організаційних, соціальних), які постали перед організаторами лікнепу, було вирішено подолати значну частину цих проблем силами громадськості. Таким чином за ініціативи держави було засновано товариство «Геть неписьменність» (ТГН), яке мало охопити своєю діяльністю і національне село. Участь держави у створенні товариства, що позиціонувалось як добровільне, наклало свій відбиток на його діяльність з самого початку. «Геть неписьменність», виконуючи освітні функції серед усіх вікових і соціальних груп населення, формувало у громадян доцільні владі знання та світогляд. Попри те, що ТГН, як і решта громадських організацій, які функціонували за умов жорсткого пресингу з боку владних структур, його діяльність мала і приклади розвитку креативного потенціалу суспільства та залучення його до вирішення нагальних культурно-освітніх та соціальних проблем.

Уся так звана культробота не була для більшовицького режиму самоціллю, а підпорядковувалася цілком прагматичним завданням ідеологічної обробки населення нацменшин з класовими політичними пріоритетами і чітко визначеним "інтернаціоналістським" спрямуванням. Власне, як такої культурної роботи в чистому вигляді не існувало, вона завжди проводилася у вигляді політпросвітницької діяльності. Вся культурно-освітня система у середовищі національних меншин України з її громадською інфраструктурою була своєрідним знаряддям утвердження у свідомості різнонаціонального селянства ідеї легітимності компартійного режиму, залучення сільської людності нацменшин до так званих соціалістичних перетворень. Підвищення культосвітнього рівня в середовищі селянських некорінних етногруп, що мало свої здобутки в період «радянського ренесансу» 1920-х рр., відігравало роль другорядного засобу, підлеглого вищезгаданим цілям політосвітньої роботи.

Список використаних джерел та літератури

Бистрицька, О. Б., Полупан, О. Ю., 1997. Ліквідація системи освіти національних меншин України в 30-х роках ХХ ст., *Збірник наукових праць. Серія історія та географія. Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди*, 1.

Войналович, О., 1992. *Організація шкільної освіти для національних меншин України: 20 – 30 рр.*, Полтава.

Вольнский пролетарий. 1923. 12 сентября.

Данильченко, О. П., 1999. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України (20 – 30 рр. ХХ ст.), *Український історичний журнал*, 3.

Державний архів Миколаївської області.

Журба, М. А., 2002. *Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. XX ст.)*, К.: Науковий світ.

ЗУ РНК УСРР, 1923. 23.

Короткий огляд діяльності робітничого селянського уряду України за 1925 – 1926 рр., 1927. Харків.

Кулинич, І. М., Кривець, Н. В., 1995. *Нариси з історії німецьких колоній в Україні*, К.: Ін-т історії України НАН України.

Матеріали III Всеукраїнської наради у справі політосвіти на селі, 1926. Харків.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Якубова, Л. Д., 1998. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20 – 30-ті роки): коренізація і денационалізація, *Український історичний журнал*, 6.

IV з'їзд незможних селян України, 1924. Харків.

Sierp, 1928. 25 listopada.

References

Bystrytska, O. B., Polupan, O. Yu., 1997. Likvidatsiia systemy osvity natsionalnykh menshyn Ukrainy v 30-kh rokakh XX st., *Zbirnyk naukovykh prats. Seriia istoriia ta heohrafiia. Kharkivskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. H. S. Skovorody*, 1. [in Ukrainian].

Danylchenko, O. P., 1999. Likvidatsiia nepysmennosti sered natsionalnykh menshostei pivdnia Ukrainy (20 – 30 rr. XX st.), *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti.

IV zizd nezamozhnykh selian Ukrainy, 1924. Kharkiv. [in Ukrainian].

Korotkyi ohliad diialnosti robitnychoho selianskoho uriadu Ukrainy za 1925 – 1926 rr., 1927. Kharkiv. [in Ukrainian].

Kulynych, I. M., Kryvets, N. V., 1995. *Narysy z istorii nimetskykh kolonii v Ukraini*, K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Materialy III Vseukrainskoi narady u spravi politosvity na seli, 1926. Kharkiv. [in Ukrainian].

Sierp, 1928. 25 listopada. [in Polish].

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAVO Ukrainy).

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy).

Voinalovych, O., 1992. *Orhanizatsiia shkilnoi osvity dlia natsionalnykh menshyn Ukrainy: 20 – 30 rr.*, Poltava. [in Ukrainian].

Volynsskii proletarii. 1923. 12 sentiabria. [in Russian].

Yakubova, L. D., 1998. Natsionalno-kulturne zhyttia etnichnykh menshostei Ukrainy (20 – 30-ti roky): korenizatsiia i denatsionalizatsiia, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6. [in Ukrainian].

Zhurba, M. A., 2002. *Etnonatsionalni ta mizhnarodni aspekty diialnosti hromadskykh obiednan ukrainskoho sela (20 – 30 rr. XX st.)*, K.: Naukovyi svit. [in Ukrainian].

ZU RNK USRR, 1923. 23. [in Ukrainian].

THE SOCIAL AND ETHNIC DIMENSION OF THE CULTURAL PROJECTS OF THE COMMUNIST GOVERNMENT IN UKRAINE (20 – 30s OF THE XX CENTURY)

Mykhailo Zhurba

Doctor of Historical Sciences,

Professor, Head of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The article presents the author's version of the mechanisms for the implementation of cultural projects on the territory of post-Soviet Ukraine during the interwar period in their ethno-national dimension. Using the method of systematic analysis, it was found that the transfer of liknep to public organizations was determined by the Bolshevik doctrine of mass mobilization of social strata for the needs of the socialist experiment, as well as the lack of the state's necessary financial resources for relevant educational programs. This led to the creation of the specialized cultural and educational association "Get Away with Illiteracy". The basic directions of his activities were studied, which consisted in the establishment

of points for the elimination of illiteracy, providing them with educational materials, finding funds for the cause of poverty and agitating the population of ethnic minorities for participation in cultural programs. It is shown that in the conditions of the implementation of the socialist experiment, the society "Away with illiteracy" could not finally fulfill the goal set before it, since the authorities added a number of other tasks related to socio-economic transformations to its main activity. In addition to organizational and financial problems, the work of the "Get Illiteracy" society was affected by the violation of the principle of good faith. Through the implementation of directives of the Communist Party government, the population of national minorities was involved in society by coercive and corporate methods. This approach led to formalism, non-fulfillment of defined plans, relapses of literacy. It has been proven that the entire cultural and educational system of work among the national minorities of Ukraine with its public infrastructure was a kind of tool for establishing in the minds of the multi-ethnic peasantry the idea of the legitimacy of the Communist regime, the involvement of the rural population of national minorities in the so-called socialist transformations. The increase in the cultural level among peasant non-native ethnic groups, which had certain gains during the period of the "Soviet renaissance" of the 20s of the 20th century, and played the role of a secondary means of political world work.

Key words: *cultural projects, ethnic minorities, elimination of illiteracy, communist indoctrination, "Get Illiteracy" society, public initiative.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.47-48.23>
УДК 94(477.43/44)«1941/1944»

РЕПРЕСІЇ РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО СІЛЬСЬКОГО МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ ВІННИЧЧИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Бабій Людмила Іванівна

аспірантка,

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
Вінниця

e-mail: liudababii024@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6182-6701>

Анотація. Метою статті є висвітлення особливостей румунської окупаційної політики на території України в роки Другої світової війни, зокрема її складової – репресивної політики, яку проводила румунська окупаційна влада по відношенню до сільського місцевого населення Вінниччини в цей період. Проаналізовано особливості прояву румунської репресивної політики в політичному, соціально-економічному та повсякденному житті сільського населення Вінниччини. **Методологічною основою дослідження** є поєднання загальнонаукових методів, таких як методи аналізу й синтезу та спеціально-історичних методів, зокрема історико-типологічного й історико-системного методів з принципами історизму, системності та всебічності. **Наукова новизна статті** полягає у тому, що вперше в українській історіографії робиться спроба охарактеризувати репресивну політику румунської окупаційної влади по відношенню до сільського населення Вінниччини в роки Другої світової війни. Аналізуються ідеологічна складова й причини, здійснення такої політики румунською окупаційною владою та шляхи реалізації репресивної політики на окупованій території Вінниччини. **Висновки.** Проведення репресій по відношенню до місцевого українського населення Вінниччини було окремою складовою румунської окупаційної політики, що відповідала головній ідеології «великої Румунії». Кінцевою метою окупації мало стати «очищення» шляхом часткового знищення, депортації та асиміляції місцевого сільського населення краю. Проти нього застосовували такі форми репресій як: призначення за вчинений злочин покарання, яке є не співмірним із ступенем тяжкості такого злочину; обмеження особистих прав; примус до праці; фізичні тортури; позбавлення життя; ув'язнення або обмеження волі; позбавлення майна, житла. Вінниччина у складі Трансністрії, врешті мала стати частиною «великої Румунії».

Ключові слова: Друга світова війна, Вінниччина, Трансністрія, румунська окупаційна влада, репресивна політика.

Постановка проблеми. Після встановлення окупаційної влади на території Вінниччини, румунська адміністрація активно приступила до управління цією територією на свою користь. Задля забезпечення безперешкодного доступу до природних ресурсів та людського потенціалу окупаційна влада потребувала абсолютного контролю над усіма сферами життя населення. Задля досягнення цієї мети румунська окупаційна адміністрація потребувала спеціальної політики обмеження й контролю для досягнення запланованої мети та системи покарань в випадках прояву непокори та відмови коритися окупаційній політиці.

Мета. Стаття присвячена аналізу періоду окупації території України румунськими загарбниками у роки Другої світової війни та з'ясуванню особливостей репресивної політики румунської окупаційної влади щодо мешканців українського села на Вінниччині.

Історіографічний огляд. В українській історіографії проблема репресивної політики румунської окупаційної влади є частиною досліджень С. Гальчака [Гальчак, 2018], О. Осипенко [Осипенко, 2018], Т. Рендюка [Рендюк, 2011]. Ідеологічну складову румунської окупаційної політики висвітлює Ю. Левченко [Левченко, 2011]. У колективній праці «Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.» [Лисенко (ред.), 2010] проаналізовано окупаційну політику у різних сферах життя населення. В праці «Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944» [Васильєв, Гула, Кравченко, Подкур, Шнайдер (упоряд.), 2020] зберігаються документи про насильство, що здійснювали румунські окупаційні структури над цивільним населенням Вінниччини, аналізуються умови утримання єврейського населення у Печерському гетто.

Однак окремо тема репресивної політики румунської окупаційної адміністрації по відношенню до місцевого населення на Вінниччині, причини здійснення такої політики та шляхи її реалізації на окупованій території, ще не ставала проблемою окремого наукового дослідження, а вказані вище наукові роботи лише фрагментарно відтворюють заявлену автором тему.

Виклад основного матеріалу. Зі вступом Румунії у Другу світову війну частина земель Вінниччини перейшла під її управління. Ставлячи за мету на повну використати матеріальний та людський потенціал краю румунська адміністрація почала проводити відповідну окупаційну політику та перейшла до активних дій.

Румунська владна верхівка розуміла, що дія пропаганди перших місяців й надія на нову владу, яка замінила більшовицьку, скоро мине. Згодом, румуни будуть сприйматися місцевим сільським населенням як чужинці й чергові окупанти що, як наслідок, спонукає їх вдатися до спротиву, атакам пасивної чи активної непокори, підпільної боротьби. Тому одразу після встановлення окупаційної влади на Вінниччині румунська адміністрація взяла в свої руки управління всіма сферами життя населення, обмежуючи особисті свободи громадян та почала застосовувати у всій повноті репресивну систему до всіх «непокірних».

Проведення репресій є абсолютно необхідним заходом для будь-якої окупаційної влади. Адже репресії проводяться для того, щоб придушити опір певної частини населення чинному політичному режиму у ідеологічному та психологічному вимірах. Таким чином, метою проведення румунською окупаційною владою репресій по відношенню до місцевого населення Вінниччини є підтримання насильницьки встановленого політичного режиму, через встановлення лояльності до ідеологічних засад румунської окупаційної влади та негативне ставлення до будь-яких відхилень від визначеної норми. Прояви непокори, в свою чергу, тягне за собою застосування по відношенню до того, хто її проявив, певних заходів легалізованого або нелегального насильства органами державної влади та особами, які її представляють.

Для того, щоб визначити якими були репресивні заходи по відношенню до місцевого сільського населення та проти кого їх застосовувала румунська адміністрація, перш за все, потрібно визначити її головну доктрину за якою Румунія

окреслювала суть та зміст окупаційної політики, за допомогою якої визначались лояльні та ідеологічно правильні громадяни держави.

Засобом мобілізації суспільства в країні є відповідна ідеологія. В основу ідеології Румунської держави періоду правління І. Антонеску була покладена ідея «Великої Румунії» та її складова – асиміляція (румунізація). Згідно цієї ідеології країна ставила собі за мету інтегрувати до свого складу українські землі, а населення цих земель позбавити національної індивідуальності [Левченко, 2011, с. 131]. Відповідна ідеологія почала формуватися після територіальних надбань, які отримала Румунія внаслідок Першої світової війни, зокрема українських земель Північної Буковини та Бессарабії. Українське населення підпадало під політику «великої Румунії» та мало зазнати «румунізації».

Однак, з початком Другої світової війни, міжнародне та внутрішнє становище Румунії значно ускладнилось, і вона втратила контроль над українськими землями. Тому, вже з приєднанням Румунії до союзу з нацистською Німеччиною, І. Антонеску прагнув відновити справедливість та втілити свою доктрину в життя. Українські землі стали об'єктом територіальної експансії та місцем на якому мала втілюватись ідеологія «великої Румунії», розуміючи під цим повернення під свій контроль територій Північної Буковини й Бессарабії та подальші завоювання українських земель.

Оскільки особливістю румунського режиму в Трансїстрії є те, що на відміну від Бессарабії та Північної Буковини, які до окупації вже входили до складу Румунії, цей регіон не увійшов до складу держави, через те, що вона мала лише мандат на тимчасове управління територією, що дає підстави для застосування іншого підходу у реалізації політики «румунізації». Зазначені умови вимагають від окупаційної влади використовувати в управлінні більш жорстокий терор та посилену асиміляцію місцевого населення, через те, що ці землі вперше були приєднані до Румунії та не мали ніяких зв'язків із нею раніше, як та ж Північна Буковина й Бессарабія. Однак, перед цивільною адміністрацією стояли ті ж завдання: асиміляція місцевого населення, етнічне очищення румунської нації від євреїв й чужорідних елементів та колонізація [Левченко, 2011, с. 134].

Однією з складових політики румунізації, стало впровадження політики, що була спрямована на етнічну чистку від євреїв, циган та слов'ян. Серед останніх українці займали особливе місце, як найчисельніший етнос, що був сусідом з румунським. Вища румунська політична верхівка поділяла ідею расових чисток серед слов'ян. Самим І. Антонеску 8 липня 1941 р. було заявлено, під час засідання Ради Міністрів Румунії, про те, що він виступає за насильницьке вивезення українського елементу. Міністр закордонних справ Румунії та заступник І. Антонеску – Михайл Антонеску, під час зустрічі з А. Гітлером 27 листопада 1941 р. зазначав, що слов'янська раса, яка на його думку, є чисельною та примітивною, представляє для Європи складну біологічну проблему, для вирішення якої потрібно знайти радикальні та серйозні рішення, а будь-яка нейтралізація чи захоплення слов'янської території є законними [Рендюк, 2011, с. 196].

Перш за все, для реалізації нової ідеології потрібно розібратися із прихильниками попередньої влади та її порядків. Попередньою владою на теренах Вінниччини була радянська влада, з ідеологією якої одразу розпочалась боротьба після встановлення румунської окупаційної влади. Видавались накази про посилення

антикомуністичної пропаганди серед населення. За наказом з бібліотек вилучали всі книжки які містили більшовицьку пропаганду [ДАВіО, ф. Р-1417, оп. 3, спр. 1, арк. 410]. Під час свого становлення на окупованих територіях румунська окупаційна адміністрація здійснила перепис та встановила контроль за колишніми комуністами. Наказом №8 від 22 серпня 1941 р. коменданта міліції Шпиківського району всім комуністам, колишнім членам партії та комуністам, що будуть прибувати в Шпиківський район було наказано протягом 24 годин з'явитися в комендатуру на реєстрацію. Комуністи, які не виконують наказу мали бути покараними [ДАВіО, ф. 1417, оп. 3, спр. 1, арк. 32]. Також Шпиківська районна управа дала розпорядження всім старостам сіл завести спеціальну книгу для реєстрації осіб, які були призвані до радянської армії і повернулись додому, незалежно від того були вони в полоні чи ні, і чи повернулись вони в військовій формі чи ні [ДАВіО, ф. 1420, оп. 1, спр. 1, арк. 41].

Майно колишніх членів комуністичної партії, які евакуювались в ході воєнних вій, переходило у розпорядження румунської адміністрації та зазвичай підлягало націоналізації. Наказом №16 Шпиківської районної управи від 15 жовтня 1941 р. будинок комуніста Міговського, який втік з більшовиками, визнавався власністю держави і передавався в користування Печерської філії зв'язку [ДАВіО, ф. 1420, оп. 1, спр. 1, арк. 26].

За виявлені зв'язки з комуністичною партією могли звільнити з роботи. Так, на колишнього члена партії Марка Левицького, рахівника колгоспу ім. Петлюри в с. Печера, написав донос голова колгоспу Дзюба, в якому звинуватив першого в тому, що він комуніст, а таких не можна, на його думку, долучати до таких робіт. Згодом, після перевірки, Марка Левицького було звільнено з посади, а на його місце вже шукали іншого кандидата [ДАВіО, ф. 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 20-22].

Однак не всі колишні комуністи потрапили під репресії румунської влади, а навпаки співпрацювали з нею та втілювали в життя окупаційну політику. В ході ревізії села Ново-Миколаївки Шпиківської управи на керівних посадах були виявлені комуністи. Сільський агроном Т. Губань був колишнім комуністом, який брав участь у розкуркулені та жив в хаті висланого в Сибір селянина, своїми діями тероризував населення, мав поганий авторитет в селі. Секретар сільської управи й рахівник общини І. Гусак – приймав участь в розкуркуленні. Обліковець громади Л. Олійник – був активним при радянській владі, відіграв важливу роль в розкуркулені, проведенні репресій та користувався поганим авторитетом серед населення. Також перевірка показала, що всі вони наживались за рахунок зерна общини. В ході перевірки їхньої діяльності спочатку всіх було відсторонено від роботи та наказано повернути надлишки зерна, якими вони заволоділи, І. Гусак мав повернути в касу отриману зарплату та при цьому залишився рахівником общини та тимчасово виконував обов'язки секретаря [ДАВіО, ф. 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 195-196, 207].

В той час, як колишній радянський бюрократ міг бути помилуваний новою румунською владою, радянські підпільники зазнавали нещадних репресій з боку румунської влади. Репресії по всій території Трансністрії посилились після того, як радянські підпільники 23 жовтня 1941 р. радіосигналом з Криму підірвали будинок в Одесі. В ньому були розташовані румунська комендатура, штаб 10-ої піхотної дивізії та німецькі зв'язківці. У відповідь на цей крок окупаційною владою був виданий

наказ про те, що за кожного убитого румунського чи німецького офіцера або чиновника мало бути розстріляно 200 комуністів, а за кожного рядового солдата – 100 комуністів [Лисенко (ред.), 2010, с. 438].

Таким чином, румунська окупаційна влада могла співпрацювати з колишніми комуністами, які займали дрібні посади на місцях, у разі вияву у них прихильності до нової влади та зраді колишній ідеології. Проте займати високі посади в бюрократичному апараті, такі колишні комуністи не могли. Майно тих комуністів, що залишили його та евакуювались з радянської владою націоналізувалось, а радянські підпільники піддавалися репресіям.

Місцеве цивільне населення не оминули репресії нової влади. Румунська окупаційна влада обмежувала пересування місцевого населення в межах губернаторства. На окупованих територіях була встановлена комендантська година, під час якої заборонялося пересування. Місцеві мешканці мали носити з собою документи, які б засвідчували їхню особу, а в разі необхідності, надавати їх контролюючим органам [Осипенко, 2018, с. 170].

На місцеве населення накладалась заборона на наближення до стратегічно важливих об'єктів, таких як залізниці. Відповідно до наказу командування окупаційних військ губернаторства Трансністрія від 15 грудня 1941 р. цивільні не мали права проходити чи проїжджати біля залізниці ближче 1 км. без спеціального дозволу. Дозволявся рух по дорогах паралельних залізниці, без права наближатися до них, а право переходу з однієї сторони залізничної колії на іншу дозволений лише на залізничних переїздах й в присутності спеціально уповноваженої на це людини. За порушення цих постанов передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі від 1 до 10 років. За пошкодження залізничної лінії, що буде перешкоджати чи зупинить рух, передбачалась смертна кара [Левит (ред.), 1976, с. 96].

Крім цього місцевому населенню було заборонено вільно, без спеціального дозволу, пересуватися територією окупаційної території. Губернатор Г. Алексяну 25 березня 1942 р. видав наказ на заборону виїзду з Трансністрії, а пересування цивільного населення територією губернаторства (з одного села в сусіднє, з одного села в більш віддалене село того ж повіту, з одного повіту в інший повіт) дозволялося лише за наявності відповідного дозволу [Левит (ред.), 1976, с. 106-107].

Однак населення краю могло купити дозвіл на право пересування. Щоб отримати такий дозвіл на право пересування всередині повіту селянину потрібно було заплатити 3 марки, а за дозвіл на право пересування поза межами повіту, але в кордонах губернаторства – 5 марок [Левит, 1981, с. 314].

Сільське населення Вінниччини також було обмежене в використанні світла у своїх будинках. Відповідно до розпорядження губернаторства Трансністрія від 15 вересня 1942 р., в селі по квартирам й установам ввечері абсолютно не має бути видно світла, у випадку, коли в когось буде виявлено хоча б маленьке просвічення, має постати перед судом і відправитись в табір [ДАВіО, ф. 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 86].

Крім постійних обмежень у повсякденному житті румунська окупаційна влада контролювала трудову зайнятість сільських мешканців. Місцеве населення відмовлялося залишатися в колгоспах і працювати на окупанта. Для вирішення цієї проблеми румунська адміністрація змушена була вдасться до заходів примусу й

терору. От як про це казав губернатор Трансністрії Г. Алексяну у розмові 16 грудня 1941 р. з І. Антонеску: «Ми опинились перед фактом, що повинні виводити людей на роботу насильно. Вивели їх насильно, і тепер вони почали виходити, бо ми цього потребуємо». І. Антонеску у відповідь дав дозвіл робити так, як того потребують обставини: «Ви повинні виводити людей на роботу навіть батогом, якщо не розуміють інакше... Якщо селянин не виходить на роботу, виганяйте його навіть кулею» [Левит (ред.), 1976, ст. 100]. Такі екстремальні заходи потрібні тому, що згідно державної політики, вище інтересів місцевого населення, завжди стоять інтереси Румунської держави, яка потребує безкоштовних ресурсів й людської праці.

Вже 18 березня 1942 р. Г. Алексяну видав наказ про введення примусової праці для місцевих мешканців. Тим хто відмовлявся виконувати постанови наказу передбачалися наступні покарання: відправка в трудовий табір тих, хто відмовився працювати за встановленими вимогами; позбавлення волі від одного до трьох років, для тих хто повністю чи частково пошкодив різні знаряддя праці; позбавлення волі терміном від 3 до 10 років для тих, хто будь-яким чином підбурює трудящих до непокори, ухиленню від виконання обов'язків та до ворожих дій проти влади; позбавлення волі від 5 до 20 років для тих, хто здійснює акти насилля чи погрози по відношенню до влади з метою перешкодити вільному використанню праці [Левит (ред.), 1976, ст. 105-106]. Проте після відбування покарання ніхто не звільнявся від трудової повинності.

Найбільш ненормований робочий день був у сільському господарстві, особливо під час важливих сільськогосподарських кампаній, таких як посівна, обробіток технічних культур, жнива тощо. Населенню забороняли ходити з села в село, а працювати виключно на польових роботах, щоб до цього були залучені всі працездатні селяни без виключення [ДАВіО, ф. Р-1417, оп. 3, спр. 1, арк. 222]. Графік був ненормований та до робіт були залучені всі мешканці громади. Наприклад, за розпорядженням Тульчинського претора до початкових шкіл «Увесь час поки буде проходити уборочна кампанія соняшника, кукурузи і картошки школи будуть закриті, крім 1-го класа, який буде працювати регулярно. Остані учні під керівництвом вчителів будуть працювати на уборці урожаю» [ДАВіО, ф. Р-1417, оп. 8, спр. 2, арк. 73].

Акти прояву щоденної жорстокості та свавілля румунської окупаційної адміністрації по відношенню до цивільного місцевого населення були складовою репресивної політики. У фондах Державного архіву Вінницької області зберігаються численні свідчення побиттів, катувань, розстрілів вчинених окупаційною адміністрацією. Побиті палицями й кулаками були мешканці с. Болгані Піщанського району: трактористи П. Патlachук, П. Врасій, В. Редька побиті до напівсмерті через відмову евакуювати трактори з села в Румунію. М. Редьку, з того ж села, було побито через відмову віддавати румунам колгоспних коней; В. Бабича, М. Косована, В. Заболотного, М. Бушека побито через те, що вони виходили на вулицю вечором; В. Картоки – бо не запросив претора на весілля, також були побиті його родичі та гості [ДАВіО, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 27, арк. 13, 13 зв.]. Один з представників румунської окупаційної влади в с. Батрацькому прогулювався сільськими вулицями з вівчаркою, яку він нацьковував на перехожих людей, що призводило до численних каліцтв та покусів [ДАВіО, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 27, арк. 7].

Оснача Октавіан – претор Могилівського району був одним із найодіозніших представників румунської окупаційної влади. Він систематично, без будь-якої причини, бив мирних цивільних мешканців краю. Збереглися свідчення як одного разу, зустрівши на шляху автомобіля перехожих, він вибіг з машини та побив їх палицею [Гальчак, 2018, с. 278].

Таку ж лиху славу серед мешканців краю мав начальник відділення жандармерії м. Могилева-Подільського – Барбулеску. Особисто ним на початку 1942 р. було розстріляно чотири мирні жителі. Жандармом Бандишівського посту сержантом Александром Каластру був побитий столяр З. Ф. Козачук з с. Садківці Могилів-Подільського району. Соляр був побитий за те, що дав односельчанам в'язку трісок для розпалювання печі [Гальчак, 2018, с. 278-279]. Подібних випадків жорстокого поводження румунської окупаційної влади по відношенню до місцевого населення Вінниччини було чимало.

Через расову політику румунських окупантів репресій зазнало й місцеве єврейське населення краю. Ще починаючи з серпня 1941 р. місцева окупаційна влада почала видавати накази, які обмежували єврейське населення. Наказом №1 Тимчасового Революційного Районного Управління Шпиківського району від 4 серпня 1941 р. наказувалось «жидівському населенню віком від 7 років носити на правій руці нижче ліктя пов'язку білого кольору шириною 10 см. посередині повинна бути вишита шестикутна зірка». Відповідно до наказу №5 того ж Управління, єврейському населенню було дано наказ «вивісити на фронтових стінах, намальовану на табличці фарбою синього кольору, шестикутну зірку». Комендант Міліції Шпиківського району наказом №9 від 29 серпня 1941 р. наказував «1. Жидівському населенню два рази на день, ранком та вечером, замітати вулиці навколо своїх хат. 2. Без цілі по центральній вулиці жидівському населенню ходити не вільно, можна хадити по вулицям, що розташовані по за хатами. 3. Забороняється ходити по вулицях пізніше 8 годин вечора, а також і світити світло». У наказах виданих головою району також згадувалось про те, щоб всі «жиди» дбали про чистоту свого тіла, голились та носили чистий одяг, інакше «в кожного брудного жида буде стрілятись» [ДАВіО, ф. 1417, оп. 3, спр. 1, арк. 2, 28, 36, 139]. Тобто в період становлення своєї влади, румунська окупаційна адміністрація, зосередила свою увагу на обмеженні прав та свобод єврейського населення. Однак згодом вона перейшла до активних репресій.

В перші місяці окупації німецькі та румунські солдати на місцях розстрілювали єврейське населення. Такі розправи проходили в Чернівцях, Озаринцях, Комаргороді, Крижополі, Піщанці, Томашполі, Ямполі, а загалом протягом липня-серпня 1941 р. загинуло близько чотирьох тисяч євреїв [Гальчак, 2018, с. 275].

На території краю були створені численні гетто, в яких утримувались як місцеві євреї, так і євреї, які були депортовані сюди з Бессарабії та Буковини. Під гетто була виділена частина території окремого населеного пункту, для примусового утримання громадян єврейської національності з метою їх ізоляції та подальшого знищення. В Копайгородському районі таких гетто було 14, в Бершадському – 11, в Шаргородському – 10, в Могилів-Подільському – 8, в Тростянецькому – 7,

в Крижопільському та Ободівському – 6 [Дубик (упоряд.), 2000, с. 28, 29, 34, 36, 38, 40, 46, 50].

Одне із найкривавіших гетто знаходилося в с. Печера Шпиківського району Тульчинського повіту, що було засноване у грудні 1941 р., яке в'язні прозвали «Мертва петля». Туди 12 грудня 1941 р. з Тульчина пригнати 3005 євреїв, 31 грудня – понад 700 євреїв Брацлава, у січні 1942 р. – 450 з Ладижина та кілька сотень з Вапнярки, 19 серпня 1942 р. – кілька сотень з Рогізної, у лютому та у жовтні 1942 р. – 3500 з Могилів-Подільська. Загалом у гетто доправили 8500 осіб. Після звільнення гетто радянськими військами у березні 1944 р. живими залишилися 1550 в'язнів [Васильєв, Гула, Кравченко, Подкур, Шнайдер (упоряд.), 2020, с. 20]. Основним методом вбивства в'язнів був голод, адже їм не давали ані їжі, ані води. Через жахливі санітарні умови та ненадання медичної допомоги, там виникали епідемії різноманітних хвороб.

Для недопущення бунтів та актів непокорі населення в умовах застосування проти них репресій, румунською окупаційною владою було видано наказ про роззброєння населення. Зброю, амуніцію, вибухі речовини, якими володіє особа, або знає де вони можуть бути сховані, повинні бути передані в найближчий німецький пункт. В разі виявлення такої зброї при обшуку, особа мала бути звинувачена в злочині проти німецької армії та їй мав бути призначений вирок – смерть [ДАВіО, ф. 1529, оп. 1, спр. 1, арк. 12].

Після визволення краю від німецько-румунських окупаційних військ, радянська влада проводила власні розслідування та намагалась встановити кількість постраждалих від окупаційної влади. Із доповідної записки УКДБ по Вінницькій області полковника Петрусенка голові КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Нікітенку від 4 вересня 1965 р. дізнаємось про злочини румунських окупантів встановлені радянською владою. Загалом румунською владою на території Жмеринського р-ну було розстріляно – 2045 чол., померло від катувань – 20 чол., вивезено на каторжні роботи – 1106 чол., піддані арешту, побоям і насильству – 214 чол.; по Копайгородському р-ну: розстріляно – 1940 чол., вивезено на каторжні роботи – 118 чол., піддано катуванням – 20 чол.; по Томашпільському р-ну: розстріляно – 100 чол.; по Чернівецькому р-ну: розстріляно – 490 чол., з них військовополонених радянської армії – 161 чол., вивезено на каторжні роботи – 8 чол.; по Ямпільському р-ну: розстріляно – 403 чол., померло від катувань – 337 чол., вивезено на каторжні роботи – 89 чол.; по Крижопільському р-ну: розстріляно – 477 чол., померло від катувань – 1000 чол., піддані побоям і катуванню – 125 чол.; по Могилів-Подільському р-ну: розстріляно – 1079 чол., відправлено в Німеччину – 37 чол.; по Брацлавському р-ну: розстріляно – 66 чол., піддано арешту і катуванням – 676 чол., по Тростянецькому р-ну: розстріляно – 537 чол., арештовано за зв'язки з партизанами – 18 чол., відправлено в Німеччину – 461 чол.; по Ободівському р-ну: розстріляно – 47 чол.; по Бершадському р-ну розстріляно – 300 чол., померло від голоду й хвороб в гетто – 13120 чол., повішано – 7 чол.; по Тиврівському р-ну: розстріляно – 408 чол., відправлено в Німеччину – 422 чол.; по Муровано-Куроливецькому р-ну: розстріляно – 420 чол., відправлено в Німеччину – 2185 чол.; по Тульчинському р-ну: розстріляно – 25 чол., померло від катувань – 28 чол., відправлено в Німеччину – 52 чол. [Васильєв, Гула, Кравченко, Подкур, Шнайдер

(упоряд.), 2020, с. 83-84]. Однак до вказаних цифр потрібно ставитись скептично, адже процес встановлення кількості жертв проходив від сілрад, які збирали списки загиблих по селу, до районів, з яких узагальненні данні передавались до області, а звідти на рівень республіки. На районному та обласному рівнях кількість постраждалих громадян могла бути штучно збільшена.

Висновки. Отже, проведення репресій по відношенню до місцевого українського населення Вінниччини було окремою складовою румунської окупаційної політики, що відповідала головній ідеології «великої Румунії». Кінцевою метою окупації мало стати «очищення» шляхом часткового знищення, депортації та асиміляції місцевого сільського населення краю. Проти нього застосовували такі форми репресій як: призначення за вчинений злочин покарання, яке є не співмірним із ступенем тяжкості такого злочину; обмеження особистих прав; примус до праці; фізичні тортури; позбавлення життя; ув'язнення або обмеження волі; позбавлення майна, житла. Вінниччина у складі Трансністрії, врешті мала стати частиною «великої Румунії».

Список використаних джерел та літератури

Васильєв, В., Гула, С., Кравченко, П., Подкур, Р., Шнайдер В. (упоряд.), 2020. *Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки. 1941 – 1944*, Київ: Видавець В. Захаренко, 564 с.

Гальчак, С., 2018. Поділля в роки Другої світової війни (1939 – 1945), Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 656 с.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Дубик, М. (упоряд.), 2000. *Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941 – 1944)*, Київ, 304 с.

Левит, И. (ред.), 1976. *Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941 – 1945: Сб. док. и материалов в 2 т. Т. 2. В тылу врага*, Кишинев: Штиинца, 674 с.

Левит, И., 1981. *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР: истоки, планы, реализация*, Кишинев: Штиинца, 480 с.

Левченко, Ю., 2011. Теоретичні засади окупаційного режиму націонал-легіонерської Румунії в південно-західному регіоні України (1941 – 1944 рр.), *Друга світова війна (1939 – 1945 рр.): сучасні погляди та інтерпретації: зб. наук. статей учасників Четвертих Драгоманівських читань молодих істориків, 28 квітня 2011 р.*, Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 128-136.

Лисенко, О. (ред.), 2010. *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: у 2-х т. Т. 1*, Київ: Наукова думка, 735 с.

Осипенко, О., 2018. *Сільське населення та «трудові громади» півдня України в губернаторстві «Трансністрія» 1941 – 1944 рр.: соціально-історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01.*, Одеса, 266 с.

Рендюк, Т., 2011. Румунська окупація території України у 1941 – 1944 роках (за новітніми румунськими джерелами), *Сторінки воєнної історії України*, 14, 193-202.

References

DAViO – Derzhavnyj arkhiv Vinnyckoji oblasti. (The State Archive of Vinnytsia Region).

Dubyk, M. (uporiad.), 2000. *Dovidnyk pro tabory, tiurmy ta hetto na okupovanii terytorii Ukrainy (1941 – 1944)*. [Directory of camps, prisons and ghettos in the occupied territory of Ukraine], Kyiv, 304 s. [in Ukrainian].

Halchak, S., 2018. *Podillia v roky Druhoi svitovoi viiny (1939 – 1945) [Podillia during the World War II (1939 – 1945)]*, Vinnytsia: Merkiuri-Podillia, 656 s. [in Ukrainian].

Levchenko, Yu., 2011. *Teoretychni zasady okupatsiinoho rezhymu natsional-lehionerskoi Rumunii v pivdenno-zakhidnomu rehioni Ukrainy (1941 – 1944 rr.)*. [Theoretical foundations of the occupation regime of national-legionary Romania in the southwestern region of Ukraine (1941 – 1944)], *Druha svitova viina (1939 – 1945 rr.): suchasni pohliady ta interpretatsii: zb. nauk. statei uchasnykiv Chetvertykh*

Drahomanivskykh chytan molodykh istorykiv, 28 kvitnia 2011 r., Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova, 128-136. [in Ukrainian].

Levyt, Y., 1981. *Uchastye fashystskoi Rumynii v ahresy protyv SSSR: ystoky, planu, realizatsiya* [Participation of fascist Romania in aggression against the USSR: origins, plans, implementation], Kyshynev: Shtyntsya, 480 s. [in Russian].

Levyt, Y. (red.), 1976. *Moldavskaia SSR v Velykoi Otechestvennoi voine Sovetskoho Soiuza. 1941 – 1945: Sb. dok. y materyalov v 2 t. T. 2. V tuly vraha. [Moldavian SSR in the Great War of the Soviet Union. 1941-1945: Sat. doc. and materials in 2 tons. T. 2. Behind enemy lines]*, Kyshynev: Shtyntsya, 674 s. [in Russian].

Lysenko, O. (red.), 2010. *Ukraina u Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.* [Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century]. *Istorychni narysy: u 2-kh t. T. 1.* Kyiv : Naukova dumka, 735 s. [in Ukrainian].

Osypenko, O., 2018. *Sil'ske naselennia ta «trudovi hromady» pivdnia Ukrainy v hubernatorstvi «Transnistriia» 1941 – 1944 rr.: sotsialno-istorychnyi aspekt.* [Rural population and «labour communities» of the South of Ukraine in the governorship «Transnistria» 1941–1944: social historical aspect]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Odesa, 266 s. [in Ukrainian].

Rendiuk, T., 2011. *Rumunska okupatsiia terytorii Ukrainy u 1941 – 1944 rokakh (za novitnymy rumunskymy dzherelamy).* [The Romanian occupation of the territory of Ukraine in 1941 – 1944 (according to the latest Romanian sources)], *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 14, 193-202. [in Ukrainian].

Vasyliiev, V., Hula, S., Kravchenko, P., Podkur, R., Shnaider, V. uporiad., 2020. *Nasyilstvo nad tsyvilnym naselenniam. Vinnytska oblast. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky. 1941 – 1944.* [Violence against the civilian population. Vinnytsia region. Documents of state security agencies. 1941 – 1944], Kyiv: Vydavets V. Zakharenko, 564 s. [in Ukrainian].

REPRESSIONS OF THE ROMANIAN OCCUPATION AUTHORITIES AGAINST THE RURAL LOCAL POPULATION OF VINNYCHINA DURING THE SECOND WORLD WAR

Liudmyla Babii

PhD student,

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia

Abstract. *The purpose of the article is to highlight the peculiarities of the Romanian occupation policy on the territory of Ukraine during the Second World War, in particular its component - the repressive policy pursued by the Romanian occupation authorities towards the rural local population of Vinnychina during this period. The article analyzes the peculiarities of the manifestation of the Romanian repressive policy in the political, socio-economic and everyday life of the rural population of Vinnychina. The methodological basis of the research is a combination of general scientific methods, such as methods of analysis and synthesis, and special-historical methods, in particular historical-typological and historical-systemic methods with the principles of historicism, systematicity and comprehensiveness. The scientific novelty of the article arose from the fact that, for the first time in Ukrainian historiography, an attempt is made to characterize the repressive policy of the Romanian occupation authorities towards the rural population of Vinnychina during the Second World War. The author analyzes the ideological component and reasons for the implementation of such a policy by the Romanian occupation authorities and the ways of implementing the repressive policy in the occupied territory of Vinnychina. Conclusions.* Repressions against the local Ukrainian population of Vinnychina were a separate component of the Romanian occupation policy, which was in line with the main ideology of «Greater Romania». The ultimate goal of the occupation was to «purify» the local rural population of the region by partially destroying, deporting, and assimilating it. The following forms of repression were used against them: imposition of a punishment for a crime that was disproportionate to the severity of the crime; restriction of personal rights; forced labor; physical torture; deprivation of life; imprisonment or restriction of liberty; deprivation of property and housing. Vinnychina, as part of Transnistria, was eventually to become part of «Greater Romania».

Key words: World War II, Vinnychina, «Transnistria», Romanian occupation authorities, repressive policy.

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ У РОКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ У СУЧАСНОМУ ВІТЧИЗНЯНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Уракін Максим Геннадійович

аспірант,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ

e-mail: maksim.urakin@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-8911-611X>

Анотація. У статті на основі аналізу сучасних наукових праць з історії Другої світової війни як загалом, так і німецько-радянської зокрема, висвітлюються стан та сучасні підходи до розуміння істориками питання колабораціонізму у роки Другої світової війни, окремо представлено матеріали присвячені питанням колабораціонізму на території окупованих нацистами українських земель. Визначено відмінності у підходах до питання співпраці та зрадництва між представниками російсько-радянської та української історіографії. Історія колабораціонізму в роки нацистської окупації в цілому в Європі та в Україні до останнього часу залишається актуальною для дослідження як вітчизняними, так і закордонними істориками. Складність вивчення теми полягає в її політизованості, дискусійності в підходах до розуміння термінології, багатоаспектності проблеми. В дослідженнях присвячених колабораціонізму складно поєднуються його політична, юридична, моральна, культурно-релігійна та особистісно-ціннісна складова. Тому виходили публікації різні за напрямками, наповненням та ідеологічними оцінками. Тривалий час в історіографії формувались демократичний – західний та цензурований – радянський підходи. Таку ситуацію зумовлювали кілька причин. По-перше, упередженість і тенденційність, яка пронизувала роботи радянських, а згодом і російських істориків. Апріорі публікації мали, визначені компартійним режимом, політичні штампи, особливі підходи до формування понятійного апарату, а висновки авторів містили заздалегідь підготовлені оцінки, як самого явища, так і його окремих складових. По-друге, вивчення питання гальмувалось обмеженістю джерельної бази, закритістю архівів, тенденційністю спогадів учасників подій. По-третє, опрацювання теми ускладнювала її заполітизованість, зумовлена використанням напрацювань істориків політиками з власною метою.

Ключові слова: колабораціонізм, Україна, історіографія, німецько-радянська війна, Друга світова війна.

Постановка проблеми. В умовах російсько-української війни значна частина населення України опинилась на окупованих російською федерацією територіях. Перед ними постало питання виживання в складних умовах окупації. Виживання передбачає певні дії, які направлені на пошук засобів до існування, збереження власного майна та й загалом життя. Дилемою для багатьох людей є і вироблення певної моделі поведінки у стосунках з окупаційною адміністрацією. Який варіант поведінки вибрати? У певних моментах співпрацювати, чи повністю уникати взаємодії, або стати колаборантом? Вибір загалом залежить від моральності людини та її внутрішніх переконань. У подібній до сучасної ситуації опинились в 1941 році і жителі Української РСР, які опинились в умовах нацистської окупації. Їх історії виживання, співпраці і колабораціонізму стали для істориків, соціологів, психологів

предметом наукових досліджень. За час від закінчення Другої світової війни напрацьована значна історіографічна традиція, як вітчизняна, так і іноземна. Особливо актуальним у нас час є розуміння підходів до питання колабораціонізму і у працях сучасних російських істориків.

Метою статті є систематизація та аналіз наукових праць, що присвячені історії колабораціонізму в роки німецько-радянської війни на окупованих нацистами українських землях, визначення відмінностей у підходах до питання співпраці та зради між представниками російсько-радянської та української історіографії.

Виклад основного матеріалу. Історіографічні аспекти окремих напрямів співпраці та проявів колабораціонізму в роки Другої світової війни певною мірою висвітлювались у відповідних наукових публікаціях як вітчизняних, так і іноземних авторів. Однак, на сучасному етапі є нагальною потреба переосмислити історіографічну традицію дослідження колабораціонізму в роки німецько-радянської війни у вітчизняній та російсько-радянській історичній традиції.

Історія колабораціонізму (співпраці) населення окупованих нацистами територій України до останнього часу залишалась заідеологізованою і, особливо в радянську добу, піддавалась жорсткій державній цензурі. Перші публікації, які стосувалися питань співпраці радянських громадян з нацистським окупаційним режимом, з'явилися майже одразу після відновлення радянської влади на території Української СРР [Буденная, 1969].

Для праць радянського періоду характерним є заниження даних, що стосувалися кількості радянських людей, які погодились на співпрацю з нацистами та наголошення на тому, що причинами колабораціонізму є зрада за продовольчий пайок та особисті преференції. Крім того наголошувалось на тому, що до співпраці з нацистами долучались українські буржуазні націоналісти, колишні злочинці та представники «колишніх» соціальних верхів [Василевич, 1973; Даниленко, 1972]. Вони свідомо виступили проти радянської влади та пішли на співпрацю з ворогами людства. Жодного слова про їх психологічний стан, про співпрацю, як можливість вижити в умовах окупації в радянській літературі не можливо було знайти. Вивчення соціально-економічних, побутових проявів співпраці з окупантами дослідники радянської доби уникали. Це йшло в розріз з прийнятою на вищому партійному рівні ідеологією про *«всеохоплюючий патріотизм та загальну участь у боротьбі з німецьким фашизмом радянського народу»*.

Значні зміни в підходах до висвітлення питання колабораціонізму в роки німецько-радянської війни почали відбуватися в період перебудови та гласності другої половини 1980-х рр. Поступово, крок за кроком, представники історичної науки на основі нововідкритих архівів переосмислювали розуміння сутності колабораціонізму в окупованій нацистами Україні [Омельчук, 1995]. Однак цей процес відбувався досить повільно.

Перегляд підходу до колабораціонізму в добу незалежності (пострадянський період) проходив в межах витравлення радянськості із свідомості українців. Розуміння колабораційної діяльності через призму бачення в ній зради комунізму та СРСР, це був суто радянський підхід. Це підхід переможця у війні. Підхід нав'язаний компартійними органами своєму населенню, як єдино правильний. Підхід, який обезличував українців, перетворюючи їх на частину радянсько-«руського» народу-переможця. І таким чином, позбавляв українців можливості

вибору варіанту поведінки в умовах окупації. Населенню Української СРР залишалась тільки одна, єдино правильна модель поведінки – геройська боротьба з ворогом. Можливо для росіян таке розуміння колабораціонізму залишалось дійсно найбільш зрозумілим імперським підходом до німецько-радянської війни та її наслідків. Але для українців, які в СРСР вбачали окупаційну владу, ні. Тому і ломка старого радянського бачення «зради», «співпраці» та «пособництва» в Україні проходило доволі повільно. Про це свідчить, навіть опублікована в 1999 р. монографія завідуючого відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України М.В. Коваль. [Коваль, 1999] Описуючи формування нацистами органів місцевого самоуправління, дослідник використовує радянські ідеологічні штампи: «покидьки, зрадники, нелюди, німецькі прислужники, так звана українська допоміжна поліція» *«Про таких у народі вмиє з'явилася влучна приказка: "Підібрав собі німчура всіх отих старшин: той п'янюга, той бандюга – на один усі аришин"»* [Коваль, 1999, с. 126-127].

М.В. Коваль вказує і на факт того, що до колабораціонізму українців підштовхувала політика багатьох представників партійно-радянських органів, беззаконня, особливо на виконавському рівні. Вказується і на фактах співпраці колишніх комуністів з окупантами. Саме прояви колабораціонізму дозволили нацистам реалізовувати власну політику пограбування України та її народу.

В іншій своїй роботі М.В. Коваль, аналізуючи причини співпраці населення окупованих територій Української РСР, наголошує на тому, що на зміну орієнтації основної маси людей мали вплив військові невдачі і поразки Червоної армії на початку війни. Крім того значна частина людей *«вбачали у приході німців порятунок від більшовиків»*. Автор наголошує на тому, що реальна обстановка на окупованій нацистами території України ілюструвала крах радянської пропагандистської машини. Лозунги, які друкувались в пресі, оголошувались на мітингах та зборах, озвучувались по радіо, виявились тільки пропагандистськими кліше. Єдність радянських людей навколо комуністичної партії була лише в пропагандистській риториці. Навіть партійно-радянські функціонери, які опинились на окупованій території давали підписку про відмову від боротьби з окупантом та ставали до роботи в окупаційній адміністрації [Коваль, 1995, с. 128-129]. М.В. Коваль зазначає, що колабораціоналізм на боці ворога, в умовах суспільного катаклізму, був частиною внутрішньої, громадянської війни, що набула, відкритої форми [Коваль, 1995, с. 131].

Інше бачення колабораціонізму українців у Я. Грицака. Дослідник наголошує на тому, що українці вимушені були йти на співпрацю з нацистами для забезпечення власного виживання в умовах окупації. Самі керівники рейху не прагнули зробити ставку на місцеву українську адміністрацію та допомогли поліцію. Створена на окупованих територіях управлінська система, для окупанта, тимчасове явище, яке немає самостійності у прийнятті рішень [Грицак, 1996, с. 169, 171].

У роботах іншого дослідника історії України в роки Другої світової війни О.В. Потильчак окремі матеріали присвячені і питанню економічного колабораціонізму [Кучер, 2011; Потильчак, 1997; Потильчак, 1999]. Зокрема, аналізуючи причини колабораціонізму в економічній сфері часів німецько-фашистської окупації України, дослідник наголошує на тому, що він став вагомою стороною життя українського суспільства в 1941-1944 рр. і був спричинений цілою

низкою чинників і факторів. А саме, поширенням серед населення на початку німецько-радянської війни невдоволенням політикою радянської влади; репресіями передвоєнного часу; масованою нацистською пропагандою; національними прагненнями частини свідомих українців які сподівались опершись на військову силу рейху збудувати власну державу, а також в поширеності серед населення України уявлення про справедливість, пунктуальність та раціональність німецької нації [Потильчак, 1997, с. 23].

Окремий напрям досліджень з історії колабораціонізму складають публікації з проблем військової співпраці з окупантом. І. Дерейко, аналізуючи участь українців і представників інших національностей у організованих нацистами мілітарно-поліційних формувань, наголошує на їх неоднорідності національного складу та наявності міжнаціональних суперечностей. Для дослідника колабораціонізм – це добровільна, досить часто вимушена співпраця з окупантом [Дерейко, 2012].

Інший дослідник мілітарної складової колабораціонізму А.В. Боляновський, зосередив свою увагу на німецькій політиці щодо залучення місцевого населення окупованих радянських територій до власних військових формувань у 1941-1945 рр. Дослідник доводить, що однією з причин співпраці населення з нацистами у військовій сфері стала незавершеність громадянського конфлікту на території СРСР від часів революції 1917 р. Узурпація влади більшовиками упродовж міжвоєнної доби підживлювала громадський конфлікт між прибічниками і ворогами більшовицького режиму. Автор наголошує на тому, що у середині 1941 р. на території СРСР, яку окупували німецькі війська, антибільшовицькі настрої спалахнули з новою силою, і їх політичні і військові дії Рейху різних рівнів намагалися використати для перемоги у війні [Боляновський, 2013, с. 781].

Дослідниця історії організації нацистами на території України інформаційного простору, ведення пропаганди та контрпропаганди О.А. Салата, у своїх публікаціях розглянула і питання залучення нацистами до діяльності засобів масової інформації місцевої інтелігенції [Салата, 2010]. *«Кадровий склад для редакцій газет добирався з числа української інтелігенції, – зазначає дослідниця, – переважна частина якої залишилась на окупованій території з вірою у можливість створити й розбудувати нову власну державу»* [Салата, 2015, с. 190]. Отже, це був свідомий крок зі сторони патріотичної частини української еліти. Вона робить висновок, що українська інтелігенція, не зважаючи на тимчасову окупацію німецькою армією території України, іноді співпрацювала з «новою» владою, з метою продовження своєї мистецької та наукової діяльності та збереження національної культури та традицій [Салата, 2015, с. 189].

А. Іваненко, яка опрацювала значний масив документів галузевих архівів СБУ, досліджуючи питання співпраці з нацистами в галузі юстиції, наголошує на тому, що значна частина колишніх суддів і працівників органів юстиції царських часів погодились на роботу судьями, адвокатами та нотаріусами. «Колишні» спеціалісти в радянський період, або були усунуті від роботи в радянській системі, або обіймали другорядні посади юристконсультів у різноманітних радянських установах, що не відповідало їх кваліфікації. [Іваненко, 2019, с.104] На її думку, у кожного шлях до співпраці з ворогом був складним і неоднозначним. Вибір людей пришивидшували горе та втрати, яке отримувала людина від радянського режиму [Іваненко, 2020, с. 372].

Окремий блок публікацій складають дослідження присвячені проблемі діяльності репресивно-каральних радянських органів у питання притягнення до відповідальності та переслідування «зрадників Батьківщини», «пособників окупантів». Більшість науковців наголошують на тому, що при розгляді даної категорії справ слідчі та судді застосовували до колаборантів політико-правові штампи та заздалегідь підготовлені вирoki. Справи розглядалися за спрощеною процедурою. Свідчення підганялись під підготовлений вирок [Вронська, 2002; Вронська, 1997; Нікольський, 2003; Нікольський, 2003; Сергійчук, 2001; Стецкевич, 2005].

В. Шайкан наголошує на тому, що радянське керівництво справедливо карало військових злочинців та колаборантів, але, разом з тим, існував *«звинувачувальний ухил у діяльності радянських репресивних інституцій – незаперечний факт, адже в поле репресій потрапила значна кількість безвинних людей, долі яких скалічили.»* [Шайкан, 2012, с. 227] Посадові особи не враховували морально-психологічний та фізичний стан людини, яка опинилась в окупації. *«Колабораціоналізм, – робить висновок В. Шайкан, – це результат не лише злочинів жорстокого гітлерівського режиму, а й сталінського»* [Шайкан, 2012, с. 227].

У 2010 році побачила світ монографія В.С. Орлянського та О.С. Тедєєва, яка розкриває особливості діяльності місцевих органів управління на Запоріжжі в період німецької окупації. В першому розділі роботи автори намагалися розкрити питання української колаборації у роки Другої світової війни. В розділі вказуються причини колабораціонізму. Зокрема, наголошується на тому, що однією з головних причин, які спонукали місцеве населення до співпраці з окупантом була власно образа на державну владу та її довоєнну політику та дії на початку радянсько-німецької війни [Орлянський, 2010, с. 7-8].

Можна погодитись з молодим львівським дослідником Андрієм Усачем, який у публікації «Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження» наголошував, що проблему колабораціонізму в окупованій нацистами Україні не можна розглядати без звернення до попереднього життя кожної окремої людини, навіть не групи людей, у їх підрадянській дійсності. Сформовані в радянську довоєнну добу поведінкові моделі, використовувались людьми і в умовах окупації. Модель поведінки, модель життя змінювалась в залежності від ситуації. В умовах підокупаційної дійсності одна і та ж людина, могла «почергово бути спостерігачем, потім рятівником, потім винуватцем, потім жертвою і навпаки» [Усач, 2018, с. 45]. Дослідник стверджує, що колабораціонізм не можна розглядати, як автоматичну участь у Голокості. Колаборанти були і рятівниками євреїв, навіть отримували звання Праведників народів світу [Усач, 2018, с. 46]. Саме поведінковий аспект, на нашу думку, є одним із визначальних моментів життя в окупації та долучення до співпраці з новою владою.

Про питання економічної, військово-політичної співпраці населення з німецькими окупантами, зокрема, і питання добровільного виїзду на роботу в Німеччину, участі у мілітарно-поліційних формуваннях писав завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України О. Лисенко [Лисенко, 2002]. Він наголошував на тому, що *«по лінії відомства Заукеля Батьківщину залишило чимало добровольців, які потрапили в чари німецької пропаганди про райські умови й побутування у цивілізованій Німеччині. Та швидко*

вичерпавши кредит довіри, нацисти вдалися до примусових наборів» [Лисенко, 2002, с. 26].

Подібні думки висловлюють у своїх дослідженнях з питання примусового вивезення на роботу до Німеччини українських оstarбайтерів і С.Д. Гальчак та Т. Пастушенко [Гальчак, 2003; Пастушенко, 2009]. Дослідники наголошують на тому, що поставлені в важке економічне становище та піддавшись впливові нацистської пропаганди місцеві жителі на початок 1942 р. добровільно погодились на виїзд на роботу до Німеччини. Короткий період добровільного виїзду до Німеччини тривав лише кілька місяців на початку 1942 р. Згодом його змінили облоги, арешти та примусові депортації [Пастушенко, 2009, с. 46].

Уманський дослідник В.В. Гордієнко у статті «Відновлення діяльності православної церкви в Україні в період окупації 1941-1944 рр.» розглянув питання релігійно-церковного відродження в окупованій Україні. Він наголошує на тому, що політика «релігійної свободи» проводилась нацистами тільки в перший період окупації під гаслом «захисту християнської культури, віри та церкви від більшовизму. Релігійний фактор використовувався з метою контрпропаганди, виявлення осіб готових, через свої релігійні переконання, співпрацювати з новим режимом. Крім того в Україну не допускались священники пов'язані з націоналістичним підпіллям. Автор наводить приклади агітації нових священників за знищення комуністів, євреїв і партизан [Гордієнко, 2015, с. 53-54].

Про відродження релігійного життя в період німецької окупації пише і А.І. Петрова. Вона наголошує на повній залежності православних та римо-католицьких священників від німецької влади. Окупанти жорстко контролювали духовне життя в Україні. Священники обов'язково повинні були проходити перевірку на лояльність та отримувати дозвіл на відправу церковної служби та релігійних обрядів. [Петрова, 2010, с. 80]

В останнє десятиліття вітчизняні історики звернули увагу на дослідження сексуальних стосунків українських жінок у період німецької окупації. Про цю сторону життя жінок в окупації пишуть О. Стяжкіна, В. Гінда, А. Скоробагатов [Гінда, 2013; Скоробагатов, 2006; Стяжкіна, 2013]. Зокрема, у статті В. Гінди йде мова про жінок, які спали в окупацію з німецькими солдатами намагаючись у такій спосіб вижити. Дослідник вважає жінок, які потрапили у відповідну ситуацію, жертвами, які отримали значну психологічну травму і потребують реабілітації [Гінда, 2013].

Для російської історіографії питання колабораціонізму є питанням політичним. Російські історики продовжують радянські тези про «зрадників» інтересів радянської держави, «пособників нацистських вироdkів». Всі хто йшов на співпрацю з окупантом є ворогами-зрадниками, які діяли проти власного народу та Батьківщини. Це трактування колабораціонізму дозволяло компартійній владі у післявоєнну добу створити концепцію потенційного зрадництва всіх хто опинився на окупованій території, переклавши на них власні прорахунки і поразки. Ці радянські ідеї прислужились і сучасним російським історикам. Вони пишуть про «народи-зрадники», серед них особливо виділяють українців. Окремо виписується портрет колаборанта-зрадника «українсько-німецького буржуазного націоналіста, пособника фашистів. Зрештою, якщо радянська історіографія і наголошувала на чомусь національному, то це були «національні вороги»» [Гринеvич, 2005].

На думку Ю. Ніколайця, в сучасній Росії питання колабораціонізму під час німецько-радянської війни є дуже болісним і не вписується у сучасну модель війни та комплекс міфів та міфологізованих оцінок, пов'язаних як із глорифікацією участі росіян у війні, так і з загальною оцінкою ефективності радянської національної політики напередодні та у роки війни. Російські дослідники не визнають існування «третьої сили», яка не підтримувала жодну із двох ворогуючих сторін. Всі хто виступав проти радянської влади, згідно тез сучасних російських істориків, є зрадниками Батьківщини, пособниками фашистів. *«Крім того, - зазначає дослідник, - масштабність дій «третьої сили» виступає й вагомим аргументом на противагу твердженню про те, що всі народи СРСР, незважаючи на передвоєнні репресії, Голодомор, русифікацію, згуртувалися у роки війни навколо радянського керівництва»* [Ніколаєць, 2017, с. 326].

Висновки. Історія колабораціонізму в роки нацистської окупації в цілому в Європі та в Україні до останнього часу залишається актуальною для дослідження як вітчизняними, так і закордонними істориками. Складність вивчення теми полягає в її політизованості, дискусійності в підходах до розуміння термінології, багатоаспектності проблеми. В дослідженнях присвячених колабораціонізму складно поєднуються його політична, юридична, моральна, культурно-релігійна та особистісно-ціннісна складова. Тому виходили публікації різні за напрямками, наповненням та ідеологічними оцінками. Тривалий час в історіографії формувались демократичний – західний та цензурований – радянський підходи. Таку ситуацію зумовлювали кілька причин. По-перше, упередженість і тенденційність, яка пронизувала роботи радянських, а згодом і російських істориків. Апріорі публікації мали, визначені компартійним режимом, політичні штампи, особливі підходи до формування понятійного апарату, а висновки авторів містили заздалегідь підготовлені оцінки, як самого явища, так і його окремих складових. По-друге, вивчення питання гальмувалось обмеженістю джерельної бази, закритістю архівів, тенденційністю спогадів учасників подій. По-третє, опрацювання теми ускладнювала її заполітизованість, зумовлена використанням напрацювань істориків політиками з власною метою. Тема колабораціонізму в роки німецько-радянської війни завжди викликала жваве громадське обговорення та суспільний резонанс.

Список використаних джерел та літератури

- Боляновський А.В., 2013. *Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939-1945 рр.)*. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 880 с.
- Буденная Л.Г., 1969. *Комсомол в подпольной партизанской борьбе против немецко-фашистских захватчиков. Июнь 1941-1944 гг. (На материалах Винницкой, Житомирской и Хмельницкой обл.)*: дис. ... канд. ист. наук. Київ, 263 с.
- Василевич Б., 1973. Колаборанти / Про злочинну діяльність українських буржуазних націоналістів на окупованих територіях західних областей України 1942-1944 рр. *Жовтень*. №4. С. 108-112.
- Вронська Т.В., 2002. До питання про мораль воєнного часу. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 6. С. 191-193.
- Вронська Т.В., 1997. Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 1. С. 125-143.
- Гальчак С.Д., 2003. *«Східні робітники» з Поділля у Третньому райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам*. Вінниця, 344 с.

- Гінда В., 2013. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsystamyterytoryiakh>
- Гордієнко В.В., 2015 Відновлення діяльності православної церкви в Україні в період окупації 1941-1944 рр. *Гілея*. Вип. 92 С. 52-56.
- Гриневич В., 2005. Міт війни та війна мітів. *Критика*. https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrynevych_Vladyslav/Mit_viiny_ta_viina_mitiv.pdf
- Грицак Я.Й., 1996. *Нарис історії України: формування модерної нації XIX-XX ст.* Київ: Генеза.
- Даниленко С.Т., 1972. *Дорогою ганьби та зради*. Київ.
- Дерейко І., 2012. *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки)*. Київ.
- Іваненко А., 2019. До питання кадрового забезпечення роботи юридичних установ рейхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941-1944 рр.). *Військово-історичний меридіан*. №4(26) С. 96-105.
- Іваненко А.О., 2020. *Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат у системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941-1944 рр.): соціально-правові виміри: монографія*. Чернівці: ПАТ «ПБК Десна», 486 с.
- Коваль М.В., 1999. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)*. Київ: Альтернативи, 336 с.
- Коваль М.В., 1995. *Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії*. Київ: Вища школа, 194 с.
- Кучер В.І., Потильчак О.В., 2011. *Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: монографія*. Київ – Біла Церква: Білоцерківдрук, 368 с.
- Лисенко О., 2002. Депортації періоду Другої світової війни: історія і сучасність. *«Міжнаціональна злагода: спільне минуле – спільне майбутнє (проблеми вшанування пам'яті жертв трагедії етносів України)»*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 18 січня 2002 р. Київ: Інформаційний сервіс, С. 23-30.
- Муковський І.Т., Лисенко О.С., 1996. *Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах другої світової війни*. Київ: Книга Пам'яті України, 568 с.
- Ніколаєць Ю.О., 2017. Національні меншини України у роки Другої світової війни у контексті етнополітичних практик воюючих сторін: науковий дискурс. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Випуск 5-6(91-92). С. 321-368.
- Нікольський В., 2003. Статистика соціального складу репресованих радянськими органами державної безпеки у 1943-1957 рр.. (За документами архіву СБ України). *З архівів ВУЧЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. №1. С. 103-129.
- Нікольський В.М., 2003. *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.)*. Історико-статистичне дослідження: Монографія. Донецьк, 624 с.
- Омельчук Д.В., 1995. Колабораціонізм в Україні (1941-1944 рр.). Матеріали міжнародної наукової конференції «50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки», 4-5 травня 1995 р. Частина 1. Київ: УДПУ, С. 1986-1988.
- Орлянський В.С., Тедєєв О.С., 2009. *Місцеві органи управління в період німецької окупації на Запоріжжі (1941-1943 рр.): Монографія*. Київ: Центра учбової літератури, 322 с.
- Пастушенко Т., 2009. *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953)*. Монографія. Київ.
- Петрова А.І., 2010. Характерні риси та особливості окупаційного режиму в рейхскомісаріаті «Україна» (на матеріалах Хмельницької та Вінницької областей). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. XVII. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, С. 75-82.
- Потильчак О.В., 1997. *Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941-1944): причини і прояви*. Київ: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 29 с.
- Потильчак О.В., 1999. *Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації*. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Київ НПУ ім. М.П. Драгоманова, 205 с.

Салата О.А., 2015. Творчість української інтелігенції на сторінках окупованої періодики 1941-1942 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 43. С. 188-197.

Салата О.О., 2015. *Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. - 1944 р.)*: автореф. дис. ... д-ра іст. наук.. Донецьк.

Сергійчук В., 2001. Боротьба за волю, а не коляборація. (Закінчення). *Визвольний шлях*. Кн. 4. квітень. С. 43-57.

Сергійчук В., 2001. Боротьба за волю, а не коляборація. (Ч.1). *Визвольний шлях*. Кн. 3. Березень. С. 49-62.

Скляренко Є., 1995. «Підсумкова доповідь про бойову й агентурно-оперативну роботу 4-го управління НКДБ УРСР в 1941-1945 рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. №1/2. С. 15-27.

Скоробагатов А., 2006. *Харків у часи німецької окупації (1941-1943)*. Харків, 376 с.

Стецкевич В., 2005. «Каратимуть за те, що народ був під німцями і мусив якимось жити». *Дзеркало тижня*. №23. 18 червня.

Стяжкіна О., 2013. *В радянській провінції: освоєння (від) мови*. Донецьк, 295 с.

Усач А., 2018. Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження. «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти» (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту). Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ. С. 41-49.

Шайкан В., 2012. Репресивно-каральні дії радянської влади проти колаборантів в роки Великої вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України*. №15. С. 217-229.

References

Bolianovskiy A.V., 2013. *Inozemni viiskovi formuvannia u Zbroinykh sylakh Nimechchyny (1939-1945 rr.)*. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhniki, 880 s. [in Ukrainian].

Budennaia L.H., 1969. *Komsomol v podpolnoi partyzanskoi borbe protiv nemetsko-fashystykh zakhvatchikov. Yiin 1941-1944 hh. (Na materyalakh Vynnytskoi, Zhytomyrskoi y Khmelnytskoi obl.): dys. ... kand. yst. nauk*. Kyiv, 263 s. [in Russian].

Danylenko S.T., 1972. *Dorohoiu hanby ta zrady*. Kyiv. [in Ukrainian].

Dereiko I., 2012. *Mistsevi formuvannia nimetskoï armii ta politysi u Raikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944 roky)*. Kyiv. [in Ukrainian].

Halchak S.D., 2003. «Skhidni robitnyky» z Podillia u Tretomu raikhu: deportatsiia, natsystska katorha, opir ponevoliuvacham. Vinnytsia, 344 s. [in Ukrainian].

Hinda V., 2013. Zhinoche tilo yak odyin z resursiv vyzhyvannia na okupovanykh natsystamy terytoriiakh [Elektronnyi resurs]: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsystamyterytoryiakh/> [in Ukrainian].

Hordiienko V.V., 2015. Vidnovlennia diialnosti pravoslavnoi tserkvy v Ukraini v period okupatsii 1941-1944 rr. *Hileia*. Vyp. 92 S. 52-56. [in Ukrainian].

Hrynevych V., 2005. Mit viiny ta viina mitiv. Krytyka. [Elektronnyi resurs]: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrynevych_Vladyslav/Mit_viiny_ta_viina_mitiv.pdf [in Ukrainian].

Hrytsak Ya.I., 1996. *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi natsii XIX-XX st.* Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].

Ivanenko A., 2019. Do pytannia kadrovoho zabezpechennia roboty yurydychnykh ustanov reikhskomisariatu «Ukraina» ta viiskovoi zony okupatsii (1941-1944 rr.). *Viiskovo-istorychni merydian*. №4(26) S. 96-105. [in Ukrainian].

Ivanenko A.O., 2020. *Mistsevi sudovi ustanovy, advokatura ta notariat u systemi okupatsiinoho aparatu vladly Raikhskomisariatu «Ukraina» ta viiskovoi zony okupatsii (1941-1944 rr.): sotsialno-pravovi vymiry: monohrafiia*. Chernihiv: PAT «PVK Desna», 486 s. [in Ukrainian].

Koval M.V., 1995. *Ukraina: 1939-1945. Malovidomi i neprochytani storinky istorii*. Kyiv: Vyscha shkola, 194 s. [in Ukrainian].

Koval M.V., 1999. *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyzniansii viinakh (1939-1945 rr.)*. Kyiv: Alternatyvy, 336 s. [in Ukrainian].

- Kucher V.I., Potylchak O.V., 2011. *Ukraina 1941-1944: trahediia narodu za fasadom Sviashchennoi viiny: monohrafiia*. Kyiv – Bila Tserkva: Bilotserkivdruk, 368 s. [in Ukrainian].
- Lysenko O., 2002. Deportatsii periodu Druhoi svitovoi viiny: istoriia i suchasnist. «Mizhnatsionalna zlahoda: spilne mynule – spilne maibutnie (problemy vshanuvannia pamiaty zhertv trahedii etnosiv Ukrainy).» *Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii 18 sichnia 2002 r.* Kyiv: Informatsiinyi servis, S. 23-30. [in Ukrainian].
- Mukovskyi I.T., Lysenko O.Ie., 1996. *Zvytiaria i zhertovnist: Ukraintsi na frontakh druhoi svitovoi viiny*. Kyiv: Knyha Pamiaty Ukrainy, 568 s. [in Ukrainian].
- Nikolaiets Yu.O., 2017. Natsionalni menshyny Ukrainy u roky Druhoi svitovoi viiny u konteksti etnopolitychnykh praktyk voiuuichykh storin: naukovyi dyskurs. *Naukovi zapysky IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. Vypusk 5-6(91-92)*. S. 321-368. [in Ukrainian].
- Nikolskyi V., 2003. Statystyka sotsialnoho skladu represovanykh radianskymy orhanamy derzhavnoi bezpeky u 1943-1957 rr.. (Za dokumentamy arkhivu SB Ukrainy). *Z arkhiviv VUChChK-HPU-NKVD-KHB. №1*. S. 103-129. [in Ukrainian].
- Nikolskyi V.M., 2003. *Represyvna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh – 1950-ti rr.)*. Istoryko-statystychni doslidzhennia: Monohrafiia. Donetsk, 624 s. [in Ukrainian].
- Omelchuk D.V., 1995. Kolaboratsionizm v Ukraini (1941-1944 rr.). *Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «50-richchia peremohy nad fashyzmom: naslidky ta uroky», 4-5 travnia 1995 r. Chastyna 1*. Kyiv: UDPU, S. 1986-1988. [in Ukrainian].
- Orlianskyi V.S., Tedeiev O.S., 2009. *Mistsevi orhany upravlinnia v period nimetskoï okupatsii na Zaporizhzhzi (1941-1943 rr.): Monohrafiia*. Kyiv: Tsentra uchbovoi literatury, 322s. [in Ukrainian].
- Pastushenko T., 2009. *Ostarbaitery z Kyivshchyny: verbuvannia, prymusova pratsia, repatriatsiia (1942-1953)*. Monohrafiia. Kyiv. [in Ukrainian].
- Petrova A.I., 2010. Kharakterni rysy ta osoblyvosti okupatsiinoho rezhymu v reikhskomisariati «Ukraina» (na materialakh Khmelnytskoi ta Vinnytskoi oblasti). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Vyp. XVII. Seriia: Istorii: Zbirnyk naukovykh prats*. Vinnytsia, S. 75-82. [in Ukrainian].
- Potylchak O.V., 1997. *Ekonomichnyi kolaboratsionizm v Ukraini v roky natsystskoï okupatsii (1941-1944): prychny i proiavy*. Kyiv: UDPU im. M.P. Drahomanova, 29s. [in Ukrainian].
- Potylchak O.V., 1999. *Ekspluatatsiia trudovykh resursiv Ukrainy hitlerivskoiu Nimechchynoiu u roky okupatsii. Dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. Nauk*. Kyiv NPU im. M.P. Drahomanova, 205 s. [in Ukrainian].
- Salata O.A., 2015. Tvorchist ukrainskoi intelihtentsii na storinkakh okupovanoi periodyky 1941-1942 rokakh. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Vyp. 43*. S. 188-197. [in Ukrainian].
- Salata O.O., 2015. *Formuvannia nimetskoho informatsiinoho prostoru v Reikhskomisariati «Ukraina» ta v zoni viiskovoi administratsii (cherven 1941 r. - 1944 r.): avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk*. Donetsk. [in Ukrainian].
- Serhiichuk V., 2001. Borotba za voliu, a ne koliaboratsiia. (Ch.1). *Vyzvolnyi shliakh. Kn. 3. Berezen*. S. 49-62. [in Ukrainian].
- Serhiichuk V., 2001. Borotba za voliu, a ne koliaboratsiia. (Zakinchennia). *Vyzvolnyi shliakh. Kn. 4. kviten*. S. 43-57. [in Ukrainian].
- Shaikan V., 2012. Represyvno-karalni dii radianskoi vlady proty kolaborantiv v roky Velykoi vitchyznianoï viiny. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy. №15*. S. 217-229. [in Ukrainian].
- Skliarenko Ye., 1995. «Pidsumkova dopovid pro boiovu y ahenturno-operatyvnu robotu 4-ho upravlinnia NKDB URSR v 1941-1945 rr. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. №1/2*. S. 15-27. [in Ukrainian].
- Skorobahatov A., 2006. *Kharkiv u chasy nimetskoï okupatsii (1941-1943)*. Kharkiv, 376s. [in Ukrainian].
- Stetskevych V., 2005. «Karatymut za te, shcho narod buv pid nimtsiamy i musyv yakos zhyty». *Dzerkalo tyzhnia. №23. 18 chervnia*. [in Ukrainian].
- Stiazhkina O., 2013. *V radianskii provintsii: osvoinnia (vid) movy*. Donetsk, 295 s. [in Ukrainian].
- Usach A., 2018. Mistsevi kolaboranty ta Holokost v Ukraini: perspektyvy i vyklyky doslidzhennia. «Ukrainske suspilstvo i pamiat pro Holokost: naukovi ta osviti aspekty» (Vybrani dopovidi IX i X kruhykh

stoliv do Mizhnarodnoho dnia pamiati zhertv Holokostu). Kyiv: Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu; KVITs, S. 41-49. [in Ukrainian].

Vasylevych B., 1973. Kolaboranty / Pro zlochyynu diialnist ukrainskykh burzhuaznykh natsionalistiv na okupovanykh terytoriiakh zakhidnykh oblastei Ukrainy 1942-1944 rr. *Zhovten. №4*. S. 108-112. [in Ukrainian].

Vronska T.V., 1997. Rezhymno-obmezhuvalni zakhody orhaniv vlady na vyzvolenni terytorii Ukrainy pid chas Velykoi Vitchyznianoï viiny ta v pershi povoienni roky. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy. Vyp. 1*. S. 125-143. [in Ukrainian].

Vronska T.V., 2002. Do pytannia pro moral voiennoho chasu. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy. Vyp. 6*. S. 191-193. [in Ukrainian].

COLLABORATIONISM DURING THE GERMAN-SOVIET WAR IN MODERN DOMESTIC SCIENTIFIC DISCOURSE

Maksym Urakin

PhD student,

Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article, based on the analysis of modern scientific works on the history of the Second World War in general, and the German-Soviet one in particular, highlights the state and modern approaches to historians' understanding of the issue of collaborationism during the Second World War, separately presents materials devoted to the issue of collaborationism in the territory of Ukrainians occupied by the Nazis lands. Differences in approaches to the issue of cooperation and treason between representatives of Russian-Soviet and Ukrainian historiography are determined. The history of collaborationism during the years of Nazi occupation in Europe as a whole and in Ukraine until recently remains relevant for research by both domestic and foreign historians. The difficulty of studying the topic lies in its politicization, debatable approaches to understanding terminology, and the multifaceted nature of the problem. In studies devoted to collaborationism, its political, legal, moral, cultural-religious, and personal-value components are intricately combined. Therefore, publications of different directions, contents and ideological assessments were published. For a long time, democratic - Western and censored - Soviet approaches were formed in historiography. This situation was caused by several reasons. First, the bias and tendency that permeated the works of Soviet and later Russian historians. A priori publications had political stamps determined by the Communist Party regime, special approaches to the formation of the conceptual apparatus, and the authors' conclusions contained pre-prepared assessments of both the phenomenon itself and its individual components. Secondly, the study of the issue was hindered by the limitation of the source base, the closure of the archives, and the tendency of the memories of the participants of the events. Thirdly, the study of the topic was complicated by its politicization caused by the use of the work of historians by politicians for their own purposes.*

Key words: collaborationism, Ukraine, historiography, German-Soviet war, World War II.

КІЛЬКІСНІ ТА ЯКІСНІ ВИМІРИ СТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Кравченко Володимир Іванович

доктор історичних наук,
професор кафедри реклами і зв'язків з громадськістю,
Національний авіаційний університет, Київ
e-mail: evdok98@ukr.net

***Анотація.** На основі новітніх методологічних підходів, з використанням опублікованих та вперше введених до широкого наукового обігу джерел комплексно досліджується вплив трансформаційних процесів соціуму на організацію та функціонування Верховної Ради України в другій половині XX століття.*

***Ключові слова:** Верховна Рада, депутати, парламентаризм, Україна.*

Постановка проблеми. На сьогодні є актуальним простеження динаміки цих змін, об'єктивний, неупереджений аналіз процесу формування, структури, складу та діяльності Верховної Ради у контексті європейського поступу держави. Здійснюючи історичний екскурс, зазначимо, що трансформаційні процеси у другій половині XX ст. в українському суспільстві певним чином позначилися на організації та функціонуванні Верховної Ради України – вищого законодавчого органу країни. Верховна Рада поступово перетворилася з другорядного, квазідержавного компартійного інституту в професійний багатопартійний парламент. Саме Верховна Рада стала парламентом України, а народні обранці головним джерелом парламентаризму в країні. Автор, основну увагу приділив, як і в попередніх публікаціях, змінам у практиці депутатського корпусу парламенту держави. Вивчення, узагальнення та осмислення практичного досвіду організації і функціонування Верховної Ради України в історичному аспекті певним чином дозволить уникнути помилок та прорахунків в організації та діяльності вищого законодавчого органу країни, удосконалити практику українського парламенту.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі новітніх методологічних підходів, з використанням опублікованих та вперше введених до широкого наукового обігу джерел комплексно дослідити вплив трансформаційних процесів соціуму на організацію та функціонування Верховної Ради України в другій половині XX століття.

Історіографія проблеми. Ґрунтовне вивчення, всебічний аналіз становища і розвитку історичного опрацювання суспільно-державницької проблематики, зокрема становлення українського парламентаризму, ще недостатньо вивчено. Однак, різним аспектам цієї проблематики присвячені окремі праці дослідників історичної, правознавчої, політологічної, філософської наук, практичних працівників, журналістів [Бандурка, 1999; Гошовська, 2018; Копиленко, 2020].

Виклад основного матеріалу. Визначальними заходами у формуванні Верховної Ради, в суспільно-політичному житті народу були вибори. З повоєнних

часів, в умовах унітарно-тоталітарного режиму, вибори проходили 11 разів, через кожні 5 років, починаючи з 9 лютого 1947 р. й до 4 березня 1990 р.

У республіці за 50 – 80-і рр. змінилася загальна кількість виборців. Якщо у 1947 р. їх кількість становила 21,5 млн. чол., то в 1985 р. – 36,5 або в 1,6 рази більше. Чисельність тих, хто брав участь у виборах, збільшилася на 15 млн. чол. [Радянська Україна, 1947; 1985].

Головним механізмом діяльності Верховної Ради є депутатський корпус. У складі кожного скликання вищого органу законодавчої влади відбувалися відповідні квантитативні та квалітативні трансформації. Збільшувалася загальна чисельність депутатів, що зумовлювалося рішеннями Президії Верховної Ради та змінами демографічної ситуації. Якщо, наприклад, кількість депутатів Верховної Ради II – VIII скликань становила в межах 415-469 чол., то в IX-XI скликаннях їх чисельність збільшилася до 570-650 чол. Найчисельнішим виявився склад депутатів X і XI скликань (650 чол.). У цілому ж їх кількість зросла з II (1947 р.) по XI (1985 р.) скликання на 235 чол. або в 1,5 рази. Причому, чисельність депутатів зростала більш прискореними темпами, порівняно з чисельністю населення. А протягом вказаного періоду кількість населення зросла в 1,3 рази. Така невідповідність зумовлювалася, головним чином, виборчими законами, зміною норм представництва депутатів. На цей процес вплинуло також приєднання Криму до України, а, як наслідок збільшилась загальна кількість виборців. Між тим, чисельність депутатів декількох скликань була незмінною. Так, у 1963 – 1967 рр., в 1980 – 1985 рр. обиралось по 469 і відповідно по 650 депутатів.

Практично депутатський корпус кожного скликання зазнавав оновлення, в його лави вливалися новообрані депутати, які не були у складі попереднього скликання. Наприклад, у Верховній Раді II скликання таких депутатів було 85,3%. У наступні скликання в середньому вперше обиралися 50-60% депутатів, зокрема склад депутатів Верховної Ради XI скликання оновився на 55,2% [Марчук].

Депутатський корпус традиційно був політизованим, адже серед депутатів високим був рівень партійності, що становив біля 60-70% від їх загальної кількості. З депутатів-комуністів створювалася партійна група, яка виступала в ролі постійно діючого представництва Центрального Комітету компартії у Верховній Раді. Широко був представлений у складі депутатів партійний апарат, насамперед керівниками ЦК компартії та секретарями обкомів і райкомів. Питома вага їх у вищому органі законодавчої влади була досить значною, незважаючи на певне зменшення їх чисельності серед депутатів VII – XI скликань з 14,1% до 13,7% або на 0,4%. В цілому кількість партійців Верховної Ради за II – XI скликання зменшилася з 79,7% до 68,3% або на 11,1%. Така тенденція сприяла збільшенню серед депутатів загальної кількості безпартійних. Питома вага їх зросла на 13,5% – з 18,2% до 31,7%. Однак існуюча номенклатурна практика, згідно з якою член партії мав більше політичних прав, значно применшувала позиції безпартійних депутатів.

Досить вагома роль у Верховній Раді відводилась жінкам. Не дивлячись, що їх кількість у загальному числі депутатів за II – XI скликання зросла з 112 (26,9%) до 234 (36%), або на 5,1%, це загалом не відповідало їх місцю серед зайнятих у матеріальному виробництві та питомій вазі серед населення республіки. Ці обставини зумовлювалися традиціями, коли чоловіки виявляли більш посилену

політичну активність, широко представлялись у вищих ешелонах влади. Крім того, участь жінок у діяльності Верховної Ради була досить плідною та різнобічною.

Значна кількість депутатів мала державні нагороди та інші відзнаки. У вищому органі законодавчої влади кількість таких обранців коливалася в межах 80%-90% від загальної кількості. А у Верховній Раді VIII, XI скликань вони відповідно склали 94,8% і 97,7%. Кількість Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці у складі депутатів II-VII скликань збільшилась у 6,6 рази. В наступні скликання чисельність депутатів цієї категорії зменшувалася. Кількість різних лауреатів за II-XI скликання зросла в 7 разів. Ці обставини надавали вищому органу законодавчої влади більш вагомої презентабельності, авторитетності.

Щодо національного складу депутатського корпусу, то у Верховній Раді VIII-XI скликань питома вага депутатів-українців зменшилась з 79% до 73,1%, або на 5,9%. Водночас кількість депутатів російської національності зросла з 21% до 23,4%, або на 2,4%.

Для депутатів Верховної Ради II-XI скликань характерним був досить високий освітній рівень. Близько половини їх мали вищу освіту. Якщо серед депутатів II скликання їх було лише 44,5%, то у вищому органі законодавчої влади XI скликання питома вага їх становила вже 55,6%, або на 11,1% більше. Простежується тенденція поліпшення якісних характеристик освіти депутатів. Наприклад, серед депутатів XI скликання було 18 академіків та членів-кореспондентів Академії наук Союзу і АН України, 51 доктор і кандидат наук. Однак високим залишився відсоток депутатів з середньою і навіть початковою освітою, що негативно позначалося на інтелектуальному потенціалі Верховної Ради.

Віковий ценз переважної кількості депутатів становив 30-40 років, тобто більшість обранців були людьми середнього віку. Проте поступово кількість таких обранців помітно зменшувалася. Наприклад, чисельність депутатів Верховної Ради II-X скликань 30-39-річного віку скоротилася з 29,8% до 15,5%, або на 14,3%, 40-49 років з 46,9% до 30,9%, або на 16,0%. Поповнення молоддю було незначним, їх частка у Верховній Раді II-XI скликань зросла з 9,8% до 18%, або на 8,2%. Це зумовлювалося тим, що конституційне право висувати кандидатури до законодавчого органу влади з 21 року було здебільшого декларативним гаслом, ніж реальністю.

Водночас з II по X скликання з 13,3% до 38,3%, або на 24,8%, зросла кількість депутатів, яким було за 50 років. Це свідчить про те, що депутатський корпус, з одного боку, дещо «постарів», а з іншого – поповнювався людьми, які мали певний життєвий досвід [Підсумки виборів і склад депутатів Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад депутатів трудящих 1957 р., 1958, с. 19; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик, 1975, с. 69; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик, 1980, с. 65-66; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик, 1985, с. 69].

Основною організаційно-правовою формою діяльності Верховної Ради є сесійне засідання. Воно скликалося Президією двічі на рік. У роботі сесії брали участь депутати Верховної Ради. Досить насиченими, як правило, були перші сесії кожного скликання. На перших сесіях обирали мандатну комісію, визначали повноваження депутатів, формували керівні органи Верховної Ради, схвалювали

закони з цих питань. Однак багато сесій мали пасивний, дещо декларативний характер. Цьому значною мірою сприяли самі депутати.

Депутатський корпус Верховної Ради II-XI скликань був неактивним при обговоренні питань, що виносилися на пленарні засідання. Дії більшості депутатів зводилися до «одностайної» підтримки внесеної пропозиції шляхом голосування, а значна частина депутатів просто «відсиджувалася». Протягом роботи вищого органу влади II скликання взяли участь в обговоренні питань тільки 86 депутатів (20,7%), протягом III скликання – 98 (22,2%), IV – 154 (33,6%), V – 208 (44,3%) [10]. Така практика мала місце і в наступних скликаннях.

За період діяльності Верховної Ради II-XI скликань відбулося 88 сесій. У середньому протягом одного скликання проходило 8-12 сесій. Відбувалися вони впродовж одного-двох днів. Сесії розглядали коло питань, кількість яких коливалася від 10 до 40. Наприклад, сесії Верховної Ради II-VI скликань розглянули майже 127 питань. Це спричинялося тим, що з поля зору випадали питання з проблем законності, зокрема роботи правоохоронних органів, держбезпеки, питання соціального розвитку суспільства, матеріального стану трудівників тощо. Майже зовсім не ставилися питання про виконання діючих законів, рішень, прийнятих Верховною Радою. Обмеженим був комплекс питань, пов'язаних з матеріальним виробництвом. Наприклад, народно-господарські плани республіки, виключно до 1957 р., розглядала Рада Міністрів. Верховною Радою не затверджувалися перспективні плани розвитку, не заслуховувалися звіти про роботу уряду тощо.

Пасивно здійснювався законотворчий процес у діяльності Верховної Ради, що значно знижувало її конституційний статус як законодавчого органу. В другій половині 40-х – на початку 50-х років Верховна Рада фактично проблеми законотворчості зосереджувала на вдосконаленні статей Конституції. Верховна Рада тільки другого скликання три рази (1947 р., 1948 р., 1951 р.) вносила зміни та доповнення до Основного Закону. В кінці 50-х рр. її законодавча діяльність розширюється. В 1959 р. на обговорення Верховної Ради виносяться проекти законів про судоустрій, цивільний і цивільно-процесуальний, кримінальний і кримінально-процесуальний кодекси. Але значною вадою законотворчого процесу цього періоду було те, що в основу законодавства України не закладалися загальнолюдські цінності та принципи, що негативно позначалося на змісті законів.

У загальній чисельності комісій у розглядуваний період відбулися певні зміни. Їх кількість збільшилася в 4,5 рази і в першу чергу за рахунок утворення галузевих комісій. Це зумовлювалося, головним чином, необхідністю вирішення проблем, які виникали перед суспільством. У Верховній Раді II-IV скликань діяло чотири комісії (законодавчих передбачень, бюджетна, мандатна, закордонних справ). У 1957 р. третя сесія Верховної Ради IV скликання утворила додатково ще чотири галузеві комісії: промисловості і транспорту, сільського господарства, освіти і культури, охорони здоров'я та соціального забезпечення. Перша сесія IX скликання у 1959 р. утворила комісію з торгівлі та громадського харчування. Перша сесія VI скликання в 1963 р. утворила комісії комунального господарства та побутового обслуговування, науки і культури, харчової промисловості, легкої промисловості, важкої та хімічної промисловості. Тобто Верховна Рада VI скликання (1963 – 1967 рр.) мала вже 16 постійних комісій, до складу яких входило 377 депутатів, або 78% їх загальної кількості [Центральний державний архів громадських об'єднань

України, ф. 1, оп. 13, спр. 32, арк. 1-5; оп. 25, спр. 40, арк. 10-12]. До першої сесії XI скликання чисельність комісій розширилася до 17, а пізніше в 1985 р. було утворено 18 комісій за рахунок організації постійної комісії з проблем енергетики.

Помітно зростає і кількість депутатів, які працювали в комісіях, а конкретно вона збільшилася в 15 разів (з 36 до 550 чол.) або з 9% до 84,6% від загального числа депутатів. Як переконуємося, більша частина депутатів працювала в комісіях, що значно посилювало їх участь у роботі Верховної Ради.

Поряд з постійними комісіями Верховна Рада УРСР до початку 90-х рр. XX ст. сформувала Президію. Президія Верховної Ради – постійно діючий орган законодавчої влади. Вона розв'язувала відведені до її компетенції питання, зокрема приймала чинні законодавчі акти, вносила до них зміни, утворювала і ліквідовувала міністерства та державні комітети. Через структури апарату здійснювала керівництво місцевими радами, присвоювала почесні звання та нагороди, вирішувала питання громадянства, здійснювала амністії та помилування.

З проголошенням незалежності України виникла нагальна потреба в радикальних змінах у організації та функціональних вимірах Верховної Ради, без чого становлення молодой держави в нових історичних умовах було неможливе.

Правовим підґрунтям, реальною основою державотворення стали, передусім, Декларація про державний суверенітет України, Акт про її незалежність, Конституція держави. У теоретичному і правовому розумінні названі акти визначають як політичну, так і економічну та соціальну природу держави, конструкцію владних структур по вертикалі і горизонталі, діяльність існуючих у ній різноманітних функціональних ланок. Генеративним механізмом державотворчого процесу виступала вища законодавча гілка влади – Верховна Рада України.

Уже в процесі виборів депутатів Верховної Ради XII (I) скликання в 1990 р., фактично перших демократичних виборів в Україні, депутатський корпус формується шляхом обрання депутатів у багатомандатних округах на альтернативній основі. Наступні вибори до Верховної Ради XIII (II) скликання в 1994 р. відбувалися за тією ж схемою, що і попередні в 1990 р. А вже вибори до Верховної Ради XIV (III) 1998 р. та вибори до Верховної Ради XV (IV) скликань 2002 р. відбувалися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою за умов, коли одна половина депутатів обиралася за партійними списками, а друга – в багатомандатних округах на альтернативній основі.

Що стосується структурування Верховної Ради України вже в умовах незалежності, то до неї протягом 90-х рр. XX – початку XXI ст. постійно обиралося 450 народних депутатів. У процесі структурування Верховної Ради обирався її Голова. В 1990 р. Головою Верховної Ради XII (I) скликання був обраний В.Івашко, перший секретар ЦК компартії України, а з переведенням його на роботу до Москви – заступником генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, потім Л. Кравчук – колишній другий секретар ЦК компартії, а потім І. Плющ – голова Київського облвиконкому. Після виборів депутатів нового складу Верховної Ради XIII (II) скликання в 1994 р. її Головою було обрано О. Мороза – лідера соціалістичної партії України.

У складі депутатського корпусу законодавчого органу XII (I) – XIII (II) скликань активно відбувається і політичне структурування. Формується опозиція та провладна більшість. Політичне об'єднання, котре налічувало 25 і більше

депутатів, відносилося до фракції, а з меншою чисельністю – до парламентської групи. Так, у перші дні діяльності народних обранців у Верховній Раді XII (I) скликання сформувалися дві основні політичні течії – фракції: комуністів, що становили більшість – 239 депутатів і Народної Ради, серцевину якої складав Народний Рух України.

Основною вагомою структурною ланкою стали постійно діючі депутатські комісії, помітно зросла їхня роль у Верховній Раді.

Основною спрямованістю діяльності Верховної Ради України в умовах незалежності стала законотворча робота. Тільки в 1990 – 1998 рр. Верховна Рада України прийняла 1155 законів та 2759 постанов. Однак, незважаючи на досить напружену роботу депутатів, законотворча діяльність парламенту не змогла забезпечити реалізацію конституційного принципу верховенства закону у суспільстві, коли майже всі компоненти суспільних відносин регулюються законами. Із прийнятих у 1995 р. 1695 нормативних актів закони становили лише 87 (4,4%), а решта (95,6%) складали підзаконні нормативні акти, тобто документи, що давали додаткові тлумачення виконання законів, інтерпретацій того чи іншого положення, статті з метою правового застосування, необхідної їх матеріалізації [Кравченко, 2017]. Прийняті таким чином закони не мають прямої дії, певною мірою носять умовний, декларативний характер.

Незаперечним здобутком Верховної Ради за роки незалежності є розвиток практики у здійсненні контрольних повноважень. Насамперед слід відзначити значний прогрес у розвитку нормативної бази контрольних повноважень. Цьому значно сприяла стаття 85 нової Конституції України, де чітко сформульовані основні правові засади контрольних повноважень. Найвиразнішим свідченням цього прогресу, на думку фахівців, є контроль за виконанням законів про бюджет.

Висновки. Загалом, на зламі XX – XXI століть у процесі трансформацій українського соціуму відбулися певні адекватні позитивні зміни у формуванні та функціонуванні Верховної Ради України. Організація Верховної Ради з проголошенням незалежності відбувається виключно на демократичних принципах та засадах на противагу негативній практиці компартійної «рознарядки» 50 – 80-х рр. XX ст. Враховуючи попередній досвід роботи Верховної Ради, парламент незалежної України за обставин становлення нової держави, незаперечно прагнув виявляти себе активним і дієвим органом державотворчих процесів в Україні.

Законодавча діяльність Верховної Ради України набувала цілком нових ознак та якостей. Все ширше законодавчий процес входив у річище демократизму, відпрацьовувався механізм вироблення та прийняття законів, поступово здійснювалися політичні кроки у напрямку матеріалізації законів, підпорядковуванню їх інтересам суспільства, держави.

Водночас у контексті розвитку і вдосконалення законодавчої діяльності на шляху формування правової держави давалися взнаки відсутності належного досвіду в цій справі, брак професійної державотворчої культури і високої відповідальності кожного депутата за здійснення взятої на себе історичної місії.

Список використаних джерел та літератури

- Бандурка, О., 1999. *Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток*, Харків.
Гошовська, В. А., 2018. *Представницька влада у державотворчому процесі України*, Київ: НАДУ.

Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик, 1975. Москва.

Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик, 1980. Москва.

Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик, 1985. Москва.

Копиленко, О. Л., 2020. Конституційна реформа як основа еволюційного розвитку України, *Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації суспільства: [Матеріали X Міжнародної конференції, м. Київ. НАУ, 28.02.2020], том 1*, Тернопіль: Вектор.

Кравченко, В. І., 2017. Становлення парламентаризму України в контексті журналістських досліджень, *Гуманітарний вісник. Серія Історичні науки*, 11, 129-146.

Марчук, Р. В. Проблеми функціонування сучасного парламентаризму в Україні. URL: <http://narodna.pravda.com.ua/politics/47da8213b4a59/>

Підсумки виборів і склад депутатів Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад депутатів трудящих 1957 р., 1958. Київ.

Радянська Україна, 1947. 5 березня.

Радянська Україна, 1985. 28 березня.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ).

References

Bandurka, O., 1999. *Parlamentaryzm v Ukraini: stanovlennia i rozvytok*, Kharkiv. [in Ukrainian].

Hoshovska, V. A., 2018. *Predstavnytska vlada u derzhavotvorchomu protsesi Ukrainy*, Kyiv: NADU. [in Ukrainian].

Itogi vyborov i sostav deputatov Verhovnyih Sovetov soyuznyih i avtonomnyih respublik, 1975. Moskva. [in Russian].

Itogi vyborov i sostav deputatov Verhovnyih Sovetov soyuznyih i avtonomnyih respublik, 1980. Moskva. [in Russian].

Itogi vyborov i sostav deputatov Verhovnyih Sovetov soyuznyih i avtonomnyih respublik, 1985. Moskva. [in Russian].

Kopylenko, O. L., 2020. *Konstitutsiina reforma yak osnova evoliutsiinoho rozvytku Ukrainy, Innovatsiinyi rozvytok pravovoi nauky v umovakh modernizatsii suspilstva: [Materialy X Mizhnarodnoi konferentsii, m. Kyiv. NAU, 28.02.2020], tom 1*, Ternopil: Vektor. [in Ukrainian].

Kravchenko, V. I., 2017. *Stanovlennia parlamentaryzmu Ukrainy v konteksti zhurnalistskykh doslidzhen*, Humanitarnyi visnyk. Seriya Istorychni nauky, 11, 129-146. [in Ukrainian].

Marchuk, R. V. *Problemy funktsionuvannia suchasnoho parlamentaryzmu v Ukraini*. URL: <http://narodna.pravda.com.ua/politics/47da8213b4a59/> [in Ukrainian].

Pidsumky vyboriv i sklad deputativ Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR i mistsevykh Rad deputativ trudiashchikh 1957 r., 1958. Kyiv. [in Ukrainian].

Radianska Ukraina, 1947. 5 bereznia. [in Ukrainian].

Radianska Ukraina, 1985. 28 bereznia. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (m. Kyiv).

QUANTITATIVE AND QUALITATIVE DIMENSIONS OF THE ESTABLISHMENT OF PARLIAMENTARISM IN UKRAINE: HISTORICAL CONTEXT

Volodymyr Kravchenko

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of Advertising and Public Relations,

National Aviation University, Kyiv

Abstract. *On the basis of the latest methodological approaches, with the use of published and first introduced to wide scientific circulation sources, the impact of transformational processes of society on the organization and functioning of the Verkhovna Rada of Ukraine in the second half of the 20th century is comprehensively investigated.*

Key words: *Verkhovna Rada, deputies, parliamentarism, Ukraine.*

ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД 1932 – 1933 РР. В УКРАЇНІ: ЕВОЛЮЦІЯ ВИЗНАННЯ ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ

Двірна Катерина Петрівна

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ
e-mail: dvirnakate@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0085-014X>

Анотація. У запропонованій статті виявлені та вивчені основні етапи процесу визнання Голодомору 1932 – 1933 рр. як геноциду українського народу, його політико-правова оцінка, починаючи з 90-х років ХХ ст. до сьогодення. У ході аналізу нормативно-правових документів виявлено закономірні еволюційні зміни та підходи щодо вирішення цього важливого питання, а також внутрішні та зовнішні протистояння щодо його визнання як в політичній площині, так і на законодавчому рівні. Авторкою окреслено суперечливі моменти в діяльності окремих політичних діячів України, які зайняли проросійську позицію у його тлумаченні. Особлива увага у статті приділяється питанню російсько-українського протистояння як на офіційному державному рівні, так і науково-ідеологічному та історіографічному з представниками сучасної російської історичної школи, які відстоюють путінські наративи та концепцію всесоюзного голоду в 30-і роки ХХ ст. на противагу офіційній українській позиції щодо Голодомору-геноциду проти українського народу.

Ключові слова: Україна, геноцид, еволюція, визнання, Голодомор 1932 – 1933 рр., історіографія, російсько-українське протистояння, російсько-українська війна, путінізм, історична пам'ять.

Постановка проблеми. В умовах російсько-української війни проблема Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. набирає особливої актуальності. Путінська влада всіляко маніпулює історією та історичною пам'яттю, прагне оправдати більшовицький червоний терор, а також смерть мільйонів безневинних українців у 30-і роки ХХ ст., тобто масові злочини сталінської тоталітарної системи, послідовником якої є сам Путін. Нині вся його система влади та наукові інституції відстоюють антигеноцидну теорію Голодомору 1932–1933рр, фальсифікуючи події того часу, свідомо знищуючи докази, переслідуючи тих, чия точка зору не співпадає з офіційною. Прийняття важливого Закону України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» від 28 листопада 2006 року визнає Голодомор геноцидом українського народу та зобов'язує як політиків, так і науковців, і надалі, на противагу російським догмам, всебічно та глибоко вивчати, популяризувати історичну правду про свідомі дії сталінської влади проти національної ідентичності українства, їх традиційної культури, прагнення українців до волі та незалежності.

Необхідність вивчення проблеми обумовлена необхідністю розвінчувати всілякі фальсифікації подій Голодомору та масового терору 30-х років ХХ століття, а також зберегти пам'ять про невинних жертв геноциду. Окрім того, довести, що шлях до визнання був тернистим та складним, впливав на зносини Росія–Україна. Після

прийняття Закону про Голодомор-геноцид 2006 року ідеологічне протистояння між російською стороною та українською ще більше загострилося і продовжується до нині. Вливаючись у загальне русло політики «русского міра», російські історики у питанні Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. відстоюють та пропагують сталінсько-путінські наративи, ігноруючи важливі юридичні норми українського законодавства, міжнародного права, які нині визнає світ.

Мета статті – розкрити еволюцію визнання Голодомору 1932–1933 років як геноциду проти українського народу, а також виявити особливі періоди російсько-українського протистояння щодо його визнання як на офіційному державному рівні, так і в науково-історичному ракурсі, починаючи з 90-х років ХХ ст. до сьогодення.

Історіографія проблеми. Для розуміння подій 1932–1933 рр. в Україні, їх вивчення та правової оцінки злочину проти українців важливими є правдиві архівні джерела цього періоду, видані окремими збірниками документів, серед яких – «Розсекречена пам'ять» [Борисенко та ін., 2007]. Матеріали усної історії, як окремої дослідницької ділянки в Україні, є також важливим переконливим джерелом вивчення проявів геноцидної політики з боку Москви проти українства. Один із перших в Україні усно історичних проєктів про Голодомор 1932–1933 рр. став проєкт, який організував протягом 1993–1995 рр. американський антрополог Вільям Нолл. Це масштабне дослідження українського села 30-х років, одне із перших «польових» досліджень, де зафіксовані події цього часу в Україні. Результати цієї роботи були опубліковані ним у книзі «Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–1930-х рр.» [Нолл, 1999]. Особливий внесок у вивчення усної історії про Голодомор-геноцид належить дослідниці В. К. Борисенко – «Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках» [Борисенко, 2007].

Сучасний стан вивчення нашої проблеми, процес накопичення знань та основних її тематичних напрямів нині містить цілісне історіографічне дослідження В. В. Гудзя «Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні» [Гудзь, 2019]. Дослідник аналізує українські та зарубіжні видання, розкриває методологію проблеми, питання правової оцінки Голодомору, полярність думок та трактувань, що мають місце в сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Щодо проблеми визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом, то одним з перших цю проблему у сучасній українській історіографії підняв С. Кульчицький у своїй монографії «Ціна великого перелому» та інших виданнях [Кульчицький, 1991, 2006, 2008а, 2008б, 2018]. Важливими у вивченні проблеми є також роботи Роберта Конквеста «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор» та Джона Мейса «Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.)» [Конквест, 1993; Мейс, 1995]. Заслужують особливої уваги роботи українського історика В. І. Марочко у вивченні проблеми визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом [Марочко, 2007, 2008, 2014, 2020], а також наукові праці В. І. Сергійчука «Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства» та В. Брехуненка «Міфи про голодомор» [Сергійчук 2015; Брехуненко, 2020].

Для глибокого розуміння питань ідейно-політичного протистояння між російськими та українськими політиками та істориками у питанні визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом заслугове уваги дослідження Владислава Верстюка «Українсько-російські відносини у сфері дослідження питань голодомору

1932–1933 рр.», де автор вказує, що «інтерпретації історичного минулого стають вагомими чинниками політичних і міждержавних стосунків» [Верстюк, 2008]. Тут автор переконливо стверджує, що у перші роки незалежності України російські історики не досліджували проблему Голодомору в Україні, а схилялись до думки, що Голод – це «єдина біда для всіх радянських народів», категорично відкидаючи антиукраїнський характер Голодомору [Верстюк, 2008, с. 228]. Цей науковий напрям розкривають також дослідження М. Дорошко «Тема Голодомору 1932–1933 років в українсько-російських відносинах» [Дорошко, 2008] та І. Матяш «Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації» [Матяш, 2008]. Проросійський вплив та фальсифікації Голодомору-геноциду в Україні розкриті у статті В. К. Борисенко «Імперський синдром: фальсифікації Голодомору 1932–1933 років в Україні» [Борисенко, 2009].

Проблема правової оцінки Голодомору-геноциду 1932–1933 років розкрита у роботах В. Василенка «Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка», В. Василенка і М. Антоновича «Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом», Є. Захарова «Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид» та ін. [Василенко, 2009; Захаров, 2015, Василенко, Антонович, 2016], а також його міжнародне визнання та вшанування пам'яті жертв цієї трагедії українського народу [Міжнародне визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні та вшанування пам'яті жертв, 2018].

Особливістю історіографії в 2022 – 2024 рр. є те, що проблема визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом вивчається в контексті історичної політики президентів незалежної України [Мірошніченко, 2023], збереження історичної пам'яті про геноцид у період сучасної російсько – української війни [Боряк, 2023], а також аналізу російської історіографії проблеми Голодомору – геноциду в Україні [Свинаренко, 2023].

Виклад основного матеріалу. «Незнаний голод», «Розсекречена пам'ять»... «Невидимий біль України»... Ці слова є сьогодні значимими для періоду штучно спланованого Голодомору в Україні в 1932–1933 роках. Москва вбивала людей голодом тільки тому, що вони були українцями – хорошими господарями, розумними науковцями та літераторами, для яких прагнення до волі та незалежності було закладено генетично. Радянсько-комуністичний уряд УРСР протягом багатьох років свідомо замовчував жахливі факти Голодомору 1932–1933 рр., адже прагнув зберегти імідж Радянського Союзу, ідеологію комунізму та керівництво, а водночас посилював цензуру, фальшиву пропаганду для маніпулювання громадськості щодо його причин та наслідків. Забороненими були видання американського юриста Рафаеля Лемкіна, особливо його ґрунтовна робота «Радянський геноцид в Україні» (1951р.), де він вперше застосував термін «геноцид», обґрунтовуючи його зміст та суть у юридичній площині [Лемкін, 2009]. Чисельні роботи британських та американських журналістів, які побували в період Голодомору на території України і описували жахливу правду про голод (Гарет Джонс, Малкольм Маггерідж, Вільгельм Генрі Чемберлін та ін.), з відомих причин не могли потрапити до читача. Ця складова історії України на теренах СРСР була під забороною навіть в період перебудови. Промінь правди про національну трагедію світився із зарубіжжя... Діаспора презентувала у 1983 році документальний фільм «Незнаний голод», а у

1985 році – «Жнива розпачу». У 1986 році світ побачив роботу британського дослідника історії СРСР Роберта Конквеста під назвою «Жнива скорботи: радянська колективізація та голодомор» [Конквест, 1993] тощо.

Визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом – болісний процес, що пройшов непрості періоди протиборства, адже довгий час відчутною лишалась залежність потенційних громадян та політиків від совдепівського синдрому. Логічне та об'єктивне висвітлення причин та наслідків Голодомору стало можливим в роки незалежності України. Для науковців важливим стало розсекречення архівних документів, демократизація та лібералізація українського суспільства, плюралізм думок, крах імперії СРСР та ін. Однак з об'єктивних причин державотворення, кризових явищ в економічній та соціальній сферах, а також непростих відносин з Росією питання про визнання цієї трагедії геноцидом не стало першочерговим. 19 лютого 1993 року Президент України Л. Кравчук видав указ «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору в Україні» та вперше засвідчив офіційне ставлення держави до цих подій. Новаторські погляди щодо оцінки трагедії на цей час мали передові лідери незалежної держави – голова Народного руху України В. Чорновіл, українські культурно-політичні діячі – І. Драч, І. Дзюба, О. Гончар, П. Мовчан, Ю. Мушкетик, Д. Павличко, Л. Танюк; зарубіжні дослідники – Роберт Конквест, Джеймс Мейс; представники українських зарубіжних фондів – голова Українського Конгресового Комітету Америки А. Лозинський, президент Конгресу українців Канади О. Романів та ін. Зарубіжні представники вимагали його однозначної юридичної оцінки та кваліфікації як геноциду [Марочко, 2014, с. 54]. Ще в 1992 р. вони подали лист до Верховної Ради України, де підкреслювався геноцидний характер Голодомору 1932–1933 років з кількістю жертв 7–10 млн. [Веселова, 2003, с. 459–461]. Початок 90-х років був вдалим моментом вирішення цього важливого питання, адже Комуністична партія тимчасово була під заборону, однак ні президентське оточення, а ні сам президент, тим більше прокомуністична Верховна Рада України, не розглядали питання юридичного тлумачення Голодомору 1932–1933 років в Україні як геноциду українського народу. В незалежній Україні політиками та науковцями ця подія трактувалася як «трагізм українців» відповідно положень прийнятого Указу. Щодо Росії, то політики та історики держави не заперечували голод в Україні, але категорично відкидали його антиукраїнську спрямованість. Перша спроба на офіційному рівні переконати російську громадськість в тому, що голод 1932–1933 рр. – це свідомо спланована акція Кремля щодо знищення українців, припадає на травень 1993 року, коли посольство України організувало в Росії конференцію «Голодомор 1932–1933 рр.: трагедія та застереження». Тут українські вчені та політики переконливо доводили, що це був терор голодом як умисна акція Кремля, а російська сторона стверджувала, що сталінські репресії «були позбавлені національного забарвлення» [Дорошко, 2008, с. 27]. Подібна ситуація мала місце на Міжнародній конференції в м. Києві під назвою «Голодомор 1932–1933 рр.: причини та наслідки» 9–10 вересня 1993 року, де мало місце протистояння між українськими та російськими істориками щодо виявлення причин Голодомору. Російські історики заявляли про його причини таким чином, що «це є антиселянська політика сталінського керівництва, яка не мала, однак, яскраво вираженої антинаціональної спрямованості» [Верстюк, 2008, с. 229].

Перший етап правління Л. Кучми, починаючи з 1994 року, не дав позитивних результатів у вирішенні цього важливого питання. Не фінансувалися наукові ґрунтовні дослідження, а посилену роботу вели окремі науковці та представники громадських організацій. 26 жовтня 1998 року Кабінет Міністрів України видав чергову Постанову № 1696 «Про 65-і роковини Голодомору в Україні», де виписувались конкретні заходи щодо подій минулого [Кабінет Міністрів України, 1998]. На цей час оновились започатковані Л. Кравчуком Дні пам'яті жертв Голодомору, коли проходило покладання траурних вінків біля пам'ятників жертв Голодомору та проводились різні рекомендовані владою заходи (виставки, нові видання, зустрічі, конференції тощо). Другий період президентства Л. Кучми мав особливості щодо вирішення цієї проблеми. Так, 20 березня 2002 року Л. Кучма видав Указ «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні», де, окрім заявлених раніше положень, до нього були включені нові – надання матеріальної допомоги особам, які пережили Голодомори 1921–1923 та 1932–1933 років, поліпшення їх медичного, соціально-побутового обслуговування та ін. [Президент України, 2002]. Міністерству освіти доручили збирати свідчення очевидців Голодомору, залучати зарубіжні організації до запланованих заходів тощо. Форми вшанування пам'яті жертв терору голодом суттєво розширилися, але залишалася без змін його політична та правова оцінка. Імпульс впливу на владу щодо питання визнання голоду геноцидом йшов з боку української діаспори, творчої української інтелігенції, представників політичних партій, міжнародних організацій та парламентів світу. Активізація та консолідація суспільства навколо цього питання вплинула на політично-правове тлумачення Голодомору в Україні, що мало місце в постанові Верховної Ради України №258-IV «Про 70-і роковини Голодомору» від 28 листопада 2002 року [Верховна Рада України, 2002]. Саме тут прозвучало осудження політики геноциду, «що проводилася на державному рівні керівниками тоталітарного радянського режиму проти громадян України, національного духу, менталітету та генетичного фонду українського народу», також привернення громадськості всього світу до цієї події та надання державної підтримки тим громадянам, які пережили голодомор [Верховна Рада України, 2002]. У цій постанові були заявлені нові практичні заходи – створити державний Центр дослідження голодоморів, написати та видати книги жертв Голодомору, забезпечити проведення конкурсу на кращий проект Меморіалу жертв Голодомору в Україні, провести міжнародні заходи щодо визнання Голодомору 1932–1933 років як геноциду проти українського народу, а також сприяти створенню документального фільму українською, англійською, німецькою та французькою мовами про голодомор в Україні 1932–1933 років з метою його демонстрації за кордоном. Однак, не так скоро ці напрями були реалізовані.

У період піднесення активності мас в Україні, проведення акції «Україна без Кучми», конфронтації різних політичних сил, а також планів діючого президента щодо збереження влади та перспектив на майбутнє було зроблено свого роду «поступку» від влади щодо вирішення питання політико-правового тлумачення Голодомору як геноциду. Саме тоді на парламентських слуханнях 12 лютого та 15 травня 2003 року віце-прем'єр-міністр з гуманітарних справ Д. Табачник переконливо доводив, що голод 1932–1933 років є геноцид українського народу і його визнання – це відновлення історичної справедливості, увіковічення пам'яті про

безневинно убієнних голодом, а водночас доказ подальшої демократизації українського суспільства та державотворення. У його виступі вказувалось на недостатнє вшанування пам'яті жертв Голодомору, про відкриття Меморіалу жертв Голодомору в м. Києві, про державну програму «Усна історія Голодомору». Така політика «погодження» з тим, що вимагало тогочасне суспільство, була досить зрозумілою, адже попереду були президентські вибори 2004 року.

Підсумковим документом парламентських слухань 12 лютого 2003 року стали «Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років», схвалені постановою Верховної Ради України 6 березня 2003 року №607-IV. Вона констатувала той факт, що «...не все, пов'язане з історією Голодомору 1932–1933 років, який слід визнати актом геноциду українського народу, до кінця розкрито і з'ясовано». [Марочко, 2008, с. 57]. 14 травня 2003 року відбулося спеціальне засідання Верховної Ради України, на якому було прийнято Постанову №789 –ІУ, яка схвалила Звернення до українського народу із визначенням Голодомору 1932–1933 років як геноциду української нації [Іванченко, 2009].

Після цих офіційних постанов, виступів та заяв парламенти багатьох країн світу почали обговорювати питання політично-правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. Напередодні виборчої кампанії об'єктивно визріла доцільність виходу на міжнародну арену Президента України. 24 вересня 2003 року Л. Кучма виголосив промову на загальних дебатах 58-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН. Реагуючи на звернення України щодо оцінки Голодомору, парламентські та урядові структури багатьох країн висловили своє ставлення до подій 1932–1933 років в Україні (Канада, Аргентина, Австралія, США), визнаючи штучний Голодомор 1932–1933 років в Україні актом геноциду. На цей час ні Президент України Л. Кучма, ні Голова Верховної Ради України В. Литвин, ні Кабінет Міністрів України ніяким чином не заперечували самої ідеї юридичного визнання Голодомору. Однак боротьба за владу, результати президентських виборів 2004 року та зміна політичного керівництва в Україні вплинули на подальшу політичну діяльність цих лідерів, а також на історичну проблему визнання Голодомору в Україні як геноциду, особливо в період правління Віктора Ющенка та Віктора Януковича.

Напрями роботи щодо Голодомору-геноциду в Україні відповідно до прийнятих положень 1993–2003 рр. активно продовжив Віктор Ющенко, прийшовши до влади після Помаранчевої революції. 11 липня 2005 року він видав Указ №1087 «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні», яким підтвердив дату Дня пам'яті жертв голодоморів – 26 листопада [Президент України, 2005]. Практичними складовими його діяльності стали – утворити Український інститут національної пам'яті та підготувати законопроект щодо політико-правової оцінки голодоморів в історії українського народу, основою якого мали бути прийняті раніше постанови Верховної Ради України від 28 листопада 2002 року, 6 березня та 15 травня 2003 року. Президент України В. Ющенко став на шлях їх конкретної реалізації. Наступні правові документи від 4 листопада 2005 року Указ Президента «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» та від 22 листопада 2005 року Указ «Про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» конкретизували заходи щодо визнання міжнародною спільнотою голоду в Україні як

геноциду [Іванченко, 2009]. Цими указами Віктор Ющенко зобов'язав Кабінет Міністрів України вжити додаткових заходів щодо визнання Голодомору геноцидом, вдосконалив ритуал покладання до пам'ятних знаків жертв Голодомору траурних вінків з житніх і пшеничних колосків, ушануванням їх хвилиною мовчання, запаленням свічок та приспущенням державного прапора.

Важливою історичною подією в суспільно-політичному і духовному житті України стало ухвалення Верховною Радою України Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (2006 р.), яким було визнано його геноцидом українського народу [Закон України, 2006]. На цей час позиція політичних лідерів, які протягом 2002–2003 років так активно працювали у напрямі визнання голодомору 1932–1933 років як геноциду, була неоднозначною, а комуністи всіляко ігнорували, фальсифікували та перешкоджали визнанню цієї трагедії як геноциду. Цей закон про Геноцид було ухвалено з дуже великими труднощами, мінімальною кількістю голосів, адже щодо його утвердження чинився дуже великий спротив. Закон підтримали 233 депутати Верховної Ради. Фракції Партії регіонів та Комуністичної партії України взагалі не голосували.

На шляху до визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом були не тільки внутрішні протистояння, але й зовнішні. Особливо в ці роки Голодомор став каменем спотикання між Україною та Москвою. Після Помаранчевої революції (2004 р.) було зрозуміло, що Росія втратила контроль та вплив на Україну, що призвело до подальшого політичного протистояння та протистояння двох держав. Головною перешкодою на шляху міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу стала позиція Росії, оприлюднена Міністерством закордонних справ Російської Федерації ще до ухвалення українським парламентом закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. У офіційному документі Голодомор в Україні названо «так званим голодом» і що Росія не визнаватиме його геноцидом за етнічною ознакою». Це трактування мало місце також у посланні 14 листопада 2008 року на той час президента Росії Дмитра Медведєва президенту України Віктору Ющенку. Як і раніше, в ньому стверджувалось, що «голод 1932–1933 років у Радянському Союзі не був спрямований на знищення будь-якої окремої нації. Він став наслідком посухи, насильницької колективізації та розкуркулення, що проводилося відносно всієї країни, а не однієї тільки України» [Медведєв, 2008]. На його переконання, «всі міркування про якісь відмінності голоду в Україні від голоду в Росії та в інших регіонах СРСР є просто цинічні та аморальні». З цим твердженням не погоджувались в Україні ні діючий Президент, ні українська інтелігенція, ні свідомі українці, особливо ті, страшене лихо голодомору яких зачепило їхні родини. Науковці-історики демонстрували також протилежне офіційній владі Росії. Інтенсивно велась пошукова робота, що набула системного характеру, особливо в рамках підготовки документальних збірників, серії видань «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» у кожній області [Васильєв, Подкур, 2010]. Готувалися заходи відповідно до Указу Президента України «Про оголошення в Україні 2008 р. Роком Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років» [Президент України, 2008]. У кожній області були сформовані авторські колективи по збиранню матеріалів-спогадів очевидців голодомору та прізвищ тих, хто помер від цього страшного лиха. За вказівкою президента України МЗС підготувало звернення до

інших держав, щоб отримати й міжнародне визнання, що, звісно, не могло не викликати негативної реакції з боку російських політиків, а також науковців.

Протягом 2006–2008 рр. вийшла друком ціла низка глибоких наукових досліджень по проблемі Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. українських дослідників С. В. Кульчицького, В. І. Марочко, О. М. Мовчан, В. І. Сергійчука та ін., які підготовлені на переконливій джерелознавчій базі та доводили протилежне твердженню Москви. Незаперечними були висновки авторів про те, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні є класичним прикладом радянського геноциду щодо винищення української нації. Аналіз наукових досліджень, особливо періодичних видань «Україна молода», «День», «Гомін України», «Дзеркало тижня», «Свобода» та ін., переконують, що особливим періодом протистояння по цьому питанню між Росією та Україною став саме «Рік Пам'яті» – 2008 рік. Назви публікацій на сторінках вказаних вище видань говорять самі за себе: «Москва проти визнання Голодомору геноцидом українського народу», «Влада Росії проти вшанування пам'яті жертв Голодомору», «Росія прагне погасити «Незгасиму свічку» Голодомору», «Росія заважає розглядові в ООН питання Голодомору», «Мазепа для російських істориків – зрадник, Голодомор – не геноцид» тощо [Габелко, 2008, с. 26; Козловський, 2008, с. 1; Ключникова, 2008, с. 3; Росія, 2008, с. 2; Влада Росії, 2008, с. 2].

У період правління проросійського президента України В. Януковича питання Голодомору в Україні не зникало, а набирало скоріше антиукраїнського змісту, адже він став на позиції російської версії всесоюзного голоду. Як і раніше наприкінці листопада кожного року українці вшановували пам'ять загиблих від страшних голодоморів, які забрали життя мільйонів людей. Однак, як українців, так і всю світову громадськість шокував той факт, що 27 квітня 2010 року на засіданні Парламентської асамблеї Ради Європи в Страсбурзі В. Янукович виступив проти визначення Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом. Його підтримав Міністр освіти України Д. Табачник, який, на порушення закону, намагався «вичистити зі шкільних підручників «бредні про Голодомор» [Кішнір, 2010, с. 4]. Зауважимо, що це відбувалося саме в той час, коли країни світу визнавали цей злочин сталінського режиму та закликали В. Януковича визнати Голодомор геноцидом [Дулейран, 2010, с. 12].

Виконуючи вказівки Москви, діючий президент зробив все, щоб ці питання були завуальованими, а сама тематика Великого голоду в радянській Україні ставала «не популярною». Так, Віктор Янукович викреслив із положення про національну премію ім. Т. Г. Шевченка пункт про нагородження за твори про Голодомор в Україні [Жила, 2010]. Із програми ЗНО (зовнішнього незалежного оцінювання) з української літератури на 2012 рік були вилучені романи Уласа Самчука «Марія» та Василя Барки «Жовтий князь» як обов'язкових творів. Ці романи присвячені одній із найбільших трагедій українців – Голодомору, а їх вилучення «є свідченням цілеспрямованої державної політики і продовженням спроб Дмитра Табачника приховати сторінки правдивої української історії» [Сватко, 2011].

У Москві в цей період «Руїни» (періоду правління В. Януковича) видавалися спеціальні інструкції російським історикам «Як писати про Голодомор» [Солодько, 2012]. Так, у Раді Федерації РФ проходив круглий стіл на тему «Про протидію спробам фальсифікації історії народів на шкоду інтересам Росії», де федеральне

архівне агентство Росії оголосило про підготовку тритомника документів, який має «спростувати винятковий характер голоду в Україні». Тут робився акцент на тому, що до збірника мають увійти документи, «які б доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 року [Солодько, 2012]. Якщо підбирати документи про смертність, декларувалось в інструкції, то потрібно уникати подробиць людодійства, а «добирати їх таким чином, щоб було видно трагедію всього радянського селянства, без акценту на Україну» [Солодько, 2012]. Офіційна влада Росії ставила перед істориками завдання довести та переконати громадськість, що ніякого штучного голоду радянська влада не планувала, тим паче, геноциду, а голод 1932–1933 рр. виник через кліматичні умови в наслідок посухи, політики розкуркулення, колективізацію та помилок, допущеними місцевими органами влади і що це була спільна трагедія всього радянського народу, а не українців як таких. Вказані «настанови» перетворились в наукову концепцію трактування подій Голодомору 1932–1933 рр. в наступні роки, адже саме ці постулати, які вигідні Кремлю, складають і нині основу новітніх збірників архівних документів, наукових праць, шкільних підручників, методичних рекомендацій тощо. Водночас російська влада утворює список заборонених видань з цієї тематики для тиражування на території Росії – книг, газет, журналів та ін.

Після Революції Гідності 2014 року та втечі Віктора Януковича на територію Росії проблема Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як геноциду набирає нових обертів. Росії не вдалося нав'язати своє бачення та трактування Голодомору шляхом реалізації кількох потужних та добре профінансованих проєктів. У наступні роки над проблемою Голодомору-геноциду активно працюють провідні дослідники – В. Марочко, С. Кульчицький, В. Сергійчук, О. Стасюк, В. Василенко, Е. Либанова, О. Гладун, Л. Гриневич, Г. Єфименко, М. Антонович, О. Якубова та інші. Основними центрами дослідження проблеми стали Український Центр вивчення Голодомору, Інститут історії НАНУ, Центр українознавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка та Києво-Могилянська Академія. Проблема вивчається з позиції регіоналістики, гендерного, історіографічного та соціально-філософського напрямів. Значну увагу дослідники приділяють підрахунку жертв Голодомору та соціальним наслідкам трагічних подій 1932–1933 років.

В умовах російсько-української війни 2014–2024 років імперська політика Москви продовжує сталінську політику 30-х років щодо знищення України як держави, а українців як нації. Путінський режим пішов на злочин, щоб зберегти імперію, авторитарну владу, утвердити ідею «руського міра», оправдати «традиції минулого». Сучасна війна носить геноцидний характер, бо має мету – зламати спротив українського народу, його тягу до свободи та незалежності. Путінський режим діє подібно тому, як і в 1932–1933 рр., коли проти українців Москва спланувала штучний голод, апробувавши сталінську геноцидну політику проти селянства, яке виступало та боролось за власне господарювання, без вказівок влади Москви... Нині в цьому Путіну надають допомогу російські історики, звинувачуючи українських істориків та все українство у використанні теми Голодомору проти Росії. Аналіз сучасних російських видань демонструє їх одноставність у запереченні Голодомору-геноциду в Україні, а захисниками Росії від української геноцидної концепції виступають дослідники А. Марчукова, О. Міроніна, Ю. Мухіна, О. Шубіна та ін. [Гудзь, 2019, с. 984].

Звісно, Путін веде війну не тільки зброєю, а використовує історію як окремий фронт боротьби, утверджуючи диктат держави щодо минулого та його трактування. У наукових виданнях свідомо змінюються часові рамки Голодомору. Так, тритомник архівних документів, анонсований істориком С.Тарасовим, планувався під назвою «Голод в СРСР в 1932–1933 рр.», однак в кінцевому варіанті отримав назву «Голод в СРСР в 1929–1934 рр.» за редакцією доктора історичних наук В. Кондрашина [Свинаренко, 2023, с.249]. Російські політики та історики в наукових та публіцистичних роботах продовжують брати слово Голодомор в лапки, цим демонструючи зневажливе ставлення до трагедії українства. Водночас визнання Голодомору в Україні геноцидом в інших країнах світу трактується Росією як «русофобія» [Мишук, 2023].

Влада постійно поповнює список видань про Голодомор в Україні, що підлягають забороні у використанні. «Федеральний список екстремістських матеріалів» складається Мін'юстом РФ на основі судових рішень. Вперше він був опублікований у 2007 році, в переліку якого було 14 пунктів. Станом на 20 листопада 2015 року в переліку – 3152 пункти і до нині він продовжується... Серед заборонених авторів – українські дослідники Василь Марочко, Володимир Василенко, Юрій Шаповал, Володимир Пристайко, Вадим Золотарьов та ін. [В Росії книги про Голодомор прирівнюються до екстримізму, 2017]. До «Федерального списку екстремістських матеріалів» потрапила також книга творця терміну «геноцид», юриста Рафаеля Лемкіна. Рішення про це було опубліковано на сайті міністерства юстиції РФ під номером 3151. Йдеться про статтю Лемкіна «Радянський геноцид в Україні», де вперше дано визначення Голодомору 1932–1933 років як геноциду українського народу. Саме слово «геноцид» не сприйняте в Росії. Воно походить від грецької та латинської мов та означає «вбивати рід» [Російський суд визнав екстремістом творця терміну «геноцид», 2015].

Нині історична наука в Росії підконтрольна путінській владі, виписана з позицій пошуку ворогів та необхідності оборони російської держави в різні історичні періоди, а також в умовах сучасної російсько-української війни. Щодо Голодомору-геноциду, то, як і раніше, у своїх виданнях автори переконливо доводять, що це була трагедія росіян, українців, казахів та інших народів СРСР і геноцид не має нічого спільного з історичними фактами, які носять політизований та антинауковий характер, що нині «це є ідеологічний міф українських націоналістів та американських спецслужб» [Гудзь, 2019, с. 983].

У 2016 році Верховна Рада України звернулася до демократичних держав світу з проханням визнати Голодомор 1932–1933рр. в Україні геноцидом українського народу. Світова громадськість відповідно реагує на це звернення, як це було і раніше. На 2018 рік Голодомор визнаний геноцидом українського народу у 24-х, на 2023 рік – у 28-и, а на 2024 рік – у 32-х країнах світу.

Події широкомасштабної російсько-української війни 2022–2024 рр. переконують, що путін продовжує та «вдосконалює» сталінську політику геноциду. Водночас, у непростих умовах сьогодення, збереження історичної пам'яті, в тому числі й про Голодомор-геноцид 1932–1933 років, об'єднує, консолідує українців як націю, утверджуючи національну ідентичність українців, їх прагнення до свободи. І це робить нас ще сильнішими...

Висновки. Отже, проблема Великого голоду в Україні є важливим питанням політичної, правової та наукової діяльності різних інституцій та людної України періоду незалежності. У напрямі визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом є внутрішні протиріччя, моменти політичних маніпуляцій, які використовували українські політичні лідери в боротьбі за владу. Нормативно-правові документи по проблемі Голодомору - геноциду та їх прийняття містять важливі еволюційні зміни як виклик часу та всієї світової громадськості. Протягом 90-х років ХХ століття і до нині проблема Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. стала предметом обговорення, дослідження, дискусій, протистояння між Росією та Україною та переросла у ідейно-політичну й науково-історіографічну боротьбу. В умовах російсько-української війни гострота цього питання не зникає, а посилюється. Це обумовлено тим, що сучасний путінізм є прямим продовженням сталінського тоталітаризму, основою якого є використання методів терору, репресій, спланованого голоду, вдосконалення системи захисту російської управлінської системи тощо.

На думку авторки, до нині перспективними напрямками наукових досліджень залишаються проблеми статистики невинних жертв Голодомору 1932–1933рр. в Україні, міжнародні аспекти його визнання як геноциду, проблеми материнства та дитячої смертності цього часу, вивчення усної історії, а також питання методології та історіографії.

Список використаних джерел та літератури

- Борисенко В. 2009. Імперський синдром: фальсифікації Голодомору 1932–1933 років в Україні. *Українознавство*. № 3. С. 188–191.
- Борисенко В. К. 2007. *Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках*. Київ : ВД «Стилос».
- Борисенко В., Даниленко В., Кокін С., Стасюк О., Шаповал Ю. (упоряд.). 2007. *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД*. Київ: ВД «Стилос».
- Боряк Т. 2023. Не(осмислена) голодом: пам'ять про геноцид під час російсько – української війни. *Україна – Європейський Союз: Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті російсько-української війни, гарантій безпеки та реінтеграції тимчасово окупованих територій : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 20 жовтня 2023 року)*. Ужгород: ТОВ «РІК-У». С. 63–69.
- Брехуненко В. 2020. *Міфи про голодомор*. Дрогобич : Коло.
- В Росії книги про Голодомор прирівнюються до екстремізму. Список. 27 червня 2017. Історична правда [Електронний ресурс]:<https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/06/27/89363/>
- Василенко В. 2009. *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка*. Київ : Вид-во О. Теліги, 2009.
- Василенко В., Антонович М. (ред.). 2016. *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія».
- Васильєв В. Ю., Подкур Р. Ю. 2010. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наукова думка, Т. 7: Мі-О, С. 267–268.
- Верстюк В. 2008. Українсько-російські відносини у сфері дослідження питань голодомору 1932–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 18. С. 228–231.
- Веселова О. 2003. Пам'ять про жертви голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні: смертність й ушанування загиблих. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. №10. С. 430–485.
- Верховна Рада України. 2002. Постанова Про 70-ті роковини голодомору в Україні. Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс]:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/258-15#Text>
- Влада Росії – проти вшанування пам'яті жертв Голодомору. 2008. *Свобода*. 17 жовтня. С. 2.

- Габелко Ф. П. 2008. Москва проти визнання Голодомору геноцидом українського народу. *Вільна думка*. Чис. 16-18. С. 26.
- Гудзь В. В. 2019. *Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Мелітополь : Однорог Т. В.
- Дорошко М. С. 2008. Тема Голодомору 1932–1933 років в українсько-російських відносинах. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Вип. 74, ч. 1. С. 27–30.
- Дулерайн Ю. 2010. Українці світу закликають Януковича визнати Голодомор геноцидом. *Вільна думка*, Чис. 1-3. С. 12.
- Жила О. 2010. Президентська цензура : [Президент В. Янукович викреслив із положення про Національну премію ім. Т. Г. Шевченка пункт про нагородження за твори, що висвітлюють тему Голодомору]. *Львівська газета*, 18 листопада.
- Закон України. 2006. Про Голодомор 1932-1933 років в Україні. Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>
- Захаров Є. Ю. 2015. *Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид*. Харків : Права людини.
- Іванченко Г. 2009. Хронологія визнання голодомору геноцидом української нації. Бершадь.ua [Електронний ресурс]: <https://www.bershad.ua/news/tema/holodomor/15692.html>
- Кабінет Міністрів України. 1998. Постанова від 26 жовтня 1998 р. № 1696 Про 65-ті роковини голодомору в Україні. Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1696-98-%D0%BF#Text>
- Ключников І. 2008. Росія прагне погасити «Незгасиму свічку» Голодомору. *Шлях Перемоги*. 15 жовтня. С. 3.
- Козловський Б. 2008. Мазепа для російських істориків – зрадник, Голодомор – не геноцид... *Гомін України*. 30 червня. С. 1.
- Конквест Р. 1993. *Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор*. Київ: Либідь.
- Кульчицький С. 1991. *Ціна «великого перелому»*. Київ: Україна.
- Кульчицький С. 2008а. *Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків*. Київ: Наш час.
- Кульчицький С. 2008б. *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення*. Київ: Наш час, 2008.
- Кульчицький С. 2018. Обґрунтування голодомору 1932–1933 рр. як геноциду у світлі концепцій Р. Конквеста й Лемкіна. *Український історичний журнал*. № 4. С. 98–127.
- Кульчицький С. В. 2006. *Голод–геноцид 1932–1933 рр. в Україні: матеріали до навчального курсу*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».
- Кушнір Л. 2010. Кому це тут геноцид наснився? Міністр освіти оголосив про намір викинути з підручників «брєдятину» про Голодомор. *Історики — проти. Україна молода*, 29 травня, С. 4.
- Лемкін Рафаель. 2009. *Радянський геноцид в Україні: стаття 28 мовами*. Київ : Майстерня книги.
- Марочко В. 2007. *Голодомор 1932–1933 рр.* Київ.
- Марочко В. В. 2014. Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні: політичний дискурс. *Історична пам'ять*. № 30. С. 53–62.
- Марочко В. І., Мовчан О. М. 2008. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Хроніка*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».
- Марочко В., Мовчан О. 2020. *1932–1933: Хроніка Голодомору в Україні*. Київ : КЛІО.
- Матяш І. 2008. Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації. *Український історик*. Т. 45, № 3-4. С. 91–109.
- Медведев Д. 2008. Президенту Украины В. А. Ющенко 14 ноября 2008 года. Президент России [Електронний ресурс]: <https://web.archive.org/web/20120222042153/http://archive.kremlin.ru/text/greets/2008/11/209176.shtml>
- Мейс Дж. 1995. *Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.)*. Український історичний журнал. № 1. С. 34–48.
- Міжнародне визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні та вшанування пам'яті жертв = International recognition of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and commemoration of the victims. Київ : Преса України, 2018.

Мірошниченко С. 2023. Голодомор 1932–1933 рр. в історичній політиці України (1991–2013 рр.). *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи*. Т. 9. С. 102–116.

Міщук І. 2023. «Голод, але не Голодомор». Як Росія намагається викрутитися і не визнати геноцид українського народу. Детектор медіа [Електронний ресурс]: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/33509/2023-11-19-golod-ale-ne-golodomor-yak-rosiya-namagaietsya-vykrutytytsya-i-ne-vyznaty-genotsyd-ukrainskogo-narodu/>

Нолл Вільям. 1999. *Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–1930-х рр.* Київ: Родовід, Центр досліджень усної історії і культури.

Президент України. 2002. Розпорядження Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні. Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/2002-%D1%80%D0%BF#Text>

Президент України. 2005. Указ Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні. Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087/2005#Text>

Президент України. 2007. Указ Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору. Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1144/2007#Text>

Російський суд визнав екстремістом творця мов терміну «геноцид». 26 листопада 2015. Історична правда [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/short/565708219e8f6/>

Росія заважає розглядів в ООН питання Голодомору. 2008. *Свобода*. 31 жовтня. С. 2.

Сватко Я. 2011. Із ЗНО з української літератури зникли твори про Голодомор. Майдан [Електронний ресурс]: <https://maidan.org.ua/da/2011/12/iz-zno-z-ukrajinskoji-literatury-znykly-tvory-pro-holodomor/>

Свинаренко Н. О. 2023. Сучасні російські науковці про голодомор 1932–33 рр. на Україні: офіційні версії викладу та реальні факти. *Березневий науковий дискурс 2023 на тему: «Детермінанти посилення ролі освіти у повоєнному відновленні України» : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції для освітян, 22 березня 2023 р.* Чернігів : ГО «Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій». С. 248–250.

Сергійчук В. 2015. *Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства*. Вишгород : Сергійчук М. І.

Солодько П. 2012. Як писати про Голодомор. Інструкція російським історикам. Історична правда [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572/>

References

Boriak T. 2023. Ne(osmyslena) holodom: pamiat pro henotsyd pid chas rosiisko – ukrainskoi viiny [Not (understood) by hunger: the memory of genocide during the Russian-Ukrainian war]. *Ukraina – Yevropeiskiy Soiuz: Format rozvytku vidnosyn Ukrainy ta krain Tsentralnoi Yevropy u konteksti rosiisko-ukrainskoi viiny, harantii bezpeky ta reintehratsii tymchasovo okupovanykh terytorii : materialy VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Uzhhorod, 20 zhovtnia 2023 roku)*. Uzhhorod: TOV «RIK-U». S. 63–69. [in Ukrainian].

Borysenko V. 2009. Imperskyi syndrom: falsyfikatsii Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini [The imperial syndrome: falsifications of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. *Ukrainoznavstvo*. № 3. S. 188–191. [in Ukrainian].

Borysenko V. K. 2007. *Svicha pamiaty: usna istoriia pro henotsyd ukrainsiv u 1932–1933 rokakh* [A candle of memory: an oral history of the genocide of Ukrainians in 1932–1933]. Kyiv : VD «Stylos». [in Ukrainian].

Borysenko V., Danylenko V., Kokin S., Stasiuk O., Shapoval Yu. (Comps.). 2007. *Rozsekrechena pamiat: Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU–NKVD* [Declassified memory: Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in the documents of the GPU–NKVD]. Kyiv: VD «Stylos». [in Ukrainian].

Brekhunenko V. 2020. *Mify pro holodomor* [Myths about the famine]. Drohobych : Kolo. [in Ukrainian].

Doroshko M. S. 2008. Tema Holodomoru 1932–1933 rokiv v ukrainsko-rosiiskyykh vidnosynakh [The topic of the Holodomor of 1932–1933 in Ukrainian-Russian relations]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*. Iss. 74, part. 1. S. 27–30. [in Ukrainian].

-
- Duleraiu Yu. 2010. Ukrainsi svitu zaklykaiut Yanukovycha vyznaty Holodomor henotsydom [Ukrainians of the world call on Yanukovich to recognize the Holodomor as genocide]. *Vilna dumka*, Part. 1-3. S. 12. [in Ukrainian].
- Habelko F. P. 2008. Moskva proty vyznannia Holodomoru henotsydom ukrainskoho narodu [Moscow opposes recognition of the Holodomor as genocide of the Ukrainian people]. *Vilna dumka*. Part. 16-18. S. 26. [in Ukrainian].
- Hudz V. V. 2019. *Istoriografia Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini* [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. Melitopol : Odnoroh T. V. [in Ukrainian].
- International recognition of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and commemoration of the victims. Kyiv : Presa Ukrainy, 2018. [in Ukrainian].
- Ivanchenko H. 2009. Khronolohiia vyznannia holodomoru henotsydom ukrainskoi natsii [Chronology of recognition of the Holodomor as genocide of the Ukrainian nation]. Bershada.ua Retrieved from: <https://www.bershada.ua/news/tema/holodomor/15692.html> [in Ukrainian].
- Kabinet Ministriv Ukrainy. 1998. Postanova vid 26 zhovtnia 1998 r. № 1696 Pro 65-ti rokivnyi holodomoru v Ukraini [Decree of October 26, 1998 No. 1696 On the 65th anniversary of the Holodomor in Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1696-98-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
- Kliuchnykov I. 2008. Rosiia prahne pohasyty «Nezghasymu svichku» Holodomoru [Russia seeks to extinguish the "Unquenchable candle" of the Holodomor]. *Shliakh Peremohy*. 15 October. S. 3. [in Ukrainian].
- Konkvest R. 1993. *Zhnyva skorboty: radianska kolektyvizatsiia i Holodomor* [Harvest of sorrow: Soviet collectivization and the Holodomor]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Kozlovskiy B. 2008. Mazepa dlia rosiiskykh istorykiv – zradnyk, Holodomor – ne henotsyd... [For Russian historians, Mazepa is a traitor, the Holodomor is not a genocide...]. *Homin Ukrainy*. 30 June. S. 1. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi S. 1991. *Tsina «velykoho perelomu»* [The price of the "big break"]. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi S. 2008a. *Holod 1932–1933 rr. v Ukraini yak henotsyd: movoiu dokumentiv, ochyma svidkiv* [The famine of 1932–1933 in Ukraine as genocide: in the language of documents, through the eyes of witnesses]. Kyiv: Nash chas. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi S. 2008b. *Holodomor 1932–1933 rr. yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennia* [The Holodomor of 1932–1933 as Genocide: Difficulties of Awareness]. Kyiv: Nash chas, 2008. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi S. V. 2006. *Holod–henotsyd 1932–1933 rr. v Ukraini: materialy do navchalnoho kursu* [The famine-genocide of 1932–1933 in Ukraine: materials for the educational course]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi Stanislav. 2018. The reasoning for the holodomor of 1932–1933 as a genocide in the light of the concepts of R. Conquest and R. Lemkin. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. S. 98–127. [in Ukrainian].
- Kushnir L. 2010. Komu tse tut henotsyd nasnyvsia? Ministr osvity oholosyv pro namir vykynuty z pidruchnykiv «briediatynu» pro Holodomor. Istoryky – proty [Who dreamed up the genocide here? The Minister of Education announced his intention to remove "nonsense" about the Holodomor from textbooks. Historians - against.]. *Ukraina moloda*, 29 May, S. 4. [in Ukrainian].
- Lemkin Rafael. 2009. *Radianskyi henotsyd v Ukraini: stattia 28 movamy* [Soviet genocide in Ukraine: article in 28 languages]. Kyiv : Maisternia knyhy. [in Ukrainian].
- Marochko V. 2007. *Holodomor 1932–1933 rr.* [The Holodomor of 1932–1933]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Marochko V. I., Movchan O. M. 2008. *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini. Khronika* [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Chronicle]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].
- Marochko V. V. 2014. Holodomor-henotsyd 1932–1933 rokiv v Ukraini: politychnyi diskurs [Holodomor-genocide of 1932–1933 in Ukraine: political discourse]. *Istorychna pamiat*. № 30. S. 53–62. [in Ukrainian].
- Marochko V., Movchan O. 2020. *1932–1933: Khronika Holodomoru v Ukraini* [1932–1933: Chronicle of the Holodomor in Ukraine]. Kyiv : KLIO. [in Ukrainian].

- Matias I. 2008. Rosiiskyi pohliad na problemu Holodomoru v Ukraini: dzherela ta interpretatsii [The Russian view of the Holodomor problem in Ukraine: sources and interpretations]. *Ukrainskyi istoryk*. Vol. 45, № 3-4. S. 91–109. [in Ukrainian].
- Medvedev D. 2008. Prezydent Ukrainy V. A. Yushchenko 14 noiabria 2008 hoda [To the President of Ukraine V. A. Yushchenko November 14, 2008.]. Prezydent Rossyy. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20120222042153/http://archive.kremlin.ru/text/greets/2008/11/209176.shtml> [in Russian].
- Meis Dzh. 1995. Politychni prychyny holodomoru v Ukraini (1932–1933 rr.) [Political causes of the famine in Ukraine (1932–1933)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1. S. 34–48. [in Ukrainian].
- Miroshnychenko S. 2023. Holodomor 1932–1933 rr. v istorychnii politytsi Ukrainy (1991–2013 rr.) [The Holodomor of 1932–1933 in the historical politics of Ukraine (1991–2013)]. *Rozvytok suchasnoi osvity i nauky: rezultaty, problemy, perspektyvy*. Vol. 9. S. 102–116. [in Ukrainian].
- Mishchuk I. 2023. «Holod, ale ne Holodomor». Yak Rosiia namahaietsia vykrutytyesia i ne vyznati henotsyd ukrainskoho narodu [«Hunger, but not Holodomor». How Russia is trying to get out of the way and not recognize the genocide of the Ukrainian people]. Detektor media. Retrieved from: <https://ms.detektor.media/propaganda-ta-vplyvi/post/33509/2023-11-19-golod-ale-ne-golodomor-yak-rosiya-namagaietsia-vykrutytyesia-i-ne-vyznati-genotsyd-ukrainskogo-narodu/> [in Ukrainian].
- Noll Viliam. 1999. *Transformatsiia hromadianskoho suspilstva: usna istoriia ukrainskoi selianskoi kultury 1920–1930-kh rr.* [Transformation of civil society: an oral history of Ukrainian peasant culture in the 1920s–1930s.]. Kyiv: Rodovid, Tsentr doslidzen usnoi istorii i kultury. [in Ukrainian].
- Prezydent Ukrainy. 2002. Rozporiadzhennia Pro dodatkovy zakhody u zviazku z 70-my rokovynamy holodomoru v Ukraini [Order on additional measures in connection with the 70th anniversary of the Holodomor in Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/2002-%D1%80%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
- Prezydent Ukrainy. 2005. Ukaz Pro dodatkovy zakhody shchodo uvichnennia pamiaty zhertv politychnykh represii ta holodomoriv v Ukraini [Decree on additional measures to perpetuate the memory of victims of political repressions and famines in Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087/2005#Text> [in Ukrainian].
- Prezydent Ukrainy. 2007. UKAZ Pro oholoshennia v Ukraini 2008 roku Rokom pamiaty zhertv Holodomoru [Decree on the declaration of 2008 in Ukraine as the Year of Remembrance of the Holodomor Victims]. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1144/2007#Text> [in Ukrainian].
- Rosiia zavazhaie rozghliadovi v OON pytannia Holodomoru [Russia interferes with the consideration of the Holodomor issue at the UN]. 2008. *Svoboda*. 31 October. S. 2. [in Ukrainian].
- Rosiiskyi sud vyznav ekstremistom tvortsia mov terminu «henotsyd» [The Russian court recognized the creator of the language of the term «genocide» as an extremist]. 26 November 2015. *Istorychna pravda*. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/short/565708219e8f6/> [in Ukrainian].
- Serhiichuk V. 2015. *Holodomor 1932–1933 rokiv yak henotsyd ukrainstva* [The Holodomor of 1932–1933 as a genocide of Ukrainians]. Vyshhorod : Serhiichuk M. I. [in Ukrainian].
- Solodko P. 2012. Yak pysaty pro Holodomor. Instruktisiia rosiiskym istorykam [How to write about Holodomor. Instructions for Russian historians]. *Istorychna pravda*. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572/> [in Ukrainian].
- Svatko Ya. 2011. Iz ZNO z ukrainskoi literatury znykly tvory pro Holodomor [Works about the Holodomor have disappeared from Ukrainian literature]. Maidan. Retrieved from: <https://maidan.org.ua/da/2011/12/iz-zno-z-ukrajinskoji-literatury-znykly-tvory-pro-holodomor/> [in Ukrainian].
- Svynarenko N. O. 2023. Suchasni rosiiski naukovtsi pro holodomor 1932–33 rr. na Ukraini: ofitsiini versii vykladu ta realni fakty [Modern Russian scientists about the Holodomor of 1932–33 in Ukraine: official versions of the presentation and real facts]. *Bereznevyi naukovyi dyskurs 2023 na temu: «Determinanty posylennia roli osvity u poviennomu vidnovlenni Ukrainy» : materialy Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii dlia osvitan, 22 bereznia 2023 r. Chernihiv : HO «Naukovo-osvitnii innovatsiinyi tsentr suspilnykh transformatsii»*. S. 248–250. [in Ukrainian].
- V Rosii knyhy pro Holodomor pryivnuietsia do ekstremizmu. Spysok [In Russia, books about the Holodomor are equated with extremism. List.]. 27 June 2017. *Istorychna pravda*. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/06/27/89363/> [in Ukrainian].

Vasylenko V. 2009. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini yak zlochyn henotsydu: pravova otsinka* [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a crime of genocide: a legal assessment]. Kyiv : Vyd-vo O. Telihiy, 2009. [in Ukrainian].

Vasylenko V., Antonovych M. (Eds.). 2016. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini yak zlochyn henotsydu zghidno z mizhnarodnym pravom* [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a crime of genocide under international law]. Kyiv : Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].

Vasyliiev V. Yu., Podkur R. Yu. 2010. Natsionalna knyha pamiati zhertv holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini [National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv : Naukova dumka, Vol. 7, S. 267–268. [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy. 2002. Postanova Pro 70-ti rokovyny holodomoru v Ukraini [Resolution About the 70th anniversary of the Holodomor in Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/258-15#Text> [in Ukrainian].

Verstniuk V. 2008. Ukrainsko-rosiiskii vidnosyny u sferi doslidzhennia pytan holodomoru 1932–1933 rr. [Ukrainian-Russian relations in the field of research on the Holodomor of 1932–1933]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Issue 18. S. 228–231. [in Ukrainian].

Veselova O. 2003. Pamiat pro zhertvy holodomoru-henotsydu 1932–1933 rr. v Ukraini: smertnist y ushanuvannia zahyblykh [Memory of the victims of the famine-genocide of 1932–1933 in Ukraine: mortality and commemoration of the dead]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. №10. S. 430–485. [in Ukrainian].

Vlada Rosii – proty vshanuvannia pamiati zhertv Holodomoru [The Russian authorities are against commemorating the Holodomor victims]. 2008. *Svoboda*. 17 October. S. 2. [in Ukrainian].

Zakharov Ye. Yu. 2015. *Chy mozha kvalifikuvaty Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini ta na Kubani yak henotsyd* [Can the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and the Kuban be classified as genocide]. Kharkiv : Prava liudyny. [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy. 2006. Pro Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini [About the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text> [in Ukrainian].

Zhyala O. 2010. Prezydentska tsenzura : [Prezydent V. Yanukovych vykreslyv iz polozhennia pro Natsionalnu premiiu im. T. H. Shevchenka punkt pro nahorodzhennia za tvory, shcho vysvitliuiut temu Holodomoru]. [Presidential censorship: [President V. Yanukovych deleted the National Award named after T. G. Shevchenko, item on awards for works covering the Holodomor]]. *Lvivska hazeta*, 18 November. [in Ukrainian].

HOLODOMOR-GENOCIDE 1932–1933. IN UKRAINE: THE EVOLUTION OF RELIGION AND THE RUSSIAN-UKRAINIAN OPPOSITION

Kateryna Dvirna

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor of the Department of History and Ethnology of Ukraine,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The proposed article identifies and studies the main stages of the process of recognizing the Holodomor of 1932 – 1933 as a genocide of the Ukrainian people, its political and legal assessment, starting from the 90s of the XX century. to the present day. In the course of the analysis of normative and legal documents, natural evolutionary changes and approaches to solving this important issue were revealed, as well as internal and external confrontations regarding its recognition both at the political level and at the legislative level. The author outlines controversial points in the activities of certain political figures of Ukraine, who took a pro-Russian position in its interpretation. The article pays special attention to the issue of the Russian-Ukrainian confrontation both at the official state level and at the scientific-ideological and historiographical level with representatives of the modern Russian historical school who defend Putin's narratives and the concept of the All-Union famine in the 1930s. contrary to the official Ukrainian position regarding the Holodomor, a genocide against the Ukrainian people.*

Key words: Ukraine, genocide, evolution, recognition, Holodomor 1932-1933, historiography, Russian-Ukrainian confrontation, Russian-Ukrainian war, Putinism, historical memory.

УКРАЇНЬКА СИСТЕМА ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ПСИХОЛОГІВ: ПЕРІОДИЗАЦІЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРІОГРАФІЇ

Пилипчук Ярослав Валентинович

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник відділу науково-аналітичного супроводу освіти,
Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського,
м. Київ

e-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

Ростока Марина Львівна

кандидат педагогічних наук, старший дослідник,
завідувач відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти,
Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського,
м. Київ

e-mail: marilvross@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1891-5482>

Коваленко Інна Едуардівна

кандидат педагогічних наук, доцент, провідний науковий співробітник
відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти,
Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського,
м. Київ

e-mail: i_artemenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-5633-0234>

Анотація. Метою даної роботи є аналіз системи підготовки військових психологів та періодизація її розвитку. **Новизна даної роботи** полягає у контент-аналізі підручників, дисертацій, програм, статей з військової психології і створення цілісного дослідження, присвяченого періодизації розвитку військової психології в Україні. **Методи дослідження.** Під час дослідження використані проблемно-хронологічний та компаративний методи дослідження. **Результати дослідження.** Військова психологія, як спеціальність, викладалась ще з радянських часів. Проте фахівців з цієї спеціальності навчали тільки у Москві. Військова психологія у Радянському Союзі в багатьох випадках була ідеологічною наукою і нею займалися випускники політичної школи. Здобуття незалежності України поставило перед суспільством нові виклики. При формуванні Збройних сил України виникла потреба підготовки власних спеціалістів. Створювались НДІ та відповідні кафедри при військових навчальних закладах. У період 1990-1999 рр. відбувалось накопичення матеріалів та підготовка фахівців. Створювались наукові школи військової психології. У період 2000-2012 рр. відбувалось поглиблення вивчення окремих проблем військової психології мирного часу. Зараз Україна переживає вторгнення російських військ на свою територію. Повномасштабне вторгнення росії в Україну в 2022-2024 рр. є конфліктом високої інтенсивності і найбільшим конфліктом з часів Другої Світової війни. Війна на Сході

України з 2014 р. до 24.02.2024 р. під назвами Антитерористичная операція (АТО) та Операція об'єднаних сил (ООС) була локальним конфліктом, який мав високу інтенсивність у 2014-2015 рр. У своєму розвитку система підготовки військових психологів пройшла три етапи. Перший етап датований 1991-2013 р. Другий етап датований 2014-2021 рр. Третій етап розпочався з 2022 р. Військова психологія на першому етапі відповідала потребам мирного часу. Розглядалися проблеми бойового духу, дисципліни та позастатутних відносин. Для першого етапу було актуальним формування спільноти військових психологів. Стосовно ж другого етапу, то Україна зіткнулась з війною та її викликами. Після того, як минула гаряча фаза АТО (2014-2015 рр.) настав час узагальнення досвіду праці військових психологів у бойових умовах. З 2016 р. проводиться конференція «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи». Знаковим став 2017 р., коли було видано кілька підручників з військової психології. У 2018-2021 рр. було захищено цілий ряд спеціалізованих дисертацій. Були досліджені такі проблеми як бойовий стрес, реабілітація військових, психологія бойової травматизації, профілактика психічних розладів та окремі психічні розлади, вплив бойових дій на родини військовослужбовців. У спеціалізованих підручниках розглядалися такі важливі проблеми як психологія бойового стресу, суїцидальна поведінка, психологія полону, спеціальні техніки для зняття стресу, комунікація у військових колективах, профілактика психічних травм, психологічна готовність до бою. Україна в 2022-2024 рр. постала перед новим викликом – повномасштабним вторгненням російських військ і загрозою самому існуванню української держави. В наш час військові психологи ведуть активну практику у конфлікті великої інтенсивності. Цей досвід буде узагальнено вже після закінчення конфлікту. У повоєний період військові психологи зіткнуться з значною кількістю психічних розладів не тільки у військових, але й у цивільних. Важливо вказати, що вже у 2023 р. було видано дослідження присвячене Посттравматичному стресовому розладу (ПТСР). Україна зіткнеться з потребою реабілітації та адаптації до мирних умов значної кількості військових. Повномасштабне вторгнення росії в Україну є найбільшим військовим конфліктом в Європі з часів Другої Світової війни та схоже на Ірако-Іранську війну. Українцям корисним буде вивчити досвід Ізраїлю та балканських країн.

Ключові слова: військова психологія, військові колективи, бойовий стрес, бойова травматизація, психічні розлади, реабілітація, адаптація, ПТСР, повномасштабне вторгнення, АТО, ООС.

Постановка проблеми. На даний момент Україна є воюючою державою. На її території відбувається конфлікт великої інтенсивності. Це ставить більші виклики перед суспільством, ніж регіональний конфлікт на Сході України, відомий як АТО. Перед Україною у повоєний час постануть питання реабілітації та адаптації до мирного життя багатьох ветеранів. У зв'язку з цим буде дуже затребуваний досвід військової психології, яка вивчає багато аспектів стосовно психології військових.

Метою статті є аналіз системи підготовки військових психологів та періодизація її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX – на початку XX ст. психологія виокремилась у самостійну галузь знань. Психолог В. Вундт розробив програму побудови психології як науки. До першої світової війни психологія, як переважно нова наука, не виходила за межі лабораторій. Створення альфа та бета-тестування військових було вперше проведено у США у 1917 р. для відбору військових, які мали взяти участь у першій світовій війні. В цьому тестуванні взяли участь близько 400 психологів. Між двома світовими війнами військова психологія

активно розвивалась і виникло близько 22 дослідницьких центри. Для потреб Вермахту у Другій Світовій війні працювало 250 психологів. Проте А. Гітлер у 1942 р. скасував психологічну службу майже в усій армії, крім флоту. У 1936 р. Й. Сталін згорнув діяльність психологів у армії СРСР. Під час Другої світової війни 1262 психологи діяли у американській армії. Питання військової психології розглядались при підготовці офіцерів і в радянський період, проте воно складало лише 10-15 % від загальної кількості учбових годин. Основна увага приділялась партійно-політичній роботі та педагогіці. Головне політичне управління Радянської армії та Військово-Морського флоту розробляло стандартні підручники та навчальні програми. Організація та проведення занять доручалась досвідченим викладачам, які були випусниками Військово-політичної академії з Москви. Військовій психології надавалось недостатньо уваги. Окрім того, радянський соціум не мав адекватного уявлення про психологію. Існування системи каральної медичної психіатрії по відношенню до дисидентів викривляло уявлення про психологічну науку. Нерідко громадяни СРСР плутали психологію з психіатрією. З набуттям Незалежності України у 1991 р. перед Україною постало питання формування та реформування власних Збройних сил. На початку 1992 р. була створена соціально-психологічна служба Збройних сил України. До її складу увійшли фахівці з соціології, журналістики, виховної роботи, психології. У березні 1992 р. була сформована «Концепція соціально-психологічної служби». На думку зарубіжних спеціалістів, вона відповідала високим світовим стандартам. Початок підготовки військових психологів був покладений у 1994 р. з відкриттям двомісячних курсів на базі Науково-дослідного та методичного центру соціально-психологічної служби Збройних сил України. Слухачі, які проходили спецкурс «Психологія», проходили додатковий курс з вивчення технологій психодіагностики. Право навчати слухачів було доручено доктору психологічних наук, професору, полковнику Г. Ложкіну, а також викладачам О. Шкілю, М. Варяниці, І. Сем'яновському. У 2004 р. ці курси закінчили свою діяльність.

Київський військовий гуманітарний інститут (КВГІ) був заснований згідно постанови Кабміну № 490 від 19 серпня 1992 р. та наказу Міноборони № 133 від 25 липня 1992 р. Майбутні офіцери-психологи навчалися два роки. У 1996 р. відбувся їх перший випуск. Слухачі проходили курс «Практична психологія». Навчальний процес забезпечували досвідчені фахівці, які працювали на кафедрах соціальної та військової психології, загальної та практичної психології, військової педагогіки та культури, виховної роботи, оперативного мистецтва, військової соціології та журналістики, історії України та її Збройних сил, філософії, військової політології та права, фізичної підготовки та спорту, іноземної мови та на інших кафедрах. У 1996 р. Київський військовий гуманітарний інститут очолив доцент та генерал-майор Л. Ріпа. У 1994 р. відкрилась ад'юнктура цього закладу, де серед інших спеціальностей вивчалась дисципліна «Військова психологія». Начальником ад'юнктури був призначений І. Гасов. Першими ад'юнктами були О. Блінов та С. Пеньковський. Центром військово-психологічної думки стала кафедра соціальної та військової психології. Засновником та першим начальником кафедри став кандидат філософських наук О. Мірошніченко. У середині 90-х рр. XX ст. у Київському Військовому гуманітарному інституті була відкрита спеціалізована вчена рада за шифром 20.02.02 «Військова психологія та педагогіка». Київський

військовий гуманітарний інститут увійшов до складу Національної академії оборони України відповідно до постанови Кабміну № 816 від 14 травня 1999 р. та наказу міністра оборони № 240 від 12 серпня 1999 р. У Національній академії оборони України з 2004 року почала роботу спеціалізована вчена рада по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за шифром 19.00.09 «Психологія діяльності при особливих умовах». Головою спецради був Г. Ложкін. Для розкриття особливостей психології військової діяльності в Україні було проведено та захищено ряд дисертаційних досліджень. Вони об'єдналися у кілька напрямків, в яких розкривалися основні проблемні питання підготовки військовослужбовців до бойової діяльності та психологічних особливостей системи військового управління: дослідження проблеми формування та регуляції емоційної сфери військовослужбовців, встановлення психологічних особливостей їх професійної діяльності; дослідження успішності навчання та становлення особистості військового професіонала; вивчення розвитку професійних важливих якостей особистості офіцера; встановлення особливостей адаптації військових, розгляд проблем самооцінки військовослужбовців; вивчення та збереження здоров'я у військовослужбовців; дослідження індивідуально-психологічних особливостей призовників; дослідження психологічного забезпечення і супроводження діяльності миротворців; вивчення конфліктної поведінки військовослужбовців та психологічних особливостей діяльності військовослужбовців за контрактом.

Для розкриття проблеми формування та регуляції емоційної сфери військовослужбовців були захищені дисертації на здобуття наукового ступеня кандидат психологічних наук, а саме:

- О. Біловим у 1999 р. за темою «Формування емоційної стійкості військовослужбовців аеромобільних військ під час повітряно-десантної підготовки»;
- В. Стасюком у 1999 р. за темою «Формування емоційної стійкості у воїнів-десантників в умовах сучасного бою»;
- Г. Капосльозом у 2008 р. за темою «Особливості емоційної регуляції процесу розв'язання тактичних задач офіцером» та ін.

Психологічні особливості професійної діяльності військовослужбовців розглядалися у дисертаціях, які були захищені:

- О. Тімченко у 1995 р. за темою «Проблема психологічної готовності військового фахівця до екстреної дії в стані емоційного стресу»;
- І. Сулятицьким у 1997 р. за темою «Соціопсихологічні чинники виховних функцій системи військово-управлінської діяльності»;
- П. Криворучком у 1998 р. за темою «Психологічне забезпечення професійної діяльності корабельних спеціалістів у тривалому плаванні»;
- О. Петренком у 1998 р. за темою «Психологічні особливості професійної деформації особистості в умовах військово-професійної діяльності»;
- В. Корніловим у 1999 р. за темою «Військова дисципліна як об'єкт психологічного забезпечення»;
- В. Осьодлом у 2001 році за темою «Психодіагностика та корекція функціональних станів операторів у динаміці професійної діяльності»;
- Р. Калініченком у 2003 р. за темою «Психологічне забезпечення ефективності професійної діяльності підрозділу охорони»;
- Р. Шпаком у 2004 р. за темою «Психофізіологічне забезпечення надійності професійної діяльності військових радіотелеграфістів»;
- С. Василенком у 2007 р. за темою «Психологічне забезпечення діяльності операторів радіолокаційних станцій в особливих умовах»;
- С. Миронцем у 2007 р. за темою «Негативні психічні

стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації»; Є. Татаріновим у 2011 р. за темою «Психологічні особливості розвитку кар'єрних домагань офіцерів Збройних сил України»; В. Ісаченком у 2011 р. за темою «Суб'єктивна оцінка ризиків у структурі регуляції професійної діяльності співробітників МНС».

Процес навчання та становлення особистості військового професіонала розкритий в дисертаціях, які були захищені:

- Г. Грибенюком у 1997 р. за темою «Мотиваційна готовність курсантів і слухачів вищого військового учбового закладу до професійної діяльності» (на прикладі спеціалістів пожежної безпеки МВС України); А. Видаюм у 2002 році за темою «Формування лідерської спрямованості Г. Дубровинським у 2006 році за темою «Оптимізація формування особистості курсантів в процесі їх професійної підготовки у цивільному вищому навчальному закладі»;

Т. Мацевком у 2007 р. за темою «Психологічні особливості розвитку управлінської компетентності майбутніх магістрів військового профілю» та ін.

Розвиток професійно-важливих якостей розкривається у дисертаціях, які були захищені:

- О. Хміляром у 2004 р. за темою «Психологічні особливості розвитку професійно-важливих фізичних якостей особистості офіцера», М. Фомичем у 2012 р. за темою «Розвиток професійно важливих якостей фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту» та ін.

Особливості адаптації військовослужбовців були вивчені у дисертації, яка була захищена В. М. Невмержицьким у 2002 р. за темою «Психологічні детермінанти адаптації військовослужбовців строкової служби до особливих умов діяльності».

Проблеми самооцінки військовослужбовців розглядалися у дисертації, яка була захищена: В. Баранніком у 2004 р. за темою «Психологічні особливості самооцінки військовослужбовців з девіантною та делінквентною поведінкою»

Питання стану та збереження здоров'я у військовослужбовців розглядалися у дисертаціях, які були захищені:

- М. Дорошенком у 2000 р. за темою «Індивідуально-психологічні особливості військовослужбовців з граничними нервово-психічними розладами»;

В. Коханом у 2003 р. за темою «Діяльність військового керівника по збереженню психічного здоров'я військовослужбовця» та ін.

Дослідження індивідуально-психологічних особливостей призовників розкрито в матеріалах дисертацій, які були захищені: В. Крайнюк у 1999 р. за темою «Психологічні особливості проявів тривожності і агресивності у юнаків призовного віку»; В. Косіком у 2001 р. в дисертації за темою «Особистісні страхи призовників та їх психодіагностика» та ін.

Вивчення, аналіз та узагальнення досвіду психологічного забезпечення діяльності військовослужбовців у миротворчих операціях зроблено в дисертаціях, які були захищені:

- Д. Сохадзе у 2004 р. за темою «Професійний психологічний відбір кандидатів для комплектування підрозділів миротворчих сил»; Н. Агаєвим у 2006 р. за темою «Психологічні чинники адаптації військовослужбовців миротворчого контингенту до діяльності в особливих умовах» та ін.

Дослідженню конфліктної поведінки військовослужбовців були присвячені наступні дисертації, які були захищені:

- О. Макаревичем у 1996 р. за темою «Стиль індивідуальної поведінки військовослужбовців у міжособистісних конфліктах»; В. Санташовим у 2009 р. за темою «Психологічні особливості конфліктної поведінки військовослужбовців строкової служби» та ін.

Проблеми комплектування ЗС України військовослужбовцями за контрактом та особливості проходження їх служби були досліджені в дисертаційних роботах, які були захищені:

- Г. Ржевським у 2009 р. за темою «Психологічні особливості професійного становлення молодших командирів військової служби за контрактом»; Є. Катаєвим у 2010 р. за темою «Особливості професійної «Я-концепції» військовослужбовців контрактної служби» та ін.

З метою розкриття фундаментальних основ психології діяльності людини в звичайних і екстремальних умовах діяльності, в Україні з середини 90-х рр. ХХ ст. була захищена низка дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук з військово-психологічної та військово-прикладної тематики. У результаті поступової розбудови організаційних структур, діяльність яких була спрямована на організацію і виконання психологічної роботи у військах (силах), в ЗС України була створена Психологічна служба (2005 – 2006 рр.). Її очолив випускник Національного університету оборони України, полковник І. Гінда. В інших Міністерствах і відомствах (Державна прикордонна служба України, Міністерство внутрішніх справ України та ін.) теж були розроблені необхідні керівні документи і створені організаційні структури, які виконували психологічне забезпечення діяльності фахівців. Виходячи з аналізу загального процесу становлення військової психології в Україні з 1990 по 2012 рр., шлях її розвитку поділяється на два етапи: - Перший етап (1990 – 1999 р.р.) характеризується аналізом напрацьованих наукових і практичних здобутків у військовій психології до 1990 р., продовженням розвитку військової психологічної думки виходячи з аналізу війн і військових конфліктів у 90-х рр. ХХ ст., становленні військових організаційних структур для виконання практичної психологічної роботи у Збройних силах, відкриттям і розбудови навчальних закладів, формуванням 17 педагогічних колективів, становленням і організацією навчального процесу підготовки фахівців;

- Другий етап (2000 р. – 2012) пов'язаний з вивченням, узагальненням емпіричного досвіду та осмисленням встановлених фактів, розробки теоретичних основ соціально-психологічної роботи в ЗС України, удосконаленням процесу навчання слухачів Національного університету оборони України спеціальності 8.000081 «Військово-соціальне управління» спеціалізації «Психологічна робота у військах (силах)», аналізу передового досвіду фахівців [Ложкін, Бінов 2013, 221-228].

У 2006 р. у Міжнародній академії управління персоналом вийшла навчальна програма спеціальності «Військова психологія» під авторством П. Криворучка. Перед цією навчальною програмою були поставлені такі завдання: сформулювати у студентів систему знань про теоретико-методологічні засади військової психології, її особливості, місце в системі інших психологічних і військових дисциплін; виробити практичні уміння та навички використання знань психології у професійній

діяльності фахівців структур виховної роботи на посадах у військах; навчити студентів організовувати проведення у військових частинах досліджень з метою соціально-психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу; дати студентам знання про предмет, методи, завдання військової психології; ознайомити студентів з теоретичними основами та динамікою перебігу соціально-психологічних процесів і явищ у військових колективах, сучасними методиками комплектування військових колективів за психологічною сумісністю; вивчити проблеми керування військовими підрозділами, особливості запобігання нестатутним відносинам, іншим негативним явищам, методики їх профілактики і корекції.

В навчальній програмі було кілька тем, а саме – предмет та категорії військової психології, психологічні особливості професійної діяльності військовослужбовців Збройних сил України, психологічна характеристика бойової готовності військової частини, психологічні особливості ефективного несення бойового чергування, вартової та внутрішньої служби, актуальні проблеми психологічного супроводження військової дисципліни, проблема військового колективу та його структура, соціально-психологічні проблеми управління військовими підрозділами. Навчальна програма 2006 р. з військової психології вивчала передусім військові колективи в умовах мирного часу. Передусім, цікавило питання військової дисципліни та позастатутних відносин у колективі. Навчальна програма мала багато спільного з навчальними курсами по педагогіці, соціології та конфліктології [Круговичко, 2006].

Варто зауважити, що українська «Революція Гідності» 2013 – 2014 рр. зумовила перебіг ряду процесів у Східній Європі. Україна в 2014 р. постала перед викликом окупації Криму та гібридної війни на Донбасі. Якщо події в Криму не призвели до інтенсивних воєнних дій, то дії сепаратистів, підтриманні вторгненням кадрових військових частин російської армії, призвели до того, що ЗСУ постали перед новими викликами. З 2014 р. на Донбасі був запроваджений режим АТО. Гаряча фаза АТО мала місце у 2014 – 2015 рр. Це був військовий локальний конфлікт високої інтенсивності. У 2016 – 2021 рр. відбулась заморозка конфлікту. Бойові дії обмежувались локальними зіткненнями на окремих ділянках лінії фронту між ЗСУ та сепаратистами, які діяли разом з росіянами.

В період замороженого конфлікту на Донбасі Україна постала перед необхідністю реабілітації ветеранів АТО та поверненням їх до мирного життя. Діяльність військових психологів регулюється зараз згідно до Положення № 317 про Психологічну службу Збройних сил України від 04.12.2014. Щодо завдань психологічного забезпечення, то вони включають моніторинг, аналіз, оцінку та прогнозування негативних чинників і станів особового складу; підтримання й розвиток психологічної стійкості через організацію заходів психологічної підготовки та надання психологічної допомоги; організацію психологічного відбору особового складу; психологічний і психофізіологічний супровід виконання бойових завдань військовослужбовцями; вивчення соціально-психологічного клімату у військових підрозділах; консультування та методичну допомогу командирам з питань психологічного забезпечення.

Основними складниками психологічного забезпечення підготовки й застосування військ (сил) є соціально-психологічне діагностування, психологічна

підготовка та психологічний супровід. Під соціально-психологічним діагностуванням розуміють психологічний відбір особового складу, моніторинг рівня вдосконалення психологічної стійкості й психологічної готовності особового складу під час підготовки до участі в бойових діях, а також діагностування психологічного стану військовослужбовців під час виконання бойових завдань і після завершення місії. Психологічний супровід включає моніторинг морально-психологічного стану особового складу, його психологічної стійкості й готовності на всіх етапах підготовки та виконання завдань, а також після виведення військових частин для відновлення боєздатності, проведення заходів психологічної просвіти, психологічної допомоги, психологічного відновлення (декомпресії) й реабілітації.

З метою організації заходів професійно-психологічного відбору в Збройні сили України, відповідно до Наказу Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції з організації професійно-психологічного відбору у Збройних Силах України» від 10.12.2014 № 883 й Наказу Міністерства оборони України «Про затвердження Змін до Інструкції з організації професійно-психологічного відбору у Збройних Силах України» від 16.01.2017 № 25, проводиться вивчення індивідуально-психологічних і професійно важливих якостей кандидатів для проходження військової служби; встановлюється рівень психологічної, психофізіологічної та професійної придатності військовослужбовців до виконання завдань у бойових умовах; виявляються особи з низьким рівнем нервово-психічної стійкості, з асоціальними установками й ті, які зловживають психоактивними речовинами; керівництву військових частин (підрозділів) надаються відповідні висновки та рекомендації щодо зазначених осіб; прогнозується морально-психологічний стан особового складу військ (сил) і надаються пропозиції щодо ефективного розподілу особового складу за військовими спеціальностями. Психологічний відбір здійснюється на трьох рівнях: військові комісаріати, навчальні центри та військові частини [Осьодло, Грилюк, Тютюник, 2021, 91-92].

У 2015 р. вийшла друком книга під авторством Є. Курченко, Р. Мороз, Т. Цуканової «Подолання бойового стресу та його психологічних наслідків». У ній були проаналізовані періоди адаптації військовослужбовців до конфлікту, чинники, які впливають на психологічний стан та боєздатність, рекомендації щодо зниження факторів ризику в зоні бойових дій, бойовий стрес та його фази, рекомендації щодо протидії стресу, досвід подолання негативних емоцій у бійців спецназу, групова тактика бою у населеному пункті, індивідуальна тактика бою, дії при повітряному нападі, дії військовослужбовців у полоні, тактика дії на тимчасовому блокпості [Курченко, Мороз, Цуканова, 2015].

У тому ж 2015 р. був виданий навчальний посібник для офіцерів ЗСУ «Психологія бою: діяльність командира підрозділа щодо підтримання морально-психологічного стану особового складу в ході бойових дій» під авторством А. Романишина, О. Бойко, Д. Богородицького, Т. Мацевко, В. Кожевнікова, О.Капінус, Т. Грицевич, І. Гузенко, І. Смага, В. Пазиної.

У першому розділі навчального посібника проаналізовані вплив бою на психіку військовослужбовців, психологічні аспекти застосування авіації, психологічні аспекти застосування артилерії, психологічна характеристика бойових дій військ в умовах застосування зброї масового ураження, психологічна

характеристика основних видів застосування військ, психологічні особливості бойових дій у місті, інформаційно-психологічні акції підрозділів незаконних збройних формувань, врахування психологічних особливостей військово-польового побуту, врахування психологічних чинників військових хитрощів, маскування, раптовості, марновірності, символіки та міфів у бойовій обстановці, девіантна поведінка на війні, психологічні особливості перебування особового складу у полоні, дії при блокуванні військ цивільним населенням, опитування цивільного населення, інформація військовослужбовцю щодо затриманих та військовополонених, спілкування з пресою.

У другому розділі розглянуті психологічні аспекти прийняття командиром рішення та постановки завдання підлеглим у бойовій обстановці, прийоми мобілізації морально-психологічного стану військовослужбовців у бою, роботу командира щодо підвищення стійкості військовослужбовців до бойового стресу, основний зміст діяльності командира підрозділу щодо попередження, виявлення бойових стресових травм і надання першої психологічної допомоги потерпілим, прийоми психологічної реабілітації військовослужбовців у бойових умовах, прийоми боротьби командира підрозділу з психологічним вигоранням особового складу, роботу командирів щодо попередження та вирішення конфліктних ситуацій, роботу командирів щодо попередження суїцидальної поведінки серед військовослужбовців, профілактику залежної поведінки військовослужбовців, роботу командира щодо стабілізації морально-психологічного стану військовослужбовців у випадку втрат особового складу, тягар війни [Романишин, Бойко, Богородицький, Мацевко, Кожевніков, Капінус, Грицевич, Гузенко, Смага, Пазина, 2015].

У лютому 2016 р. була проведена науково-практична конференція «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи». На ній була розглянуто ряд питань військової психології таких як:

- О. Білов «Досвід психологічної реабілітації учасників АТО та членів їх сімей в умовах санаторію»; О. Богучарова «Феномен психологічної захищеності українських вимушених біженців»; А. Булан «Специфіка переживання комбатантами психоемоційних станів»; В. Вінтоняк «Саморегуляція поведінки військових фахівців у навчально-професійній діяльності»; В. Вилко «Подолання стресового стану та посттравматичного стресового розладу складом в ході АТО»; Б. Головка «Військова психологія у вимірах війни і миру: епістемологічний контекст»; А. Голотенко «Соціальна підтримка як фактор суспільної інтеграції внутрішньо-переміщених осіб»; О. Дроздов «Картографічна пропаганда як метод інформаційно-психологічної війни»; Т. Зяблюк «Розвиток мотивації до військово-професійної діяльності у молодших офіцерів»; О. Іванова «Взаємозв'язки характеристик механізмів регуляції поведінки жінок-військовослужбовців»; О. Ковальчук «Психологічні особливості впливу смислоттєвих феноменів на процес адаптації пораненого військовослужбовця до подальшого життя»; В. Мозговий «Вдосконалення системи професійно-психологічного відбору мобілізованих військовослужбовців в роботі військових комісаріатів»; А. Львовичкіна «Психологічні проблеми ресоціалізації воїнів АТО»; А. Мошак «Структура соціальних потреб госпіталізованих воїнів АТО»; О. Музика «Ціннісна взаємодія як чинник ефективності військових підрозділів»; В. Осьодло, О.Хмиляр «Психологічна допомога військовослужбовцям: досвід армії Ізраїлю»; Очимовська К. «Психологічна допомога бійцям АТО, які

перенесли стресові ситуації»; О. Плетка «Регуляція потреб у взаємодії в діаді психолог (соціальний працівник) – клієнт»; Ю.Сурмяк, Л. Кудрик «Психологічні засоби подолання посттравматичних стресових розладів військовослужбовців»; Г. Сябренко, Г. Колева, Ю. Козачинський «Особливості психологічної підготовки військових спеціального призначення з урахуванням комплексної системи підготовки до участі у бойових діях»; О. Хайрулін «Актуальні питання розвитку системи психологічного забезпечення діяльності військ у контексті імплементації військових стандартів НАТО»; О. Холох «Філософсько-антропологічні засади деміфологізації як методу інформаційного протиборства»; Ю. Чаплінська «Волонтерська робота: професійні ризики».

Поряд з психологією військових дій вивчалась діяльність волонтерів, гендерне питання, досвід реабілітації поранених, закордонний досвід [Військова психології у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи, 2016].

У 2017 р. вийшла монографія П. Лісовського «Військова психологія: методологічний аналіз». Перший розділ книги був присвячений військовій психології як предмету методологічного аналізу, де були розібрані історичні витоки військової психології, основні методи вивчення, функції військової психології. Другий розділ був присвячений структурній організації військовослужбовця та співробітника спеціальних служб. У ньому були розібрані поняття та визначення особистості у військовій психології, сенсорно-розумові акти у розвитку особистості, формування та становлення воїна-захисника сім'ї, мудрість як основа духовного захисту особистості, ментально-ціннісні настанови мудрості як гуманні концептуальні погляди у розвитку особистості. Третій розділ був присвячений пізнавальним процесам у психології військовослужбовця. У ньому аналізувалось психічне життя людини - як саморефлексія, відчуття як сенсорна дія, мислення - як логічно-обумовлена дія, пам'ять та феноменальність, уява та уявлення - як шляхетні образи культури, риторика у суспільному мовленні, спостережливість - як прерогатива розвідувальної та контррозвідувальної діяльності. Четвертий розділ був присвячений феноменальним рецепціям характеру воїна. У ньому розглядалися темперамент як визначальна специфіка характеру воїна, психологічні механізми впливу на розвиток особистості воїна, мудрість як ціннісно-громадянська якість громадянина та воїна. П'ятий розділ був присвячений психології військових колективів. У ньому були розглянуто структурну організацію військового колективу, керівництво військовим колективом, методи роботи командира у військовому колективі. Шостий розділ був присвячений силі духу воїнів. У ньому були проаналізовані ірраціональні якості особистості в колективі та раціональні якості особистості в колективі. Сьомий розділ був присвячений психології управління військовими колективами в зоні АТО. У ньому були розібрані діагностика в управлінні військовим колективом, превентивна безпека у військових колективах як запорука запобігання конфлікту, інноваційні шляхи протидії «синдрому війни» [Лісовський, 2017].

Того ж 2017 р. вийшов методичний посібник за авторством О. Кокуна, Н. Агаєва, І. Пішко, Н. Лозінської, В. Остапчука під назвою «Психологічна робота з військовослужбовцями-учасниками АТО на етапі відновлення». У першому розділі був розібраний понятійно-термінологічний апарат. У другому розділі була проаналізована організація системи медико-психологічної реабілітації

військовослужбовців-учасників бойових дій. Там були розібрані психопрофілактична робота з військослужбовцями зі складу групи посиленої психологічної уваги, показання до проведення психологічної реабілітації військовослужбовців, протипоказання до проведення психологічної реабілітації військовослужбовців, основні критерії діагностики посттравматичних стресових розладів та розладів адаптації. Третій розділ був присвячений методичним вказівкам до роботи психолога. У ньому були проаналізовані медико-психологічне обстеження та напрацювання первинного психологічного висновку, диференційний діагноз проявів бойової психологічної патології, психодіагностичне забезпечення діагностики найбільш частих розладів психіки і поведінки у військовослужбовців-учасників АТО [Кокур, Агаєв, Пішко, Лозинська, Остапчук, 2017].

У 2017 р. також вийшла колективна монографія «Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології». У ній були статті В. Осьодла «Психологічні особливості ведення бойових дій в умовах гібридної війни», В. Москалець та І. Синяк «Віра в Бога, марновірство, обереги учасників бойових дій у Донбасі», В. Христенко «Маніпулювання свідомістю в умовах гібридної війни: психологічний аспект», Я. Мацегора «Психологічна готовність до ризику військовослужбовців Національної гвардії України: структура, діагностика, формування», К. Кравченко «Психологічні особливості роботи з тілами загиблих під час проведення антитерористичної операції», Ю. Широбокова «Між життям та смертю: психологія військового полону», О. Кокуна, Н. Агаєва, І. Пішко «Особливості негативних психічних станів військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях», О. Колесніченка «Психологічна травматизація військовослужбовців Національної гвардії України», З. Кісарчук, Г. Лазос «Діагностика негативних емоційних станів психологів, що працюють з травмованими військовослужбовцями», О. Сафіна «Основні підходи до функціонування системи психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції», С. Максименко, З. Кісарчук, Я. Омельченко, Г. Лазос «Психологічна допомога внутрішньо переміщеним особам», Н. Мась «Особливості психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції», Є. Потапчук «Сім'я учасника бойових дій як суб'єкт відновлення його психічного здоров'я», В. Корольчук, М. Корольчук «Технології психологічної допомоги подолання негативних наслідків професійного стресу», А. Побідаш «Особливості роботи психолога з цивільним населенням, яке пережило жахіття окупації», Я. Овсяннікової «Післятравматичне зростання рятувальників-учасників АТО засобами психотренінгових технологій» [Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології 2017].

У тому ж у 2017 р. З. Комаром було розроблено підручник для військових психологів «Психологічна стійкість воїна». Перший розділ присвячений розвитку військової психології. У ньому проаналізовані місце та роль психології в сучасній армії та головні завдання військових психологів. Вказано на військово-психологічний відбір та класифікацію, відстеження психологічної бойової готовності, навчання і тренінги, психологічна профілактика та підтримка, психологічні операції, оперативна психологія, етичні правила поведінки американських військових психологів, штатний військовий психолог, співпраця з іншими військовими службами, особливості роботи військових психологів у військово-повітряних силах, військово-морському флоті та спеціальних підрозділах.

Другий розділ підручника був присвячений психологічній підготовці та психологічній бойовій готовності військових в армії, психологічній підготовці новобранців, психологічній підготовці до бойових дій. Розглянуті психологічна підготовка для профілактики страху та бойового стресу, психологічна підготовка щодо агресивної поведінки та застосування бойової сили, психологічна підготовка щодо ставлення до ворожих військових та цивільних осіб, специфіка психологічної підготовки військових до можливого полону та поведінки у полоні, безпосередня психологічна підготовка до бойових дій, дії штатних військових психологів безпосередньо до, протягом та після бойових дій, створення та розвиток військових колективів, згуртованість військових колективів, психологічна бойова готовність, елементи психологічної бойової готовності, визначення та вимірювання психологічної бойової готовності. Третій розділ був присвячений психологічній профілактиці та підтримці. Дістали висвітлення тривога, страх та паніка на війні, бойовий стрес, механізм впливу стресу на організм, процедура психологічного розвантаження після бойових дій, первинна підтримка командира (дефюзінг), рекапітуляція стресової події (дебріфінг), процес поступового повернення (декомпресія), роль командира у поступовому процесі розвантаження, психологічні кризові інтервенції, психологічна профілактика позаштатних ситуацій та небажаних проявів в армії, алкоголізм та інші види залежності в армії. Четвертий розділ присвячений психосоціальним проблемам військових ветеранів з посттравматичним стресовим розладом, проблемам психосоціальної адаптації тих, хто повертається з війни, посттравматичному стресовому розладу. Там розглянуті види та ознаки травматичного воєнного досвіду – стресори, симптоми та діагностика ПТСР, фактори появи та розвитку ПТСР, поширеність, профілактика і лікування ПТСР, дослідження поширеності ПТСР, самогубства військових ветеранів. П'ятий розділ присвячений комунікаційним навичкам в армії. Розглянуті міфи і упередження про комунікацію, комунікацію всередині організації, низхідна та висхідна комунікація, вербальна та невербальна комунікація, вміння говорити та слухати, слухання та невербальна комунікація, мовчання, техніки активного слухання, проведення індивідуальних сеансів консультацій, презентаційні навички, планування, підготовка, тренування, виконання, особливості комунікації польових психологів, комунікація з командиром, комунікація з солдатами, комунікація з колегами згідно професійної ієрархії, публічний виступ і комунікація із засобами масової інформації, комунікація з членами родини військовослужбовця. Шостий розділ присвячений технікам саморегулювання психофізичного стану. Були розглянуті загальні вимоги, вправи для розслаблення м'язів, ізометричні вправи, творча візуалізація, вправи для концентрації уваги, тілесно-свідомісні вправи, медитація, аутогенне тренування. Також у підручнику розглянутий хорватський досвід суїцидальної поведінки військовослужбовців [Комар, 2017].

У 2020 р. був опублікований навчальний посібник «Основи військової психології» за авторством Г. Бондарева та П. Круть. У першому розділі були розглянуті об'єкт, предмет і галузі психології, військова психологія, її специфіка та методи дослідження. У другому розділі були проаналізовані поняття про психіку, рефлекторну теорію психіки, психіка та музика. У третьому розділі розглядалися поняття про особистість у психології, психічні процеси, психічні стани, психологічні властивості особистості, психічні утворення, методика вивчення командиром

індивідуально-психологічних особливостей особистості. У четвертому розділі були проаналізовані сутність та кваліфікація відхильної поведінки, особливості відхилень у поведінці за умов військової служби, форми девіантної поведінки у військовослужбовців (пияцтво, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, суциїдальна поведінка). П'ятий розділ був присвячений поняттю про групу в психології, види та характеристики груп, військовому колективу як психологічному явищу, сутності та ознакам військового колективу, сутності та компонентам психології військового колективу, лідерству у колективі. У шостому розділі були проаналізовані методи вивчення психології військового колективу та стилі управління військовим колективом. У сьомому розділі розглядалися соціальна-психологічна характеристика конфлікту, сутність і особливості конфліктів, причини виникнення конфліктів, типологія конфліктів, динаміка соціального конфлікту, шляхи попередження та виявлення конфліктів, роль керівника в управлінні конфліктами, профілактика конфлікту, регулювання конфлікту. У восьмому розділі були проаналізовані психологічні основи ефективності бойової діяльності військовослужбовців, девіації як форма деструктивної поведінки воїнів у бойовій обстановці, сутність девіантної поведінки у бойовій обстановці, види девіантної поведінки у бойовій обстановці, дії військовослужбовців у разі захоплення у полон, дії та поведінки офіцера у разі захоплення у полон, дії військовослужбовця у разі захоплення у заручники, особливості прояву групової психології в умовах бойової діяльності, психологічні аспекти управління колективом у бою [Бондарев, Круть, 2020].

Практичний досвід військової психології у бойових умовах та умовах адаптації до мирного життя був узагальнений не тільки у підручниках, навчальних посібниках, колективних монографіях та матеріалах конференцій, а й у дисертаційних наукових дослідженнях на здобуття наукових ступенів кандидатів та докторів психологічних та педагогічних наук. У 2019 р. Ю. Бриндіков захистив дисертацію на тему «Теорія та практика реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій». Того ж року була О. Колесніченком захищена докторська дисертація по темі «Психологія бойової травматизації військовослужбовців Національної гвардії України». У 2019 р. О. Недвига захистив кандидатську дисертацію «Психологічне забезпечення професійної діяльності військовослужбовців-саперів в особливих умовах діяльності». У 2020 р. О. Бліновим була захищена докторська дисертація на тему «Психологія бойового стресу». У 2021 р. О. Платинюк захистив дисертацію на здобуття доктора філософії (колишня кандидатська дисертація) «Діагностика, корекція, профілактика несприятливих психічних розладів в учасників бойових дій, які отримали поранення». Того ж року Н. Умеренкова захистила кандидатську дисертацію на тему «Психологічні особливості комунікативної поведінки дружин у родинах комбатантів» [Бриндікова 2019; Колесніченко, 2019; Недвига, 2019; Блінов, 2020; Платинюк, 2021; Умеренкова, 2021].

У 2012 р. О. Блінов та Г. Ложкін опублікували статтю «Військова психологія в Україні з 1990 по 2012 рік». У ній проаналізовано розвиток системи підготовки військових психологів у мирний період історії України. Дослідники виокремили два підперіоди в історії військової психології 1990-1999 та 2000-2012 рр. Проаналізовані напрями психологічної підготовки військових та їх історія. В. Осьодло, Л. Грилюк, Л. Тютюник опублікували статтю «Сучасний стан та перспективи психологічного

забезпечення в Збройних силах України» у 2021 р. У ній проаналізована нормативно-правова база стосовно військової психології.

У 2023 році вийшла стаття О. Федінського присвячена питанню дослідження посттравматичного стресового розладу у військових США та інших країн Заходу. Вивчено досвід конфліктів у Іраці, Сирії, Афганістані [Ложкін, Блінов, 2012, 221-227; Осьодло, Грилюк, Тютюник, 2021, 89-98; Федінський, 2023, 274-284].

Перспективним для розвитку військової психології в Україні є використання іноземного досвіду. На Заході видається спеціалізований журнал «Military Psychology». У 2012 р. у Великобританії вийшла колективна монографія «The Oxford Handbook of Military Psychology». У ній розглядалась такі питання: комплексна підготовка солдата, бойовий стрес у військових ветеранів, психологічне лікування наслідків тілесних ушкоджень, операційна психологія, психологічні пояснення феномену тероризму, злочини на полі бою, досвід військових психологів у наземних операціях військ НАТО в Іраці та Афганістані, військовий відбір, оцінка психологічної придатності до військової служби з великим ризиком, лідерство у критичних ситуаціях, когнітивні та некогнітивні фактори у діяльності солдатів, характеристики сенсоосмислення в бою, військово-інженерна психологія, внесок психології у військову підготовку, роль сну в армії, меншини в армії, геї в армії, якість життя в армії США.

У 2020 році вийшла колективна монографія «The Routledge International Handbook of Military Psychology and Mental Health». У ній були проаналізовані такі питання: військова психологія війни та миру, війна та армія у Давньому Ізраїлі та Давній Греції, чотири етапи еволюції військового тестування, полемологія, застосування культури та пізнання у військовому контексті, військова психологія та четверта промислова революція, перспективні напрямки еволюції військової психології, етичні питання у військовій психології, формування військових лідерів, посттравматичні зростання військовослужбовців, розвиток стійкості та витривалості військових лідерів, стійке командне лідерство, дослідження фізичної хоробрості, військовий набір у США, реінтеграція та здоров'я родин військових, тероризм одинаків, концептуальна модель військового обороту, перехід з військового життя у цивільне, військове вигорання, стрес, виснаження, та адаптація у військовому середовищі, переживання стресу та здатність його долати, застосування клінічної психології здоров'я у військових умовах, стратегії запобігання самогубствам серед військових, військова сексуальна травма, розуміння самогубства серед жінок-ветеранів, стійкість і стрес у військових бортвінженерів, психологічні втручання у родині, ризики хронічних захворювань та посттравматичний стресовий розлад, нейромедіатори та нейротрофічні біомаркери у бойових дій, нейроендокринні та імунні біомаркери посттравматичні маркери посттравматичного стресу, моральна шкода військовослужбовцям та ветеранам, психічне здоров'я членів ветеранів у кампусі.

У 2022 році вийшла колективна монографія «Military Psychology. Clinical and Operational applications». У ній вийшли статті присвячені історії військової психології, оцінці військової придатності до служби, реакції на військовий стрес, науковим методам лікування загальних психологічних розладів, службам поведінкового здоров'я в межах клініки первинної медичної допомоги, лікування військового стресу мозку для лікарів загальної практики, лікуванню зловживань

психоактивними речовинами та лудоманії, сексуальному насильству військових, запобіганню самогубствам у військовій психології, вбудованому та еспенденційному ментальному здоров'ю, військовому застосуванню психічного здоров'я у разі лиха, операційній психології, оцінці та відбору високоризикового операційного персоналу, тренуванням з виживання, ухиленню, опору та втечі, кризовим переговорам у військовому контексті, етичним дилемам у клінічній та операційній військовій психології. Західна військова психологія випереджає за розвитком українську військову психологію в силу часового гандикапу у розвитку. Якщо на Заході військова психологія не мала перерв у своєму функціонуванні та мала практичний досвід багатьох конфліктів, то в Радянському Союзі психологія знаходилась у тіні радянської ідеології та педагогіки. Існування каральної психіатрії у Радянському Союзі сприяло стигматизації психології у свідомості багатьох пересічних радянських громадян. Військова психологія в Україні до російсько-української війни здебільшого займалась запобіганню «дідівщини» у військових колективах та проблемам дисципліни. Активна фаза АТО у 2014-2015 рр. сприяла накопиченню практичного досвіду військової психології у військовий час. Матеріали досліджень були опубліковані в наукових статтях, збірниках наукових конференцій, навчальних посібниках, підручниках з військової психології. Для України найбільш продуктивним буде вивчення досвіду Ізраїлю та балканських країн, які мали досвід тривалих військових конфліктів. Повномасштабне вторгнення російських військ до України у 2022-2024 рр. поставило перед українським суспільством виклики схожі на ті, які мав Іран під час Ірацько-Іранської війни 1980-1988 рр., Індія в індійсько-пакистанських війнах, Ізраїль в ізраїльсько-арабських війнах. У післявоєнний період українські військові психологи мають узагальнити досвід військової психології під час конфлікту великої інтенсивності. Це буде проривом у розвитку української військової психології. Ця спеціальність буде затребувана у післявоєнний період для реабілітації військовослужбовців, волонтерів та цивільних до мирного життя [The Oxford Handbook of Military Psychology, 2012; The Routledge International Handbook of Military Psychology and Mental Health, 2020; Military Psychology. Clinical and Operational applications, 2022].

Отже, проведений нами історичний аналіз становлення в Україні системи підготовки військових психологів дозволив нам розробити періодизацію її розвитку та виділити етапи становлення, які відображено у таблиці 1. В основу періодизації нами було покладено такі критерії як: суспільні потреби які вирішувались системою, тематика наукових досліджень, основні тенденції періоду.

Етапи розвитку системи підготовки військових психологів в Україні

№ етапу	Назва етапу/ роки періоду	Суспільні потреби	Тематика наукових досліджень	Тенденції періоду
1	2	3	4	5
1	Створення системи 1990-1999 рр.	Потреба створення української системи підготовки власних	Накопичення необхідних знань для створення	Становлення військових організаційних

		спеціалістів з військової психології	української системи підготовки військових психологів	структур для виконання практичної психологічної роботи у Збройних силах України (зокрема, створення соціально-психологічної служби Збройних сил України); Створення наукових шкіл з військової психології (зокрема, відкриття 17 навчальних закладів по всій Україні); Становлення і організація навчального процесу підготовки фахівців військової психології.
2	Розвиток системи підготовки військових психологів у мирний час 2000-2013 рр.	Потреба у розвитку системи підготовки спеціалістів військової психології і накопичення наукового базису з методології військової психології	Вивчення проблем військової психології мирного часу (дисертаційні дослідження зосередженні на питаннях: розвитку особистості військового його бойового духу, дисципліни та позастатутних відносин тощо)	Розвиток діагностичної методології; Вивчення і узагальнення емпіричного досвіду та осмислення встановлених фактів; Розробка теоретичних основ соціально-психологічної роботи в ЗС України; Удосконалення процесу

				навчання слухачів
3	Розвиток системи за умов локального військового конфлікту 2014-2021 рр.	Потреби в: узагальненні досвіду роботи військових психологів у бойових умовах, узагальненні знань щодо профілактики психічних розладів і суїцидальної поведінки військових із зони бойових дій; узагальненні досвіду щодо адаптації військових із зони бойових дій щодо мирного життя узагальненні знань щодо соціально-психологічної роботи з сім'ями військовослужбовців	Досліджуються такі проблеми як: бойовий стрес, реабілітація військових, психологія бойової травматизації, профілактика психічних розладів та окремі психічні розлади, суїцидальна поведінка, психологія полону, спеціальні техніки для зняття стресу, комунікація у військових колективах, психологічна готовність до бою, вплив бойових дій на родини військовослужбовців.	Узагальнення і аналіз практичного досвіду військових психологів в умовах локального конфлікту Зародження і використання в умовах війни волонтерського руху і ресурсу громадських організацій
4	2022 р. – триває етап розвитку в умовах повномасштабного вторгнення російських військ і загроза самому існуванню української держави	Потреби в: узагальненні знань щодо збереження ментального здоров'я населення в умовах повномасштабного вторгнення російських військ; Систематизації отриманих знань і практичного досвіду попереднього періоду і заглиблення в теми травматичного досвіду й ізоляційного досвіду тощо Пошуку ресурсів для виходу із зони військового конфлікту у глобальній соціальній системі.	Досліджуються такі проблеми як: історія військової психології, оцінка військової придатності до служби, реакції на військовий стрес, науковим методам лікування загальних психологічних розладів, службам поведінкового здоров'я в межах клініки первинної медичної допомоги, лікування військового стресу мозку для лікарів загальної практики, лікуванню зловживань психоактивними речовинами та лудоманії, сексуальному насильству військо-	Узагальнення і аналіз практичного досвіду військових психологів в умовах військового конфлікту великої інтенсивності Пошук і залучення ресурсів різного спрямування для виходу із зони військового конфлікту у глобальній соціальній системі

			вих, запобіганню самогубствам у військовій психології, вбудованому та еспенденційному ментальному здоров'ю, військово-вому застосуванню психічного здоров'я у разі лиха, пераційній психології, оцінці та відбору високоризикового операційного персоналу, тренуванням з виживання, ухиленню, опору та втечі, кризовим переговорам у військовому контексті, етичним дилемам у клінічній та операційній військовій психології.	

Висновки. Провівши дослідження, ми дійшли наступних висновків:

1. Військова психологія як спеціальність викладалась ще з радянських часів. Проте фахівців з цієї спеціальності навчали тільки у Москві. Військова психологія у Радянському Союзі була в багатьох випадках ідеологічною наукою і нею займалися випускники політичної школи.

2. Здобуття незалежності України поставило перед суспільством нові виклики. Держава Україна почала формувати свої Збройні сили. Це змусило українські навчальні заклади готувати власних спеціалістів з військової психології. Створювались відповідні НДІ та кафедри при вищих військових навчальних закладах. У період 1990 – 1999 рр. відбувалось накопичення матеріалів та підготовка фахівців. Створювались наукові школи військової психології. У період 2000 – 2012 рр. відбувалось поглиблене вивчення окремих проблем військової психології мирного часу.

3. Україна на даний момент переживає неспровоковане вторгнення російських військ на свою територію. Повномасштабне вторгнення росії в Україну в 2022 – 2024 рр. є конфліктом високої інтенсивності і найбільшим конфліктом з часів Другої Світової війни. Війна з агресором на Сході України в 2014 – 2021 рр. під назвами АТО та ООС була локальним конфліктом, який, в основному, мав високу інтенсивність у 2014 – 2015 рр.

4. У своєму розвитку в Україні система підготовки військових психологів пережила три етапи. Перший етап датований 1991 – 2013 рр. Другий етап датований

2014 – 2021 рр. Третій етап розпочався у 2022 р. Військова психологія на першому етапі відповідала потребам мирного часу. Розглядались проблеми бойового духу, дисципліни та позастатутних відносин. Для першого етапу було актуальним формування спільноти військових психологів. Стосовно ж другого етапу, то Україна вже зіткнулась з війною та її викликами. Після того як минула гаряча фаза АТО (2014 – 2015рр.), настав час узагальнення досвіду праці військових психологів у бойових умовах. З 2016 р. проводиться конференція «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи». Знаковим став 2017 рік, коли було видано кілька підручників з військової психології.

5. У 2018 – 2021 рр. було захищено цілий ряд спеціалізованих дисертацій. Були досліджені такі проблеми як бойовий стрес, реабілітація військових, психологія бойової травматизації, профілактика психічних розладів, окремі психічні розлади, вплив бойових дій на родини військовослужбовців. У спеціалізованих підручниках розглядались такі важливі проблеми як психологія бойового стресу, суїцидальна поведінка, психологія полону, спеціальні техніки для зняття стресу, комунікація у військових колективах, профілактика психічних травм, психологічна готовність до бою.

Отже, Україна в 2022 – 2024 рр. постала перед новим викликом – повномасштабним вторгненням російських військ і загрозою самому існуванню української держави. У цей період військові психологи в Збройних силах України ведуть активну діяльність у конфлікті великої інтенсивності. Цей досвід буде узагальнено вже після закінчення конфлікту. У повоєний період військові психологи зіткнуться з значною кількістю психічних розладів не тільки у військових, але й у цивільних громадян, які потребуватимуть їхньої компетентної дії у подоланні деструктивних наслідків. Важливо наголосити, що вже у 2023 році в Україні було видано дослідження, присвячене посттравматичному стресоому розладу (ПТСР). Україна в подальшому зіткнеться з потребою реабілітації та адаптації до мирних умов значної кількості військових. Повномасштабне вторгнення росії в Україну є найбільшим військовим конфліктом в Європі з часів Другої Світової війни та дещо схоже на Ірацько-Іранську війну. Українцям буде корисним вивчити та застосувати досвід Ізраїлю та балканських країн в питаннях військової психології та повоєнної реабілітації.

Таким чином, українська система підготовки військових психологів потребує адаптивного інформаційно-аналітичного супроводу. На задоволення цієї потреби, відділом наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського розпочато прикладне наукове дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний та повоєнний періоди України» (2024 – 2025), метою якого є визначення теоретико-методологічних засад інформаційно-аналітичного супроводу психологічної науки у воєнний і повоєнний періоди України та в умовах глобальної цифрової трансформації суспільства й освіти шляхом систематизації та узагальнення джерельної бази знань та існуючих практикоорієнтованих цифрових ресурсів психологічного спрямування.

Список використаних джерел та літератури

Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології, 2017: монографія. Харків: Видавництво Національного університету цивільного захисту України.

Блінов, О.А., 1999. Формування емоційної стійкості у військовослужбовців аеромобільних військ під час повітряно-десантної підготовки *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук по спеціальності 20.02.02 – Військова психологія та педагогіка*. К.: Київський військовий гуманітарний інститут, 1999. 20 с.

Блінов, О.А., 2020. Психологія бойового стресу *Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.04 – Медична психологія*. К., Інститут психології Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук.

Бондарев, Г.В., Круть, П. П., 2020. *Основи військової психології*. Харків: Харківський національний університет збройних справ.

Бриндіков, Ю. Л., 2019. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук по спеціальності 13.00.05 – Соціальна педагогіка*. Тернопіль: Тернопільський Національний Педагогічний університет ім. В. Гнатюка.

Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи, 2016. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Наукове видання. К.: Київський Національний університет ім. Тараса Шевченка, 2016.

Кокун, О.М., Агаєв, Н.А., Пішко, І.О., Лозінська, Н.С., Остапчук, В.В., 2017. *Психологічна робота з військовослужбовцями - учасниками АТО на етапі відновлення: Методичний посібник*. К.: Науково-дослідний центр Гуманітарних проблем Збройних сил України.

Колесніченко, О. С., 2019. Психологія бойової травматизації військовослужбовців Національної гвардії України *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – Юридична психологія*. Харків: Харківський національний інститут внутрішніх справ.

Комар, З., 2017. *Психологічна стійкість воїна. Підручник для військових психологів*. К.: Торрент-Толока.

Криворучко, П.П., 2006. *Навчальна програма дисципліни «Військова психологія» (для бакалаврів, спеціалістів)*. К.: Міжрегіональна академія управління персоналом.

Курченко, Є., Мороз, Р., Цуканова, Т., 2015. *Подолання бойового стресу та його психологічних наслідків*. Миколаїв: Квіт.

Лісовський, П. М., 2017. *Військова психологія: методологічний аналіз. Навчальний посібник*. К.: Кондор-видавництво.

Ложкін, Г. В., Блінов, О. А., 2013. Військова психологія в Україні з 1990 по 2012 рік *Вісник Національного університету оборони України*, 1 (32), 221–228.

Недвиг, О. В., 2019. Психологічне забезпечення професійної діяльності військовослужбовців-саперів в особливих умовах діяльності *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Спеціальність 19.00.09 -Психологія діяльності в особливих умовах*. К.: Інститут психології Г. С. Костюка Національної академії наук. 257 с.

Платинюк, О. Б., 2021. Діагностика, корекція, профілактика неспокійних психічних розладів в учасників бойових дій, які отримали поранення *Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії*. Харків: Харківський національний медичний університет.

Осьодло, В.І., Грилюк, С.М., Тютюнник, Л.Л., 2021. Сучасний стан та перспективи психологічного забезпечення в Збройних силах України *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*, № 1, 89-98

Романишин, А.М., Бойко, О.В., Богородицький, Д.В., Мацевко, Т.М., Кожевніков, В.М., Капінус, О.С., Грицевич, Т.Л., Гузенко, І.М., Смага, І.Т., Пазина, В.І., 2015. *Психологія бою: діяльність командира підрозділу щодо підтримання морально-психологічного стану особового складу в ході бойових дій: навчально-методичний посібник*. Львів: Національна академія сухопутних військ ім. П. Сагайдачного. 322 с.

Умеренкова, Н.Ф., 2021. Психологічні особливості комунікативної поведінки дружин у родинях комбатантів *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук 19.00.05 – Соціальна психологія, Психологія соціальної роботи*. К.: Інститут соціальної та політичної психології НАПН, 2021. 20 с.

Федінський, О. М., 2023. Дослідження посттравматичного стресового розладу як нового соціального явища в США та країнах НАТО у 1990-2010 рр. *Вісник Аграрної історії*, № 43-44, 274-284

Military Psychology. Clinical and Operational applications, 2022. New York – London: The Guilford Press.

The Oxford Handbook of Military Psychology, 2012. Edited by Janice H. Lawrence, Michael D. Matthews. Oxford: Oxford University Press, 2012. XIV, 417 p.

The Routledge International Handbook of Military Psychology, 2020. Edited by Updesh Kumar. London – New York: Routledge, 2020. XLV, 557 p.

References

Aktual'ni doslidzhennya v suchasnyj vitchyznyanij ekstremal'nij ta kryzovij psyxolohiyi (2017) [Current research in modern domestic extreme and crisis psychology: monograph]. Xarkiv: Vydavnytstvo Nacional'noho universytetu cyvil'noho zaxystu Ukrainy.[in Ukrainian]

Blinov, O. A. (1999) *Formuvannya emociynoyi stijkosti u vijs'kovoslubovciv aeromobil'nyx vijs'k pid chas povitryano-desantnoyi pidhotovky* [The formation of emotional stability in servicemen of the airborne forces during airborne training] *Avtoreferat dysertaciyi na здobuttya naukovoho stupenya kandydata psyxolohichnyx nauk po special'nosti 20.02.02 – Vijs'kova psyxolohiya ta pedahohika* [Abstract of the dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of psychological sciences in the specialty 20.02.02 - Military psychology and pedagogy] K.: Kyyivs'kyj vijs'kovyj humanitarnyj instytut. [in Ukrainian]

Blinov, O. A. (2020) *Psyxolohiya bojovoho stresu* [Psychology of combat stress] *Dysertaciya na здobuttya naukovoho stupenya doktora psyxolohichnyx nauk Za special'nistyu 19.00.04 – Medychna psyxolohiya* [Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Psychological Sciences in the specialty 19.00.04 – Medical Psychology] K.: Instytut psyxolohiyi H. S. Kostyuka Nacional'noyi akademiyi pedahohichnyx nauk, 2020. [in Ukrainian]

Bondarev, H. V., Krut' P. P. (2020) *Osnovy viys'kovoyi psyxolohiyi* [Fundamentals of Military Psychology]. Kharkiv: Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet zbrojnykh sprav.

Bryndikov, Yu. L. (2019) *Teoriya ta praktyka reabilitaciyi vijs'kovosduzhbovciv-uchasnykiv bojovyx dij* [Theory and practice of rehabilitation of military personnel participating in hostilities] *Avtoreferat dysertaciyi na здobuttya naukovoho stupenya doktora pedahohichnyx nauk po special'nosti 13.00.05 – Social'na pedahohika* [Abstract of the dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Pedagogical Sciences in the specialty 13.00.05 - Social Pedagogy.]. Ternopil': Ternopil's'kyj Nacional'nyj Pedahohichnyj universytet im. V. Hnatyuka.[in Ukrainian]

Vijs'kova psyxolohiya u vymirax vijny i myru: problemy, dosvid, perspektyvy (2016): *materialy Vseukrayins'koyi naukovopraktychnoyi konferenciyi z mizhnarodnoyu uchastyu. Naukove vydannya* [Military psychology in the dimensions of war and peace: problems, experience, prospects: materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference with international participation. Scientific edition]. K.: Kyyivs'kyj nacional'nyj universytet im. Tarasa Shevchenka. [in Ukrainian]

Kokun, O. M., Ahayev, N. A., Pishko I. O., Lozins'ka, N. S., Ostapchuk, V. V. (2017) *Psyxolohichna robota z vijs'kovosluzhbovcyamy - uchasnykamy ATO na etapi vidnovlennya: Metodychnyj posibnyk* [Psychological work with servicemen - participants of the anti-terrorist operation at the stage of recovery: Methodical guide.]. K.: Naukovo-Doslidnyi centr humanitarnykh problem Zbrojnykh syl Ukrainy. 282 s. [in Ukrainian]

Kolesnichenko, O. S. (2019) *Psyxolohiya bojovoyi travmatyzaciyi vijs'kovosluzhbovciv Nacional'noyi hvardiyi Ukrainy* [Psychology of combat traumatization of servicemen of the National Guard of Ukraine] *Avtoreferat dysertaciyi na здobuttya naukovoho stupenya doktora psyxolohichnyx nauk za spetsial'nistyu 19.00.06 – Yurydychna psyxolohiya* [Abstract of the dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Psychological Sciences by speciality 19.00.06 – Juridical Psychology]. Xarkiv: Xarkivs'kyj nacional'nyj instytut vnutrishnix sprav. 46 s. [in Ukrainian]

Komar, Z. (2017) *Psyxolohichna stijkist' voyina. Pidruchnyk dlya vijs'kovyx psyxolohiv* [Psychological resilience of a warrior. Textbook for military psychologists]. K.: Torrent-Toloka. [in Ukrainian]

Kryvoruchko, P. P. (2006) *Navchal'na prohrama dyscypliny Vijs'kova psyxolohiya (dlya bakalavriv, specialistiv)* [Educational program of the Military Psychology discipline (for bachelors, specialists)]. K.: Mizhrehional'na akademiya upravlinnya personalom. [in Ukrainian]

Kurchenko, Ye., Moroz, R., Tsukanova, T. (2015) *Podolannya boyovoho stresu ta yoho psykholohichnykh naslidkiv* [Overcoming combat stress and its psychological consequences]. Mykolayiv: Kvit. 64 s. [in Ukrainian].

Lisovs'kyj, P. M. (2017) *Vijs'kova psyxolohiya: metodolohichnyj analiz. Navchal'nyj posibnyk* [Military psychology: methodological analysis. Tutorial]. K.: Kondor-vydavnytstvo. 290 s. [in Ukrainian]

Lozhkin, H. V., Blinov, O. A., (2013) *Vijs'kova psyxolohiya v Ukrayini z 1990 po 2012 rik* [Military Psychology in 1990-2012] *Visnyk Nacional'noho universytetu oborony Ukrayiny* [Bulletin of National university of defence of Ukraine], № 1 (32), 221–228. [in Ukrainian]

Nedvyha, O. V. (2019) *Psyxolohichne zabezpechennya profesijnoyi diyal'nosti vijs'kovosluzhbovciv-saperiv v osoblyvyx umovax diyal'nosti* [Psychological support of the professional activity of military sappers in special conditions of activity] *Dysertaciya na zdobuttia naukovooho stupenya kandydata psyxolohichnyx nauk. Special'nist 19.00.09 -Psyxolohiya diyal'nosti v osoblyvyx umovax* [Dissertation for obtaining the degree of candidate of psychological sciences. Specialiaty 19.00.09 - Psychology of activity in special conditions]. K.: Instytut psyxolohiyi H. S. Kostyuka Nacional'noyi akademiyi nauk, 2019. 257 s. [in Ukrainian]

Platynyuk, O. B., (2021) *Diahnostyka, korekciya, profilaktyka nepsyxotichnyx psyxichnyx rozladiv v uchastnykiv bojovyx dij, yaki otrymaly poranennya* [Diagnosis, correction, prevention of non-psychotic mental disorders in combatants who were wounded] *Dysertaciya na zdobuttia naukovooho stupenya doktora filosoфи* [Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy]. Xarkiv: Xarkivs'kyj nacional'nyj medychnyj universytet. [in Ukrainian]

Os'odlo, V.I., Hrylyuk, S.M., Tyutyunnyk, L.L. (2021) *Suchasnyj stan ta perspektyvy psyxolohichnoho zabezpechennya v Zbrojnyx sylax Ukrayiny* [The current state and prospects of psychological support in the Armed Forces of Ukraine] *Dniprovs'kyj naukovyj chasopys publichnoho upravlinnya, psyxolohiyi, prava* [Dnipro Scientific Journal of Public Administration, Psychology, and Law], № 1, 89-98[in Ukrainian]

Romanyshyn, A. M., Bojko, O. V., Bohorodyc'kyj, D. V., Macevko, T. M., Kozhevnikov, V. M., Kapinus, O. S., Hrycevyh T. L., Huzenko, I. M., Smaha, I. T., Pazyna, V.I . (2015) *Psyxolohiya boyu: diyal'nist' komandyra pidrozdilu shhodo pidtrymannya moral'no-psyxolohichnoho stanu osobovoho skladu v xodi bojovyx dij: navchal'no-metodychnyj posibnyk* [Combat psychology: activities of the unit commander to maintain the morale-psychological state of personnel during hostilities: training manual]. L'viv: Nacional'na akademiya suxoputnyx vijs'k im. P. Sahajdachnoho. [in Ukrainian]

Umerenkova, N. F. (2021) *Psyxolohichni osoblyvosti komunikatyvnoyi povedinky druzhyn u rodynax kombatantiv* [Psychological peculiarities of the communicative behavior of wives in the families of combatants] *Avtoreferat dysertaciyi na zdobuttia naukovooho stupenya kandydata psyxolohichnyx nauk 19.00.05 – Social'na psyxolohiya, Psyxolohiya social'noyi roboty* [Abstract of the dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of psychological sciences 19.00.05 - Social psychology, Psychology of social work]. K.: Instytut social'noyi ta politychnoyi psyxolohiyi NAPN. [in Ukrainian]

Fedins'kyj, O. M. (2023) *Doslidzhennya posttravmatychnoho stresovoho rozladu yak novoho social'noho yavyshha v SSHA ta krayinax NATO u 1990-2010 rr.* [Study of post-traumatic stress disorder as a new social phenomenon in the USA and NATO countries in 1990-2010] // *Visnyk Ahrarynoi istoriyi* [The Bulletin of Agrarian history], № 43-44, 274-284 [in Ukrainian]

Military Psychology. Clinical and Operational applications(2022). New York – London: The Guilford Press. [in English]

The Oxford Handbook of Military Psychology (2012). Edited by Janice H. Lawrence, Michael D. Matthews. Oxford: Oxford University Press. [in English]

The Routledge International Handbook of Military Psychology (2020). Edited by Updesh Kumar. London – New York: Routledge. [in English]

THE UKRAINIAN TRAINING SYSTEM FOR MILITARY PSYCHOLOGISTS: PERIODIZATION THROUGH THE PRISM OF HISTORIOGRAPHY

Yaroslav Pylypchuk
Doctor of Historical Sciences,

Senior Researcher of Department of Scientific and Analytical Support of Education,
V. Sukhomlynskyi State Scientific and Educational Library of Ukraine, Kyiv

Marina Rostoka

Ph.D (in Education), Senior Researcher,

Head of the Department of Scientific Information and Analytical Support of Education,
V. Sukhomlynskyi State Scientific and Educational Library of Ukraine, Kyiv

Inna Kovalenko

Ph. D (in Education), Associate Professor,

Leading Researcher of the Department of Scientific Information and Analytical Support of Education,
V. Sukhomlynskyi State Scientific and Educational Library of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The purpose of this paper is the analysis of the training system of military psychologists and the periodization of its development. The novelty of this work lies in the content analysis of textbooks, dissertations, programs, articles on military psychology and the creation of a holistic study devoted to the periodization of the development of military psychology in Ukraine. Research methods.* During the research, problem-chronological and comparative research methods were used. **Research results.** Military psychology as a specialty has been taught since Soviet times. However, specialists in this specialty were trained in Moscow. Military psychology in the Soviet Union was in many cases an ideological science, and it was practiced by graduates of the political school. Ukraine's independence brought new challenges to society. Ukraine was forming its Armed Forces. This made it necessary for Ukrainian educational institutions to train their own specialists. Research institutes were created at military institutions. In the period 1990-1999, materials were accumulated and specialists were trained. Scientific schools of military psychology were created. In the period 2000-2012, there was a deepening of the study of certain problems of peacetime military psychology. Ukraine is currently experiencing the invasion of Russian troops on its territory. Russia's full-scale invasion of Ukraine in 2022-2024 is a high-intensity conflict and the largest conflict since World War II. The war in the East of Ukraine in 2014-2022 under the names ATO and OUF was a local conflict that had a high intensity in 2014-2015. In its development, the training system of military psychologists went through three stages. The first stage is dated 1991-2013. The second stage is dated 2014-2021. The third stage is begin in 2022. Military psychology in the first stage met the needs of peacetime. The problems of morale, discipline and extra-statutory relations were considered. For first stage, the formation of a community of military psychologists was relevant. As for the second stage, Ukraine faced the war and its challenges. After the hot phase of the anti-terrorist operation (2014-2015) has passed, it is time to generalize the work experience of military psychologists in combat conditions. Since 2016, the conference «Military psychology in the dimensions of war and peace: problems, experience, prospects» has been held. 2017 was a landmark year, when several textbooks on military psychology were published. In 2018-2021, a number of specialized dissertations were defended. Such problems as combat stress, military rehabilitation, the psychology of combat trauma, prevention of mental disorders, individual mental disorders, and the impact of combat operations on the families of servicemen were investigated. Specialized textbooks dealt with such important issues as the psychology of combat stress, suicidal behavior, psychology of captivity, techniques for stress relief, communication in military teams, prevention of mental injuries, and psychological readiness for combat. From 2022 Ukraine faced a new challenge - a full-scale invasion of Russian troops and a threat to the very existence of the Ukrainian state. During this period, military psychologists conduct active practice in the conflict of great intensity. This experience will be summarized on paper already after the end of the conflict. In the post-war period, military psychologists will encounter a significant number of mental disorders not only in the military, but also in civilians. It is important to point out that already in 2023, a study on Post-Traumatic Stress Disorder was published. Ukraine will face the need to rehabilitate and adapt to peaceful conditions a significant number of military personnel. Russia's full-scale invasion of Ukraine is one of the largest military conflicts in Europe since World War II and is on a par with the Iraqi-Iranian war. It will be useful for Ukrainians to study the experience of Israel and the Balkan countries.

Key words: military psychology, military teams, combat stress, combat traumatization, mental disorders, rehabilitation, adaptation, Post Traumatic Stress Disorder, full-scale invasion, anti-terrorist operation.

РЕАЛІЗАЦІЯ КИТАЙСЬКИХ ЗАМОРСЬКИХ ПОДОРОЖЕЙ В ЧАСИ ДИНАСТІЇ МІН

Мальований Олександр Олексійович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії та археології,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: o.o.malovanyi@npu.edu.ua

<http://orcid.org/0009-0005-1421-7731>

Дубів Ярослав Юрійович

студент бакалаврату,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: 20fio.ya.dubiv@std.npu.edu.ua

***Анотація.** Стаття присвячена дослідженню китайських і європейських заморських подорожей в XV ст. Увага приділена причинам подорожей, технологіям, процесам того, як відбувались китайські і португальські експедиції. Також, увага присвячена порівнянню досвідів обох подорожей.*

***Ключові слова:** заморські подорожі, прянощі, технології, торгівля, стратегія зовнішньої політики, економічна вигода, релігія, наслідки взаємодій між державами.*

Постановка проблеми. Нині відомо більше про подорожі Васко да Гами ніж про подорожі Чжен Хе, оскільки вони заклали багато змін для Європи і Азії. Подорожі Чжен Хе не настільки широко відомі тому, що для Китаю не було важливим закріплення в Індо-Тихоокеанському регіоні, тому що Китай в більшості діяв дипломатичними засобами.

Мета – є дослідити заморські подорожі за часів династії Мін і порівняти це з португальськими заморськими подорожами, які здійснювались протягом XV ст.

Історіографічний огляд. До числа науковців, які розглядали тему китайських і португальських заморських подорожей в XV ст. входять Тоні Діан Ефенді – який в своїй статті «Zheng He and International Relations: An Asian Cultural Diplomacy Model» описав дипломатичний аспект діяльності Чжен Хе [Effendi, 2019], Ян І – в своїй статті «The Global Life of Zheng He» акцентував транснаціональних зв'язки і організації флоту [Yi, 2014], Тансен Сен – який був автором багатьох аспектів досліджень Чжен Хе на тему торгівлі «The impact of Zheng He's expeditions on Indian Ocean interactions» [Sen, 2017], військових інтревенцій «Zheng He's Military Interventions in South Asia, 1405 – 1433» [Sen, 2019]. Чжупін Чен який в своїй статті «Toward a Global Network Revolution: Zheng He's Maritime Voyages and Tribute-Trade Relations between China and the Indian Ocean World», також описує торгівлю [Chen, 2019], Роберт Фінлай в своїй статті «The Voyages of Zheng He: Ideology, State Power,

and Maritime Trade in Ming China » описує особливості китайської влади і морської торгівлі [Finlay, 2008], Сара Ворд – в досить ґрунтовному дослідженні «Chinese Whispers Zheng He's Treasure Ships in the context of Chinese Maritime Policy in the Ming Dynasty (1364 – 1644)» виявила особливості подорожей Чжен Хе, задіявши археологічні та іноземні писемні джерела [Ward, 2006]. Санджай Субрахманьям – приділив увагу в своєму дослідженні «The Career and Legend of Vasco da Gama» кар'єрі Васко да Гами [Subrahmanyam, 1998]. Роджер Кроулі у своїй статті «The world that Vasco da Gama built» дослідив початок створення Португальської імперії і приділив увагу дослідженню португальських подорожей [Crowley, 2020].

Виклад основного матеріалу. В першому розділі з'ясовано, що подорожі Чжен Хе розпочалися як одна із великих ініціатив імператора Юнле, як будівництво каналу чи ремонт Великої китайської стіни [Folch, 2008, с.12]. Перші три подорожі Чжен Хе (1404 р., 1408 р. і 1409 р.) пройшли по відомих торгових маршрутах. Він подорожував через Південно-Східну Азію, плавав вздовж узбережжя В'єтнаму, робив зупинки на Суматрі та Яві, а потім проривався через Малайський архіпелаг і Малаккську протоку, перетинаючи східну частину Індійського океану, щоб дістатися Індії та Шрі-Ланки. Важливо, що місцевий правитель швидко підкорився правлінню Мін, що дозволило Чжен Хе використовувати Малакку, як головну базу операцій для своєї армії. Чжен Хе очолював делегацію, яка зустрічалася з місцевими правителями, передаючи їм повідомлення про доброзичливі наміри Китаю. Він подарував їм велику кількість подарунків та запросив правителів відвідати Китай особисто, або відправити посла до двору імператора Юнле. Багато правителів з радістю відгукнулися на пропозицію, прийняли подарунки і приєдналися до Чжен Хе на кораблях для подорожі назад до Китаю. Але деякі правителі були менш зацікавлені в тому, що пропонував Чжен Хе. Під час повернення з першої експедиції Чжен Хе заарештував колишнього пірата Чень Цуї, який завдавав клопотів у Малаці. Також, Чжен Хе на зворотному шляху відвідав Сіам (сучасний Таїланд) і острів Ява, де Чжен Хе був втягнутий у боротьбу за владу між двома ворогуючими правителями. Хоча головним завданням флоту скарбів була дипломатія, величезні кораблі Чжен Хе мали важку зброю та були наповнені солдатами [Yi, 2014, с. 14]. Тому адмірал міг вплутатися в місцеву політику.

Під час четвертої подорожі у 1413 р., Чжен Хе знову вирушив до Індії, долаючи південний край субконтиненту та відвідавши Кочін і Калікут на західному узбережжі. На цей раз він також зупинився на Мальдівських островах перед перетинанням Аравійського моря та досягненням Ормуза в Перській затоці. Проходячи вздовж узбережжя Аравії, він відправився до Адена та Джидди через Червоне море, а потім далі до Мекки. Менший флот відвідав Аден, Маскат і навіть увійшов у Червоне море. Чжен Хе втягнувся в локальний конфлікт, цього разу в Самудері, на північному узбережжі Суматри. Сили Мін, досвідчені у військовому мистецтві, перемогли узурпатора, який убив короля, і привезли його до Китаю для страти [Weisser, 2018, с. 90].

П'ята, шоста та сьома подорожі (1417 р., 1421 р. та 1431 р.) принесли ще більші враження, висаджуючись у Могадішо, Малінді та Момбасі, розташованих на узбережжі Східної Африки. Чжен Хе став першим документованим китайцем, що відвідав береги Суахілі. Правитель Могадішо відгукнувся позитивно й відправив дипломатичне посольство до імператора Юнле. Кораблі Чжен Хе під час цієї

подорожі дістались аж до Занзібару. Також, Чжен Хе після цієї подорожі привіз до Китаю екзотичних тварин і дорогоцінне каміння. Вирушаючи в свою останню подорож Чжен Хе зупинявся у двох місцях Китаю, щоб розмістити написи на граніті, і залишити пам'ять про те чого він досягнув. Ці таблички були встановлені в Люцзягані (нині Люхе), порту на річці Янцзи, і в Чанле в провінції Фуцзянь. Ці стели слугують одними з джерел для опису його подорожей. Століттям пізніше, коли португальці досягли берегів Індії, вони знайшли китайські будівлі на узбережжі Коромандель і на острові Танах поблизу Бомбея, де був буддистський храм, повний зображень. Також португальці взяли за зразок діяльність китайців в колоніальному домінуванні, вони вирішили будувати свої форти в Індії як опорні пункти для діяльності торгівлі і збирання ресурсів у місцевих правителів [Chen, 2019, с. 26].

Торгова діяльність флоту Чжен Хе була зосереджена на експорті порцеляни, текстилю та інших виробів ручної роботи. В обмін на такі вироби та данину від васальних держав Чжен Хе привозив лікарські трави, барвники, прянощі, дорогоцінні камені, перли, роги носорогів, слонову кістку та екзотичних тварин. Перебування флоту Чжен Хе в регіоні Індійського океану служило дипломатії, але широкомасштабний обмін китайськими та іноземними товарами проводився також для економічної вигоди. Так, у результаті подорожей Чжен Хе, ціни на прянощі різко впали на внутрішньому ринку Китаю [Chen, 2019, с. 22]. Також, Китай дбав про інституціоналізацію торгівлі і розширення дипломатичної діяльності, так, створювалися заморські бази, а для залучення нових країн до трибутарної системи місцевим правителям надавалися китайські титули і дорогі подарунки.

Загалом, подорожі Чжен Хе підняли престиж Китаю і імператора Юнле. І також вони залучали до торгової взаємодії африканські країни. Однак, подорожі Чжен Хе не мали економічної мотивації і були особистою волею імператора Юнле, тому їхнє фінансування припинилось наступними китайськими імператорами.

В другому розділі з'ясовано, що ранні португальські подорожі почалися через бажання колонізувати незаселені території, християнізувати і асимілювати населення нововідкритих земель, отримання рабів та можливо, знайти контакти з християнським королівством Пресвітера Іоанна. Також на початку XV ст. ініціатором і патроном цих подорожей довгий час виступав Генріх Мореплавець, тож саме з його ініціативи буде створено першу модель каравели [Ghazanfar, 2018, с. 16]. Саме її конструкція стане основою у майбутніх нових типах каравел з додаванням модифікацій, які дозволяли плавати на значні відстані. Загалом за раннього періоду подорожей, Португалія дослідила Західний берег Африки, а також групи Канарських і Азорських островів в Атлантичному океані. В технологіях у португальців були вогнепальна зброя, легкі гармати, каравела з трикутним вітрилом, компас, карти, інструменти для спостереження за небом.

Після смерті Генріха Мореплавця, Португалія на деякий час зменшила свою заморську активність і звернула свою увагу на завоювання сусідніх територій. Жуан II вирішив повернутись до активної заморської політики, оскільки Османська імперія отримавши контроль над територією Леванту закрила шлях для європейських купців. Тому, Португалія була однією з активних ініціаторок пошуку нового шляху і почала організацію великої експедиції, яку очолив Бартоломеу Діаш. Бартоломеу Діаш під час своєї подорожі досягнув сучасного мису Доброї Надії, який він назвав мис Штормів. Експедиція припинилась через те, що закінчувались

харчі на флоті Бартоломеу Діаша. Також, коли Бартоломеу Діаш причалював до різних місць на Африканському узбережжі залишав там кам'яні хрести, і це означало те, що Португалія претендує на дану територію як колонію, саме таким позначенням португальські колонізатори будуть позначати свої наступні колоніальні цілі. Того ж року, коли Діаш вирушив у свою знамениту подорож, король Іоанн II послав двох арабомовних португальців в окремі сухопутні подорожі до Абіссинії (Ефіопії) та Індії. Перо да Ковілья відвідав Малабарське узбережжя Індії, Перську затоку, Червоне море та східне узбережжя Африки. На зворотному шляху він зупинився в Каїрі та надіслав письмовий звіт до Португалії в 1492 році. Морський звіт Діаша в поєднанні з сухопутним звітом Ковільяна надали переконливі докази того, що португальці могли плисти на південь, а потім на схід до Індії [Біографія Бартоломеу Діаша].

Нову експедицію до Індії доручили очолити Васко да Гамі. Він мав не дуже вдалий досвід спілкування з місцевими правителями на шляху до Індії, лише з Малінді вдалося укласти дружні відносини. Коли ж Васко да Гама прибув в заповітну Індію, а саме в Калікут, то він прийняв індуїзм за відгалуження християнства. Що напевно було видаванням бажаного за дійсне, або дуже поганим розумінням індуїзму і його відмінностей від християнства. В Калікуті Васко да Гамі не вдалось досягти укладення торгової угоди, оскільки запропоновані подарунки не вразили місцевого правителя, тому Васко да Гама забрав кількох місцевих людей як заручників. Від часу подорожі Васко да Гами, Португалія відправляла щорічно експедиції до Індії. Так до Індії відправилась експедиція Педро Альвареса Кабрала, яка заснувала в Індії торговий пункт, згодом Кабрал під час цієї подорожі загинув у сутичці з мусульманськими торговцями це стало приводом для оголошення другої експедиції Васко да Гами, яка мала військовий характер [Біографія Васко да Гами]. Під час цієї подорожі Васко да Гама вдався до жорстоких дій проти мусульманських кораблів чим зажив собі недоброї слави, також флот Васко да Гами у цій експедиції успішно бомбардував Калікут і розгромив місцевий флот, чим змусив місцевого правителя відмовитись від угод з мусульманськими торговцями. Також Васко да Гама уклав угоду з ворогом Калікуту – правителем Кочіна. Третя подорож Васко да Гами була пов'язана з тим, що його призначили віце-королем Індії і він приплив до Гоа в 1524 р. щоб виконувати адміністративну роботу, однак в тому ж році він помер.

В кінці XV ст. Португалія, через те, що була бідною країною, намагалась отримати дуже багато грошей завдяки досягненню Індії. Тому якщо не вдавалось досягти укладенню потрібних торгових угод, Португалія діяла силою. Створення фортів для захисту торгових станцій, до якого згодом прийшла Португалія під час своїх експедицій, переросло у створення фреторій, або укріплених торгових пунктів. Португальські дослідники шукали оборонні пункти, які мали стратегічне значення для військових чи торгових цілей. Португальці зробили серйозну спробу встановити монополію на торгівлю прянощами як між Азією та Європою, та і в самій Азії. Проте, багато торговців просто уникали європейців, деякі міста чинили збройний опір, а імперія була просто надто великою щоб контролювати навіть невелику частину торгівлі в Азії. Ці практичні міркування дійсно змусили португальців послабити своє бажання мати торгіву монополію [Португальська імперія].

Васко да Гама і його наступники, які займатимуться експедиціями, будуть вдаватись до різних методів шантажу, нагнітання ворожості між сусідніми державами та інше. Однак у плані торгівлі і всього іншого Васко да Гама займався тим самим чим і Чжен Хе, хоча у дипломатичній сфері це було набагато менш успішно. Загалом, Португалії вдалось те, чого не планували в Китаї, а саме заснувати свої торгові пункти. Таким чином португальський вплив був відчутніший в Індії, Африці і для Європи особливо теж, проте з неоднозначним шлейфом, який він залишив після себе на місцях. Китай розраховував через трибутарну систему, і демонстрації наочно своєї сили і багатства, привабити інші країни, однак це не було довготривалим. Згодом, інші європейські країни в XVII ст. розпочнуть свою колонізаційну діяльність в Індійському океані, прагнучи добитись для себе такої ж вигоди, якої свого часу добився Васко да Гама для Португалії.

В третьому розділі з'ясовано те, що Чжен Хе під час своїх подорожей покладался головним чином на місцевих вождів і торговців для створення мережі інституціолізованих центрів торгівлі даниною, однак на довгостроковій перспективі це не дало ефекту. Португальці ж покладались на створення преторіїв з постійною присутністю своїх військ і адміністрації. Через декілька століть Португалію потіснили інші європейські країни, однак в той час Португалія отримала те, що бажала і її преторії згодом перетворились в дрібні осередки португальської колоніальної присутності, які проіснували аж до другої половини XX ст.

Для Китаю подорожі Чжен Хе принесли вигоду у знайомстві з багатьма іншими країнами, що дало деякі економічні переваги. Однак не дало того результату на який очікував Китай, не в останню чергу через китайську культуру, яка виховує ненасильство щодо інших культур, тому ця активна заморська політика була згорнута. Для Європи подорожі Васко да Гама принесли позитивний ефект у вигляді революції цін і значної економічної вигоди. З погляду сучасних країн Азії – це був початок не найкращого періоду в їх історії.

Висновки. Після останньої подорожі Чжен Хе новий імператор зупинив виділення фінансування на продовження експедицій. Швидше за все це сталося через те, що конфуціанські міністри, які консультували імператора, не довіряли євнухам, які підтримували подорожі. Нові військові загрози надходили від монголів на півночі, і міністри стверджували, що ресурси потрібно зосередити на обороні землі замість цього. Можна сперечатись наскільки подорожі Чжен Хе були епізодом агресивної політики Китаю. Проте, Чжен Хе не засновував колоній, що є підтвердженням думки про те, що тодішній Китай жив духом Стародавнього періоду, під час якого у нього були інакші політичні практики.

Подальші дослідження з цієї тематики мають значний потенціал для з'ясування окремих деталей подорожей Чжен Хе, оскільки після закінчення останньої подорожі Чжена Хе записи про це в Китаї було втрачено. Тому поява нових деталей, які стосуються цієї тематики можлива завдяки віднайденню сукупності нових письмових свідчень, філологічному аналізу, археологічних знахідок.

References

Chen, Z., 2011. *Toward a Global Network Revolution: Zheng He's Maritime Voyages and Tribute-Trade Relations between China and the Indian Ocean World*, Stanford: Stanford University Press. [in English]

-
- Effendi, T., 2019 Zheng He and International Relations: An Asian Cultural Diplomacy Model, *Journal of Integrative International Relations*, 4:2, Malang, Indonesia . Malang, Indonesia.[in English]
- Finlay, R. The Treasure-Ships of Zheng He: Chinese Maritime Imperialism in the Age of Discover. [in English]
- Folch, D. *The Seas of Zheng He*, Universitat Pompeu Fabra. [in English].
- Ghazanfar, S. M., 2018. *Vasco da Gama's travels to India: messianism, Mercantilism and sacred feats*, University of Idaho. [in English].
- Sen, T., 2017. *The impact of Zheng He's expeditions on Indian Ocean interactions*, University of London. [in English].
- Sen, T., 2019. Zheng He's Military Interventions in South Asia, 1405 – 1433. [in English]
- Subrahmanyam, S., 1998. *The Career and Legend of Vasco da Gama*, Cambridge University Press. 1998. 428 p. [in English]
- Yi, Y., 2014. *The Global Life of Zheng He*, Beijing. [in English]
- Ward, S., 2006. Chinese Whispers Zheng He's Treasure Ships in the context of Chinese Maritime Policy in the Ming Dynasty (1364 – 1644). [in English]
- Weisser, P. *The Admiral's Carrot and Stick: Zheng He and the Confucius The Admiral's Carrot and Stick: Zheng He and the Confucius Institute*, California State University, San Bernardino.
- Crowley, R., 2020. *The world that Vasco da Gama built*, 27 November. URL: <https://engelsbergideas.com/essays/the-world-that-vasco-da-gama-built/> [in English]
- Біографія Бартоломеу Діаша: <http://www.famous-explorers.com/famous-portuguese-explorers/bartolomeu-dias/>
- Біографія Васко да Гами: https://www.worldhistory.org/Vasco_da_Gama/#google_vignette
- Португальська імперія: https://www.worldhistory.org/Portuguese_Empire/

IMPLEMENTATION OF CHINESE SEA TRAVELS DURING THE MIN DYNASTY

Oleksandr Malovanyi

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Yaroslav Dubiv

Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The article is devoted to the study of Chinese and European overseas travels in the 15th century. Attention is paid to the reasons for travel, technologies, processes of how the Chinese and Portuguese expeditions took place. Also, attention is devoted to comparing the experiences of both trips.

Key words: overseas travel, spices, technology, trade, foreign policy strategy, economic benefit, religion, consequences of interactions between states.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТОКІО У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Мальований Олександр Олексійович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: o.o.malovanyi@npu.edu.ua
<http://orcid.org/0009-0005-1421-7731>

Лобзаков Олександр Артемович

студент бакалаврату,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 20fio.o.lobzakov@std.npu.edu.ua

Анотація. На основі зарубіжної історіографії, присвяченій історії Японії, у статті здійснений аналіз трансформації Токіо у першій половині ХХ ст. Стаття розглядає процеси розвитку та зміни Токіо, які перетворили його з феодальної столиці Японії на сучасне місто. Стаття надає всебічний огляд ключових подій та впливів, що сприяли цьому переходу, включаючи соціальні, економічні, політичні й природні фактори, які сформували обличчя сучасного Токіо. Нами зацентровано на інтенсивній модернізації та урбанізації міста. Також висвітлюються наслідки землетрусу Канто 1923 р., який спричинив масштабні руйнування і став поштовхом для редизайну міста. Окрема увага приділяється економічному підйому в 1920 – 1930-х рр., впливу західної культури, політичним і соціальним змінам, а також викликам, пов'язаним із Другою світовою війною, які кардинально змінили міський ландшафт.

Ключові слова: новітня історія Японії, трансформація, Токіо, урбаністика, реконструкція.

Постановка проблеми. Японія є однією з провідних країн у світі, яка формує сьогодинішній світ, а її столиця – Токіо є одним з найбільших міст не тільки в Японії, а й в усьому світі. В межах агломерації столиці проживає 37,4 млн людей, а її площа складає 13,452 км² [Top 10 largest cities in the world]. Токіо розташовується у витоку Токійської затоки у регіоні Канто, що на східному узбережжі острова Хонсю, який є найбільшим серед Японського архіпелагу. Мегаполіс є економічним, науковим та культурним центром Японії. В ньому розташовується не тільки уряд держави, а й резиденція імператора, а також різноманітні історико-культурні пам'ятки архітектури, такі як: Замок Едо, синтоїські святилища Мейджі й Ясукуні, а також буддистський монастир Сенсо. В Токіо діють провідні навчальні заклади, а найвідомішим з них є Токійський національний університет. Наразі Токіо є тим містом, яке розвиває не тільки Японію, а й увесь світ, а внесок японських громадян у світову культуру, економіку та науку є безцінним. У періоді, який ми розглянули, Токіо ще не набув такої могутності, як на сьогодинішній час, однак саме у першій половині ХХ ст. мегаполіс почав перетворюватись на те сучасне місто, яке відоме світу сьогодні, хоч і зазнавши непоправних руйнувань столиця Японії відродилась.

Тому дослідження історії Токіо у зазначений період є актуальним, зважаючи на збройну агресію Російської Федерації, яка нищить українські міста. Досвід, який може надати реконструкція Токіо буде надзвичайно корисним для сьогодення та майбутнього.

Стрімкий розвиток феодального Токіо розпочався у 1603 р., коли після об'єднання Японії, в Едо, як тоді називалось місто, шьогун Токугава Ієясу заснував шьогунат. З тих пір місто стало політичним та економічним центром Японії, однак важливе культурне значення мав Кіото, у якому знаходилась резиденція імператора. В 1868 році після реставрації імператорської влади внаслідок революції Мейджі, Едо був переіменований на Токіо, а Японія почала вестернізовуватись, тобто переймати західні ідеї, не тільки в економіці, армії чи військовій справі, а й у культурі.

Стрімкі перетворення у Токіо розпочалися за епохи Мейджі і продовжились надалі й після смерті імператора. За епохи Тайшю в 1923 р. Токіо був вщент зруйнований Великим землетрусом Канто, а місто розпочало свою першу трансформацію, коли архітектори та влада змогли перепланувати місто й осучаснити його. Під час ери Шюва Токіо відродився, однак знову зазнав руйнівних бомбардувань в 1945 р. Місто знов було знищено й відреставровано. Під час цього періоду місто починає трансформуватися у те, яке відоме світу сьогодні.

Отже, історія трансформації Токіо актуальна через певні паралелі між сьогоденністю та сучасністю. Успіх Токіо при своєму перетворенні з феодальної столиці у сучасну є гарним прикладом для вивчення урбаністики, не тільки в Азії, але й у світі. Реконструкція Токіо після землетрусу та руйнівних бомбардувань Другої світової війни актуальна, зважаючи на потребу України до відбудови своїх зруйнованих міст, таких як Маріуполь, Лисичанськ, Северодонецьк та інших. Результати дослідження можуть бути використані учителями загальноосвітніх навчальних закладів у підготовці до уроків всесвітньої історії.

Мета – проаналізувати трансформацію Токіо з феодальної столиці Японії на сучасне місто, а також описати реконструкцію та виділити ключові її моменти.

Історіографічний огляд. Дослідження літератури з даної теми виявило, що в українській історіографії відсутні глибокі праці з історії Токіо, а наявні праці сфокусовані на широкому висвітленні історії Японії у зазначений часовий проміжок.

Досліджували й досліджують історію Токіо переважно західноєвропейські, американські та японські дослідники, які надають якомога точну та повну інформацію про розвиток та трансформацію міста.

До наукових праць, які вивчали розвиток, трансформацію та реконструкцію Токіо після Великого землетрусу Канто відносять: «The Making of Modern Japan» (Янсен М.) [Jansen, 2002], «The Great Kantō Earthquake and the Chimera of National Reconstruction in Japan» (Шекінг Ч.) [Schencking, 2013], «A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present» (Гордон Е.) [Gordon, 2019,] та «Modern Japan» (Дуус П.) [Duus, 1998,]. В цих наукових працях науковці сходяться до висновку, що землетрус попри свій руйнівний ефект, лише прискорив розвиток та осучаснення майбутнього мегаполісу.

До наукових праць, які дослідили розвиток Токіо у міжвоєнний період та у роки Другої світової війни, а також після неї відносять: «Downfall The End of the Imperial Japanese Empire» (Франк Б.) [Frank, 2001], «The Allied occupation of Japan» (Такемае Е.) [Takemae, 2003], «Japan Since 1945: From Postwar to Post-Bubble»

(Гертейс К.) [Gerteis, Timothy, 2012]. В цих наукових працях докладно описано, які саме зміни зазнав Токіо та як американська окупація вплинула на реконструкцію міста після руйнівних бомбардувань у 1944 – 1945 рр.

Виклад основного матеріалу. Трансформація та вестернізація Токіо та Японії бере свій початок від Революції Мейджі в 1868 р. Новий уряд, який ліквідував шьогунат та проголосив нову еру «Мейджі», яка дослівно перекладається як «Освідчене правління», взяв курс на осучаснення Японії і, зокрема, Токіо.

Місто стало столицею не тільки світської, а й духовної влади, так як імператор Японії вважався синтоїстським божеством, що відіграло велику роль під час революції Мейджі. В Едо була створена імператорська резиденція, а саме місто було перейменоване на Токіо, що перекладається як «Східна столиця».

За час правління імператора Мейджі Токіо широко трансформувався: з'явилися залізниці, центральне енергопостачання, а архітектура набула рис європейської. Створювався унікальний синтез двох культур: західної та японської. Архітектурний стиль Мейджі та наступних епох зберігав унікальні японські риси, такі як: стриманість у декорі, поєднання з природою, використання японських традиційних матеріалів, у той же час запозичуючи архітектурні форми з західноєвропейської архітектури. Це створило унікальний стиль у якому був побудований відомий токійський готель Хотерукан, який був схожий більше на палац, ніж на готель. Він був одним з найбільших досягнень того часу в Японії [Seidensticker, 2019, с. 85-93].

Отже, Токіо стрімко розвивався після революції Мейджі. Місто набувало більше рис західних міст. Трансформуючись через вестернізацію, архітектура Токіо поєднувала японську красу з західними впливами.

Після смерті імператора Мейджі в 1912 р., до влади прийшов імператор Тайшю. Під час його правління уряд провів ліберальні реформи, серед яких було послаблення тиску на пресу.

В 1923 р. в провінції Канто стався землетрус, який мав магнітуду 7,9 балів за шкалою Ріхтера. Він зруйнував нижню частину Токіо, яка традиційно була місцем малого бізнесу та проживання великої кількості людей. Верхня, більш заможна частина Токіо вціліла через те, що вона була більш хаотичною та зробленою з більш вогнестійких матеріалів, однак частково збереглись лише монументальні споруди, які менше постраждали від пожежі, яка виникла під час землетрусу [Seidensticker, 2019, с. 315-318].

Попри те, що місто було вщент зруйноване, столиця залишилась у Токіо, хоча в уряді пропонували перенести її до Кіото. Нижнє місто, яке було культурним та економічним центром Токіо майже зникло. Це сталося не тільки завдяки землетрусу, а й тому що після реконструкції, ті люди, в руках котрих був певний капітал вже не повертались. Вони осіли в центральній частині Токіо розбудовуючи вже там свої компанії, формуючи велику кількість робочих місць [Seidensticker, 2019, с. 318-319]. Модернізація міста у сфері електрики та громадського транспорту, такого як приміські поїзди та трамваї, надало змогу зв'язати передмістя та центр, що призвело до визначення остаточної тенденції подальшого розвитку Токіо [Duus, 1998, с. 197].

Імператор Тайшю не вніс значних змін до столиці на початку свого правління, однак в більш пізніх роках його влади місто змінилося найбільше.

Зазнавши такого великого руйнування Токіо продовжив свою трансформацію перенісши культурний та економічний центри до верхньої частини міста.

Розпочав реконструкцію столиці міністр внутрішніх справ Гото Шімпей у той же рік після землетрусу. Землетрус довів, що Токіо бракує мостів, а наявні були зроблені з дерева та були знищені пожежею. До періоду Другої світової війни вдалося збудувати та реконструювати 11 мостів через річку Суміда. Канали, які покривали все Токіо, були розширені та углибнені Традиційні японські дахи були замінені на черепичні, хоча вони суміщались утворюючи унікальну композицію [Seidensticker, 2019, с. 338-340]. Пожежна безпека в столиці зросла в рази, так як основні пошкодження під час землетрусу були отримані після пожеж, які були спричинені гасовими лампами.

Архітектура Токіо сильно змінилася. Монументальні будівлі споруджені у той час запозичували все більше рис європейської, однак у той же час, місто активно забудовувалось дерев'яними будинками, які були традиційними для Японії. Заходи проведені у попередні роки з тим, щоб запобігти великій пожежі були недостатніми.

До 1930-тих рр. місто стрімко розвивалось, його відродження було успішним, а планування районів Токіо було близьким до тих, які є наразі. Після початку Великої депресії, яка охопила Японію у 1930-тих рр., до влади прийшли мілітаристи. В ці часи жителі міста зазнають утисків з боку влади, які запровадили цензуру. Бізнес став під контроль держави, яка пропонувала субсидії та різноманітну допомогу для нього в обмін на посилений контроль. Суспільство Японії та Токіо перейшло на життя за військовими рейками. Влада не зважала на протести та страйки проти авторитарних законів [Duus, 1998, с. 225-229].

Під час Другої світової війни Токіо був підданий численним бомбардуванням запальними бомбами. Вони спричиняли величезні пожежі, а вціліли після них лише монументальні споруди [Duus, 1998, с. 256]. Токіо після реконструкції залишався дерев'яним не зважаючи на минулий досвід. Місто після бомбардувань було знищене вщент. Під час бомбардувань в 1944 – 1945 рр. зникли цілі райони Токіо. Надання тимчасового притулку для постраждалих містян не мало сенсу. Їх було надто багато.

Ключові установи мігрували до інших місць, а Токійська бібліотека була вивезена. Місто залишили 4 мільйони людей, а нижнє місто було спустошене [Seidensticker, 2019, с. 492-500].

США окупувавши Японію почали її відновлення. Реформи, які вони спрямовували не вийшли б без зацікавленості суспільства у стабільності та добробуті [Duus, 1998, с. 253]. Значною проблемою була економічна стабілізація у країні та Токіо. Сполучені Штати надали значну допомогу через план Маршалла, яка забезпечила ресурси для реконструкції.

Міське планування та розвиток інфраструктури посіли центральне місце в 1950-х рр. Уряд Японії разом із містобудівниками розробив комплексні плани реконструкції Токіо, модернізувавши інфраструктуру, а саме дороги та залізниці. Акцент було зроблено на відбудові та розширенні транспортної мережі Токіо, включаючи відновлення та розбудову залізниць, а також окрему увагу приділяли розвитку складної системи метро. У той же час уряд ініціював масштабні проекти побудови державного житла для міського населення, що призвело до будівництва багатоповерхових житлових будинків [Dower, 1999, с. 203-217].

Висновки. У підсумку можна стверджувати, що Токіо пережив 2 катастрофи, внаслідок яких був зруйнований вщент. Великий землетрус Канто зруйнував старе, ще феодальне Токіо, хоч і покращене. Він змінив міське планування та забудову, змістивши центр міста з нижнього, більш населеного, до верхнього, більш багатого. Відродження міста з попелу тривало всього 19 років. Знищене американськими бомбардувальниками у 1942 – 1945 рр. місто швидко відродилось. Це сталося завдяки допомозі з боку США, а також бажання японців жити у злагоді та мирі. Врешті-решт були враховані помилки минулого щодо пожеж. Місто стало центром японського економічного та науково-культурного життя. Досвід Токіо у відновленні та реконструкції може стати у пригоді при відбудові українських міст. Отже, трансформація Токіо з феодального міста на сучасний мегаполіс відбулась саме в першій половині XX ст.

References

- Dower, J., 1999. *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II.*, W. W. Norton & Company. [in English].
- Duus, P., 1998. *Modern Japan*. Houghton Mifflin Co. [in English].
- Frank, R., 2001. *Downfall The End of the Imperial Japanese Empire*. Random House [in English].
- Gerteis, C., Timothy, G., 2012. *Japan Since 1945: From Postwar to Post-Bubble*, Bloomsbury Academic. [in English].
- Gordon, A., 2019. *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present, 2nd Edition*, Oxford University Press [in English].
- Jansen, M. 2002. *The Making of Modern Japan*, Belknap Press [in English].
- Schencking, Ch. 2013, *The Great Kantō Earthquake and the Chimera of National Reconstruction in Japan*, Columbia University Press. [in English].
- Seidensticker. E., 2019. *History of Tokyo 1867 – 1989: From Edo to Showa: The Emergence of the World's Greatest City*, Tuttle Publishing. [in English].
- Takemae, E., 2003. *The Allied occupation of Japan*, Continuum Intl Pub Group [in English].
- Top 10 largest cities in the world. URL: <http://surl.li/ubizc>

THE TRANSFORMATION OF TOKYO IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Oleksandr Malovanyi

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Oleksandr Lobzakov

Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *On the basis of foreign historiography devoted to the history of Japan, the article analyzes the transformation of Tokyo in the first half of the 20th century. The article examines the processes of development and changes in Tokyo, which transformed it from the feudal capital of Japan into a modern city. The article provides a comprehensive overview of the key events and influences that contributed to this transition, including the social, economic, political, and natural factors that shaped the face of modern Tokyo. We focused on intensive modernization and urbanization of the city. The effects of the Kanto earthquake of 1923, which caused extensive destruction and became the impetus for the redesign of the city, are also highlighted. Particular attention is paid to the economic boom of the 1920s and 30s, the influence of Western culture, political and social changes, and the challenges associated with World War II, which radically changed the urban landscape.*

Key words: Contemporary history of Japan, transformation, Tokyo, urban planning, reconstruction.

ДІЯЛЬНІСТЬ СПОРТИВНОГО АКАДЕМІЧНОГО СОЮЗУ В КРАКОВІ (1909 – 1913 РР.)

Приходько Микола Миколайович

кандидат історичних наук,
докторант кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: prihod@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7428-8540>

***Анотація.** У статті досліджується початковий період діяльності Спортивного академічного союзу у місті Краків – 1909 – 1913 рр. Розвиток цієї спортивної організації в окреслений період розглядається в контексті загального розвитку спортивного життя в університетській громадськості та академічних колах Польщі в першій чверті ХХ століття. Особлива увага приділяється взаємовідносинам між спортивними організаціями через спортивні змагання та спільні ініціативи, що підкреслює значення досліджуваного товариства як каталізатора для формування спільної спортивної культури серед студентів.*

***Ключові слова:** громадянське суспільство, громадські організації, академічна молодь, спортивний рух, Австро-Угорщина.*

Постановка проблеми. Незважаючи на представницький історіографічний доробок, залишається низка малодосліджених питань. Проблема полягає в розумінні та оцінці внеску краківського Спортивного академічного союзу в процес стимулювання фізичного здоров'я, підвищення академічного рівня студентів та розвитку спільної спортивної культури в університетському середовищі.

Мета статті полягає в розкритті ролі та значення Спортивного академічного союзу у місті Краків в період з 1909 до 1913 рр., розширенні розуміння про взаємозв'язок між спортом та академічним життям на початку ХХ століття в Європі, а також виявлення впливу спортивної діяльності на соціальні та культурні аспекти студентського життя.

Історіографічний огляд. Ранні дослідження відображають спроби з'ясувати організаційну структуру товариства, її вплив на студентське життя та спортивну культуру університетської громадськості. Ці дослідження надають загальне уявлення про зародження та розвиток союзу, але часто обмежені відсутністю детальних даних про конкретні події та ініціативи організації. В праці Р. Лонковського «Сторінки зі студентської історії» (1971 р.) автор поверхнево розглядає усі знакові напрямки діяльності студентської спільноти, серед яких і спортивний рух в Кракові. Р.Врик у своєму доробку «Спортивний академічний союз 1908 – 1983» (1981 р.) охарактеризовує знакові події в діяльності організації, звертає увагу на процес масштабування структури товариства, зміну керівного апарату та фінансову складову діяльності. В. Коцемба в своєму дослідженні «Роль учнівського товариства в популяризації фізичної активності серед студентської молоді» (1985 р.)

звертає увагу наукової спільноти на особливості становлення польських спортивних товариств наприкінці XIX ст. – початку XX ст. Пізніші роботи ставлять за мету більш глибокий аналіз функцій товариства у місті Кракові та інших містах Польщі, звертаючи увагу на роль спорту у формуванні студентської ідентичності, академічного успіху та спільноти міжуніверситетських відносин. Деякі дослідники висвітлюють вплив політичних та соціальних факторів на розвиток спортивної діяльності в університетських середовищах у даному періоді. Так, П. Халемба в своїй розвідці «Становлення і розвиток клубів Спортивного академічного союзу в Катовіце в післявоєнний період» (2001 р.) акцентує увагу на досвіді становлення осередку товариства у м. Катовіце, звертає увагу на особливості функціонування в перші роки після здобуття незалежної Польщі. В праці К. Міхальського «Спортивний академічний союз у Кракові. Частина 1. 1909 – 1945» (2007 р.) продовжує традицію дослідження теми з використанням більш сучасних методів та в призмі модерних поглядів.

Історіографія зазначеного періоду також включає компаративні студії, які порівнюють досвід спортивних організацій у Кракові з досвідом інших міст Європи. Ці роботи допомагають усвідомити значення спортивного руху в університетських середовищах та розширити розуміння національного та міжнародного рівнів спортивних змагань. В праці Р. Павловського «Організаційні засади академічного спорту в міжвоєнний період» зроблена спроба порівняти спортивний рух в Польщі в 20 – 30 рр. XX ст. з міжнародними спортивними рухами. В праці Х. Хануш «Розвиток туризму в спортивному академічному союзі» авторка порівняла процес формування структури краківського товариства із його міжнародними аналогами.

Виклад основного матеріалу.

Становлення організації. Перші кроки.

Численні молодіжні організації створені в краківському університеті на переломі XIX-XX ст., майже не включали спортивну діяльність у свої програми. Єдиними помітними винятками були «Академічний гурток», заснований у 1904 році та «Спортивний академічний союз», заснований в 1907 році. Обидві ці організації вважали однією зі своїх статутних цілей підтримку фізичних вправ, різних видів спорту, туризму та надання допомоги студентам, які бажають вступити до гімнастичних і спортивних товариств [Wryk, 1990, s. 45-46].

Краківський щоденник «Час» у замітці під назвою «Спортивний академічний союз в Кракові» повідомляв, що в суботу, 15 травня 1909 р., о 17:00 в кімнаті 36 група молодих людей організовує зустріч, на яку запрошує зацікавлених спортом осіб. На порядку денному було: «ознайомлення широкої академічної громадськості з цілями та завданнями Союзу, обговорення та прийняття окремих рішень» [Czas, 1909, s. 2].

На засіданні організації Спортивний академічний союз, скликаному 15 травня 1909 р. за ініціативи В. Гетеля, Я. Грабовського, Я. Юнієн-Сарнецького, В. Маєвського були прийняті статут і програма діяльності організації, було задекларовано, що сфера діяльності новоутвореного об'єднання має бути обмежена університетською спільнотою та має отримати відповідну назву: «Спортивний академічний союз у Кракові», а першим очільником одноголосно було обрано полковника Вацлава Маєвського [Sprawozdanie, 1911, s. 7].

В звітних документах Товариство наводилася мета визначеної засновниками організації при її створенні, а саме: «принести сяйво молодості, здоров'я та сили в стіни Ягеллонського університету» [Sprawozdanie, 1911, s. 5], таким чином новостворене Товариство прагнуло прищепити любов до спорту в першу чергу в колах академічної молоді та популяризувати його створюючи умови необхідні для його розвитку організовуючи спортивні та туристичні клуби.

З метою заохочення молоді до ініціації в лави Товариства керівництво організації сформувало низку переваг, які мали змотивувати потенційних членів до вирішального кроку. Так, члени організації мали наступні права на преференції, пільги: безкоштовна участь у літніх і зимових поїздках, а також у лижних курсах, організованих Лижною секцією організації, пільгові квитки на колективні читання, безкоштовне користування бібліотекою організації, знижки при купівлі спортивного інвентарю в магазинах: Романа Дробнера, в магазині на площі Щепанських, магазині Ф. Лорда, в книгарні «Видавничої Спілки». Окрім того існувала можливість отримати 50% знижку на щомісячні внески в краківському осередку організації Сокіл, знижка на оплату гри на тенісних кортах у Краківському парку, знижка 50% на залізничні квитки у групових поїздках організованих Товариством, проживання зі знижкою в туристичному будинку в Закопане, для групових гірськолижних поїздок знижка 50% на вартість проживання в усіх турбазах, що належать організації, а також знижки на оплату проживання в турбазах Лижної асоціації в Закопане [Sprawozdanie, 1911, s. 3]. Таким чином, основна частина преференцій була реалізована у формі знижок, як на послуги надані Товариством так і на туристичні послуги партнерських організацій.

Очільники Товариства в звіті за 1909/1910 рік висвітили першочергову задачу організації, а саме рекреація, наближення студентства до природи, через спортивні заняття на свіжому повітрі: «Наше Товариство хотіло, перш за все, розвивати та робити доступними ті сфери спорту, які дозволяють академічній молоді, виснаженій напруженою працею в тісних і задуршливих наукових приміщеннях, наблизитися до джерела енергії та краси – природи» [Sprawozdanie, 1911, s. 5].

Одним із перших кроків в діяльності організації було відкриття в 1909 р. туристичного будинку в Закопане, заснованого в партнерстві із Національною туристичною асоціацією та з допомогою проф. д-р Буйвіда, проф. д-р Фіріха, проф. д-р Лазарського, проф. д-р Паренського [Sprawozdanie, 1911, s. 6].

З перших днів свого існування не обмежувалася організація лише туристичною діяльністю, формуючи фундамент для функціонування й інших галузей спорту. Вже в перший рік роботи облаштувала чотири тенісні корти в Краківському парку, заснувала академічну футбольну команду, організувала окрему секцію фехтування [Sprawozdanie, 1911, s. 6].

9 листопада 1909 р. під керівництвом полковника Владислава Павлиця була утворена секція зимових видів спорту, яка відповідно до річних звітів організації мала на меті: «пробудити серед академічної молоді пристрасть до зимових видів спорту, зокрема лиж і саней». Першочергові цілі коригувалися відповідно до фінансових можливостей, через які до переліку підвидів спорту обраних організацією до поширення серед академічної молоді не увійшов ковзанярський спорт. Організація даного вектору роботи секції відкладалася через відсутність коштів на оренду та обладнання спеціалізованого майданчика-ковзанки

[Sprawozdanie, 1911, s. 8]. Проте лижна діяльність Секції розвивалася дуже успішно. В 1909 р. було організовано курси практичних занять з лижного спорту та 11 поїздок, з них 6 самостійно, 5 у партнерстві із Краківським карпацьким товариством. Перші лижні курси були організовані спільно із Закопанською філією Лижної Асоціації та Краківським карпацьким товариством в Закопаному 26, 27, 28 і 29 грудня 1909 року під керівництвом Хенріка Бобковського та Марьюша Заруського та за участю 10 членів організації. Другий курс відбувся 20, 21 та 22 січня 1910 р. в населеному пункті Скали Панєнські під керівництвом Вацлава Маєвського та Владислава Павлиця. В данному курсі прийняло участь 11 осіб, з них 9 членів Лижної Секції [Sprawozdanie, 1911, s. 3].

15 лютого 1910 р. була заснована Секція фехтування під керівництвом Вітольда Кіліновича. За плату в розмірі 8 крон на місяць члени секції мали можливість тричі на тиждень брати уроки фехтування та проходити навчання під наглядом професійного викладача. Приміщення та обладнання було орендовано у клубу фехтування імені «Володєєвського» по вул. Вольській 7. Проте Секція фехтування одразу стикнулася із перепонами на своєму шляху. Одразу почала відчуватися нестача коштів від членів секції, а також через розпуск клубу імені Володєєвського, через що вже 18 квітня 1910 р. на зборах було вирішено призупинити подальшу діяльність секції з 1 травня 1910 р. [Sprawozdanie, 1911, s. 9].

Ідея створення тенісної та футбольної секції спочатку виникла у очільників Секції фехтування, які за річну орендну плату в 600 крон орендували 4 тенісні корти в Краківському парку разом з альтанкою для зберігання обладнання та роздягальнею, а також ділянку під будівництво футбольного поля [Sprawozdanie, 1911, s. 10]. Футбольна секція, була заснована у квітні 1910 р. з ініціативи полковника Кільтиновича. В перший сезон функціонувала протягом квітня-липня. Тренування відбувалися в районі Кракова - Блоні 3 рази на тиждень. Після двох місяців тренувань щотижня почалися проводитись матчі з іншими командами. Середня кількість членів товариства, які постійно тренувалися в секції становила 8-10 осіб.

Міжнародна туристична діяльність в 1910 р. через брак бажаючих і здатних проводити поїздки не просувалася вперед, не було організовано жодної подорожі, яка б виходила за межі Західної Галичини. Проте, в межах регіону в 1910 р. було організовано 13 туристичних поїздок, що на 3 поїздки більше ніж у попередньому році. Якщо в 1909 р. всього в поїздках брали участь 154 особи, то в 1910 р. це число зросло до 256 осіб, дохід, який у 1909 р. становив 90 крон, у 1910 р. зріс до 354 крон [Sprawozdanie, 1911, s. 11].

В 1910 р. було відкрито туристичну базу організації в Татрах. На початку червня її було відкрито в населеному пункті Закопане на вул. Лукашувській 4 в приміщенні туристичного будиноку, який складався з 8 кімнат, 2 веранд, холу та горища і здатний був прийняти до 40 осіб одночасно. Плата за проживання становила: 60 халерів на день для членів організації, або 15 крон на місяць та 80 халерів на день для не членів організації, або 19 крон на місяць. Як свідчать річні звіти товариства з 1 червня до 30 вересня туристичним будинком скористалося 330 осіб. На підтримку даного проекту було надано грант у розмірі 200 крон від партнерської компанії – Крайового туристичного союзу, яку було виплачено двома частинами і було спрямовані на облаштування будинку.

Річна орендна плата за будинок становила 650 крон. Дохід винаймання ліжок відвідувачами склав загалом 993,3 крони, з них 561,2 крони надійшло від членів організації. Окрім того були витрати на оплату праці управителя будинком Юзефа Оппенгейма - 40 крон. [Sprawozdanie, 1911, s. 12-13]. Таким чином, робота будинку була успішною з фінансового боку, так як витрати становили 70% від дохідної частини балансу організації.

Окрему цінність становило пожертвування проф. д-ра Романа Ніча, у розмірі 500 крон спрямованих на виплату нагород, які дозволили організувати в 1910 році кілька змагань: лижні, тенісні та спортивні перегони [Sprawozdanie, 1911, s. 14].

Загальний чистий дохід товариства за 1910 р. мав наступну конфігурацію: в головній касі – 2655,49 крон, у секції зимових видів спорту – 58,63 крон, у секції фехтування – 147 злотих, у секції тенісу – 1561,30 крон, у футбольній секції – 36,30 крон. Разом 4458, 72 крон [Sprawozdanie, 1911, s. 20]. Таким чином, найбільший дохід склали надходження до головної каси організації, на другому місці доходи тенісної секції, яка продемонструвала найбільший інтерес серед відвідувачів, секції фехтування та футболу майже не мали доходу.

Мотивацію до активної роботи очільники шукали на тлі результатів роботи закордонних представників молодіжно-спортивних рухів. В річних звітах зазначалася позиція з даного питання: «Коли ми порівняємо розвиток спорту тут і на Заході, коли ми усвідомимо, яку величезну перемогу має гасло рівного виховання розуму й тіла, гасло сучасного елінізму, серед університетської молоді Німеччини, Франції та Англії, тоді ми повинні прийти до переконання, що в цій галузі, як і в багатьох інших, ми сильно відстали» [Sprawozdanie, 1912, s. 4]. Констатація факту відчутного відставання, усвідомлення проблеми було важливим фундаментом для початку зростання студентського спорту в Польщі в поєднанні із наявністю доступу до інформації про роботу аналогічних організацій у країнах Західної Європи створювало перспективний клімат для краківського спортивного громадського руху. Також активісти організації звертали увагу на принципи діяльності закордонних організацій, які функціонували в тісній співпраці з університетами отримуючи від керівництва університетів або ігрові майданчики та спортивне обладнання, або значні постійні грошові дотації, що дозволяло громадським організаціям робити спорт доступним навіть для дуже бідних людей. Водночас, стверджували, що: «на жаль, Ягеллонський університет не має коштів для підтримки фізичного розвитку молоді» [Sprawozdanie, 1912, s. 5]. Таким чином із самого початку своєї діяльності польський громадський рух опинився в умовах самофінансування і міг покладатися лише на власні канали залучення фінансових засобів в той самий час як закордонні аналогі мали значну як матеріальну так і фінансову допомогу від вищих навчальних закладів.

В 1910/11 звітному році, товариство розширило напрямки своєї діяльності що реалізувалось у відкритті секції веслування, окрім того новим, але менш ризикованим кроком у діяльності Товариства стало створення секції велосипедного спорту [Sprawozdanie, 1912, s. 7]. Важливим моментом у розвитку Товариства стало відновлення діяльності Секції футболу [Sprawozdanie, 1912, s. 9].

Туристична діяльність Товариства в 1910/11 роках полягала в організації якомога більшої кількості групових поїздок, ніж у попередніх роках. Проте

найбільшої популярності зазнала туристична база в Закопане, де цілорічна відвідуваність досягла 626 осіб. В порівнянні із 1909 р. – 35 осіб та 1910 р. – 330 осіб. Отже, кількість відвідувачів зросла за 2 роки в 18 разів. Демонструючи лише річне зростання в 1,9 разів.

Проте деякі сектори діяльності товариства демонстрували лише збитковість. Так, тенісні корти приносили лише значні витрати, оскільки муніципалітет міста перебрав під своє управління Краківський парк і провів там капітальний ремонт, що призвело до призупинення занять.

Варто відзначити ствоєння протягом 1910/11 звітнього року власного читального залу у приміщенні Товариства та бібліотеки. Як свідчать річні звіти бібліотека була «досить скромна» і налічувала близько 30 творів спортивного змісту, щорічні спортивні журнали та колекцію карт. В читальному залі були досупні журнали: «Спорт», «Універсальний спорт», «Мандрівник», «Закопане», «Земля» [Sprawozdanie, 1912, s. 10].

На 4-х Загальних зборах, що відбулися 29 листопада 1911 р. було обрано окрему комісію для будівництва власного будинку в Закопаному у складі: проф. д-р О. Буйвід, полковник В. Маєвський, проф. Д-р Я. Морозевич, колеги Я. Грабовський, В. Кілтінювич, Т. Кжижановський, Л. Рудка, В. Мостовський, В. Павліца, Я. Рембелінський та Я. Жулавський. З початком своєї роботи комісією були здійснені практичні кроки - подано низку заявок на отримання субсидій до державних органів та установ, розпочато збір внесків, випущено облігації на будівництво будинку, проведено кілька лекцій, організовано та розпочато підготовку до організації карнавального балу [Sprawozdanie, 1912, s. 12].

В 1910 р. було отримано від проф. д-ра Романа Ніча грошовий внесок на організацію спортивних змагань для академічної молоді. За бажанням жертводавця слід було організувати змагання з лижного спорту, тенісу та пішого туризму, проте силами товариства вдалося організувати лише змагання з лижного спорту, а саме «академічний пробіг», організований зусиллями Лижної Секції на міжнародних змаганнях з лижного спорту в Закопаному 5 лютого 1911 р. [Sprawozdanie, 1912, s. 13].

Загалом зусилля в сфері туристичної діяльності Товариства протягом року були втілені у 18 групових поїздках (10 у 1909 р., 13 у 1910 р.) – з них 7 було проведено в Кракові, 11 в Закопаному. Відвідуваність поїздок становила в середньому 16-17 осіб, всього 298 осіб (у 1909 р. – 154 особи, у 1910 р. – 256 осіб). Чистий дохід від поїздок склав 269,68 крон (у 1909 р. — 90,65 крон, у 1910 р. — 354 крони). Основним районом поїздок були Татри, де були відвідані майже всі найвищі вершини [Sprawozdanie, 1912, s. 20-21]. Таким чином, прибуток від туристичних поїздок вдалося підняти з 90,65 крон до 254 крон, за рахунок підняття у 2,37 рази ціни оплати поїздки, а також залучення більшої кількості туристів з 154 осіб, до 256, що становило 39% зростання.

Статистичні дані організації за 1910/11 звітний рік інформують про діяльність туристичної секції. Так, протягом року було організовано 3 лижних курси та 16 групових поїздок, з них 9 в Татри. Всього в поїздках Секції протягом року прийняло участь 111 осіб – в середньому 7 учасників на кожну поїздку. Окрім того, спільно з Краківським Татрянським Товариством було організовано 3 поїздки. Проте, учасники лижної секції не обмежувались лише туристичними походами, учасники

секція прийняли участь у «II міжнародних лижних змаганнях», організованих зусиллям Карпацького Лижного Товариства. У Закопаному 5 лютого 1911 р. силами секції було організовано «академічний пробіг» від населеного пункту Вроток через Сухи Жлоб до Калатовок. Проте не оминали в своїй роботі активісти секції теоретичну складову роботи, лижний спорт популяризувався організацією лекцій. Наприклад 1 січня 1911 р. відбулася лекція М. Свержа на тему – «Туристичні та спортивні лижі» [Sprawozdanie, 1912, s. 22].

Веслярська секція протягом 1911 р. модернізувала власний інвентар, замовивши за ціною 800 крон чотиривесельний човен у майстернях Станіслава Рудого в Кракові. Човен закінчили в середині липня. Окрім того для розміщення човнів столярній майстерні Карвата було замовлено спеціальний павільйон, який складався із залу, який міг вмістити 10 човнів, і роздягальні для 20 веслярів. Даний павільйон був побудований на березі річки Вісли в населеному пункті Дембніки, на землі орендованій у мерії [Sprawozdanie, 1912, s. 29].

В 1910/11 році було реактивізована діяльність футбольної секції, було утворено дві команди, капітаном першої було обрано Адама Обрубанського, а капітаном резервної команди – Ф.Греффнера. Обидві команди тренувалися кілька разів на тиждень, спочатку в Блонях. Однак через велику кількість футбольних клубів на Блоні часто було неможливо знайти відповідне місце для тренувань. Тому Правління Секції орендувало у поле з роздягальнями за місячну орендну плату 90 крон в іншому місці [Sprawozdanie, 1912, s. 30].

Фінансове відображення роботи товариства у 1909/10 р. прослідковується у двох вимірах дохідній та витратній частині. Серед надходжень до бюджету організації були: 47,88 крон – сальдо минулих періодів, позичка від «Спулки Фактуровой» – 1072,50 крон, надходження від членських внесків – 573,4 крон, з каси Туристичної бази – 366,50 крон, прибуток від поїздок – 269,68 крон., від продажу квитків на каток – 118,20 крон, з тенісної каси – 158,62 крон, від публікації рекламних оголошень у річних звітах – 82 крони, з продажу значків – 32,40 крони, пожертва проф. Ніча – 500 крон, дотація від Регіонального Туристичного Союзу – 200 крон, пожертва на будівництво туристичного будинку – 10,13 крон, від продажу путівників «Шьвержа» – 10 крон, різне – 73,04 крон. До витрати належали: погашення кредитів – 460,23 крон, участь у «Спулка Фактурова» – 100 крон, витрати по чековій книжці – 12,50 крон, позичка в касі Туристичної бази – 394,28 крон, витрати на облаштування тенісних кортів – 1072,58 крони, дотація на веслувальну секцію- 170 крон, дотація на футбольну секцію – 100 крон, дотація лижній секції на організацію змагань – 250 крон, витрати на обслуговування – 29 крон, витрати на карти – 10 крон, витрати на рекламу поїздок в Закопане – 32,04 крони, на придбання значків – 80 крон, підписка на журнали – 19 крон, друк звіту – 100 крон, на канцелярські та секретарські витрати – 106,87 крон, на придбання путівників «Шьвержа» – 10 крон, різне – 73,04 крони, сальдо за 1911/12 р. – 203,89 крон. Разом – 3443,34 тис. [Sprawozdanie, 1912, s. 32].

Інтенсифікація діяльності Товариства. Масштабування структури.

На третій рік свого існування – 1911/12 рр. лижна секція досягла значних результатів. Досягнення секції найкраще демонструють слова М. Заруського, голови лижної секції у статті під назвою «З Татр», опублікованій у 208 номері часопису «Польське слово»: «Пріоритетом цієї зими має бути Спортивне академічне

товариство з Кракова, а саме його лижна секція». Одним із завдань туристичної діяльності Секції в 1911/12 рр. була активізація екскурсійного руху. Серед яких набрали популярність піші зимові сходження у Татрах в місцевостях Бобровець, Гладкий Верх, Чіхи Верх, Велика Копа, Копрова, Шерк Явожинський. Протягом року група нових лижників пройшли підготовку на лижних курсах, організованих Секцією. Один із курсів відбувся у Кракові, три – у Закопаному, п'ятий, запланований у Кракові, попри велику кількість заявок, не відбувся через раптову відлигу.

10 березня в Татрах, в районі Калатувок і Горичкової Гали відбулися змагання організовані товариством, які за свідченням звітних документів організації: «незважаючи на пізній час і несприятливі снігові умови зібрали значну кількість глядачів». В юніорському забігу від населеного пункту Вроткі Жлеб до Калатувки - першим до фінішу прийшов Леопольд Рудка, другим Єжи Яворський, третім Владислав Дуткевик. Забіг новачків в Сухому Жлобі – першим прибув Кажімеж Серачинський, другим був Людвік Лешко, третім Адам Ференс [Sprawozdanie, 1912, s. 26]. Крім того, члени Секції брали участь у лижних змаганнях, організованих у Закопаному 18 лютого 1912 року Краківським товариством лижників. В змаганнях приймало участь 3 члени товариства – вони здобули 2 призові місця, перше і третє в гонці юніорів [Sprawozdanie, 1912, s. 27]. Окрім того секція намагалася популяризувати лижний спорт через лекції та виставки ілюстрованих зображеннями, фотографій. З цією метою за погодженням із лижною секцією Татранського Товариства, яка мала дуже цікаву і багату колекцію зимових фотографій Татр, 1 грудня 1911 року було організована лекція та вечір показу слайдів. Лекцію під назвою «Зима в Татрах», ілюстровану слайдами, прочитав Марьюш Заруський [Sprawozdanie, 1912, s. 28]. В 1911/12 звітному році лижна секція товариства нараховувала 65 членів, було організовано 4 лижні курси, загальною кількістю 64 учасників, 22 групових поїздки, загальною кількістю 164 учасників, в середньому 7-8 учасників на поїздку. Групові поїздки включали: 12 вершин в Татрах (з них 5 піших зимових сходжень), 15 перевалів, 7 вершин в Бескидах. Всього 39 вершин і перевалів [Sprawozdanie, 1912, s. 29]. Секція складалася з: М. Свежа як голови, В. Маєвського як заступника голови, Я. Крігера як секретаря. Крім того, від імені секції поїздки очолювали Я. Гадамський, Я. Яворський, Е. Пестжинський, К. Піотровський та Л. Рудка [Sprawozdanie, 1912, s. 29].

Веслярська секція наприкінці жовтня 1911 р. мала в своєму складі 14 членів, 1 пристань і один чотирирядний човен, як свідчать звітні документи товариства: «це були умови, які унеможливлювали належне функціонування Секції як осередку спорту». Проте не зважаючи на подібний стан, в осінній сезон 1911 р. секції вдалося організувати 23 заїзди на човнах і подолати загалом 189 км. водних шляхів [Sprawozdanie, 1912, s. 39]. Окрім того, на загальних зборах секції було вирішено збільшити внесок рядових членів з 10 крон до 15 крон, для пітримуючих членів підняти розмір внеску до 25 крон, для членів-засновників до 50 крон – «для розвитку організації, закупівлі інвентаря, човнів та залучення нових членів». В результаті залучення коштів керівництво секції вирішило, проаналізувавши ринкову ситуацію, «розглянувши пропозиції та ціни різних закордонних фабрик» замовити в Станіслава Рудого за ціною 540 крон чотиривеселий човен, який мав служити як навчальний і екскурсійний, а гоночний – використовувати лише для спортивних тренувань. Окрім

того для розвитку інфраструктури було прийнято рішення про встановлення плавучої пристані на Віслі, для будівництва якої після отримання відповідного дозволу від державної влади, секція уклала угоду з В. Карватом на будівництво цієї пристані, яке коштувало загалом 127 крон. Церемонія відкриття відбулася 15 травня 1912 р., на ній були присутні президія Товариства та всі члени секції, а також професори Ягеллонського університету та представники відділення веслування краківського осередку товариства «Сокіл» [Sprawozdanie, 1912, s. 40]. Того ж року секція звернулася до Головної ради Товариства з проханням про надання додаткової дотації на придбання нового човна. Після отримання позитивної відповіді та отримання коштів в розмірі 500 корон було замовлено на фабриці К. Мураньї в Кракові – шестивесельний човен за 1138 корон. Таким чином Секція змогла збільшити кількість членів до 52 осіб та забезпечити їх необхідним інвентарем та спорядженням [Sprawozdanie, 1912, s. 42]. За звітними даними секції протягом року з 1 березня по 1 листопада було здійснено 286 заїздів на човнах, під час яких веслярами було подолано загалом – 14 576 км. Серед лідерів були: 1. Людвік Лешко, який подолав – 1333 км., 2. Влодзімеж Мостовський-1283 км, 3. Ян Гадамський – 1186 км., 4. Марцелій Дуткевич – 1095 км., 5. Вацлав Маєвський – 1077 км. та 6. Леонард Міхальський – 1010 км. Загальні видатки секції за рік склали 2714,23 крони. На початку адміністративного року 1 листопада 1911 р. секція сплатила по зобов'язанням за човен і пристань – 1090 крон. Крім того, 1944,60 крон – чотиривесельний човен 540 крон. та 1136 крон за шестивесельний човен, а також 127,75 крон за пірс, за комплект англійських весел для гоночного човна – 140,31 крон. Проте, інвентар секції через постійне використання сильно пошкодився протягом року, під час якого було пройдено загалом понад 40 тис. км на 5 човнах [Sprawozdanie, 1912, s. 43].

В 1912 р. секція тенісу уклала угоду з Варшавським спортивним клубом та з клубом тенісу Львівського товариства ковзанярства на організацію тенісного турніру. До організаційного комітету увійшли: д-р. Ян Белавський, Станіслав Брохоцький, Ян Грабовський, Чеслав Єнтіс, Кажімеж Юрєвич, Вітольд Кілтинович, Євгеніуш Павлас, Владислав Швед та Шимон Вермут. Було вирішено провести змагання у наступних дисциплінах: 1. Чоловічі індивідуальні змагання на чемпіонат Кракова. 2. Чоловічі парні змагання 3. Жіночі індивідуальні змагання. 4. Жіночі парні змагання [Sprawozdanie, 1912, s. 53]. Турнір стартував 28 червня 1912 р. і тривав чотири дні, до 1 липня включно. У змаганнях взяли участь: делегати з Австрії, Відня – 2 особи, представники тенісного клубу Опава, Чехія – 2 особи, Львівського тенісного клубу – 1 особа, клубу Краковія, Польща – 2 особи, Краківського офіцерського клубу – 5 осіб, та тенісної секції товариства – 19 осіб. Серед нагород члени організації здобули: перших місць – 3, других – 4, третіх – 4 [Sprawozdanie, 1912, s. 60].

На загальних зборах 29 листопада 1911 р. було обрано Комітет для будівництва Будинку туристів у Закопане, який мав опікуватись виконанням наступних трьох пунктів: 1. Отримання землі в Закопаному, 2. Отримання коштів, необхідних для будівництва будинку, 3. Складання планів, кошторисів на будівництво будинку. З даного приводу було вирішено звернутися за фінансуванням до уряду та громадських установ, організовувати лекції, ігри та інші заходи з метою збору коштів. Загалом було подано 11 заяв на отримання фінансування, на які було

отримали лише одну схвальну відповідь [Sprawozdanie, 1912, s. 61]. Керівництво констатувало, що за п'ять перших років діяльності організація було отримано лише 1350 крон дотацій, в той самий час як загальний грошовий обіг за цей час перевищив 90 000 крон [Sprawozdanie, 1912, s. 68].

Бухгалтерський баланс організації в 1910/11 звітному році складався із дохідної частини до якої входили наступні статті: сальдо на початок року – 203,89 крон, сальдо тенісної каси – 104,64 крони, позичка від «Товариства Фактурового» – 1612,25 крон, позичка до каси туристичної бази – 152,40 крони, транш до каси тенісної секції – 1662,48 крон, від продажу квитків на ковзанку – 56,60 крон., закупівля тенісних нагород – 17,50 крон, не сплачені вчасно внески членів за 1910/11 – 9 крон, внески членів в 1911/12 рр. – 1022 крон, членські внески за 1912/13 – 106 крон., дотація Міністерства по справам релігії та просвіти – 500 крон, доходи від організації турпоходів – 93,78 крон, від продажу значків – 79 крон, 20 тис., за оголошення в звітах – 105 крон.

Видатки – сплата поточних кредитних зобов'язань – 1869,90 крон, кредит каси турбази – 511,93 крон., каса тенісної секції – видатки на будівництво майданчиків - 647,48 крон., на бібліотеку - 66,55 крон, купівля квитків на ковзанку – 12 крон, канцелярські витрати – 110,80 крон, на закупівлю тенісних нагород – 22,50 крони, на друк екскурсійних плакатів – 27 крон, на друк звітів – 80 крон, дотація секції греблі – 1030 крон, дотація секції футболу – 360 крон, кредит секції футболу – 193,50 крон, дотація тенісної секції – 200 крон, дотація до організації «Братня закопанська допомога», різне – 118,80 крон. Загалом – 5724 крон [Sprawozdanie, 1913, s. 7].

Очільники товариства наголошували на проблемах академічної молоді, зазначаючи що існує нерозуміння необхідності розвитку розумових та фізичних здібностей паралельно, при епізодичних та безсистемних заняттях, нерівномірне виховання всіх органів тіла, неправильне розуміння цілей, завдань та сутності спорту. Окрім того наголошували на відсутності установи, метою якої була б протидія вищевказаним негативним симптомам [Sprawozdanie, 1913, s. 12].

Одним із проєктів поліпшення в організації було налагодження медичного обслуговування членів з метою забезпечення правильного фізичного розвитку осіб. Відповідно до проєкту, право належати до секції мали б лише ті члени особи, які отримали відповідний дозвіл лікаря на зайняття чи іншим видом спорту, в першу чергу планувалося випробувати дане нововведення тільки в секції веслування [Sprawozdanie, 1913, s. 16].

Представники товариства в 1913 р., прийняли участь в установчій конференції краківських туристичних товариств з нагоди створення Асоціації галицьких туристичних та лижних товариств, до якої долучилися – Національна туристична асоціація, Татранське Товариство Лижників, Національна асоціація санаторіїв та курортів.

Серед нововведень 1913 р. були нові туристичні маршрути для пішого туризму в районі хребта Бабина Гора, Сондецьких Бескидів та Пенін, околиці Зеленого Става [Sprawozdanie, 1913, s. 21, 23].

Важливою подією в житті секції став вступ організації у січні 1913 року до Австрійської лижної асоціації (Osterreichischer Ski-Verband), що значно спростило участь членів товариства на міжнародних змаганнях [Sprawozdanie, 1913, s. 25].

Нововведенням, запровадженим в 1913 році лижною секцією товариства стало запровадження обов'язкового страхування лиж, з виплатою у разі пошкодження одноразової премії у вигляді 2 крони та виплати в 12 крон у випадку якщо лижі не підлягають ремонту [Sprawozdanie, 1913, s. 27].

Завдяки зусиллям активістів організації в 1913 році відбулося дві лекції, ілюстровані слайдами. Перша відбулася у Кракові під назвою «Серед снігів та льодовиків» 6 грудня 1912 р., доповідачем був Ян Малаховський, який надав цікаві фотографії з альпійських походів, лекція зібрала близько 100 слухачів, повторно лекція відбулася 28 грудня 1912 р. [Sprawozdanie, 1913, s. 28].

Інвентар секції складався з 8 пар прокатних лиж, пари кішок, льодоруба, двох мотузок та 2 саней. В секції було 64 члени, було організовано 21 групову поїздки за участю 113 осіб. Гірськолижні курси: 1, з відвідуваністю в 36 осіб. Кінопоказів: 2, з відвідуваністю в 200 осіб [Sprawozdanie, 1913, s. 34].

Наприкінці травня 1913 р. після лекції Колодзейчика «Про визначні пам'ятки» відбулося підсумкове засідання секції «Пам'ятки та туризм». Польське екскурсійне товариство у Варшаві доповідач подав питання про сутність та цілі екскурсійної справи. На тому ж організаційному засіданні було прийнято статут Секції [Sprawozdanie, 1913, s. 35]. Почавши організовувати групові поїздки, протягом кількох місяців Секція організувала 40 поїздок (при відвідуванні понад 400 осіб) порівняно з 16 в попередній рік.

1913 рік розпочався з важливих реформ, як в адміністративній, так і в спортивній сфері, реформ, необхідних у зв'язку з напрочуд швидким розвитком секції. Ці реформи було здійснено Загальними зборами, позачерговими 15 листопада та черговими 23 листопада 1912 р. Загальні збори прийняли спортивні правила: «на зразок варшавських, суворо і правильно розроблені, застосовані до місцевих відносин». Згодом до статуту секції було внесено важливі зміни, і полковника Вацлава Маєвський було призначено почесним членом з урахуванням його роботи та внеску в розвиток секції [Sprawozdanie, 1913, s. 51].

28 травня 1913 р. відбулися позачергові загальні збори секції, які обрали полковника Влодзіміра Мостовського – очільником секції. Пильну увагу керівництво секції на засіданні приділило другому важливому виду спорту, тісно пов'язаному з гребним спортом, тобто плаванню: «організувавши курси для тих, хто не вмів плавати» [Sprawozdanie, 1913, s. 21].

26 жовтня 1913 р. було організовано рекордний забіг на ділянці Бодзув-Краків (довжина траси 4626 м), подолавши цю ділянку при рівні води 223 см. нижче за нуль за 17 хв. та 1 с., і побивши рекорд, встановлений гребним загonom «Сокола Краків» (теж на шестигребку, з рівнем води (172 см нижче нуля), на 364/с сек. Суддівська комісія складалася із проф. О. Буйвіда, асистента Ягеллонського університету к.т.н. В. Геттель, Й. Грабовського, Т. Кшижановського та В. Мостовського [Sprawozdanie, 1913, s. 53].

В 1913 р. у секції налічувалося 86 членів, у тому числі 13 жінок, що на 86% більше, ніж попереднього року. 3 листопада 1912 року по 1 листопада 1913 р. було здійснено 821 заїзди (проти 286 попереднього року), під час яких на човнах переправилося 9311 осіб. (попередній рік – 2731 особа), веслярі – 44300 осіб. (попередній рік – 14576). Помісячно: у листопаді 1912 р. подорожувало 701 особа, у грудні 216 осіб, у січні 1913 р. 60 осіб, у лютому 171 осіб, у березні 1059 осіб,

у квітні – 117 осіб., у червні – 313 осіб., у липні 5820 осіб, у серпні 4590 осіб, у вересні 4620 осіб, у жовтні 3606 осіб. Усього 44 300 осіб. 5 веслярів подолали понад 2000 км, один весляр – понад 1000 км, 8 веслярів – понад 1000 км, 6 веслярів та 13 веслярів – понад 500 км. [Sprawozdanie, 1913, s. 55].

В 1913 р. було обрано управлінський апарат секції – Владислав Кобилянський (голова), Шимон Вермут, юрист (заступник голови), Стефан Лапінський, юрист (секретар), Чеслав Ентіс, юрист (скарбник), Гектор Коморовський, юрист, Роман Кутиловський, вчений-агроном та Леопольд Рудка, лікар-медик (члени). Одним з перших кроків було прийняття в управління 5 тенісних кортів у Краківському парку, які раніше залишалися у руках Головного управління [Sprawozdanie, 1913, s. 62].

Стрілецьке відділення організації було створено у лютому 1913 р. До початку липня відділення 12 разів арендувало тир на Волі Юстовській. З метою теоретичного ознайомлення зі стрілецьким мистецтвом раз на тиждень у приміщенні секції проводилися лекції. Протягом року було проведено 15 таких лекцій. У роботі секції взяли участь 42 члени. Як свідчать звітні документи із 1507 пострілів зроблених членами секції було 653 влучання, що свідчить про високий рівень володіння зброєю. Членський внесок учасників секції становив 2 крони на місяць, але керівництво секції мало право зменшити внесок окремим членам до 1 крони на місяць [Sprawozdanie, 1913, s. 71].

Дохід: грошовий залишок за 1911/12 рік – 26,98 тис., внески рядових членів за 1912/13 р. – 1110 крон, несплачені внески членів. звичайні – 18 крон, внески засновників – 100 крон, дозволи – 212 крон, субсидія міністра Конфесій та освіти – 500 крон., субсидія від Туристичного товариства – 50 крон, з фонду тенісного поля – 280 крон, з фонду тенісного поля – 700 крон, повернення коштів туристичного будинку у Закопані – 37,60 крон, доходи від поїздок – 80,60 крон, від ліквідації Секції футболу – 24,90 крон, різне – 68, 32 крон.

Витрати – субсидія секції веслування – 400 крон, субсидія секції лижного спорту – 100 крон, субсидія секції тенісу – 200 крон, субсидія секції фехтування – 300 крон, витрати на туристичний будинок у Закопаному для інвентаризації та покриття дефіциту – 492 крон, витрати на бібліотеку та читальний зал – 203,74 крон, канцелярські та господарські витрати – 225,33 крон, витрати на ліквідацію футбольної секції – 352,23 крон, на влаштування тенісних кортів – 100 крон, витрати на різне – 162,90 крон [Sprawozdanie, 1913, s. 73].

Висновки. Створення Спортивного академічного союзу у Кракові та його діяльність в період з 1909 р. по 1913 р. маркує важливий етап у розвитку спортивного руху серед академічної громадськості. Цей період відзначився значним зростанням інтересу до фізичної активності серед студентів та викладачів університетів Західної Галичини.

Перш за все, створення зазначеного товариства свідчить про початок професіоналізації спорту в університетському середовищі. Організація надавала студентам можливість займатися різноманітними видами спорту та приймати участь у спортивних змаганнях. Це сприяло загальному здоров'ю студентської громади та підвищенню їхнього академічного та фізичного розвитку.

Крім того, діяльність товариства сприяла співпраці між різними університетськими спортивними організаціями та створенню спільної спортивної

інфраструктури. Це призводило до розвитку дружби та спільної спортивної культури серед студентів з різних університетів.

Узагальнюючи, період діяльності досліджуваної організації від 1909 р. по 1913 р., слід зазначити, що вона відзначилася важливими досягненнями у розвитку спортивного руху серед академічної громадськост Польщі. Внесок товариства полягає у створенні сприятливих умов для фізичного розвитку студентів, всебічному розвитку молоді.

References

- Czas, 1909. nr 107 z 12 maja (wydanie wieczorne). [in Polish].
Sprawozdanie Akademickiego związku sportowego w Krakowie za rok 1909/10, 1911. Kraków. [in Polish].
Sprawozdanie Akademickiego związku sportowego w Krakowie za rok 1910/11, 1912. Kraków. [in Polish].
Sprawozdanie Akademickiego związku sportowego w Krakowie za rok 1912/13, 1913. Kraków. [in Polish].
Statut Akademickiego Związku Sportowego w Krakowie, 1909. Kraków. [in Polish].
Wryk, R., 1990. *Akademicki Związek Sportowy w Polsce 1908 – 1939*, Poznań. [in Polish].

ACTIVITIES OF THE SPORTS ACADEMIC UNION IN KRAKOW (1909 – 1913)

Mykola Pryhodko

Candidate of Historical Sciences,

Doctoral student of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article examines the initial period of activity of the Sports Academic Union in the city of Krakow – 1909-1913. The development of this sports organization in the outlined period is considered in the context of the general development of sports life in the university community and academic circles of Poland in the first quarter of the 20th century. Special attention is paid to the relationship between sports organizations through sports competitions and joint initiatives, which emphasizes the importance of the studied society as a catalyst for the formation of a common sports culture among students.*

Key words: *civil society, public organizations, academic youth, sports movement, Austria-Hungary.*

БОЙОВИЙ СТРЕС ТА БОЙОВА ПСИХІЧНА ТРАВМА (ДОСВІД ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ)

Пилипчук Ярослав Валентинович

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник відділу науково-аналітичного супроводу освіти,
Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського,
м. Київ

e-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

***Анотація.** Ця стаття присвячена історіографічному аспекту військової психології, зокрема бойовому стресу. Наслідком бойового стресу є бойова психічна травма. Бойовий стрес супроводжує бойові дії. Бойові психічні травми є настільки ж давніми як і людство. Психічні травми фіксуються з античності. Систематичне вивчення бойової психологічної травми почалось з XVII ст. Чим більш технологічною була війна тим більшою була кількість психологічних розладів у солдат воюючих сторін. Кількість травмованих прогресує з часів франко-прусської війни до сучасності.*

***Ключові слова:** бойовий стрес, бойова психологічна травма, війна, солдати, бойові дії.*

Постановка проблеми. Війна супроводжується бойовим стресом. Організм переносить психологічну перегрузку. Цілком природними під час боїв є дефекація та рвота. Це є найменшою реакцією організму на шокуючі зовнішні обставини. Під час війни є певний відсоток солдат, яких заносять в категорію «психогенні втрати». Серед видів психічних травм є контузія, посттравматичний стресовий розлад та інші психічні хвороби.

Метою даної студії є аналіз історії фіксування бойових психічних травм у воїнів.

Виклад основного матеріалу. Усі теорії стресу, зокрема бойового, ґрунтуються переважно на медичних, біологічних і психологічних дослідженнях, які визначають і змальовують процеси виразної реакції на стрес. Взагалі термін «стрес» дослідниками був запозичений із фізики: раніше вважалося, що люди в деякому сенсі аналогічні фізичним об'єктам, таким як метали, які пручаються помірним зовнішнім силам, але втрачають свою стійкість у якийсь момент більше високого тиску. Американський психофізіолог Уолтер Кеннон був, імовірно, першим дослідником, що використав поняття «стрес» стосовно людини. У своїх класичних роботах з універсальної реакції на стрес («боротися або бігти») він дійшов висновку, що людина може протистояти первісним стресорам помірної сили або негативним факторам більш низького рівня, які викликають стрес. Однак тривалі або більш серйозні стресори будуть призводити до порушення біологічних систем організму. Дослідження У. Кеннона про стрес були продовжені й розвинені канадським фізіологом Гансом Сельє. Він описував стрес як реакцію (організований захист)

організму на неспецифічні шкідливі агенти й назвав її «загальним адаптаційним синдромом». Відповідно до його визначення, загальний адаптаційний синдром є реакцією організму на серйозне ушкодження неспецифічними шкідливими агентами (наприклад, впливом холоду, хірургічним шоком, надмірними фізичними навантаженнями або інтоксикацією сублітальними дозами різних ліків) і вона не залежить від природи агента, що ушкоджує. Таким чином, захисна роль загального адаптаційного синдрому полягала у формуванні неспецифічної резистентності організму до патогенних агентів незалежно від їхньої природи. Автор вважав, що існує відповідна реакція організму на зовнішні чинники, яка проходить послідовно три стадії: тривоги (тривожної відповіді), опору (резистентності) і виснаження. Інший напрямок у вивченні механізмів розвитку стресу вже враховував не тільки відповідні реакції на стресори, але й безпосередньо стресорні події, а також індивідуальні розходження в їхній оцінці. Чарльз Спілбергер припускав, що певні події можуть викликати стрес, якщо вони вважаються погрозою фізичному або феноменологічному «Я». Він довів, що хоча люди з різним характером реагували на фізичні погрози деякою мірою однаково, але реакція людей на погрози «Я» була пов'язана з особистісними якостями. Зокрема, Ч. Спілбергер відзначив, що люди з високим рівнем тривожності схильні реагувати підвищеним станом тривожності на загрозу «Я», тоді як люди з низьким рівнем тривожності, як правило, відносно несприйнятливі до загроз із боку «Я». Таким чином, дослідник зробив висновок про те, що важливими є не стимул і не оцінка, а їхня конкретна взаємодія. Цей трьох етапний підхід був концептуальним стрибком для дослідників стресу, якому нечасто слідували. Замість цього багато дослідників повернулися до моделей, які наголошують тільки на оцінці настільки, що майже повністю ігнорують фактичні явища навколишнього середовища або особистісні риси, інші зосередилися тільки на особистості, а треті залишилися прив'язаними тільки до стимулів моделі. У сучасних дослідженнях проблеми стресу найбільш часто використовуються гомеостатична та транзакційна моделі стресу, які докладно представлені в роботі Дж. МакГрата, але в значній мірі засновані на результатах досліджень Р. Лазаруса та С. Фолкман. За результатами досліджень Дж. МакГрат запропонував визначення стресу як «істотного дисбалансу між потребами навколишнього середовища й здатністю до відповідної реакції організму». Р. Лазарус і С. Фолкман визначили стрес як «особливі відносини між людиною й навколишнім середовищем, які оцінюються людиною як обтяжуючі або перевищуючі її ресурси та ставлять під загрозу її благополуччя». Однак, на думку С. Хобфолла, ці моделі та їх визначення мають ряд недоліків. По-перше, у цих визначеннях стверджується, що стрес не є продуктом дисбалансу між об'єктивними вимогами й здатністю реагувати, а є результатом сприйняття цих факторів. По-друге, наслідки невдач повинні сприйматися як дуже важливі для людини. По-третє, Дж. МакГрат припустив, що дисбаланс може проявлятися у вигляді недозавантаження, а не перевантаження, тобто занадто низької потреби в здатності справлятися зі стресом [Приходько, 2021, с. 193-215].

У поглядах зарубіжних дослідників трансформація категорії «бойовий стрес» відбувалася наступним чином: «ностальгія» (Д. Хофер, 1688; Верховитц, 1793 та ін.), «пальпатація» (А. Маерс, 1856), «виснаження серцевого м'яза» (Г. Хартшон, 1865), «солдатське серце» (Я. Да Коста, 1871), «травматичний невроз» (Г. Оппенгейм,

1889), «контузія», «артилерійський шок» (Ч. Маєрс, Т. Салмон, 1917), «військовий невроз» (З. Фрейд, 1915), «військовий стрес» (Р. Лаофер, 1935), «сукупність фізіологічного, емоційного та соціального стресу» (Г. Шпігель, Р. Грінкер, 1945), «бойова травма», «бойовий шок» (Д. Гудвін, С. Бентлі, 1955), «психічна травма» (К. Кріс, В. Де Фацио, С. Ферст, А. Солніт, 1957 та ін.), «бойове виснаження» (Н. Камерон, 1963), «концепція синдромів стресової реакції» (М. Горовиць, 1976), «інтеракціоністська модель травматизації (Б. Грін, Д. Вільсон, Л. Лінді, 1986) [Блінов, 2018, с. 11].

По визначенню О. Блінова бойовий стрес – це психічний стан людини, в якому відбуваються її переживання та осмислення того, що вона побачила, почула і відчула. Він виникає у результаті швидкої адаптаційної реакції, спрямованої на пристосування до незвичних стимулів бойових умов, а також довгострокової адаптивної реакції, яка дає змогу військовослужбовцю виживати в екстремальній обстановці. Бойовий стрес – це психічне відображення стресової реакції військовослужбовців у результаті впливу чинників бойової діяльності. Бойовий стрес спонукає до радикальних змін в афективній, когнітивній та поведінковій сферах військових, здійснює значний вплив на успішність їх професійної діяльності, а отже, вимагає психологічного захисту від його впливу [Блінов 2017, с. 39-40].

За визначенням І. Приходько бойовий стрес – це процес впливу факторів бойової обстановки на психіку військовослужбовця, що супроводжується зниженням рівня психологічної безпеки особистості та появою неспецифічних доклінічних психологічних проявів, які у сукупності уявляються поняттям «бойова психологічна травма особистості» або сягають специфічних нозологічних ознак психічних розладів, об'єднаних у категорію «бойова психічна травма». Система профілактики та контролю бойового стресу у військовослужбовців складається з заходів психологічної роботи, проведених на трьох етапах: підготовчому (перед виконанням службово-бойових завдань), етапі безпосереднього виконання СБЗ у зоні АТО, завершальному етапі (після виконання СБЗ при поверненні в пункт постійної дислокації). Розроблена система психологічної роботи з профілактики та контролю бойового стресу у військовослужбовців показала свою високу ефективність в умовах виконання СБЗ при проведенні АТО. У подальшому впровадження та практичне використання системи психологічної роботи з профілактики та контролю бойового стресу дозволить істотно знизити психогенні втрати серед військовослужбовців [Приходько 2018б]. Під бойовим стресом К. Кравченко, О. Тімченко, Ю. Широбоков (2017) розуміють «переживання, які виникають у військовослужбовців при опосередкованому, чи безпосередньому впливі на нього стрес-факторів бойової діяльності та проявляються у вигляді емоційних, інтелектуальних, фізичних та поведінкових реакцій [Кравченко, Тімченко, Широбоков, 2017, с. 39].

Бойовий стрес поділяється на два види – фізіологічний і психологічний. До основних стрес-факторів, які викликають фізіологічний стрес, належать: температура повітря, тиск, вологість, шум, вібрація, гіпоксія, збільшення темпу

дій, монотонія від надлишку часу, стомлення, поранення, травми, запахи, біль та ін. Психологічний стрес поділяється на емоційний та інформаційний. Результати впливу бойового стресу можуть тривалий час переслідувати людину і є найважливішою перешкодою на шляху адаптації до військової служби в місцях постійної дислокації, а також мирного життя після звільнення з лав збройних сил.

Ознаки посттравматичних стресових розладів зберігаються протягом багатьох років і навіть десятиліть після участі в бойових діях. Видами бойового стресу і стресових станів є: стреси, пов'язані з його результатами та наслідками (превентивний, випереджаючий травматичні події майбутнього; конструктивний; деструктивний; травматичний; стрес-девіації; посттравматичний; посттравматичне зростання); розподілу бойового стресу на два види – фізіологічного та психологічного; наявності в перебігу стресу чотирьох субсиндромів: вегетативного, емоційно-поведінкового, когнітивного, соціально- психологічного [Блінов, 2020, с. 74-75].

Проблемі психологічного захисту від бойового стресу приділяється значна увага провідних фахівців армій Ізраїлю, США, Франції тощо. Вони вважають, що бойовий стрес – це специфічний феномен. Механізм його дії підпорядковується загальним законам і закономірностям. Він спонукає процес деформації особистості та значно впливає на результат діяльності військовослужбовців. Дія бойового стресу може бути відтермінована у часі, що проявляється у вигляді посттравматичних стресових розладів. Це створює значні проблеми в адаптації військових до мирного життя. Фахівці збройних сил різних держав приділяють значну увагу вивченню бойового стресу й організації роботи з корекції його наслідків. З'ясовано, що в Збройних силах Ізраїлю існує армійська система охорони психічного здоров'я – «Система психологічного захисту військовослужбовців Ізраїлю». У Збройних силах США загальний напрямок роботи з бойовим стресом має назву «контроль бойового стресу». Він передбачає комплекс психопрофілактичних заходів, контроль бойового стресу в період виконання бойових завдань та організацію роботи в постстресовий період. У Збройних силах Франції впроваджено Концепцію психологічної підтримки (французька доктрина «медики на передовій»). Отже, кожна із зазначених країн має свою власну систему психологічного захисту від бойового стресу [Блінов, 2017, с. 40].

Перші історичні свідчення про психічні порушення у солдатів у результаті впливу бойового стресу належить Геродоту. Описуючи Марафонську битву 490 р. до н.е., він розповів про афінського воїна Епізелосе, який осліп після марафонської битви. Зір був втрачений після побаченої їм сцени загибелі солдата, який стояв позаду нього, хоча і не отримав в битві жодних фізичних ран. Геродот повідомляв, що спартанський командир Леонідас у битві при Фермопілах (480 р. до н.е.) звільнив своїх солдатів від бою, оскільки побачив, що вони були «душевно виснажені» після попередньої битви. Лукрецій (І ст. до н.е.) вперше вказав на ремінісценції (відстрочене відтворення витісненої події) як основний елемент травматичного неврозу у воїнів. Незважаючи на різноманіття та широку поширеність, у сфері медичних досліджень психічні розлади у військовослужбовців почали вивчати лише в кінці XVII ст. Це було пов'язано з ім'ям швейцарського лікаря Дж. Хофера, який в 1688 р. вперше використав термін ностальгія (від грецьких *nostos* повернення додому і *aglos* хворобливий стан) у роботі «*Dissertatio medica de Nostalgia oder Heimweh*». У ній він описав концепцію ностальгії – «швейцарську хворобу», що була потенційно фатальною формою туги за домівками, достатньо поширеною серед молодих іспанських і швейцарських солдатів, які були завербовані в наймані армії і служили далеко від батьківщини. Ця хвороба характеризувалася «меланхолією, безперервними думками про рідний дім, безсонням, слабкістю, втратою апетиту, тривогою, прискореним серцебиттям, ступором і лихоманкою». Бойові психологічні

травми призводять до розладів психічної діяльності. У XIX ст. водночас з «ностальгією» у сферу інтересів військових лікарів потрапляє «цереброспінальний шок», описаний у період наполеонівських воєн у солдатів, що опинилися в безпосередній близькості від вибуху снаряда. У клінічній картині цієї патології домінували «поколювання», «посмикування» і навіть «частковий параліч», яку в подальшому визначали як «контузію повітряним потоком». При цьому необхідно відзначити достатньо скептичне ставлення до цієї категорії хворих з боку командування, яке вважало подібні порушення «проявами боягузтва». Наступним поштовхом до вивчення психічних порушень серед учасників бойових дій слугували розлади, описані в Кримській війні 1853 – 1856 рр. англійцем А. Маєрсом під назвою «поширене серцебиття» («тріпотіння»). Громадянська 4-річна війна у США (1861-1865 рр.) призвела до появи значної кількості військовослужбовців з розладами психіки. У 1871 р. Я. М. да Коста описав психосоматичні порушення у солдатів часів громадянської війни в США. В клінічній картині у них домінували кардіологічні симптоми, що дозволило автору назвати цей стан «солдатське серце». Розрахунки, які проводились з часів франко-прусської війни вказують на збільшення кількості психічних захворювань. Психогенні втрати склали 4,8 тис. осіб з 1 млн. 113 тис. воїнів. Кількість ж вбитих була 17 тис. Під час англо-бурської війни психогенні втрати склали 11,2 тис. осіб з 448 тис. осіб. Кількість вбитих була 6 тис. В Балканських війнах тільки у військах Болгарії та Греції психогенні втрати склали 2,5 тис. з 960 тис. воїнів. Вбитих було 56,9 тис. Під час російсько-японської війни 1904-1905 рр., російські психіатри закликали військово-медичну владу офіційно визнати психіатричних пацієнтів, які опинилися у військових госпіталях, саме психічно хворими. Ряд російських психіатрів пропонував пояснювати неврози, пов'язані з війною, за допомогою поняття «травматичний невроз». П. Автократов, керівник психіатричного відділення варшавського Уяздовського військового госпіталю, був призначений уповноваженим Червоного Хреста з психіатричних питань на Далекому Сході. До осені 1904 р. він почав організовувати психіатричний госпіталь у Харбіні, кілька психіатричних приймально-сортувальних станцій на лінії фронту та спеціальні евакуаційні поїзди для перевезення психічно хворих на довгострокове лікування. Саме це змусило одного американського спостерігача заявити, що «вперше у світовій історії фахівці особливо доглядали за психічно хворими – від лінії фронту до тилу». Психогенні втрати досягли під час цієї війни 17,8 тис. На початку Першої світової війни Міністерство внутрішніх справ Російської імперії 25 липня (7 серпня) 1914 р. розіслало циркуляр губернаторам з проханням визначити кількість наявних місць у будинках для душевнохворих і підготувати земські психіатричні лікарні, а також психіатричні палати лікарень для прийняття нових військових пацієнтів. Але взимку 1914-1915 рр. потік психіатричних пацієнтів з фронту і з тилових підрозділів не вмщувався в існуючі психіатричні установи Росії. Перша світова війна була більш психотравмуючою порівняно з попередніми війнами. Артилерійська канонада цілими тижнями, величезні втрати живої сили, коли лише один снаряд міг виводити з ладу десятки людей, позиційна війна, що означала багато тижнів і місяців перебування у брудних, сирих окопах, в очікуванні смерті, викликали виснаження нервової системи. За перші три роки Першої Світової війни у тил було евакуйовано понад 38 тис. психічно травмованих. Загалом психогенні втрати тільки одних США під час Першої Світової війни сягнули 159

тис. осіб. Під час Другої Світової війни психогенні втрати сягнули 1 млн. 333 тис. осіб. Тільки сухопутних збройних силах 504 тис. було виключено з бойових дій. Під час Корейської та В'єтнамської війн зростала кількість психогенних психічних хвороб серед воїнів Західних країн. З 1 млн. 587 тис. американських воїнів взявших участь в Корейській війні психогенні психічні розлади отримали 48 тис., що перевищило кількість загинувших в 33 тис. Стосовно ж В'єтнамської війни з 2,8 млн. тільки 280 тис. воїнів брали безпосередню участь у бойових діях. З них отримали психологічні бойові травми 35, 2 тис. чоловік. За результатами досліджень французьких військових фахівців, в ході арабо-ізраїльської війни 1973 р. застосування єгиптянами реактивних систем залпового вогню, далекобійної артилерії, ПТУР викликало у ізраїльських солдатів напади істерії, аж до рухового паралічу, часткову або повну втрату пам'яті, не отупіння. З 1,5 тис. поранених солдатів, евакуйованих у тил у перші три дні боїв, 900 перебували у шоківому стані, не отримавши фізичних ушкоджень. Під час цієї війни кількість отримавших бойову психологічну травму сягало 25 % від загальної кількості солдат. Під час війни у Лівані у 1982 р. кількість воїнів з бойовими психічними травмами перевищила в 1,5 рази кількість загинувших. Загалом психогенні втрати складають 7-15 % від загальних втрат. Чим більш технологічною є війна тим більшою є кількість психічних розладів. Теперішня російсько-українська війна як технологічна війна з використанням РСЗО та дронів має бути також з великою кількістю постраждалих людей від психічних бойових травм [Блінов, 2016, с. 45-53; Блінов, 2019, с. 7-10; Кононенко, Скоробреха, Паламар, 2001, с. 99-101].

Провівши дослідження ми дійшли наступних **висновків**. Бойовий стрес супроводжує бойові дії. Бойові психічні травми є настільки ж давніми як і людство. Психічні травми фіксуються з античності. Систематичне вивчення бойової психологічної травми почалось з XVII ст. Чим більш технологічною була війна тим більшою була кількість психологічних розладів у солдат воюючих сторін. Кількість травмованих прогресує з часів франко-пруської війни до сучасності.

Список використаних джерел та літератури

- Блінов, О. А., 2016. *Психологія бойової психічної травми*. К.: Талком.
- Блінов, О. А., 2017. Психологічний захист від бойового стресу в збройних силах провідних країн світу, *Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць*, 39-52
- Блінов, О. А., 2018. Бойовий стрес та результати його емпіричного дослідження, *Психологічний журнал*, 2 (12), 9-22
- Блінов, О. А., 2019. *Бойова психічна травма*. К.: Талком.
- Блінов, О. А., 2020. Психологія бойового стресу, *Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.04 – «Медична психологія»*. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України.
- Кононенко, В. В., Скоробреха, В. З., Паламар, О. Д., 2021. Бойова психічна травма, *Одеський медичний журнал*, 3, 99-101.
- Кравченко, К.О., Тімченко, О.В., Широбоков, Ю.М., 2017. *Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників антитерористичної операції*. Харків: Видавництво Національного університету цивільного захисту України.
- Приходько, І. І., 2018. Система профілактики та контролю бойового стресу у військовослужбовців, *Вісник Національної академії прикордонної служби*, 1, URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrpn_2018_1_13.

Приходько, І. І., 2021. Профілактика та контроль бойового стресу у військовослужбовців: систематизація досліджень, *Вісник Харківського Національного Педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія Психологія*, 64, 193-215.

References

- Blinov, O. A., 2016. *Psycholohiya bojovoyi psyichnoyi travmy* [Psychology of combat psycho trauma]. K.: Talkom. [in Ukrainian]
- Blinov, O. A., 2017. *Psycholohichnyj zaxyst vid bojovoho stresu v zbrojnyx sylax providnyx krayin svitu* [Psychologian defend from combat stress in armed forces of leader countries of World] *Problemy suchasnoyi psyicholohiyi. Zbirnyk naukovykh prac'* [The Problems of Modern Psychology. Collection of scientific works], 39-52 [in Ukrainian]
- Blinov, O. A., 2018. *Bojovyy stres ta rezul'taty joho empyrchnoho doslidzhennya* [Combat stress and resultats of his empiric study] *Psycholohichnyj zhurnal* [The Psychology journal], № 2 (12), 9-22 [in Ukrainian]
- Blinov, O. A., 2019. *Bojova psyichna travma* [Combat psycho trauma]. K.: Talkom. [in Ukrainian]
- Blinov, O. A., 2020. *Psycholohiya bojovoho stresu* [Psychology of combat stress] *Dysertaciya na здобuttya naukovoho stupenya doktora psyicholohichnyx nauk za special'nisty 19.00.04 – «Medychna psyicholohiya»* [Dissertation of Doctor of Psychologic sciences. Specialization – Medical Psychology]. Kyiv: Instytut psyicholohiyi imeni H. S. Kostyuka Nacional'noyi akademiyi pedahohichnyx nauk Ukrayiny. [in Ukrainian]
- Kononenko, V. V., Skorobrex, V. Z., Palamar, O. D., 2021. *Bojova psyichna travma* [Combat psycho trauma] *Odes'kyj medychnyj zhurnal* [Odesa medical journal], № 3, 99-101. [in Ukrainian]
- Kravchenko, K.O., Timchenko, O.V., Shyrobokov, Yu.M., 2017. *Social'no-psyicholohichni determinanty vynyknennya bojovoho stresu u vijs'kovosluzhbovciv – uchastnykiv antyterorystychnoyi operaciji* [Social-Psychological determinants of appear of combat stress among soldiers-participants of ATO]. Kharkiv: Vydavnytvo Nacional'noho universytetu cyvil'noho zaxystu Ukrayiny. [in Ukrainian]
- Pryhod'ko, I. I., 2018. *Systema profilaktyky ta kontrolyu bojovoho stresu u vijs'kovo sluzhbovciv* [System of profilactic and control of combat among soldiers] *Visnyk Nacional'noyi akademiyi prykordonnoyi sluzhby* [Bulletin of National Academy of Border Guard], 1, URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2018_1_13 [in Ukrainian]
- Pryhod'ko, I. I., 2021. *Profilaktyka ta kontrol' bojovoho stresu u vijs'kovosluzhbovciv: systematyzaciya doslidzen'* [Profilactic and control of combat stress among soldiers: systematization of study] *Visnyk Kharkivs'kogo Nacional'noho Pedahohichnoho universytetu im. H. S. Skovorody. Seriya Psycholohiya* [Bulletin of Kharkiv National Pedagogical Skovoroda University. Seria Psychology], 64, 193-215 [in Ukrainian]

COMBAT STRESS AND COMBAT MENTAL TRAUMA (EXPERIENCE OF HISTORIOGRAPHIC STUDY OF THE PROBLEM)

Yaroslav Pylypchuk

Doctor of Historical Sciences,

Senior researcher of Department of Scientific and Analytical Support of Education,

V. Sukhomlynskyi State Scientific and Educational Library of Ukraine, Kyiv

Abstract. This article is devoted to the historiographical aspect of military psychology, in particular combat stress. The consequence of combat stress is combat mental trauma. Combat stress accompanies combat operations. Combat trauma is as old as humanity itself. Mental injuries have been recorded since antiquity. The systematic study of combat psychological trauma began in the 17th century. The more technological the war, the greater the number of psychological disorders among the soldiers of the warring parties. The number of injured has been progressing since the time of the Franco-Prussian war to the present day.

Key words: combat stress, combat psychological trauma, war, soldiers, combat operations.

ВАРШАВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1944 РОКУ

Волківський Андрій Андрійович

викладач,

Немішаївський фаховий коледж, Немішаєве

e-mail: andrewvolkivski@gmail.com

Анотація. У статті характеризується перебіг Варшавського повстання 1944 р., як важливої складової польського Руху опору. Окреслено етапи однієї з найбільших міських битв Другої світової війни, якою було Варшавське повстання. Визначено здобутки та втрати повстанців. Описано зовнішні фактори, які вплинули на складення повстанцями зброї.

Ключові слова: Варшавське повстання, Польща, Рух опору, Друга світова війна.

Постановка проблеми. Варшавське повстання досі є відкритою темою для дослідження, історичною подією надзвичайної ваги, і – що важливо – досі певною мірою впливає на умонастрої поляків.

Метою статті є характеристика перебігу Варшавського повстання, як важливої складової польського Руху опору.

Історіографічний огляд. Оскільки Варшавське повстання стало однією з ключових подій в новітній історії Польщі, то цьому питанню було присвячено значну кількість наукових досліджень. Не вдаючись до їх розлогого аналізу, зазначимо лише прізвища тих авторів, праці яких використано в цій науковій розвідці: Н. Девіс, Й. Маршалець, Т. Савіцький, С. Жук.

Виклад основного матеріалу. Повстання, розпочавшись 1 серпня 1944 р., тривало 63 дні і велось армією, відрізаною від систематичної та реальної зовнішньої допомоги. Попри це, вона періодично мала успіх, відзначалася значним зусиллям волі повстанцям, іноді з надзвичайно ефективною імпровізацією.

На жаль, втрати були величезними, але не такими, щоб зламати волю Армії Крайової до опору. Дух армії, що воювала в місті, ґрунтувався на великому ідеалізмі та патріотизмі. Повстанці створили добровольчу армію, схильну до нехтування правилами гарнізонного життя, зі специфічним стилем, що виражався в одязі, поведінці та способі бою. Водночас вони сформували досить згуртовану та дисципліновану армію, щоб протягом двох місяців успішно протистояти ворогові.

Ідеалізм йшов поруч з бажанням військових нагород та іншої військової пишноти. Так, Станіслав Герман згадував, що після поранення в сідницю його хвилювало лише одне: «Така гарна рана, і я не зможу її показати навіть на пляжі». Ще більше збентежився інший повстанець, поранений такою ж чином: «Друзі подумують, що я облажався». Перш ніж варшавські повстанці стали досвідченими ветеранами, вони пройшли криваву школу військової майстерності. Навчалися бою в підрозділі, який став своєрідною товариською спілкою. Це, у свою чергу, забезпечувало більш ефективний захист і створювало кращі умови для виживання (наприклад, для поранених, яких колеги доглядали в імпровізованих шпиталях, а в

кризових ситуаціях часто евакуювали з великими жертвами) [Marszalec, 1999, с. 59-62].

Про початок повстання дізнаємося від його учасника С. Жука: «Вівторок, перше серпня, був чудовий, безхмарний, сонячний, теплий день. У понеділок і вівторок вранці багато молодих людей перебувало у Варшаві. Їх було видно на вулицях, площах, у трамваях. Молодь не сміялася і не розважалася. Їхні обличчя були серйозні й зосереджені.

У вівторок вранці батько поїхав, як завжди до роботи. Скрізь відчувалася напруга та нервозність. Після розкладання секретних документів за домовленими адресами, як щодня, я повільно йшов додому вулицею Раковецькою від Пулавська. Це було близько 5 вечора. Я почув постріли, звук від яких посилювався. Навпроти Варшавської школи економіки був «Солдатенхцім», такий собі люкс клуб з готелем і рестораном для німецьких офіцерів. Групи озброєних молодих напали на штаб-квартиру цього клубу.

Так почалося година “W”. Варшавське повстання стало фактом. Я побіг додому. Це було нелегко, групи повстанців атакували «Солдатенхцім». Канонада продовжувала посилюватися. Вже були перші поранені повстанці, молоді хлопці. Німці забарикадували будівлю, вони захищалися люто, вони були добре озброєні, чого не можна було сказати про наших хлопці – не всі мали навіть короткоствольну зброю. Автоматів та гвинтівок в наших майже не було. Я інстинктивно хотів приєднатися до атакуючих повстанців.

Я підбіг до кількох з них, але лідер, старший чоловік прогримів на мене: “Не заважай, не плутайся тут”. Трамваї зупинилися. Рух зупинився. Якби мав пістолета – я міг би допомогти. Проте з голими руками як невідомий перехожий, я не міг приєднатися до акції, я не знав людей. Більше двох місяців, протягом яких я перебував у Варшаві, я не мав можливості налагодити контакти з підпіллям. Я був повністю зайнятий підпільним продажем преси, допомагаючи батькові. Тепер я вирішив, що просто потрібно повернутися додому. Хоча будинок знаходився недалеко, подолати таку відстань не було легко. Навколо метушня, крики наказів, постріли та вибухи гранат. Повільно ховаючись у воротах і в кутках будівель, я підходив до нашого дому. У перші моменти німців ніде не було видно. Вони зачинилися в переповненій будівлі. Тільки згодом по вулиці Раковецькій, з бараків, які були розташовані навпроти в’язниці, де завжди було велике угруповання німецьких військ, німецькі солдати невеликими групами розпочали підбиратися ближче до оточених у “Солдатенхаймі” вояків. Їх атакували з кількох сторін повстанці. Зав’язалася запекла бійка.

Почалася стрілянина та вибухи гранат. Мені було чим зайнятися у всій цій плутанині. Стрибаючи по дворах і садах, я прямував додому. Вдома опинився лише коли вже стемніло. Вдома всі були налякані. Ніхто не знав, де я був. Звідусіль було чути вибухи. Ніхто з нас не спав до ранку. Ми замкнули хвіртку з вулиці та хвіртку з саду.

Місіс Хасс, власниця будинку, літня жінка була налякана до смерті. Весь наступний день ми сиділи вдома, не знаючи, що відбувається в місті. Телефон більше не працював. Єдина інформація, яку ми чули – були звуки вибухів і стрілянина.

Орієнтуючись за цими звуками, ми довідувалися, де точаться бої. У п'ятницю близько обіду у нас зупинився невеликий повстанський загін. Самі вони багато чого не знали. Але ми все ж з'ясували, що майже всю Варшаву контролюють повстанці. Німці обороняються лише в кількох точки. У Мокотові люті бої навколо казарми на вулиці Раковецькій» [Żuk, 1999, с. 70-71].

А ось що повідомляла про перебіг повстання одна з його учасниць: «На всій території вулиці Маршалковської між площею Збавителя та Єрусалимською алеєю на барикадах, вікнах і багатьох будівлях майорять біло-червоні прапори. Настрій населення по відношенню до учасників бойових дій характеризується настільки далекосяжною привітністю і послужливістю, що межа між бойовиками та цивільними просто стирається. Мешканці будинків стихійно постачають населення та надають ряд послуг всім учасникам бойових дій. Прорив проходів між укриттями дає змогу пройти кілька сотень метрів між вулицями нашого району.

В усіх будинках нашого району плідно працюють охоронці. Ми бачимо все більше солдатів, озброєних довгими рушницями та автоматами. Сьогодні вночі укріпили барикади, особливо на вулиці Познанській. З будівлі вздовж вулиць Познанської та Журавської стріляють по телефонах. Під постійним ворожим вогнем перебуває й вулиця Піуса, це робить майже неможливим потрапити з нашого району на площу. Молодий чоловік із пов'язкою Польської Армії Людової, якого зустріли на вулиці Познанській, заявив, що минулого тижня Польська Армія Людова була зосереджена у Влохах поблизу Варшави, після чого була розпущена додому. Більшість воїнів цієї армії не бере участі в боях у Варшаві. Сам інформатор, маючи політично неприязне ставлення до Армії Крайової, все ж приєднався до однієї з груп Армії Крайової на вулиці Познанській, звідки брав участь у боях проти німців» [Zaklamana historia powstania, 2018, с. 19].

Темп трансформації «громадянського загону» (як спочатку повстанців називали професійні офіцери) на солдатів, здавалося, залежало головним чином від сили ворожого удару. За словами одного з повстанців, саме страх формував солдатів, наданий у постійно зростаючих дозах, робив їх твердими та стійкими. Така прискорена трансформація відбулася у Старому місті – центральному районі Варшави. Мужність, бравада, зрештою втома та байдужість не зробили повстанців приреченими, з часом вони навчилися уникати дурної випадкової смерті, хоча в лавах все ще демонструвалась зневага до смерті. Також був страх анонімної смерті. Тому заблукалі повстанці з надзвичайною рішучістю шукали свої війська. Найкращу думку про своїх підлеглих висловив командир повстання генерал Антоній Хрусьцель – Монтер. У наказі № 32 від 21 вересня він писав: «Констатую, що дотеперішній бій виховав чудових бойових воїнів» [Marszalec, 1999, с. 63].

Хід повстання багато в чому було визначено рельєфом міста, яке поділялося на дві частини річкою Вісла. У районі Праги, тобто на східній околиці столиці, повстанцям не вдалося захопити постійні пункти опору. Ідея, щоб зробити район Праги як сполучну ланку з наступаючою радянською армією зазнала краху. Мости через Віслу були під повним контролем німців. Тим часом на західному березі тривав нерівний бій у bastiонних районах: Середмістя, Повісле Черняковське, Старе Місто, Воля, два пункти в Охоті, Жоліборж, Садиба та Мокотов.

З півночі повстання «захищала» партизанська група в Кампіноському лісі, поглинувши порівняно значну частину німецьких сил. Зв'язок між bastiонами був

утруднений або взагалі неможливий. Доступ до них був перекритий сильними німецькими позиціями – наприклад, Старе місто відокремлювало від Середмістя цілий квартал урядового кварталу з імпозантними будівлями; між Старим містом і Жолібожем пролягала залізнична колія, контрольована бронепоездом, яку неможливо було перетнути. Також був порушений радіозв'язок, що перешкоджало ефективному керуванню всіма варшавськими військами.

Спроби скоординувати дії, наприклад у формі Північної групи, сформованої 7 серпня (війська Кампіноса, Жолібожа та Старого міста), закінчилися невдачею. Лише в окремі моменти їхні долі збіглися, як, наприклад, під час невдалих спроб з'єднатися внаслідок військових дій (двічі безуспішно проривали дорогу між Жолібожем і Старим містом, а один раз – між Середмістям і Старим містом).

Німецька сторона, спочатку здивована розмахом і повсюдністю повстання, а також упертістю повстанців, через чотири дні перейшла в наступ, систематично руйнуючи місто і вбиваючи його жителів. Знищення проводилося відповідно до особистої директиви Адольфа Гітлера від 1 серпня, яка наказувала повністю вирішити проблему Варшави шляхом терору. Завдання було доручено СС, а контроль над планом взяв на себе сам рейхсфюрер СС Генріх Гімлер. Зміст виданого ним наказу звучав так: «Кожного жителя вбити, полонених не брати. Варшаву мають зрівняти із землею і таким чином стати страшним прикладом для всієї Європи [Zeznania generałów niemieckich przed polskim prokuratorem..., 1946, с. 33].

У перші чотири дні повстанці захопили центральні райони міста, проте не змогли захопити аеропорту, головного залізничного вокзалу, мостів через Віслу й життєво важливого правобережного району Прага. Відтоді вони були змушені захищатися. Десять 50 тис. кепсько озброєних нерегулярних військ постали перед професійною відплатою з боку нацистської воєнної машини. Генерал Еріх фон Бах-Зелевські дібрав своїх людей зі страхітливою турботою про деталі. Регулярні формування вермахту мали підтримку з боку Познанської військової жандармерії, підрозділів дивізії СС “Herman Goering”, панцерної дивізії СС “Viking”, трьох батальйонів голодних радянських військовополонених з Азербайджану й Туркменістану, “антипартизанської бригади” Оскара Дирлевангера, що складалася лише зі злочинців, яким відклали виконання вироку, і сумнозвісної есесівської бригади РОНА. Їхня енергія була не меншою мірою спрямована проти безборонного цивільного населення, ніж проти молодих повстанців. Виконанню їхніх бойових завдань сприяли бомбардувальники-пікери, що діяли на невеликій висоті, та важка артилерія короткого радіусу дії. День за днем, вулиця за вулицею польську столицю та її жителів обертали в попіл [Дейвіс, 2008, с. 801].

Тож, безпосереднє керівництво «пацифікаційними» військами було доручено Еріху фон Бах-Зелевському, фахівцеві з поліцейської пацифікації та боротьби з партизанами. Він не повторив різанину генерала поліції Гайнца Райнефарта 4 серпня 1944 року у Волі, коли було вбито понад 40 тис. осіб, але не припинив мордувати полонених повстанців. До кінця вересня – незважаючи на оголошення західними союзниками про входження Армії Крайової до військової коаліції – повстанців, як звичайних бандитів, масово розстрілювали. Водночас повстанський район планомірно звужувався – після ліквідації опору в Охоті та Волі (до 11 серпня)

настала черга Старого Міста (2 вересня), Садиби (2 вересня) і, нарешті, Повісля (6 вересня).

Ці значні успіхи Німеччини стали результатом зміни тактики та збільшення кількості карателів (цього разу з фронтовим досвідом). Нова ідея ліквідації повстання полягала в тому, щоб використати тактику поступового «відрізання» районів, після чого вони мали бути повністю знищені вогнем артилерії та авіації.

З точки зору командирів і солдатів Армії Крайової, боротьба не була безнадійною. Вони розраховували на допомогу з повітря західних союзників (і отримували її в дуже обмеженому обсязі), але перш за все на наступ зі сходу. Радянська влада, однак, не захотіла форсувати Віслу, незважаючи на сприятливий баланс сил у самій Варшаві. До 9 вересня вони також не дозволяли американським літакам приземлятися у своєму районі для дозаправки. Кількатисячна висадка прорадянського «народного» Війська Польського (1-ї Армії Війська Польського) на Черняківському плацдармі та в обмеженому обсязі ще на двох пунктах не забезпечила військового успіху, а лише дала аргумент Сталіну в захист від звинувачення в припиненні наступу з політичних мотивів. Жертва 3500 вояків 1-ї армії Війська Польського (її повстанці називали «берлінгською» – від прізвища генерала Берлінга, який нею командував) не врятувала Черняківський плацдарм та повстання. Вона була жертвою, зробленою Сталіним лише з пропагандистською метою. Оборона верхнього Чернякова стала легендою. Битва за руїни кількох будинків у цьому районі описується як одна з найзапекліших за все повстання [Sawicki, 2001, с. 189].

З перших днів серпня 1944 року, тобто від початку Варшавського повстання, Червона Армія простоювала на підступах до Варшави. Зупинення фронту під Варшавою пояснювалося більшовиками нестачею військ, поповненням, підняттям резервів і т. д. Швидше за все, близько 5 серпня Сталін видав наказ припинити операції під Варшавою та польоти радянських літаків над містом. Він змінив своє рішення лише 10 вересня, коли дізнався, що командування Армії Крайової розпочало переговори про капітуляцію з німцями. Однак це було не бажання допомогти Армії Крайовій, а продумана хитрість. Ідея полягала в тому, щоб зімітувати підтримку, щоб дати надію повстанцям, і таким чином дати німцям час повністю заспокоїти непокірних поляків і повністю знищити Варшаву. Коли Червона армія нарешті почала допомагати полякам, ситуація на лівому березі Вісли виглядала дуже погано. Старе місто впало раніше, командири повстання вже думали про капітуляцію, і єдиним районом, де повстанці утримували шматок берега Вісли і де можна було створити плацдарм для висадки, був Горний Черняків. Але нарешті над містом з'явилися радянські літаки, які відігнали німецькі бомбардувальники. Почалися також радянські десантування зброї, боєприпасів і продовольства літаками По-2, які варшав'яни називали брязкальцями. Доставлена ними техніка найчастіше приземлялася пошкодженою – її скидали з невеликої висоти, в дерев'яних ящиках і без парашутів.

Але найважливішим для повстанців було те, що розпочалася радянська операція витіснення німців із правобережної Варшави-Праги, а польська 1-ша піхотна дивізія с. Тадеуш Костюшко після кількох днів важких боїв 15 вересня вранці витіснила німців з району. Вони відступили на захід, підірвавши всі варшавські мости. Разом з поляками з 1-ї піхотної дивізії радянські війська вибили

німців з Праги, включно зі 175-ю піхотною дивізією, яка вийшла на берег Вісли біля Саської Кепа. Саме група розвідників цієї дивізії форсувала Віслу і встановила зв'язок з підполковником Армії Крайової Яном Мазуркевичем – Радославом. Крім того, кілька розвідників 1-ї піхотної дивізії перепливали річку до Чернякова. Після встановлення зв'язку розвідувальні групи повернулися до своїх частин, забравши кількох зв'язкових Армії Крайової та листа від Радослава. У той час інші частини 1-ї армії Війська Польського під командуванням генерала Зигмунта Берлінга, в тому числі 3-тя піхотна дивізія, вже поспішно йшли до Праги, а її вояки зупинилися в Саській Кемпі навпроти Чернякова.

Ще один із батальйонів 3-ї піхотної дивізії переправився до Чернякова – привіз бажану зброю, боеприпаси та продовольство, забрав поранених. Загалом у ніч з 15 на 16 вересня трохи більше чотирьохсот бійців 9-го піхотного полку форсували річку з великокаліберними кулеметами, протитанковими гарматами, мінометами і навіть однією протитанковою гарматою. І хоч приплив свіжих сил суттєво не покращив становище цього повстанського району, але така бажана допомога дуже вплинула на моральний стан повстанців. «Ми перемогли в повстанні!» – захоплено думав дехто, побачивши чисельність і озброєність «берлінгівців».

Хоча відомо, що командували ними радянські офіцери та польські комуністи, більшість вояків просто не доїхала до Андерса з радянських таборів. До складу 3-ї дивізії піхоти входили також призовники. До складу цієї дивізії також була включена група вояків 27-ї Волинської піхотної дивізії Армії Крайової та військовополонених німців польської національності з Сілезії, Помор'я та Великопольщі, які раніше були змушені воювати в гітлерівській армії.

У своїх мемуарах Зигмунт Берлінг приписує собі самовільне рішення (без згоди росіян) переправити допомогу повстанцям через Віслу. Однак це неправда. Зберігся наказ радянського генерала Михайла Малініна (начальника штабу 1-го Білоруського фронту під командуванням маршала Костянтина Рокоссовського), в якому він визначав завдання польської армії разом з форсуванням річки. Таким чином, радянське командування (і, мабуть, і Сталін) не тільки знали про переправу поляків з армії Берлінга, але навіть наказали їм це зробити [Powstanie Warszawski, 2020, с. 12].

Поляки зайняли німецькі окопи на набережній і просуваються на захід. 1-й батальйон, який висадився на початку, діяв по віадуку мосту Понятовського, а солдати 2-го батальйону наступали ближче до віадука міжміської залізниці. Бійці капітана Барановського перетнули вул. Солець і навіть дійшли до підніжжя урвища біля Національного музею. Німці не сиділи без діла: швидко атакували з флангів. Батальйон панцергренадерів дивізії «Герман Герінг» і бойова група поліцейських частин повели бої проти висадки берлінгського десанту. Німецьку піхоту підтримували вогнем танки, артилерія, мінометники, а також кулеметники з віадуків обох мостів.

Основні сили 8-го піхотного полку, що опинилися на плацдармі, 19 вересня були відрізані від Вісли і розбиті на окремі оточені групи солдатів, що оборонялися. Того ж дня до опівночі німці повернули край своїх передніх окопів біля річки і повністю захопили берег Вісли. Близько опівночі зв'язок з правим берегом перервався через знищення єдиної діючої радіостанції (1-го батальйону). Опір вояків поступово було зламано. В окремих будинках і підвалах продовжували оборонятися

невеликі групи, які часто билися без командування і без зв'язку між собою. Так згадує бій Адам Чижовський, поранений у будинку на вул. Костюшка, 17: «Найстаршим за званням у нашій групі був начальник штабу батальйону лейтенант Спорук, і, я думаю, він вирішив, що ми займемо позицію в будівлі, і тільки вранці вийдемо на вулицю, підемо вперед. Коли ми рухалися кімнатами, в якийсь момент пролунала сильна детонація. Як з'ясувалося, в одній з них розірвалася міна, в результаті чого один з офіцерів загинув. Інший вийшов перед будівлею, де отримав кілька куль в живіт. Не побачивши допомоги, він застрелився. Вранці, після майже безсонної ночі, я вийшов із будівлі, щоб роздивитися. Я був в окопі, який раніше зробили німці, а може, повстанці, як раптом пролунали постріли. У мене в лівій руці була граната, яку я кинув, але не дуже далеко, бо рука була вже поранена. В якийсь момент. Наган випав з іншої руки, бо в нього влучила ворожа куля. Я почув: - Hände hoch! Я насилу підняв обидві руки. Я намацав оба біч стволи рушниць, а через деякий час мене поверхнево обшукали».

Наступного дня бої припинилися, і значна частина солдатів розбитого 8-го полку потрапила в німецький полон. Очевидно, декільком воякам вдалося проникнути всередину міста і приєднатися до повстанців. Інші відступили на інший берег Вісли біля виїздів з обох мостів, де раніше зібралося багато поранених, у тому числі командир 1-го батальйону. Під мостами опинилися близько шістдесяті людей. Протягом наступних ночей поранених бійців евакуювали на правий берег, частина з них намагалася самостійно переправитися через Віслу. Загальні втрати 8-го піхотного полку під час боїв на міжмостовому плацдармі становили 740 бійців убитими, пораненими та полоненими [Powstanie Warszawski, 2020, с. 14].

Після 23 вересня почалася швидка агонія повстання, ритм якого ознаменувався капітуляцією Мокотува (27 вересня) і Жолібожа (30 вересня). Єдиним районом, який не було підкорено, було Середмістя, розділене на дві частини. Оборона, зважаючи на застій на Східному фронті та вичерпання всіх політичних і військових можливостей, ставала марною. Командувач Армії Крайової віддав наказ про переговори про капітуляцію. З Середмістя рушили колони військовополонених після капітуляції повстання, підписаної в Ожарові 2 жовтня 1944 р. З Варшави виїхало близько 15 тис. повстанців. Німецькі втрати були значно меншими. За офіційними німецькими джерелами, загинуло 1570 німецьких солдатів та їхніх союзників зі східних колабораціоністських формувань, 7474 було поранено. Однак ці цифри можуть бути вищими Бах-Зелевський у польській в'язниці в 1947 році дав свідчення про 10 тис. убитих німців і союзників, 7 тис. зниклих безвісти та 9 тис. поранених. Видається, що ці розрахунки можуть бути близькі до істини лише за умови врахування втрат 9-ї армії в боротьбі з радянськими частинами на східному березі Вісли [Sawicki, 2001, с. 189].

Висновки. Досвід Варшавського повстання не обмежується справами військового характеру. У повстанні взяли участь не лише близько 40 тис. солдатів першої лінії, тилуних служб, а також багато тисяч співчуваючих варшав'ян, – будуючи укріплення або стоячи на крок позаду фронту та своєї армії. Варшавська битва увійшла в будинки, поділ на фронт і тил тут іноді був умовним. Досвід Варшави 1944 року значно багатший, ніж, скажімо, досвід стародавнього Карфагена чи інших обложених і зруйнованих міст. Варто говорити про феномен повстання, що поєднало в собі різні людські переживання, інколи екстремальні настрої та,

зрештою, їхні величезні очікування та емоції. У цьому контексті повстання є не лише битвою, а й політичним і соціальним явищем.

References

- Deivis, N., 2008. *Bozhe ihryshche. Istoriiia Polshchi*, Kyiv. [in Ukrainian].
- Marszalec, J., 1999. *Ochrona porządku i bezpieczeństwa publicznego w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa. [in Polish].
- Powstanie Warszawski, 2020. *Gazetka ZZSP im. Jana Pawła II, 17*, Warszawa. [in Polish].
- Sawicki, T., 2001. *Zdławić powstanie. Siły zbrojne III Rzeszy w walce z Powstaniem Warszawskim*, Warszawa. [in Polish].
- Zaklamana historia powstania. Błędy dowodców. Poufne rozkazy I dokumenty. Tom II, 2018. Warszawa. [in Polish].
- Zeznania generałów niemieckich przed polskim prokuratorem, członkiem polskiej delegacji przy Międzynarodowym Trybunale Wojennym w Norymberdze, 1946. Warszawa. [in Polish].
- Żuk, S., 1999. *Warszawa w ogniu – 44. Powstanie Warszawskie na mojej drodze życia*, Warszawa. [in Polish].

THE WARSAW UPRISING OF 1944

Andrii Volkivskyi

Lecturer,

Nemishaievo Professional College, Nemishaievo

Abstract. *The article characterizes the course of the Warsaw Uprising of 1944 as an important component of the Polish Resistance Movement. The stages of one of the largest urban battles of the Second World War, which was the Warsaw Uprising, are outlined. Gains and losses of the rebels are determined. External factors that influenced the insurgents' assembly of weapons are described.*

Keywords: *Warsaw Uprising, Poland, Resistance Movement, World War II.*

УРОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ

Рамазанов Шаміль Шахович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії,

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського», м. Київ

e-mail: naukoved@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8603-0152>

Левітас Фелікс Львович

доктор історичних наук,

професор кафедри історичної та громадянської освіти,
Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ

e-mail: f.levitas@kubg.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-1049-3905>

Анотація. Друга світова війна (1939 – 1945 рр.) мала фундаментальний вплив на всі сфери життя суспільства у ХХ ст. Повоєнний світ здебільшого був переконаний, що нової війни більше не буде ніколи. Перша чверть ХХІ ст. жорстко спростувала ці легковажні міркування, нагадавши філософську істину: «Якщо людина забуває про війну, війна про неї ніколи не забуде». Приводи для війни, засоби, якими ведеться війна історично можуть змінюватися. Незмінними залишаються маркери, якими завжди супроводжуються великі і малі війни: ідеологія, політика, тактика і стратегія, політекономія війни, моральний стан суспільства та ін. В наближенні 80 річниці завершення Другої світової війни і сучасні військові виклики, що реально постали перед світом на межі ХХ – ХХІ ст. посилюють непересічний інтерес громадськості до подій минулої війни. Запропонована стаття є спробою не тільки знайти історичні аналогії з минулим, а і переосмислити минуле з позицій сучасності. Авторами врахований той факт, що запропонована тема має одну із найбільших історіографій у світі і постійно знаходиться в діапазоні активного наукового дискурсу. Низка дослідницьких завдань, які поставили перед собою автори, направлені на спростування міфів чи стереотипів про Другу світову війну, яких особливо вистачало в роки «холодної війни». В статті акцентується увага на тому, що головними причинами війни стали прагнення тоталітарних та авторитарних режимів переписати історію на свою користь. З іншої сторони, ліберальні демократії 20 – 30-х років виявились нездатними створити відповідні запобіжники фашистській агресії, нацизму і людиноненавистницькій диктатурі. Автори критично оцінюють політичні і військові рішення сторін, аналізують найвідоміші стратегічні операції, що є корисними для сучасних військових. В статті наголошується, що універсальний досвід Другої світової війни полягає в розумінні важливих чинників перемоги: єдності демократичних народів у відсічі агресії, нестандартні стратегічні і тактичні рішення, громадянська єдність суспільства, яка захищає свій цивілізаційний вибір, право на свободу і власне життя.

Ключові слова: А. Гітлер, «Барбаросса», Друга світова війна.

Постановка проблеми. Період з 1939 – 1945 рр. є одним із найтрагічнішим у світовій історії. За кількістю жертв, моральних і психологічних травм, руйнувань і витрачених матеріальних ресурсів він немає історичних аналогій. Наслідки цієї війни мали фундаментальний вплив на всі сфери життя суспільства: науку, техніку, економіку, політику, ідеологію, мораль, історичну пам'ять тощо. Майже за 80 років, які минули після завершення Другої світової війни, здавалось, особливо в Європі, яка попередньо опинилась в епіцентрі двох глобальних конфліктів ХХ століття, що нова війна є чимось малоймовірним чи, навіть, неможливим, поки чорний день 24 лютого 2022 року не перевернув світ догори дригом, поділивши його на «до» і «після». Часто здавалося, що фашизм, нацизм і мілітаризм, людиноненависницька диктатура загинули навечно у вогнищі Другої світової війни переможного травня – вересня 1945 року. А сталими цінностями нового світу стануть лібералізм, благоденство, культура і інтелект. Як показує короткий огляд світової історії другої половини ХХ – поч. ХХІ століття наочно відбулися в різних куточках світу реінкарнації тоталітарних і диктаторських режимів, які прагнуть переписати на свою користь історію минулого і домінувати у світі. Для таких режимів війна, насильство, репресії є ключовими опціями у вирішенні всіх внутрішніх і міжнародних проблем. Нажаль, сучасний демократичний світ своєчасно не звернув уваги на грізне попередження В.Черчилля про те, що нові тиранії, диктатури можуть поставити світ на межу катастрофи, набагато страшнішої, ніж це було у роки Другої світової війни [Черчилль, 2010, с. 12].

Метою статті є аналіз і переосмислення трагічних уроків Другої світової війни, що є актуальними в умовах сучасних військових викликів.

Історіографічний огляд. Описання історії 1939 – 1945 рр. почалось одразу після завершення Другої світової війни. В зв'язку з початком «холодної війни» ця проблематика зайняла центральне місце в ідеологічному протистоянні між Заходом і Сходом. Тому, на думку відомого українського – канадського історика С.Скельчика створені потужні наративи. Як комуністичними істориками так і істориками-антикомуністами виконували лише ідеологічну чи агітаційну функції, тому не дають можливості осмислити справжньої картини трагічних подій минулого [Скельчик, 2020, с. 28-29]. Критично осмислюючи досвід Другої світової війни ми зовсім не зустрічаємо суголосні погляди відомих науковців і дослідників. Так Е.Бівор в своїй фундаментальній праці «Друга світова війна» застерігає політиків, журналістів і істориків шукати паралелі чи аналогії з сьогоденними конфліктами, які на думку науковця виглядають «начебто оманливими» [Бівор, 2022, с. 820].

Навпаки, з поглядами Е.Бівора наочно контрастують роздуми лауреатів Пулітцерівської премії американських істориків і філософів Віллі та Аріеля Дюрантів. Вони переконливо стверджують, що історія повторюється і хоча, історичні аналогії дають нам часткові відповіді на запитання, вони є важливими для розуміння суспільних процесів у цілому. Особливо якщо це стосується війни. «Генерали посміхаються» – говорять Дюранти, – дорікаючи сучасникам, – «Ви геть забули уроки історії» [Дюрант В., Дюрант А., 2022, с. 135, 139, 145].

Справедливим докором сучасним демократичним політикам і суспільствам виглядає розвідка канадської історикині М.Макміллан, яка констатує: «Хто проживав у багатьох країнах світу, здавалось, що з бичем війни покінчено, або ж він їм не загрожує. Університети закривали кафедри дослідження війни, і вивчати цю

історію ставало дедалі складніше». Утім, авторка констатує: «Ви можете не цікавитись війною, але війна зацікавиться вами» [Макміллан, 2024, с. 9]. Ключовою тезою в сучасному історичному дискурсі є вислів американського військового експерта і науковця Ш.Макфейта. Він акцентує увагу, що в сучасних війнах, безперечно, здобувається новий міліарний досвід, але він спирається і на минулі досвіди, і вони разом будуть формувати війну зараз і в майбутньому [Макфейт, 2022, с. 9].

І ще одна важлива історична деталь від британського та американського історика Т. Джадта: в сучасних війнах все частіше зустрічається ідеологічне кліше – «громадянська війна» та «визволення». Насправді, стверджує науковець, вони дають можливість агресорам до масових етнічних чисток, фактично до геноцидної війни [Джадт, 2024, с. 13].

Виклад основного матеріалу. Немає жодного сенсу доводити відоме, що саме нацистська Німеччина була ініціатором Другої світової війни, а А. Гітлер її головним архітектором. Він подавав цю війну виключно як справу відновлення історичної справедливості, повернення історичних земель і честі III Рейху. На очах версальських політиків фюрер розпочав кампанію по відновленню і переозброєнню збройних сил Німеччини. Всупереч всім статтям Версальського договору, Вермахт одержав від німецької промисловості, відродженої в процесі співробітництва з Західними партнерами, найновіші види бронетехніки, артилерії і авіації. Досвід війни в Іспанії, був для Гітлера важливим не тільки перевіркою можливостей військової техніки, це був певний зондаж фюрера, як будуть діяти світові лідери в умовах військових викликів. Навіть після знищення легіоном авіації «Кондор» мирного іспанського селища Герника, світ демонстрував свою нейтральність. «Бомбардування німцями Герники, – пише відома політикиня М. Олбрайт, – увічнене на картині Пікассо зумовило заклики до міжнародного розслідування військових злочинів, яке так і не відбулося. Натомість злочинці попервах заперечували, що там падали бомби, а потім звинуватили в кривавій бійні самі жертви» [Олбрайт, Вудворт, 2019, с. 85]. «Деякі аспекти громадянської війни в Іспанії залишаються актуальними й нині», – стверджує М. Олбрайт. – «Російські війська й танки, що з'явилися в Іспанії, воювали без емблем і позначень, так само як їхні наступники в Берлінській кризі 1961 р., а ще через понад п'ятдесят років в Україні» [Олбрайт, Вудворт, с. 84-85].

Нацистський марш Європою не міг бути успішним без підтримки політики А.Гітлера більшістю тогочасного німецького суспільства. Для передвоєнної країни коричневий диктатор сприймався більшістю німців як творець економічного дива, поборником справедливості, захисником від усіх ворогів полководець і талановитий політик. Імперська психологія, шовінізм, расистська пропаганда, мілітаризм увійшли в усі сфери життя Німеччини і формували філософію майбутньої війни і ненависті. Учасник Першої світової війни і німецький письменник Е. Юнгер писав з цього приводу: «Нас виховали для війни і ми залишаємося бійцями допоки живі» [Ернст, 2022, с. 10].

А. Гітлер був майстром політичного блефу. Готуючи черговий «аншлюс» в Європі, він відверто залякував своїх опонентів застосуванням потужної військової сили, хоча таких надруйнівних сил він не мав. Але такий розрахунок виявився вірним, - зазначає український історик О. Борисенко, – сама лише думка про те, що в

центрі Європи може виникнути збройний конфлікт, у який доведеться втручатися, сприймали в Лондоні, Парижі і Вашингтоні цілком серйозно [Борисенко, 2022, с. 147-148]. Уроки історії вже не раз доводили, що з диктаторами і тиранами не можна вступати в будь-які домовленості, навіть тимчасові компроміси, узурпатори завжди нехтують міжнародним правом, вірніше з презирством ставляться до нього, розуміючи з теорії права тільки право сили. Тому політика «занепокоєння» чи «умиротворення» до них, хто сповідує обман, маніпуляції, різноманітні облуди в політиці, власне, не має жодних сенсів, просто не працює. Не риторичне запитання історії: «Чи можна було своєчасно зупинити А. Гітлера, поставити могутні запобіжники самій страшній війні у XX ст.?» якби війна розпочалась 1938 р. під час судетської кризи вважають американські військові історики і експерти Вільямсон Мюроей, Еллан Р. Міллет, нацистська Німеччина практично б не мала шансів на перемогу через економічну міць і непоступливість супротивників. На той час економічні ресурси союзників, їхні виробничі потужності та військово-морські сили набагато переважали німецькі, чи їй би протистояли лише Велика Британія чи Франція, чи ширша коаліція, куди б увійшли Польща та, можливо, Радянський Союз [Вільямсон, Міллет, 2023, с. 25-26].

Доречним до наведеного контексту виглядає доповідна записка начальника Генштабу Л.Бека, в якій зазначається: «Німеччина зараз не сильніша ніж у 1914 році, і, набагато більш вразлива до атак із повітря. Крім того, вона протистоїть коаліції з Чехословаччини, Франції, Англії та Америки» [Борисенко, 2022, с. 147]. Але перемогли прихильники «умиротворення». І світ рушив у пекло Другої світової війни.

Мюнхенська угода означала набагато більше ніж просте розчленування Чехословаччини. Німеччина отримала у своє розпорядження ресурси, включаючи банківські, промисловість і озброєння цієї країни. До рук Вермахту потрапили 1231 літак, 1996 протитанкових гармат, 2254 польові артилерійські знаряддя, 810 танків, 57 000 кулеметів, 630 000 гвинтівок. Перед нападом на Польщу німецька армія якісно переозброїлась [Вільямсон, Міллет, 2023, с. 26]. Розчленування Чехословаччини означав політичний відступ Великої Британії та Франції із східної частини Європи та визнання Східної Європи аж до радянського кордону, німецькою зоною впливу. Зрештою Гітлер розв'язав війну проти Польщі, спровокувавши таким чином оголошення війни з боку Англії і Франції. Відомий німецький історик С.Гаффнер вважає, що для активного ведення війни проти Німеччини, Англія і Франція 1939 р. не були готові ні у військовому, ні в матеріальному, ні в психологічному плані. Тому віддали ініціативу А.Гітлеру [Гаффнер, 2022, с. 114] від весни 1940 р. – до літа 1941 р. Гітлер став повноправним володарем континентальної Європи. Окупація Норвегії, Данії, Голландії, Бельгії і Люксембургу. Похід на Францію став його найбільшим успіхом. В сп'янінні від перемог фюрер взагалі викреслив із проблем Англію, її готовність до рішучої боротьби з нацистами. На відміну від Й.Сталіна, який підписував ганебні політичні і військові договори з Гітлером, що відверто порушували міжнародне право і право на існування суверенних держав. В.Черчилль дав чітко зрозуміти світові: «Ми не хочемо чути жодних запитів щодо мирних угод з Гітлером». А далі британський прем'єр виголосив свою історичну промову: «Ми будемо битися на берегах, воювати в місцях висадки десанту, воюватимемо на полях і на вершинах, воюватимемо на

пагорбах. Ми ніколи не здамося!» [Гарт, 2023, с. 100-101]. Повітряний терор, як примус до миру чи капітуляції, який Гітлер розпочав проти Великої Британії, дало абсолютно інший результат: мобілізацію всього англійського суспільства на відсіч ворогу. «Битва за Англію» та підтримування «нового порядку» в Європі зв'язала чверть німецьких сухопутних сил, третину авіації і весь військово-морський флот разом з вірогідними постачальниками галузей промисловості [Гаффнер, 2022, с. 121-122].

Незавершена війна на Заході плутала стратегічні плани нацистів, до того ж вона порушувала часові рамки, запланованої війни на Сході. Помилково вважаючи, що після жорстоких бомбардувань Велика Британія не здатна до активних військових дій, в червні 1941 р. А. Гітлер віддав наказ про початок операції «Барбаросса» – геноцидної війни проти СРСР. Сучасні історики давно спростували один із найпоширеніших міфів радянської доби – віроломний, раптовий, без оголошення війни напад нацистської Німеччини на СРСР де мирно і щасливо жили та будували соціалізм радянські люди. Насправді, можна погодитись з думкою британського історика М. Гайстінгса про те, що Радянський Союз вступив у війну з нацистами, маючи суспільство, яке пережило найжорстокішу громадянську війну, голод, репресії, примусові міграції і знаходилося під владою сталінської тиранії. Однак, реалізація плану «Барбаросса» перевершила б всі відомі до цього часу гуманітарні катастрофи [Гейстінгс, 2019, с. 184-185]. План гітлерівського бліцкригу був підготовлений за зразками попередніх війн, успішних дій німецької армії в різні часи, на різноманітних театрах військових операцій. Гітлерівською верхівкою і генеральним штабом не були враховані географічні простори СРСР, його економічні та мобілізаційні ресурси, а головне особливий ментальний настрій суспільства, яке при всіх владах, емоційно негативно сприймало будь-якого загарбника-чужинця. А. Гітлер, вочевидь, знехтував попередженням теоретика військового мистецтва Гельмута фон Мольтке: «... І горе тому, хто запалить Європу, хто перший кине гніт у порохову бочку» [Перлини німецької військової думки, 2023, с. 202].

В червні – грудні 1941 р. гітлерівська армія з боями просуvalась до радянської столиці. Здавалося, що фінальна фаза плану «Барбаросса» добігає логічного завершення. Тоді Гітлер, який знаходився в постійній ейфорії, не міг збагнути, що до непереможених Англії і СРСР долучається Сполучені Штати Америки, найсильніша країна у світі. 1 січня 1942 року 26 країн світу підписали Декларацію Об'єднаних Націй висловивши свою непохитну рішучість перемогти нацизм і підпалювачів війни.

Поразка А. Гітлера та його сателітів стала неминучою, власне, справою часу.

Висновки. Друга світова війна була породжена ідеологією нацизму, фашизму, мілітаризму які прагнули переписати історію і домінувати у світі.

Війна була безпосереднім породженням диктаторських, антинародних, тоталітарних режимів, які прагнули до самозбереження і живлення свого політичного життя.

Уроки Другої світової війни мають доволі наочні аналогії в умовах сучасних військових викликів, щоб нехтувати ними.

Не зважаючи на те, що війни є історично постійним супутником глобальної політики, сучасна цивілізація ХХІ ст. має створювати відповідні запобіжники

мілітарним прагненням диктаторських режимів і тираній, протиставивши їм могутній альянс об'єднаних націй для захисту миру і демократії.

Список використаних джерел та літератури

- Бівор, Е., 2022. *Друга світова війна*, Київ: Видавнича група КМ-Букс.
Борисенко, О., 2022. *Гітлер. Невивчений урок історії*, Київ: Гамазин.
Вільямсон, М., Еллан, Р. Міллет, 2023. *Війна, яку було необхідно виграти. Друга світова війна: стратегії, битви, рішення*, Київ: Дух і літера
Гафнер, С., 2022. *Гітлер. Примітки до біографії*, Київ: Видавництво Жупанського.
Гарт, Д., 2023. *Як Черчилль врятував цивілізацію: Епічна історія тринадцяти років, які ледь не знищили цивілізований світ*, Харків: Ранок: Фабула.
Гейстінгс, М., 2019. *І розверзлося пекло... Світ у війні 1939 – 1945 років*, Харків: Клуб сімейного дозвілля.
Дюрант, В., Дюрант, А., 2022. *Уроки історії: Огляд історії людства, як продукту людського досвіду*, Харків: Віват.
Джадт, Т., 2024. *Переосмислення забутого ХХ століття*, Київ: Наш формат.
Ернст, Ю., 2022. *Війна як внутрішнє переживання*, Київ: Стилєт і стилос.
Єкельчик С., 2020. *Український досвід Другої світової війни*, Київ: Медуза.
Макміллан М., 2024. *Війна. Як конфлікти формували нас*, Київ: Лабораторія.
Макфейт, Ш., 2023. *Нові правила війни. Перемога в епоху тривалого хаосу*, Київ: Наш формат.
Олбрайт, М., Вудворт, Б., 2019. *Фашизм: Засторога*, Київ: Форс Україна.
Перлини німецької військової думки. 2023. Київ: Арії.
Черчилль, У., 1991. *Вторая мировая война: в 3-х книгах. Кн.1. Т.1*, Москва: Воениздат.

References

- Bivor, E., 2022. *Druha svitova viyna*, Kyiv: Vydavnycha hrupa KM-Buks. [in Ukrainian].
Borysenko, O., 2022. *Hitler. Nevyvchenyy urok istoriyi*, Kyiv: Hamazyn. [in Ukrainian].
Cherchill', U., 1991. *Vtoraya mirovaya vojna: v 3-kh knigakh. Kn.1. T.1*, Moskva: Voenizdat. [in Russian].
Dyurant, V., Dyurant A., 2022. *Uroky istoriyi: Ohlyad istoriyi lyudstva, yak produktu lyuds'koho dosvidu*, Kharkiv: Vivat.[in Ukrainian].
Dzhadt, T., 2024. *Pereosmyslennya zabutoho XX stolittya*, Kyiv: Nash format. [in Ukrainian].
Ernst, Yu., 2022. *Viyna yak vnutrishnye perezhyvannya*, Kyiv: Stylet i stylos. [in Ukrainian].
Haffner, S., 2022. *Hitler. Prymitky do biohrafii*, Kyiv: Vydavnytstvo Zhupans'koho. [in Ukrainian]
Hart, D., 2023. *Yak Cherchyll' vryatuvav tsyvilizatsiyu: Epichna istoriya trynadsyaty rokiv, yaki led' ne znyshchyly tsyvilizovanyy svit*, Kharkiv: Ranok:Fabula. [in Ukrainian].
Heystinhs, M., 2019. *I rozverzlosya peklo... Svit u viyni 1939 – 1945 rokiv*, Kharkiv: Klub simeynoho dozvillya.[in Ukrainian]
Makfeyt, Sh., *Novi pravyla viyny. Peremoha v epokhu tryvaloho khausu*, Kyiv Nash format. [in Ukrainian].
Makmillan, M., 2024. *Viyna. Yak konflikty formuvaly nas*, Kyiv: Laboratoriya. [in Ukrainian].
Olbrayt, M., Vudvort, B., 2019. *Fashyzm: Zastoroha*, Kyiv: Fors Ukrayina. [in Ukrainian].
Perlyny nimets'koyi viys'kovoyi dumky, 2023. Kyiv: Ariy. [in Ukrainian].
Vil'yamson, M., Ellan, R. Millet, 2023. *Viyna, yaku bulo neobkhdno vyhraty. Druha svitova viyna: stratehiyi, bytvy, rishennya*, Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
Yekel'chyk, S., 2020. *Ukrayins'kyi dosvid Druhoi svitovoyi viyny*, Kyiv: Meduza. [in Ukrainian].

LESSONS OF THE SECOND WORLD WAR: RETHINKING

Shamil Ramazanov

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of History,

National Technical University of Ukraine “Ihor Sikorskyi Kyiv Polytechnic Institute”, Kyiv

Felix Levitas
Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of Historical and Civic Education,
Borys Grynchenko Kyiv University, Kyiv

Abstract. *The Second World War (1939 – 1945) had a fundamental impact on all spheres of society in the 20th century. The post-war world was mostly convinced that there would never be another war. The first quarter of the XXI century. cruelly refuted these frivolous considerations, recalling the philosophical truth: “If a person forgets about war, war will never forget about him”. Reasons for war, the means by which war is waged may change historically. Markers that always accompany large and small wars remain unchanged: ideology, politics, tactics and strategy, political economy of war, moral state of society, etc. Approaching the 80th anniversary of the end of the Second World War and the modern military challenges that really faced the world at the turn of the 20th – 21st centuries. increase the extraordinary interest of the public in the events of the past war. The proposed article is an attempt not only to find historical analogies with the past, but also to rethink the past from the standpoint of modernity. The authors take into account the fact that the proposed topic has one of the largest historiographies in the world and is constantly in the range of active scientific discourse. A number of research tasks, which the authors have set themselves, are aimed at refuting myths or stereotypes about the Second World War, which were especially abundant during the years of the “Cold War”. The article focuses on the fact that the main causes of the war were the desire of totalitarian and authoritarian regimes to rewrite history in their favor. On the other hand, the liberal democracies of the 1920s and 1930s were unable to create adequate safeguards against fascist aggression, Nazism, and a misanthropic dictatorship. The authors critically evaluate the political and military decisions of the parties, analyze the most famous strategic operations that are useful for modern military. The article emphasizes that the universal experience of the Second World War consists in understanding the important factors of victory: the unity of democratic peoples in repelling aggression, non-standard strategic and tactical decisions, civil unity of society that defends its civilizational choice, the right to freedom and one's own life.*

Key words: *A. Hitler, “Barbarossa”, World War II.*

НАЦІЯ ГЕЙМЕРІВ: ТРАНСФОРМАЦІЯ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ США НА ОСНОВІ ЦИФРОВОЇ ІГРОВОЇ ІНДУСТРІЇ (КІНЕЦЬ 1940-ВИХ – 1980-ТІ РОКИ)

Мальований Олександр Олексійович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: o.o.malovanyi@npu.edu.ua
<http://orcid.org/0009-0005-1421-7731>

Шумило Вікторія Тарасівна

студентка бакалаврату,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 20fio.v.shumylo@std.npu.edu.ua

***Анотація.** У статті актуалізовано, що глобальне лідерство США у сфері інформаційно-комунікаційного сегменту, а саме інтерактивних розваг, дозволяє задавати свій вектор розвитку у культурній площині. Американський проєкт масової культури як інструмент конструювання вигідного однорідного глобального середовища став одним із наймасштабніших чинників м'якої сили США. Авторами проаналізовано ключові риси та особливості поширення масової культури США, висвітлено історичні етапи становлення ігрової індустрії регіону. Надано оцінку геймінгу як консолідуючому фактору глобального культурного простору в умовах постіндустріальної епохи.*

***Ключові слова:** масова культура, м'яка сила, культурний імперіалізм, історія ігрової індустрії.*

Постановка проблеми. Феномен американського культурного імперіалізму являє собою своєрідний синтез індивідуалістичних, споживацьких та мультикультурних ідейних орієнтирів, який якісно змінив підхід до трактування сили в геополітичному контексті. Історичний досвід засвідчив, що США вдалося отримати гегемонію в культурній сфері і завдяки цьому поширювати універсальну концепцію масової культури, яка є складовою м'якої сили США й своєрідним стратегічним фактором впливу на глобальний культурний простір.

Масова культура як ефективна зброя в руках США стала універсальним засобом поширення американізації сфери культури в світі, що співвідноситься з тенденціями глобалізації та модернізації.

З розвитком ігрової індустрії в США почало формуватися поняття «культури відеоігор», а дослідження ігрової культури дозволяє виявити основні тенденції сучасного соціального життя а також моделі споживання та формування ідентичності.

Британський учений-соціолог Гаррі Кроуфорд виокремлює чотири ключові тези, що обумовлюють важливість вивчення відеоігор в контексті суспільно-культурних трансформацій:

- відеоігри є невід'ємною частиною сучасної реальності;
- відеоігри-продукт інтелектуальної діяльності соціуму, а отже відображає найважливіші аспекти людської діяльності в умовах постіндустріальної епохи.
- відеоігри являють собою важливу компоненту масової культури [Muriel, Crawford, 2018, с. 18].

Отже, розгляд ігрової культури як складової феномену американського культурного імперіалізму – актуальний тематичний напрямок в умовах сучасного суперечливого геокультурного поступу. Окреслена тематика міждисциплінарна та містить практичну спрямованість: результати дослідження можуть бути використані під час розробки лекційних курсів дисциплін таких освітніх програм, як: 032. Історія та археологія (комплекс питань історичного розвитку ігрової індустрії регіону), 034. Культурологія (ігрова культура як складова масової культури), 291. Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії (концепція масової культури у світлі культурної дипломатії; культурний імперіалізм як інструмент м'якої сили США).

Мета наукової розвідки полягає в аналізі змісту та тенденцій масової культури та ігрового її сегменту, зокрема, як невід'ємної складової глобальної політики США в умовах сьогодення.

Історіографічний огляд. З списку використаної літератури можна виокремити кілька основних напрямків аналізу.

Проблема впливу масової культури США на національні культури та специфіки їх подальшої взаємодії розкрита у публікаціях: «The House of Cards Hypothesis: Why London Understands Washington Better than Hollywood» (А. Патнер) [Ratner, 2014], «Sind die Westdeutschen amerikanisiert worden?» (А.Шильд) [Schildt, 2002], «Entertainment media, cultural power, and post-globalization: The case of China's international media expansion and the discourse of soft power» (Т.Флю) [Flew, 2016], «The global reach of US Populae Culture.» (Т. Уссайфі) [Oussayfi, 2018].

Поп-культура США: деякі автори, такі як: «Drama Power on the Rise? US soft power may increase as a function of Washington dysfunction» (А. Аалтола) [Aaltola, 2014], досліджують питання використання поп-культури у політичній площині.

Відеоігри як складова соціальної історії: автори які розглядають ігри як культурний феномен та цінне джерело для вивчення ментальних студій періоду сучасності «Video Games as Culture: Considering the Role and Importance of Video Games in Contemporary Society» (Д. Мюріел, Г. Кроуфорд) [Muriel, Crawford, 2018], «Gamer nation: Video games and American culture» (Д. Уїлс) [Wills, 2019].

Становлення та розвиток індустрії відеоігор в історичній ретроспективі: публікації в яких історія ігрової індустрії представлена розподілом на історичні етапи за хронологічним принципом, включають «The history of video games» (О. Рехштайнер) [Rechsteiner, 2020], «The History of Gaming: An Evolving Community» (Р. Чехані) [Chikhani, 2015].

Трансформація індустрії відеоігор: проблема еволюції моделі індустрії відеоігор від сприйняття ігор як товару до представлення ігор як сфери послуг

розроблена у публікації «The Coming Evolution of the Video Game Industry» (Е. Вем) [Wham, 2019].

Виклад основного матеріалу. В умовах поглиблення інформаційно-комунікаційної революції парадигма культурного імперіалізму набуває нових форм та характеру впливу. Проявлена у глобальному культурному просторі у вигляді «культурного товару» ідейно-ціннісна концепта США трансформується: від традиційних методів впливу до нових «м'яких» підходів, які відображені у добровільності приймаючої сторони щодо насадження чужої культури [Ratner, 2014]. Саме тому, культура є потужним засобом репрезентації держави, адже у XXI столітті культурні цінності як важелі несилових впливів відіграють провідну роль у сприйнятті тієї чи іншої держави світовою спільнотою.

Поняття «м'якої сили», що стало домінантою західної культурно-політичної практики, було введене до наукового дискурсу у 80-х рр. XX ст. американським політологом Дж. Наєм. Сутність «м'якої сили» полягає у вмінні державою за допомогою культурницьких важелів впливу привертати увагу та здобувати визнання.

Як слушно зазначає Дж. Най, завдяки «м'якій силі», як складовій культурної дипломатії, держава спроможна не лише посісти провідні позиції на культурній мапі світу, але й «формувати світові тренди та вподобання інших» [Flew, 2016]. Ця теза яскраво відображає практику США як неперевершеного стратега у царині розробки механізмів культурного впливу. Таке формулювання не є безпідставним, зважаючи на впровадження унікальної американської концепції – масової культури, як одного з провідних складників «м'якої сили» США.

Сутність американської «м'якої сили» найбільш точно охарактеризувала колишня прем'єр-міністерка Канади Кім Кембелл: «Відображення Америки наскільки помітне у цьому глобальному селі, що замість того, аби світ імігрував в Америку, Америка імігрувала у світ, дозволяючи людям прагнути бути американцями навіть в далеких країнах» [Aaltola, 2014, с. 12].

Безумовно, причиною світового тяжіння до культури Заходу є багатовекторний та комплексний підхід США до трансляції іміджу держави, а головним ресурсом, що допомагає формувати цей імідж виступає масова культура.

Масова культура - це універсальний ретранслятор американських цінностей, який вже понад століття виконує роль психологічного та соціального фундаменту американського соціуму. Передумовами для формування соціального феномену масової культури стали лібералізм та демократизація у державі, а також дотримання прав на особисту свободу та рівність у самовираженні [Oussayfi, 2018]. Така суспільна картина уособлює ціннісні орієнтири, що є привабливими для світового споживача. Також, посиленню значної ролі масової культури США сприяла перемога у «холодній війні». Таким чином, з цього часу західна візуальна продукція стала символом приналежності до «успішної системи цінностей», а масову культуру, можна з упевненістю назвати промотором західних впливів на теренах країн Центрально-Східної Європи. Ще однією характерною особливістю концептуальної системи масової культури США виступає її розважальна спрямованість, що дозволяє орієнтуватися на різні верстви суспільства та виявляти резистентність до «незахідних» умов [Schildt, 2002]. Тож, масова культура являє собою потужний інструмент впливу та виступає невід'ємною частиною м'якої сили США.

У сучасних умовах модернізації геймінг як складова масової культури постає засадничим фактором поширення впливу США на світовий культурний поступ. Наразі ігровий сегмент ринку є одним із найбільш перспективних і розвивається він досить стрімко. Розвиток технологій зумовив появу нових персональних комп'ютерів, консолей та мобільних платформ, що вплинуло на еволюцію продукції ігрової індустрії. Також з'явилися нові можливості розповсюдження ігор через онлайн платформи такі, як: Epic Games, Steam, GOG та інші.

За даними світового соціологічного сервісу Statista у 2022 р. дохід ринку відеоігор у Сполучених Штатах Америки становив понад 85 мільйонів доларів США. Також за даними онлайн-опитувань у 2022 – 2023 рр. на платформі Statista щодо США:

- 36% гравців у відеоігри належать до вікової групи від 18 до 34 років; 24% - це діти до 18 років, а 6% - люди 65 і старше років;
- у 2023 р. 46% жінок ідентифікували себе як геймери.
- за даними 2022 р. 20% геймерів у США проводять 10 і більше годин на тиждень за грою [Statista. Video gaming in the United States - Statistics & Facts].

Результати опитування від Pingle game studio (партнерський сервіс з розробки ігор, що розширює можливості розробників) за 2022 рік середня зарплата розробника ігор рівня Junior становила 81 000 доларів США в рік, водночас більш кваліфіковані фахівці галузі можуть отримували від 115 846 доларів США і більше на рік [Pingle game studio. How much do game devs earn in the world: salary analysis by Pingle Game Studio].

Таким чином, репрезентована статистика свідчить про рівень життя фахівців галузі та загальну ринкову динаміку розвитку ігрової індустрії в регіоні.

Сервіс моніторингу світового ринку ігор Newzoo подає статистичні дані 2023 р., за якими 600 мільйонів людей по всьому світу вважають себе геймерами, а 44% світових гравців грають у платні ігри, або користуються разовою покупкою ігрових послуг [Newzoo. New free report: Explore the global games market in 2023].

Сьогодні велика кількість ігрових центрів розташована саме у США, тому цю країну по-праву називають Меккою індустрії розробки ігор [Wills, 2019, с. 15]. Однак, історія відеоігор має чималу історію.

Як зазначає О. Рехштайнер, перші спроби розважити себе за допомогою електроніки датуються 1947 р., коли Томас Голл Смід молодший вирішив погратися з електронною променевою трубкою та створив перший ракетний симулятор з саморобними контролерами. Промінь з гармати концентрувався і створював точку, яку вилучали ракетою. На екрані розклеювали папірці, що служили цілями. За допомогою контролерів гравець керував світловим слідом, що створювало відчуття стрільби [Rechsteiner, 2020]. Але, розробник так і не наважився здати цей пристрій у масове виробництво. Однак, цей винахід можна вважати першою електронною грою, за винятком кількох деталей: відсутності відеосигналу, комп'ютера та програмного забезпечення. При створенні використовувалася тільки найпростіша електроніка.

Гра не стала популярною, однак Томас Голл Смід молодший надихнув інших людей і з 1951 р. почалася активна фаза зародження відеоігор. Історія знає трьох людей, які боролися за звання батька індустрії:

- у 1951 р. Ральф Баєр запропонував контролери для управління світловими індикаторами для телевізору.

- у 1952 р. Санді Дуглас виступив зі своїм студентським проєктом «Хрестики-нулики»: на дисплеї відображалася проста розмітка, а гравець міг обирати клітку, в якій з'явиться символ. Цінність його розробки в тому, що людина вперше могла змагатися з комп'ютером у грі.

- у 1958 р. Вільям Хігінботам створив комп'ютерну гру під назвою «Теніс на двох». По-суті, це був перший реальний прототип відеогри.

У 1961 р. Стів Рассел, Мартін Грец та Вейн Вітанем створили те, що ми сьогодні називаємо ігровою студією. І у 1962 р. вийшла перша відеогра «Space war», проєкт став черговим втіленням космічного симулятора [Rechsteiner, 2020].

Однак у 1966 р. Ральф Баєр створює «TV game chassis», я якій один квадратик, що світиться наздоганяє інший. Цю ідею понесли на розгляд голові компанії Герберту Кампманну, який оцінив розробку і виділив фінансування. У 1967 році проєкт був закінчений і отримав назву «Brown box» і став прототипом для «Magnavox Odyssey». У консоль вбудували 16 спортивних ігор для двох гравців, які складно назвати різноманітними. У 1972 році «Magnavox» викупила ліцензію і розпочала виробництво «Magnavox Odyssey». З цього моменту ігрова індустрія отримала перше покоління консолей, а Ральф Баєр – звання батька ігрової індустрії [Hanson, 2015].

З 1972 р. до 1975 р. «Magnavox» продала 330 тисяч пристроїв, а після модель замінили на просту понг-консоль «Odyssey-100».

Згодом головним конкурентом «Magnavox» на ринку ігор стала «Atari», яка у 1972 році випускає ігровий автомат під назвою «Pong».

У 1976 р. на полиці США потрапляє «Video entertainment system» з мікропроцесором fire child F8, який розробив майбутній засновник Intel. Цінність консолі в тому, що вона дозволила «Atari» зробити крок уперед.

У 1977 р. «Atari» виходить на ринок зі своєю «Atari 2600»: модель поставляли з двома джойстиками, а також однією грою «Combat» або «Pacman». З появою «Atari 2600» індустрія відеоігор в США стала повноцінною комерційною сферою. Незабаром компанію залишили кілька програмістів, які у підсумку заснували «Activision». Студія стала першим стороннім розробником відеоігор і надихнула інших йти в індустрію. Після цього ринок відеоігор став наповнюватися проєктами.

З 1983 р. почався період краху індустрії відеоігор, який японці прозвали «Atari-shock»: в наслідок краху індустрія втратила 97 % прибутку і довіру гравців. Індустрія занепадала, однак це стосувалося лише США та Європи [Chikhani, 2015].

У 1985 р. «Nintendo» намагається повернути довіру гравців і випускає на американський ринок «Nintendo entertainment system». Спочатку відправили лише 50000 консолей до Нью-Йорку, які на диво швидко розкупили. Так розпочалося третє покоління консолей. «Nintendo» була головою індустрії і диктувала свої жорсткі але справедливі правила. Компанія ввела перевірки якості проєктів і ввела обмеження не більше 5 ігор на рік, а також були введені заходи щодо захисту від піратів, які також грали на руку якості [Wham, 2019].

У тому ж 1985 р. на ринок виходить «Sega» зі своєю «Master system», яка склала серйозну конкуренцію «Nintendo»: компанії почали змагатися між собою, що було вигідно як розробникам, так і гравцям. Перші отримували роботу, а другі – круті проєкти. З того часу індустрія взяла чіткий вектор розвитку і те, що ми бачимо зараз – це просто логічний розвиток розпочатого у 1985 р.

Висновки. У підсумку можна стверджувати, що постачання великої кількості «культурних благ», зокрема в ігровій площині, на світовому рівні дозволяє США встановлювати свої імперативи в царині культури і впливати на світовий культурний поступ. Геймінг як складова мовової культури США виконує консолідуючу функцію об'єднуючи навколо себе усіх дотичних до індустрії. Феномен мовової культури США виступає ґручною системою, яка є резистентною до тих умов, в яких вона втілює свої смисли та цінності. Незважаючи на культурну гегемонію, США вдається проводити блискучу політику «м'якої» сили, що базується на інтеграції західних цінностей з культурними системами інших держав. Такий потужний фактор як ігрова індустрія став потужним інструментом формування світового інформаційно-культурного простору.

References

- Aaltola M, 2014. *Drama Power on the Rise? US soft power may increase as a function of Washington dysfunction*. URL: <http://surl.li/uhddu>
- Chikhani R, 2015. *The History of Gaming: An Evolving Community*. URL: <http://surl.li/uhdkw>
- Flew T, 2016. *Entertainment media, cultural power, and post-globalization: The case of China's international media expansion and the discourse of soft power*. URL: <http://surl.li/uhddj>
- Muriel D, Crawford G., 2018. *Video Games as Culture: Considering the Role and Importance of Video Games in Contemporary Society*, London: Routledge. [in English].
- Muriel D, Crawford G., 2018. *Video Games as Culture: Considering the Role and Importance of Video Games in Contemporary Society*, London: Routledge. [in English].
- Newzoo. *New free report: Explore the global games market in 2023*. URL: <http://surl.li/uhdhe>
- Oussayfi T, 2018. *The global reach of US Popular Culture*. URL: <http://surl.li/uhdfa>
- Pingle game studio. *How much do game devs earn in the world: salary analysis by Pingle Game Studio*. URL: <http://surl.li/uhdgn>
- Ratner A, 2014. *The House of Cards Hypothesis: Why London Understands Washington Better than Hollywood*. URL: <http://surl.li/uhdcd>
- Rechsteiner A, 2020. *The history of video games*. URL: <http://surl.li/uhdib>
- Schildt A, 2002. *Sind die Westdeutschen amerikanisiert worden?* URL: <http://surl.li/uhdfh>
- Statista. *Video gaming in the United States - Statistics & Facts*. URL: <http://surl.li/uhdgb>
- Wham E, 2019. *The Coming Evolution of the Video Game Industry*. URL: <http://surl.li/uhdmy>

THE NATION OF GAMERS: TRANSFORMATION OF THE MASS CULTURE OF THE USA ON THE BASIS OF THE DIGITAL GAME INDUSTRY (THE END OF THE 1940'S AND THE 1980'S)

Oleksandr Malovanyi

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Viktoriiia Shumylo

Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The article updates that the global leadership of the USA in the field of information and communication segment, namely interactive entertainment, allows to set its vector of development in the cultural plane. The American project of mass culture as a tool for constructing a profitable, homogeneous global environment has become one of the largest factors of US soft power. The authors analyzed the key features and peculiarities of the spread of mass culture in the United States, highlighted the historical stages of the formation of the gaming industry in the region. An assessment of gaming as a consolidating factor of the global cultural space in the conditions of the post-industrial era is given.

Key words: mass culture, soft power, cultural imperialism, the history of the gaming industry.

ПОЛІТИКА ТУРЕЧЧИНИ В БАЛКАНСЬКОМУ РЕГІОНІ: ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ (2002 – 2020 РР.)

Моціяка Ольга Петрівна

аспірантка,

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», м. Київ

e-mail: olgam1995@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0891-3958>

Анотація. У статті досліджуються основні особливості та здобутки політики Туреччини на Балканах за період правління Партії справедливості і розвитку протягом 2002 – 2020 рр. Аналізується значення балканського вектору зовнішньої політики Турецької Республіки у становленні її як одного з найвпливовіших центрів сили у Східному Середземномор'ї та Південній Європі. Розглянуті всі аспекти впливу Туреччини на Балканах протягом трьох різних періодів політики Партії справедливості і розвитку в контексті геополітичних, економічних, культурних та соціальних зв'язків між Туреччиною та країнами Балканського регіону. Робиться висновок, що сьогодні Балкани є пріоритетом зовнішньої політики Анкари, що відповідає її стратегічним планам.

Ключові слова: Туреччина, Балкани, ПСР, неоосманізм, м'яка сила, консервативна демократія, Ахмет Давутоглу.

Постановка проблеми. Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що ми розглядаємо Туреччину як одного з економічних та політичних партнерів, співпраця якою набула характеру стратегічного співробітництва. Особливого значення набуває дослідження зовнішньополітичного курсу Анкари за період з 2002 р. і донині, тобто за час правління Партії справедливості і розвитку на чолі з нинішнім президентом Туреччини Реджепом Тайїпом Ердоганом. Саме за цей час Турецька Республіка перетворилася на одного з найвпливовіших політичних акторів на Близькому Сході, Східному Середземномор'ї, Балканах та інших ключових регіонах. Важливою складовою стратегії Туреччини є невпинне збільшення свого впливу на Балканах, які перетворилися в період правління Партії справедливості і розвитку на ключовий напрямок політики. Зовнішньополітична програма Анкари на 2020 р. проголошує Туреччину «невід'ємною частиною Балкан з історичної, географічної та соціально-культурної точок зору» [The official site of Turkish Ministry of Foreign Affairs, 2020].

Метою статті є всебічне вивчення основних напрямків зовнішньої політики Туреччини на Балканах у 2002 – 2020 рр., аналіз основних етапів такої політики, її механізмів та форматів, досягнутих результатів та перспектив. Об'єктом є зовнішня політика Туреччини щодо країн Балканського регіону у 2002 – 2020 рр.

Методологічною основою статті є такі принципи: історизм, об'єктивність, систематичність. Відповідно до принципу історизму, ми врахували всі соціально-економічні, політичні та культурні умови міжнародних відносин у період з 2002 р. по 2020 р. Принцип об'єктивності був реалізований шляхом всебічного аналізу

сукупності джерел, а систематизація під керівництвом до розгляду Балкан як єдиного політичного та економічного простору та всеосяжності. Що стосується самих методів, ми використовували історико-генетичний. Це дозволяє максимально наблизитись до відтворення реальної історії об'єкта.

Історіографічний огляд. Існує значна кількість літератури на цю тему, але вона видається за кордоном. Зовнішня політика Туреччини щодо Балкан була предметом уваги турецьких вчених та аналітичних центрів, дослідників з Балкан, американських та західноєвропейських аналітичних центрів та низки російських істориків. Фундатором цієї теми є турецький політик А. Давутоглу. У своїй роботі «Стратегічна глибина» він окреслює своє стратегічне бачення Туреччини в новому постбіполярному світі. А. Давутоглу стверджує, що Туреччині слід відводити роль наддержави, і що Балкани мають особливе значення для досягнення цієї мети. Це пов'язано з поняттям «неоосманізм» (а саме посиленням політичного впливу в Туреччині в країнах, які раніше входили до складу Османської імперії), яке почало втілюватися в життя в 2009 р. На його думку, Туреччина має всі ресурси для це: зручне географічне розташування, населення та багато іншого. Ось чому Давутоглу наголошує, що Туреччині потрібно повернутися до імперського минулого та використати власний багатий досвід.

Що стосується інших робіт, тут можна виділити наступне: з турецької історіографії – Б. Демірташ (2013), О. Дурсун-Озканца (2013), А. Айдінташбаш (2019), Б. Дуран (2020), з Балкан – А. Врачич (2016), В. Вуксанович (2017), від американської – Р. Х. Лінден (2017), К. П. Кларке (2020).

З часу здобуття незалежності Україна розробила власну школу вивчення зовнішньої політики Туреччини в сучасних умовах. У цей час було захищено кілька дисертацій з зовнішньої політики Туреччини (Н. Мхитарян, Є. Габер, М. Воротнюк, О. Мощенко та інші). Водночас слід зазначити, що не існує систематичних, всебічних досліджень щодо такого важливого вектора зовнішньої політики Туреччини, як Балкани, особливо в сучасний період. Це наукова новизна нашої статті.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні Балканський регіон є пріоритетом для Туреччини через її політичні, економічні та географічні перспективи, а також через глибокі історичні, культурні та гуманітарні зв'язки з ним. На думку радника президента Туреччини І. Каліна, «неможливо зрозуміти мистецтво, культурне, релігійне та політичне життя османів без урахування колосального внеску письменників, науковців та політиків балканського походження» [Kalin].

Мабуть, найважливішим є релігійно-етнічний фактор. На півострові живе понад півтора мільйона балканських турків. У свою чергу, в самій Туреччині проживає 10 мільйонів турків балканського походження та 4-10 мільйонів людей з Балкан. Таким чином, будь-яка криза на Балканах тісно впливає на Туреччину, тому підтримка миру та стабільності в регіоні є життєво важливими для країни.

Отже, посилена увага Туреччини до Балканського регіону сягає Середньовіччя. У XV столітті Османська імперія завоювала такі країни, як Сербія (1459), Боснія (1463), Албанія (1478) та Герцеговина (1482) [Stoun, 2011, с. 64]. Турецьке панування тут тривало до початку XX ст., а подекуди – до кінця Першої світової війни. Після розпаду Османської імперії в 1918 р. Була утворена Турецька республіка на чолі з М. Кемалем (Ататюрком). Президент проголосив

республіканізм і секуляризм основними принципами нової держави, максимально відступивши від політики султанів [Ганіюглу, 2018, с. 143]. Таким чином, до початку ХХІ ст. інтерес Туреччини до Балкан залишався в минулому.

Загалом історики та політологи виділяють три етапи розвитку турецької політики на Балканах за період правління Партії справедливості і розвитку (ПСР) [Aydıntaşbaş]. Перший розпочався в 2002 р. і тривав до 2009 р. Саме з цього періоду відбуваються зміни у зовнішній політиці країни. У 2002 р. ПСР, очолювана чинним президентом Р. Т. Ердоганом, перемогла на парламентських виборах. Вона позиціонувала себе як консервативна, так і орієнтована на Захід, тобто партія виявила бажання приєднатися до Європейського Союзу (ЄС). Уряд відмовляється від кемалістської політики, Туреччина перестає бути світською державою і змінює свою мирну зовнішню політику. Протягом 2002 – 2008 рр. Туреччина активно брала на себе роль посередника у вирішенні регіональних конфліктів у Чорноморсько-Каспійсько-Близькосхідному регіоні [Mitrović, с. 8].

Офіційна концепція ПСР називалася «консервативною демократією». Цей підхід стверджував, що політика Туреччини повинна базуватися на принципах примирення, толерантності та інтеграції. Основними цілями цього були подолання фінансових криз, сприяння економічній лібералізації та відповідність нормам Європейського Союзу [Duran, Kanat (ed.), 2020, с. 11]. Загалом зовнішньополітичний підхід ПСР на той час полягав у підтримці та поліпшенні відносин із сусідніми країнами, що отримало назву «Нульові проблеми з сусідами». Цю концепцію розробив Ахмет Давутоглу, тодішній професор Університету Бейкента [Kalin]. Він зазначив, що доля балканського регіону повинна бути «або історією успіху, або історією невдачі», і «або Балканський регіон буде центром усього, або він стане жертвою всього» [Popp].

У цей період ПСР цікавилася Балканами, але вони не були головним об'єктом її зовнішньої політики. Перш за все, відносини з цим регіоном будувалися крізь призму вступу до ЄС. Цю думку відстоює Д. Стоянович. Він вважає, що завдяки економічному впливу Туреччина прагнула захопити владу над потенційними членами ЄС, щоб сприяти власному вступу. Дійсно, торгівля з цим регіоном розвивалась найактивніше: із загального обороту в 2000 р. в 3 млрд. доларів до 17,7 млрд. доларів у 2008 р. Турецькі компанії побудували найбільше університетське містечко на Балканах у передмісті Сараєво, Боснія. Банки надали 85% позик на будівництво шосе через Сербію для турецького транзиту товарів до ЄС [Stojanović].

Натомість А. Врачич наголошує на детермінованості географічного фактора в політиці Туреччини щодо Балкан протягом 2002–2009 рр. За словами вченого, концепція Давутоглу передбачала підвищений інтерес до країн, населених турками або людьми турецького походження, до яких належав цей регіон. Дотримуючись ідеології спільноти «споріднених», Туреччина намагалася закріпитися на Балканах, як це було багато років тому [Vračić, 2016, с. 9].

Початок другого етапу знаменується призначенням А. Давутоглу на посаду міністра закордонних справ. Вступивши на посаду в 2009 р., політик почав реалізовувати концепцію «неоосманізму». Основною метою цієї доктрини є об'єднання тюркомовних народів в одне міжнародне співтовариство на основі існування спільних історичних, релігійних та культурних цінностей [Davutoglu]. Таким чином, держава починає проводити активну дипломатичну політику щодо

країн, де проживали турки або особи турецького походження. Ось чому Туреччина знову звертає пильну увагу на Балкани.

У своїй головній праці «Стратегічна глибина» А. Давутоглу стверджував, що Анкара повинна будувати свою політику на Балканах, спираючись на боснійців та албанців, дві основні мусульманські групи в регіоні. Він розглядав тісніші стосунки з цими громадами як ключ до розширення впливу Туреччини в регіоні. На практиці А. Давутоглу також встановив контакти з Македонією та Сербією [Aydıntaşbaş]. На думку С. Л. Пікереса, Боснія і Герцеговина була ідеальною «лабораторною твариною», де Туреччина перевіряла свою зовнішню політику. Говорили, що Туреччина буде звертатися до всього, що відбувалося в цій країні, як до внутрішнього питання Туреччини, як до питання, за яке вона відчувала відповідальність [Piquerès, 2014, с. 22].

У той час Туреччина почала застосовувати політику «м'якої сили» щодо Балкан. Це означає, що влада не може бути визначена лише за допомогою традиційних військових прийомів. Медіа, мистецтво, туризм, освіта та торгівлі відносили стали новими засобами цього [5, с. 249]. Ось чому до 2012 року на Балканах діяло 10 культурних центрів ім. Юнуса Емре: в Албанії, Боснії та Герцеговині, Косово, Македонії та Румунії. Варто зазначити, що Асоціація ім. Юнуса Емре не лише проводила курси турецької мови, але й організовувала інші культурні заходи. Подекуди також було широко поширене викладання турецької мови в школах. Поняття «м'якої сили» також було реалізоване через засоби масової інформації (наприклад, канал TRT Avaz) [Demirtaş, 2013, с. 176-177].

А. Давутоглу наголосив на необхідності єдності на Балканах двох елементів: регіональна власність на проекти, спрямовані на зміцнення співпраці, та «регіональний розум», заснований на сімейному підході [Piquerès, 2014, с. 21]. Таким чином, крім культурних, Туреччина продовжувала підтримувати і розвивати міцні економічні зв'язки з регіоном. Раніше щорічний відтік прямих іноземних інвестицій (ПІІ) до Туреччини на Балкани здійснювався майже виключно до Болгарії та Румунії. З 2009 р. були відкриті інші економічні канали. Наприклад, лише в 2007 р. Албанія отримала 42,2% усіх прямих ПІІ з Туреччини. У 2010 р. Боснія і Герцеговина стала найбільшою країною-реципієнтом ПІІ в регіоні. А в 2015 р. Косово посіло Туреччину на 2 місці серед інвесторів [16, с. 12].

Іншим вектором зовнішньої політики Туреччини на другому етапі було вирішення локальних конфліктів на Балканах. У 2009 р. Анкара ініціювала об'єднання боснійських сербів, хорватів та мусульман для вирішення важливих питань. Через рік Туреччина уклала тристоронній союз із Сербією та Боснією для вирішення цих проблем. Однак, на думку А. Айдінташбаша, суттєвим недоліком у цьому напрямку було те, що Давутоглу та ПСР ігнорували невдоволення певних балканських країн своїм колоніальним минулим. За винятком Боснії, решта досить негативно ставляться до століть османського панування. Туреччина просто покладалася на тугу за імперією. Однак Анкара продовжувала підтримувати інтеграцію балканських країн до інституцій ЄС та НАТО і залишалася для них важливим союзником.

Третій і завершальний етап політики Туреччини на Балканах починається в 2016 р. з відставки А. Давутоглу. Відтоді президент Р. Т. Ердоган (обраний на цю посаду в 2014 р.) почав застосовувати більш прагматичний підхід до зовнішніх

відносин. Він скасовує візи для ряду держав регіону – Македонії, Албанії, Чорногорії, Боснії та Герцеговини, Хорватії. Туреччина зменшила темпи своєї регіональної діяльності та дипломатичних ініціатив, одночасно розширюючи економічні зв'язки [Aydıntaşbaş].

Така політика вплинула на темпи економічного співробітництва між країнами. Інтенсивність торгівлі між балканськими країнами та Туреччиною значно зросла. У 2017 р. частка в загальному товарообігу між країнами Західних Балкан та Туреччиною була найвищою в Косово (8,8%) та найнижчою в Сербії (2,9%). Через різні торгово-промислові палати, такі як Рада з питань зовнішньоекономічних відносин, Анкара активно заохочує торгівлю та інвестиції в цьому регіоні. ПІІ Туреччини в Сербію та Македонію зросли більш ніж учетверо в період з 2007 по 2020 рік, зосереджуючись головним чином на секторах будівництва, інфраструктури та виробництва. Турецькі банки також належать до найбільших банків Албанії, Косово та Македонії [Науке, с. 9-10].

На третьому етапі відносини Туреччини з Балканами стають набагато тіснішими. Р. Т. Ердоган почав налагоджувати особисті зв'язки з керівниками цих країн. Наприклад, він запросив їх у жовтні 2018 р. відкрити аеропорт у Стамбулі. Тоді прибули президенти Албанії, Косово, Македонії, Боснії, Болгарії та Сербії. Цікаво також, що коли балканські лідери або навіть їхні сім'ї приїжджають до Туреччини, вони отримують VIP-лікування та різні послуги високого рівня [Aydıntaşbaş]. Однак Анкара не бере участі у внутрішній політиці регіону.

Що стосується інструментів «м'якої сили», культурні центри ім. Юнуса Емре залишаються такими. Їх програми включають стипендії, мовні курси та проекти реконструкції. Не останню роль відіграє популяризація турецької культури через кіно, а саме серіали (особливо «Величне століття», який мав шалений успіх на Балканах). До речі, на мою думку, згаданий серіал може бути прихованою пропагандою славного імперського минулого.

Що стосується ЄС, то, за словами М. Хайке, балканські країни можуть нарешті звернути свою увагу на Туреччину, якщо вступ до Союзу є дуже складним. Нещодавно уряди багатьох країн регіону висловили підтримку Анкарі в її ролі в контролі над перевезенням біженців до Європи [Науке, с. 7]. Тим не менше, Ч. Тамер вважає, що політична інтеграція Туреччини з Балканами може відбуватися лише за допомогою можливої Балканської організації економічного співробітництва, яка буде створена під керівництвом Туреччини в довгостроковій перспективі. З цією метою Туреччина повинна залучитися до посередницької та човникової дипломатії для вирішення проблем між балканськими країнами [Tamer].

Зараз Туреччина швидко встановила свою власну марку дипломатії під час пандемії коронавірусу, включаючи постачання медичних матеріалів та плани довгострокової співпраці у галузі медичного обладнання. Звичайно, вона постачає більшу частину медичного обладнання на Балкани, а також в африканські країни. За словами М. П'єріні, дипломатична мета таких дій очевидна: використовувати пандемію для підтримки країн, що потребують цього, та покращення іміджу Туреччини на міжнародній арені [Pierini].

Висновки. Таким чином, Балкани представляли великий інтерес для Туреччини ще з середньовіччя. Розпад Османської імперії та прихід до влади демократичних сил призвели до того, що Анкара майже вісімдесят років не звертала

уваги на цей регіон. Країни відновили зв'язки лише на початку ХХІ ст. Дослідники виділили три етапи політики Анкари щодо Балканського регіону з 2002 року: а) 2002 – 2009 рр.; б) 2009 – 2016 рр.; в) 2016 – 2020 рр. Можна стверджувати, що такий поділ зумовлений насамперед внутрішньополітичними змінами в Туреччині, а саме: перемогою на парламентських виборах ПСР, призначенням А. Давутоглу на посаді міністра закордонних справ та його відхід від влади. З кожним періодом Анкара налагоджувала тісніші відносини з регіоном і дедалі більше намагалася отримати на нього вплив. Основними способами для цього є торгівля, політика «м'якої сили» та підтримка балканських держав у їх прагненні вступити до НАТО та ЄС. Сьогодні Туреччина продовжує тримати руку на пульсі цього регіону. Дослідники припускають, що в майбутньому може сформуватися нове економічне та політичне співтовариство, на противагу ЄС, до якого увійдуть Балкани та Туреччина.

References

- Ганіоглу, Ш., 2018. Ататюрк: біографія мислителя. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр. Ganioglu, Sh., 2018. *Atatürk: biyografiya myslytelja [Atatürk: biography of the thinker]*. Per. O. Galenko, Kyiv. [in Ukrainian].
- Aydıntaşbaş, A. From myth to reality: How to understand Turkey's role in the Western Balkans. https://ecfr.eu/publication/from_myth_to_reality_how_to_understand_turkeys_role_in_the_western_balkans/ [in English].
- Davutoglu, A. Principles of Turkish Foreign Policy and Regional Political. Retrieved from: <http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/04/> [in English].
- Demirtaş, B., 2013. Turkey and the Balkans: Overcoming Prejudices, Building Bridges and Constructing a Common Future, *Perceptions*, 18(2), 163-184. [in English].
- Duran, B., Kanat, K. B. (ed.), 2020. *AK Party years in Turkey: domestic and foreign policy*, Istanbul: SETA. [in English].
- Hayke, M., Radzyner, A., 2019. Western Balkans: Growing economic ties with Turkey, Russia and China, *Bofit Policy Brief*, 1. [in English].
- Kalin, I. What does Turkey want in the Balkans. Retrieved from: <https://www.dailysabah.com/columns/ibrahim-kalin/2018/06/02/what-does-turkey-want-in-the-balkans> [in English].
- Mitrovic, M. *Turkish foreign policy towards the Balkans: the influence of traditional determinants on Davutoğlu's conception of Turkey – Balkan relations*, Berlin: GeT MA Working Paper Series. [in English].
- Pierini, M. Emerging From the Pandemic, Turkey Rolls Out a More Assertive Foreign Policy. Retrieved from: <https://carnegieeurope.eu/2020/06/03/emerging-from-pandemic-turkey-rolls-out-more-assertive-foreign-policy-pub-81963> [in English].
- Piqueres, S. L., 2014. *Turkey in Bosnia and Herzegovina: by fits and starts. Soft power and public diplomacy alla turca*, Warsaw: Fundacja Kolegium Europejskie. [in English].
- Popp, M. Multikulti and the future of Turkish Balkan Policy. Retrieved from: <https://www.esiweb.org/rumeliobserver/2010/12/04/multikulti-and-the-future-of-turkish-balkan-policy/> [in English].
- Stojanović, D. Turkey uses economic clout to gain Balkan foothold. Retrieved from: <https://www.sandiegouniontribune.com/sdut-turkey-uses-economic-clout-to-gain-balkan-foothold-2011mar13-story.html> [in English].
- Stoun, N., 2011. *Turkey: A Short History*, Thames and Hudson Ltd. [in English].
- Tamer, C. Turkey's Return to the Heartland and Balkan Turks. Retrieved from: <https://www.ankasam.org/en/turkeys-return-to-the-heartland-and-balkan-turks/> [in English].
- The official site of Turkish Ministry of Foreign Affairs, 2020. Yılına Girerken Girişimci ve İnsani Dış Politikamız. Retrieved from: http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/2020-yilina-girerkengirisimci-ve-insani-dis-politikamiz.pdf [in English].
- Vračić, A., 2016. *Turkey's Role in the Western Balkans*, Berlin: SWP. [in English].

**TURKEY'S POLICY IN THE BALKAN REGION: FORMATION OF THE FOREIGN POLICY
COURSE AND THE MAIN STAGES OF ESTABLISHMENT (2002 – 2020)**

Olha Motsiaka

Postgraduate Student,

The State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv

Abstract. *The article examines the main features and achievements of Turkey's policy in the Balkans during the rule of the Justice and Development Party during 2002–2020. The significance of the Balkan vector of the foreign policy of the Republic of Turkey in its formation as one of the most influential centers of power in the Eastern Mediterranean and Southern Europe is analyzed. All aspects of Turkey's influence in the Balkans during the three different periods of the Justice and Development Party's policy in the context of geopolitical, economic, cultural and social ties between Turkey and the countries of the Balkan region are considered. It is concluded that today the Balkans are a priority of Ankara's foreign policy, in line with its strategic plans.*

Key words: *Turkey, Balkans, AKP, neo-Ottomanism, soft power, conservative democracy, Ahmet Davutoglu.*

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.47-48.36>
УДК [005.5:061:519.22/.25]:001.63(477)«18/19»

СУСПІЛЬНА ІСТОРІЯ ВІННИЧЧИНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІДЕОЛОГІЇ БІЛЬШОВИЗМУ: СОЦІАЛЬНИЙ ЗРІЗ СОВЕТЬСЬКОЇ ВЛАДИ ПО ЗАВЕРШЕННІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

(Рецензія книги: Вайнер Амір. Збагнути війну: Друга світова війна і доля
більшовицької революції / переклад Світлани Кулінської.
Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2024. 439 с.)

Амір Вайнер (англ. Amir Weiner) – американський історик, професор Стенфордського університету, директор Центру російських, східноєвропейських та євразійських досліджень. Досліджує проблеми: советської історії (теми: впливу Другої світової війни на СРСР; КДБ і державного стеження; прикордонної політики), соціальної історії Другої світової війни, тоталітарних рухів і режимів, демографічної політики та сучасного масового насильства.

Рецензована книга, це переклад українською мовою дослідження «Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution» виданого 2002 року в Пристанському університеті (США). Вона складається з: переліку ілюстрацій (с. 9–10); переліку таблиць (с. 11); подяки (с. 13–16); вступу в якому автор: розкриває тему (вплив німецько-радянської війни на советську ідеологію, внутрішню політику та суспільство), структуру, історіографію та історико-філософську методологію (парадигма Термідора, Армагедон революції та ін.) дослідження: пояснює значення війни у більшовицьких міфах (революція, громадянська війна, колективізація, індустріалізація, Велика Вітчизняна війна, кампанії чисток, скоре настання комунізму, побудова соціалізму) для становлення советського суспільства (с. 19–54); шести розділів (с. 57–381); післямова підсумовує соціально-політичні зміни, що відбулися в СРСР у післявоєнному періоді: відмова від ідеологічних поглядів Жовтневої революції на користь формування культу переможної Великої Вітчизняної війни; очищення советського суспільства від небажаних суспільних груп – партійних зрадників, євреїв та українських націоналістів, задля формування соціалістичної держави; трансформація суспільного життя післявоєнного періоду (с. 383–399); бібліографії (с. 401–431); покажчику імен та географічних назв (с. 433–439).

Перший розділ присвячений формуванню в советському післявоєнному суспільстві (після завершення німецько-радянської війни) нової еліти – офіцерів-фронтовиків Червоної армії. У ньому розкривається: політика протиставлення молодих офіцерів які пройшли війну командирам Червоної армії, що зробили кар'єру в роки громадянської війни; вплив повоєнної літератури на формування позитивного образу молодих офіцерів, які борються з бюрократизмом партійних діячів «старої школи» та наводять лад в післявоєнному колгоспі або заводі; боротьба між героями війни офіцерами-фронтовиками та партизанами за вищі партійні та урядові посади (значення особистих зав'язків (блату) та ідеологічних наративів

(недовіра до осіб, що перебували під німецькою окупацією); політико-ідеологічні причини домінування ветеранів Червоної армії в партійно-державному апараті (герої-захисники, що не запламовані більшовицьким терором і сталінськими репресіями кінця 1930-х років; «старі» партійні кадри непридатні для виконання завдань повоєнного часу; неможливість встановлення точної діяльності партизан під час окупації; «молоді» кадри швидко навчаються виконувати завдання вождя та партії тощо) (с. 57–98).

Другий розділ присвячений чисткам післявоєнного періоду в Комуністичній партії від її членів, які в період війни перебували в окупації або потрапили в полон. Він розкритий через теми: перевірки активної діяльності (участь в діяльності радянського підпілля та партизанських загонів) членів компартії в умовах окупації у 1941–1944 роках; проблеми вступу до партії осіб з окупованих територій у повоєнні роки; поповнення партії фронтовиками (с. 99–144). За даними автора на Вінниччині з 1944 по 1947 роки перевірку пройшли 2828 довоєнних партійці, які за різних умов опинились в окупації, із них лише 561 особа (19.8%) була поновлена в Комуністичній партії, а решта 2267 осіб (80.2%) – виключені (с. 142).

Третій розділ присвячений здійсненню чисток звільнених територій (СРСР, УРСР, Вінниччини) від колаборантів. Тут розглянуто теми: відмінностей у ставленні до колаборантів в окупованих нацистами країнах Європи та СРСР; довоєнних етнічних чисток на Вінниччині у 1930-х роках (переселення німців, поляків, «куркулів» (українців) на схід УРСР та Центральної Азії або Далекого Сходу СРСР; післявоєнних депортацій до системи ГУЛАГів: національних меншин-колаборантів; «куркулів» з анексованих територій 1939–1941 років; репатрійованих радянських військовополонених та оstarбайтерів з Німеччини; військовополонених країн Осі; діяльності радянських партизанів на Вінниччині у 1943–1944 роках; ідеологічна та збройна боротьба на Вінниччині органів НКВС і МДБ проти українського націоналізму (Організації українських націоналістів та Української повстанської армії) в 1943–1949 роках; особливості амністії та реабілітації українських націоналістів у 1950-х роках (с. 147–211).

Четвертий розділ присвячений советській політиці щодо євреїв у повоєнний період. Він розкритий темами: повоєнні антиєврейські настрої (побутовий антисемітизм; формування негативного образу євреїв; погроми у великих містах (Київ, Дніпропетровськ тощо)); поширення антисемітизму в Комуністичній партії та початок кампанії «космополітизму» в другій половині 1940-х років; замовчування та ігнорування безпосередньої участі євреїв у війні та їх героїзму на фронті (ташкентський міф); супротив советської влади вшанувати пам'ять про загиблих євреїв у Голокості (заборона обелісків зі Зіркою Давида жертвам німецьких розстрілів; трактування пам'ятників жертв «фашистського терору», як загиблomu радянському населенню (Київ, Бабин яр); згортання видання книги І. Еренбурга та В. Гросмана «Чорна книга»; утворення Ізраїлю (1948 р.) та поширення на советських євреїв «тавра» політично неблагонадійних; антисемітських кампаній «Справи лікарів» та справи Єврейської антифашистської комісії у 1952–1953 роках; ідеолого-політичне виключення євреїв з «сім'ї советських народів» (с. 213–259).

П'ятий розділ присвячений українському національному руху у роки окупації (1941–1944 років) та повоєнного советського антисемітизму (1944–1953 років) на Вінниччині. У ньому представлені теми: ідеологія українських націоналістів на

передодні війни; розкриття національної позиції ОУН і УПА щодо росіян, поляків, німців та євреїв під час німецько-румунської окупації; ексгумації нацистами у Вінниці 1943 року жертв сталінського терору (1937–1941 років); Голокосту (сприяння українських націоналістів німцям у здійсненні Голокосту; порятунок євреїв); повоєнного радянського антисемітизму (анонімні антисемейські листи до органів вдали; реакції жителів Вінниччини на «Справу лікарів» і поглиблення антисемейських настроїв (с. 263–321).

Шостий розділ присвячений селянству в 1941–1953 роках та культу війни в післявоєнному суспільстві. Розглянуто теми: німецької-земельної реформи 1942–1943 років; ідеологічних поглядів представників ОУН щодо українського селянства; повоєнного становища села (чутки про розпуск колгоспів, відновлення релігійного життя, ставлення молоді до радянської влади); голоду 1946–1947 років; відновлення колгоспного ладу в селах (законодавча база, поповнення колгоспів демобілізованими військовими, призначення офіцерів-фронтовиків керівниками колгоспів); політизації села кінця 40-х – початку 50-х (виселення з сіл тих хто не виконує трудової діяльності, листи (доноси) на односельчан та керівництво колгоспу до органів влади; самоідентифікації східних українців під більшовицькою владою; радянські воєнні міфи (патріотизм, любов до радянської батьківщини та культури, війна – об'єднувач українських земель); встановлення ритуалів війни (упорядкування могил солдатів, офіцерів Червоної армії та партизанів; встановлення пам'ятників та монументів полеглим у війні солдатам; вручення під час масових заходів воєнних та державних нагород ветеранам; святкування Дня Перемоги; проведення зборів ветеранів; участь ветеранів у походах молоді до місць видатних битв та могил солдат); участь ветеранів у соціальних ритуалах радянського суспільства (вручення паспорта, проводах призовників до армії, весіллях); зображення війни у літературі та плакатному мистецтві (с. 323–381).

Основною перевагою книги є те, що історія ідеолого-суспільної політики радянської влади на Вінниччині до та після німецько-радянської війни розглядається на соціальних підходах максимально дистанціюючись від тодішніх ідеолого-політичних кліше. Друга перевага – значна інформаційність книги, що представлена не лише таблицями, ілюстраціями та показниками (іменним і географічним), а й розширеними уточненнями автора в посиланнях. Третя – велика та різнобічна джерельна база дослідження: архіви Росії (7) України (6), США (3) та Ізраїлю (1); тогочасна періодика (20 позицій); наукові праці американських, європейських, російських та українських істориків (433 позиції), дисертації (11 позицій).

Головним недоліком книги є те, що їй вже понад двадцять років. Її написання відбувалось в кінці 1990-х років (с. 15–16), і тому в змісті зустрічаються антиукраїнські наративи, які поширювались радянськими та російськими істориками-дослідниками проти українського національно-визвольного руху. Наприклад, ідеології двох конкурентних політичних партій (ОУН (м) і ОУН (б)) та воєнної організації (УПА) представлені як єдина ідеологія, що перегукується з націонал-соціалізмом (нацизмом) (с. 264–267); українські націоналісти здійснювали розстріли євреїв у Бабиному яру (с. 285–286); УПА вбивала євреїв (с. 289). Другий недолік, це назва книги «Збагнути війну. Друга світова війна і доля більшовицької революції», яка відповідає її фактичному змісту. По-перше, близько 60% наукового тексту дослідження присвячені Вінниччині (Українській РСР – 80 %).

Підтверджується, це тим, що розкриття тем розділів здійснюється за однією і тією ж схемою: представлення теми – подання загального советського нарративу (від абзацу до двох-трьох сторінок) – підтвердження нарративу на прикладі Вінниччини. По-друге, більшовизм виник в Російській імперії на початку XX ст. і після Жовтневого перевороту перетворився на ідеологію Радянської Росії, яка була перенесена в Україну після її поразки в більшовицько-українській війні 1917–1921 років. Відповідно, Вінниччина була регіоном де совети здійснювали свою політику, а політичним центром, що визначав ідеологію більшовизму була Москва (РСФРР). Третій недолік – відсутність концентрованого розбору значення війни в советській ідеології, а також детального розбору конструкції міфу Великої Вітчизняної війни.

Загалом, книга буде цікавою історикам та всім хто цікавиться повоєнною історією України, особливо Вінниччини. Дослідження впливу війни на повоєнні трансформації суспільстві, може бути цікавим для соціологів.

Ю. І. Левченко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу організації наукових досліджень; провідний бібліотекар відділу інформаційно-бібліографічної роботи Наукової бібліотеки Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

ГЕРОЇ НЕ ВМИРАЮТЬ!

РАЧІНСЬКИЙ ДЕНИС РУСЛАНОВИЧ (17 серпня 1998, Київ – 20 березня 2022, Київ)

Український громадський активіст, урбаніст, український націоналіст та доброволець ДФТГ «Мрія» у російсько-українській війні (псевдо «Сталкер»).

Рачінський Денис народився в м. Києві. Мама – Рачінська Жанна Миколаївна, тато – Рачінський Руслан Миколайович, сестра – Рачинська Руслана Русланівна.

Важливу роль у вихованні Дениса мали його бабуся – Ковальчук Ольга Йосипівна та дідусь – Ковальчук Микола Миколайович (університет ім. Т.Г. Шевченка, юридичний факультет). У родині бабусю називали «Божий одуванчик» («Божя купава»): «вона була найдобрішою людиною, яку я коли-небудь зустрічала.... Значну частину свого непростого життя вона присвятила нашому вихованню» (Р. Рачинська). «Денис дуже поважав і цінував дідуся» (Ж. Рачінська).

У рідному місті упродовж 2004-2010 н. р. навчався спочатку у спеціалізованій школі № 183 м. Києва, а у період з 2010-2015 р. продовжив навчання в Українському коледжі ім. В.О. Сухомлинського.

Своїм шкільним наставникам запам'ятався як «худорлявий хлопчина, у погляді якого помітний був внутрішній стержень та впевненість.

Товариський, але завжди намагався відстоювати свою правоту та захищатися від тих, хто ображав. Прямолинійність у судженнях якого інколи вражала» (кл. кер. Ю. Кальмуцька, кл. кер. Л. Дорофій).

Для однокласників він залишився «однолітком з гострим відчуттям несправедливості, для якого вкрай важливим було, щоб усе відбувалося по заслугі» (С. Буженецький, І. Основенко); «однокласником, що вирізнявся своєю неординарністю серед інших, що викликало симпатію, бажання спілкуватися» (А. Харитюк); «сміх якого заражав увесь клас» (А. Любятцева).

Під час навчання захопився історією України. Важливу роль у становленні Дениса Рачінського як патріота й історика зіграв учитель історії, правознавства та громадянської освіти Маслов В.Е. (також випускник історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова). 2015 р., успішно склавши ЗНО, вступив до Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, який закінчив 2019 р., здобувши освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр» і кваліфікацію «вчитель історії та українознавства». Університетські наставники запам'ятали Рачінського Д.Р. «студентом, що викликав симпатію та прихильність: досить скромним, непоказним, проте сумлінним і старанним, глибоким у своїх роздумах і сприйняттях» (д.істор.н., проф., заслужений працівник освіти І. Коляда, канд. істор. н., доцент С. Борейко).

У пам'яті однокурсників Денис залишився таким, що «любив життя і радів йому, як міг» (Д. Синяк); «дуже розумним, добрим, чесним і веселим хлопцем, який уміє підтримати в необхідний момент не лише словом, а й ділом» (С. Шакун); «полум'яним, до фанатизму, патріотом України» (Х. Пітух, П. Юрчишин, О. Шубер).

У шкільні роки досяг значних спортивних успіхів, займаючись карате в клубі «TENNO DOJO», оволодіваючи кіокушин-карате. Він запам'ятався як тренерам, так і товаришам по тренуваннях «цілеспрямованим і наполегливим підлітком, який,

долаючи біль і труднощі, виявляв неабияку силу волі, виборюючи призові місця на спортивних змаганнях» (тренери С. Трофимець, В. Суслова).

Починаючи з 2012-го року, Денис почав брати активну участь у житті фанатського руху київського футбольного клубу «Динамо».

З початку Революції Гідності Денис, будучи ще юнаком, добровільно відправився на барикади виборювати краще майбутнє для своєї держави України.

З 2015 року Д. Рачінський був поміж тих декількох десятків людей у Києві, які створили перший масштабний добровольчо- волонтерський проєкт «Цивільний Корпус «Азов»». Згодом саме завдяки його ініціативі у 2016-2017 рр. почалася автономна боротьба з незаконним гральним бізнесом на лівому березі Києва.

Як громадський активіст Д. Рачінський був одним з небагатьох у Дніпровському районі міста Києва, хто почав боротися з агітацією проросійських сил, які зараз внесені в реєстр заборонених в Україні.

Юнак Д. Рачінський активно боровся проти наркотичної реклами та був постійним учасником суботників із благоустрою в рідному районі.

У вільний час Денис Рачінський вивчав зону відчуження Чорнобильської АЕС. Закінчуючи бакалаврат історичного факультету, студент Рачінський Д.Р. успішно, ДЕК оцінено в 91 бал, захистив кваліфікаційну роботу на тему: «Системна криза в атомно-енергетичній галузі СРСР» (науковий керівник – к.і.н., доцент Луцай В.І.).

Розуміючи всі аспекти Чорнобиля, Денис добровільно знявся в повнометражному сюжеті одного з телеканалів («Документальна програма-пригода до 35-х роковин трагедії на ЧАЕС»), де з усім фактажем порушував питання браконьєрства та масової вирубки лісів у зоні. Він також допомагав іншим медіапроєктам у створенні статей щодо корупції в зоні відчуження.

Навчаючись у столичному університеті, Денис поглиблено вивчав історію України та їздив на розкопки доби Трипільської культури. Ретельно вивчав рідне місто та фіксував на плівку архітектурні споруди, підземні шляхи, покинуті заводи та будівлі радянської доби. Через це він надихав оточення на урбанізм, любов до Києва.

Уже 24-го лютого 2022 року, коли рашистські окупанти почали наступ на м. Київ, Денис Рачінський добровольцем пішов у Дніпровський військкомат м. Києва, узяв зброю та вступив до добровольчого формування «Мрія». Із перших днів бойових дій у Київській області Денис у складі ДФТГ «Мрія» разом із військовими ЗСУ виконував бойові завдання.

20 березня 2022 року о 22:46 23-річний киянин Денис Русланович Рачінський загинув під час бойових дій, виконуючи завдання під час оборони Києва. «Героїчно загинула найкраща, найсвітліша та найнеповторніша людина... Денис... Приклад для багатьох. Вияв справжньої сили, завзяття та гідності. Честі, мудрості та незламності... ми пам'ятаємо тебе як світлого, щирого, надійного, чесного та по-справжньому мужнього борця, воїна, чия жага до справедливості та правди споглядалася навіть у найсмутніші часи. І саме в такий час ти гордо та без роздумів підставляв своє чоло небезпеці, самовіддано захищався від ударів життя та відповідав на них» (А. Максим, кохана дівчина Дениса). Похований на Лісовому кладовищі (м. Київ, вул. Крайня, 3, ділянка 79).

Ігор Анатолійович Коляда, доктор історичних наук, професор кафедри методології та методики суспільних дисциплін, Український державний університет імені Михайла Драгоманова.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Мета наукового журналу – публікація статей проблемно-постановчого і узагальнюючого характеру, в яких відображені результати досліджень з різних проблем історії України, всесвітньої історії, історії науки і техніки, зокрема розвитку аграрної освіти та науки в Україні.

Автори подають до редакційної колегії електронний варіант статті українською або англійською мовами, загальним обсягом 10-36 сторінок.

Тексти подаються у форматі редактора MS Word for Windows: верхнє, нижнє, ліве – 25 мм, а праве – 20 мм; шрифт – Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5.

На першій сторінці статті друкуються індекс УДК, назва статті, ім'я, по-батькові, прізвище автора (авторів), науковий ступінь, вчене звання, посада і місце роботи (подається без скорочень українською та англійською мовою), e-mail, профіль ORCID, анотація українською та англійською мовами, кожна обсягом не менш як 1800 знаків, ключові слова українською та англійською мовами.

Перелік посилань розташовується в алфавітному порядку після тексту статті з обов'язковим зазначенням місця видання, загальної кількості сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті. Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Після транслітерованої назви праці зазначається переклад англійською мовою в квадратних дужках. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад англійською мовою праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: [in Ukrainian].

Посилання в тексті подаються за таким зразком: [Сушко, 2003, с. 15], де «Сушко» – прізвище автора використаної праці, «2003» – рік публікації праці, «с. 15» – сторінка.

Запрошуємо до співробітництва!

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2024

Випуск 47-48

Редакційна колегія випуску:

Д-р іст. наук, проф. Журба М.А. (Україна, Київ) – г о л о в н и й р е д а к т о р;
д-р іст. наук, д-р, с-госп. наук проф. Вергунов В.А. (Україна, Київ); д-р іст. наук,
проф. Доценко В.О. (Україна, Київ); к.і.н., доц. Жолоб М.П. (Україна, Київ); д.і.н.,
проф. Коляда І.А. (Україна, Київ); доктор філософії в галузі історії, головний
асистент Сукареєв В. (Болгарія, Відін); д.і.н., проф. Потильчак О.В. (Україна, Київ);
д-р іст. наук, проф. Падалка С.С. (Україна, Київ).

Макетування та верстка	М. Жолоб
Комп'ютерний набір	О. Кропивко, Л. Лановюк
Оформлення обкладинки	А. Мельник

Підп. до друку 02.07.2024 р. Формат 70х108 1/16
Папір офсет. Друк. різогр.
Ум. автор. арк.: 30
Наклад 50 прим.

Віддруковано ТОВ «Твори»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
До Державного реєстру видавців, виготовлювачів
І розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21034, м. Вінниця, вул. 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>